

**ІВАНЕНКО
Аліна Олексіївна**

**МІСЦЕВІ СУДОВІ УСТАНОВИ, АДВОКАТУРА ТА
НОТАРІАТ У СИСТЕМІ ОКУПАЦІЙНОГО АПАРАТУ
ВЛАДИ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» ТА
ВІЙСЬКОВОЇ ЗОНИ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 рр.):
СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ ВИМІРИ**

МОНОГРАФІЯ

**Чернігів
2020**

УДК 342.56:94(477-074)»1941/1944»

Рецензенти:

Лисенко О. Є., доктор історичних наук, професор
Потильчак О. В., доктор історичних наук, професор
Кучер В. І., доктор історичних наук, професор

Науковий редактор:

Гончаренко О. М., доктор історичних наук, професор

Друкується за рішенням Вченої Ради ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (протокол № 6 від 27 грудня 2019 р.)

Іваненко А.О.

Місцеві судові установи, адвокатура та нотаріат у системі окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації (1941–1944 рр.): соціально-правові виміри: монографія. Чернігів ПАТ «ПВК»Десна», 2020. 486 с.

ISBN 978-966-502-628-0

У монографії, опираючись на широке коло джерел, частину з яких вперше введено до наукового обігу, реконструйовано проблему функціонування судової системи, адвокатури та нотаріату на теренах Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації. Проаналізовано, запроваджене владою Третього Райху, цивільне та кримінальне законодавство, а також порядок врегулювання сімейно-шлюбних взаємин місцевого населення. Схарактеризовано судову практику регулювання правовідносин у сферах кримінального і цивільного законодавства. Визначено особливості функціонування адвокатури та нотаріату на окупованих територіях України. Дослідження дає змогу побачити «обличчя» особи, яка співпрацювала з окупаційною владою і працювала на посаді судді, нотаріуса та адвоката в роки Другої світової війни.

Для істориків, юристів, науковців і студентів, а також усіх,
хто цікавиться історією України.

УДК 342.56:94(477-074)»1941/1944»

ISBN 978-966-502-628-0

© Іваненко А. О., 2020.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія питання	9
1.2. Джерельна база дослідження	67
1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження	84
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ НА ТЕРЕНАХ РКУ ТА ВЗО	
2.1. Управлінський апарат у РКУ і ВЗО як засіб реалізації мети та завдань окупації	98
2.2. Український соціум в умовах нацистського «нового порядку»... 113	
РОЗДІЛ 3. ПРАКТИКА ВРЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОВІДНОСИН В ОКУПОВАНОМУ СУСПІЛЬСТВІ ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО УПРАВЛІННЯ РКУ ТА ВЗО	
3.1. Робота публічних органів влади в РКУ та ВЗО, які виконували функції судів та нотаріату.....	123
3.2. Правові відділи місцевих управ у юридичній системі окупаційного режиму в РКУ та ВЗО	137
3.3. Спроби створення правової системи в Україні на початковому етапі окупаційного режиму (осінь – зима 1941 р.)	144
РОЗДІЛ 4. ПРАВОТВОРЧІСТЬ АДМІНІСТРАЦІЇ РКУ ТА ВЗО В КРИМІНАЛЬНОМУ Й ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ	
4.1. Кримінальне право на теренах РКУ та ВЗО: аналіз нормативної бази	165
4.2. Цивільне законодавство в РКУ та ВЗО	186
4.3. Сімейне законодавство в РКУ та ВЗО	195

РОЗДІЛ 5. ФУНКЦІОНУВАННЯ СУДОВИХ УСТАНОВ, АДВОКАТУРИ Й НОТАРІАТУ В РКУ ТА ВЗО

5.1. Нормативне та організаційно-правове забезпечення роботи місцевих цивільних та кримінальних судів у РКУ	209
5.2. Особливості створення та порядок функціонування судових установ у ВЗО	233
5.3. Досвід роботи місцевих цивільних та кримінальних судів в оцінках німецьких адміністраторів	250
5.4. Особливості функціонування нотаріату в РКУ та ВЗО	257
5.5. Функціонування інституту адвокатури на теренах РКУ та ВЗО..	267

РОЗДІЛ 6. КРИМІНАЛЬНЕ ТА ЦИВІЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО В РКУ ТА ВЗО: АНАЛІЗ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ПРАКТИКИ

6.1. Організація цивільного й кримінального процесу в РКУ та ВЗО.....	283
6.2. Судовий порядок провадження майнових спорів місцевого населення	311
6.3. Судова практика врегулювання шлюбно-сімейних правовідносин у РКУ та ВЗО	324
6.4. Судова практика захисту прав та інтересів неповнолітніх та осіб, які потребували утримання в РКУ та ВЗО	335
6.6. Аналіз практики в галузі кримінального судочинства в РКУ та ВЗО	347

РОЗДІЛ 7. ПРАЦІВНИКИ ЮРИДИЧНИХ УСТАНОВ РКУ ТА ВЗО В ЛЕЩАТАХ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ

7.1. Кадрове забезпечення роботи юридичних установ РКУ та ВЗО ...	369
7.2. Працівники окупаційної юридичної сфери в лещатах радянської репресивно-каральної системи.....	383

ВИСНОВКИ	412
-----------------------	-----

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	424
---	-----

ВСТУП

Актуальність теми. Війни та військові конфлікти завжди супроводжували історію людства, перетворившись на неодмінний атрибут розвитку цивілізації. Але Друга світова війна за своїми масштабами, людськими та матеріальними втратами є непорівнянною з іншими глобальними конфліктами й подією знакового, символічного порядку. Велась вона не лише за традиційний геополітичний переділ світу. У разі перемоги «арійського народу» та Третього Райху в тій війні, неодмінному етнічному перекроюванню підлягав увесь європейський континент, частина народів узагалі втрачала можливість існування, а чисельність інших мала суттєво зменшитись.

У центрі цього глобального військово-політичного конфлікту перебувала й УРСР – на той час квазідержавне утворення в складі комуністичного СРСР. Україну впродовж 1941–1942 рр. окупували війська Німеччини та її союзників, а українське суспільство було перетворене на безмежне джерело примусового й тотального викачування сировинних та людських ресурсів. Творців «нового порядку», як на той час іменували гітлерівці встановлений окупаційний режим, доля місцевого соціуму цікавила виключно в контексті забезпечення армії та самої Німеччини сировинними ресурсами, а також підготовки завойованого територіального простору до перетворення на «життєвий простір» для «арійського народу». Зрозуміло, що для реалізації цих завдань гітлерівській Німеччині потрібно було ще перемогти в тій війні. Але військова міць Німеччини почала «пробуксовувати» ще у 1941 р., строки виконання поставлених перед Вермахтом стратегічних завдань затягувались із кожним місяцем війни. І лише поразка Німеччини врятувала наш народ від повного біологічного виснаження, хоч матеріальні, демографічні й ментальні наслідки життя в підкупаційному просторі відчуваються й понині.

На теренах України в результаті встановлення гітлерівського окупаційного режиму постало декілька адміністративно-територіальних одиниць: військова зона окупації (далі – ВЗО), Райхскомісаріат «Україна» (далі – РКУ), дистрикт «Галичина» (складова частина Генерал-губернаторства) та губернаторство «Трансністрія», що перебувало в управлінні Румунії. Отже, в окупованій Україні було створено три управлінські структури, які перебували під повним контролем гітлерівської Німеччини. Управлінська верхівка кожної з них здійснювала на практиці всі вказівки, які надходили від політичного керівництва держави-завойовника. Вони могли мати певні відмінності, але в цілому працювали як на тактичну, так і стратегічну мету окупації.

Найбільшою адміністративно-територіальною одиницею України в 1941–1944 рр. став РКУ, але й ВЗО не поступалася ні за чисельністю населення, ні за площами загарбаних земель. До того ж ці структури функціонували динамічно – спочатку вся територія України існувала в управлінні ВЗО, згодом – цивільної адміністрації РКУ, а з припиненням роботи його структур влада знову стала належати військовим. Частина ж українських регіонів так і не була передана в управління цивільній адміністрації РКУ, а тому військовим довелося управляти ними безпосередньо. Проте обом німецьким, військовій і цивільній, адміністраціям довелося на практиці виконувати директивні вказівки керівництва Третього Райху, на той час чітко обрामлені основними принципами нацистської ідеології.

Попри те, що ідеологія нацизму була покладена в повсякденну німецьку управлінську окупаційну практику як в РКУ, так і в ВЗО, гітлерівці все ж не могли відмовитися від суто правових засобів впливу на поведінку місцевих мешканців, адже це дозволяло ставити перед ними певні завдання, контролювати стан їх виконання. Натомість, населення, що опинилось на окупованих територіях, отримувало можливість функціонувати в певній заданій нормативно-правовими актами системі елементарного життєзабезпечення. Тому німецьким окупаційним адміністраціям як в РКУ, так і в ВЗО довелося створювати такі інституції, як-от: суди, нотаріат та адвокатуру, покликані врегулювати соціальні відносини в українському суспільстві.

Незважаючи на значну кількість наукових публікацій, присвячених нацистському окупаційному режиму на теренах РКУ та ВЗО, проблема функціонування місцевих судових установ, нотаріату та адвокатури донині вивчена недостатньо й потребує спеціальних пошукових зусиль.

Метою монографічного дослідження є з’ясування особливостей гітлерівського окупаційного режиму, встановленого на теренах РКУ та ВЗО.

Її досягнення передбачає реалізацію таких **завдань**:

- з’ясувати ступінь вивчення проблеми в науковій історичній літературі;
- розкрити інформаційний потенціал актуалізованої джерельної бази з означеної проблеми, обрати методологічні орієнтири й належний науковий інструментарій дослідження;
- визначити заходи керівництва Німеччини, які було здійснено для запровадження «нового порядку» в Україні;
- схарактеризувати систему органів та установ, уповноважених на реалізацію мети та завдань гітлерівської окупаційної політики на теренах РКУ та ВЗО;

- встановити органи влади, уповноважені на організацію юридичних форм і засобів дотримання місцевим населенням правомірної поведінки в період запровадження нацистського окупаційного режиму;
- схарактеризувати нормативно-правову базу, на основі якої врегулювалися кримінальні правопорушення, а також цивільні та сімейні правовідносини місцевого населення;
- окреслити основні закономірності створення й практичної роботи місцевих цивільних та кримінальних судів;
- розкрити особливості створення та функціонування установ нотаріату й адвокатури;
- визначити можливості місцевого населення на судовий захист цивільних прав та інтересів;
- виявити особливості кримінального судочинства в РКУ та ВЗО;
- створити узагальнюючий соціально-професійний образ працівників окупаційної юридичної сфери;
- простежити долю працівників юридичної сфери після повернення радянської влади.

Об'єктом дослідження виступає гітлерівська окупаційна політика в Україні.

Предметом дослідження є нормативно-правове врегулювання правовідносин на окупованій території УРСР у роки Другої світової війни.

Хронологічні межі дослідження узгоджуються із загальноприйнятою у вітчизняній історіографії періодизацією Другої світової війни та нацистської окупації України й зумовлені предметом дослідження. Вони окреслені періодом перебування зазначеної території в складі військової зони окупації та після відповідної процедури її передання до складу РКУ, тобто 1941 – 1944 рр.

Географічні рамки дослідження охоплюють територію сучасних Вінницької, Волинської, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Миколаївської, Полтавської, Рівненської, Херсонської та Черкаської областей України, яка входила до складу РКУ, та Донецької, Луганської, Харківської, Сумської, Чернігівської – складової частини ВЗО.

Наукова новизна одержаних результатів окреслюється такими положеннями:

- уперше в історіографії в дослідженні здійснено спробу комплексного аналізу функціонування місцевих кримінальних та цивільних судів, адвокатури й нотаріату в РКУ та ВЗО;

- обрані методологічні підходи дали можливість трактувати досліджувані події крізь призму функціонування суспільства окупаційного типу, у який на період 1941–1944 рр. цілеспрямовано, за установками керівництва Третього Райху, був перетворений український соціум;
- вивчення судово-правових можливостей захисту прав місцевого населення РКУ та військової зони окупації дало змогу визначити співвідношення між позасудовим терором та правовими формами врегулювання суспільних відносин на території УРСР в роки Другої світової війни;
- на підставі всебічного аналізу правового поля, у якому існувало українське суспільство, набула подальшого розвитку низка теоретичних положень, що реконструюють гітлерівську окупаційну політику щодо українського суспільства в її соціально-правовому вимірі.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Аналіз джерел з досліджуваної проблеми зумовив виділення двох періодів у розробці проблеми соціально-правових вимірів реконструкції гітлерівського окупаційного режиму: радянського та сучасного. Перший період охоплює 1941–1990-ті рр. Початок вивчення подій, пов'язаних з окупаційним режимом, припав, власне, на воєнне лихоліття. Завершився цей період фактично відразу з розпадом СРСР та крахом правлячої в країні комуністичної партії. Закінчення цього періоду було обрамлене ще й кризою марксизму – єдиної для тогочасних радянських істориків наукової методології пізнання, звільнення від пут ідеологічного догматизму, а також партійного диктату.

У рамках першого періоду доцільно виокремити два етапи вивчення проблеми: 1) 1941 – друга половина 50-х рр. ХХ ст. та 2) середина 1950-х – 1980-ті рр. Перший етап пов'язаний із реконструкцією окупаційного режиму в суто воєнну добу та перше повоєнне десятиріччя, а також із впливом на цей процес державно-партійного керівництва СРСР. Із розвінчанням культу особи Й. Сталіна розпочався другий етап радянського періоду історіографії. Його характерними рисами стали не лише тотальний ідеологічний контроль над історичною наукою, формування ідеї щодо морально-політичної єдності радянського суспільства в роки війни, а й керівництва партії в організації відсічі ворогу.

Зрозуміло, що в цей період українські історики працювали спільно зі своїми радянськими колегами, а сам творчий процес чітко контролювався Інститутом історії АН СРСР та партійними установами. Частина вітчизняних дослідників у 1941 р. була успішно евакуйована у внутрішні райони СРСР, але дехто з різних життєвих обставин залишився на окупованій території України. Їхня доля була різною, та зрозуміло, що про повноцінну наукову діяльність в умовах гітлерівського «нового порядку» мова йти не могла.

У цей період проблематика соціально-правових вимірів окупаційної повсякденності практично не розглядалася. Вона розчинялася в контексті висвітлення інших, більш глобальних сюжетів – організації всенародної боротьби з окупантами, морально-політичної єдності радянського суспільства, керівної ролі партії в організації відсічі окупантам тощо. І це цілком зрозуміло, адже вивчати ці виміри окупації – означало б поставити під сумнів людиноненавис-

ницьку сутність гітлерівського окупаційного режиму, підготовку захопленого територіального масиву до «життєвого простору» «арійського» народу. Тому історики мали вивчати й доносити до громадськості та міжнародної спільноти всі ті жахіття, яких зазнавав український та інші народи СРСР, опинившись під владою загарбників.

Аналіз радянської історіографії гітлерівського окупаційного режиму слід розпочати з відомого радіовиступу Й. Сталіна 3 липня 1941 р. У ньому керівник партії доволі коротко зупинився на характеристиці окупаційного режиму, який уже зловісно поставав на загарбаних гітлерівцями радянських землях. Зі слів Й. Сталіна, мова йшла не лише про життя й смерть Радянської держави, а й про життя й смерть її народів, адже ворог планував відновити владу поміщиків та царизму, а самих людей перетворити на рабів німецьких князів та баронів, онімечити їх¹. Ці тези були розвинуті в тексті виступу, присвяченого 24-й річниці Жовтневої революції 6 листопада 1941 р. Зупинившись на питанні реакційної сутності гітлерівського режиму, Й. Сталін назвав його копією царського режиму, який існував у дореволюційній Росії. Гітлерівці так само, як і російський царизм, обмежували права робітників, інтелігенції та селян, влаштовували «середньовічні» єврейські погроми. Народи СРСР мали мобілізуватися для знищення всіх німців, які пробралися на територію їхньої Батьківщини, усіх до одного, – у такому логічному ключі підбив підсумки свого виступу Й. Сталін². Уже за рік у своєму виступі з нагоди 25-ї річниці Жовтневої революції він висловив твердження про те, що метою гітлерівсько-го «нового порядку» стало поневолення або знищення народів СРСР³.

Проаналізувавши офіційні виступи Й. Сталіна воєнної доби, можемо стверджувати, що для нього російський царизм і німецький фашизм за своєю реакційною сутністю були тотожними політичними режимами; на окупованих територіях відновлювалася влада поміщиків та російського царизму; народи СРСР передбачалося онімечити та перетворити на рабів; народи, які мешкали на окупованих територіях, позбавлялися прав та свобод. Сформульовані Й. Сталіним підходи набрали неодмінного звучання і в історичній науці. І це не дивно, адже лідер тоталітарного СРСР мав настільки великий вплив на тогочасну гуманітаристику, що обійтися без коментування й підкріплення фактами його слів не міг ніхто. «Спеціалісти» від партійної ідеології діяли в цьому ж контексті. Ще в період війни з'явилися публікації, повністю засновані на висловлюваннях радянського лідера, зокрема про те, що метою німецької

¹ Сталин И.В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. 5-е изд. Москва: Госполитиздат, 1952. С. 3.

² Там само. С. 8.

³ Там само. С. 23.

політики в окупованих областях країни стало знищення слов'янських народів, і передусім російського⁴.

Разом з фізичним винищенням слов'янських народів німецькі загарбники проводили політику їх роз'єднання, стравлюючи їх один з одним, – стверджував С. Гопнер⁵. О. Ярославський висловив думку про те, що радянський народ мав лише теоретичне уявлення про сутність фашизму, а от потрапивши під його владу, він на практиці побачив, що той із собою несе. Неймовірні злочинства й безчинства, грабунки й масові вбивства, перетворення людей на рабів – у такому контексті коментував він окупаційну реальність, яка постала на загарбаних радянських землях⁶.

Фашистські кати залили кров'ю радянських людей значну частину нашої землі. Вони ведуть проти радянського народу жорстоку, винищувальну війну, відкрито закликаючи до знищення народів СРСР, – так схарактеризував окупаційну політику Е. Бурджалов⁷.

Німеччина перетворилася ще на більш страшну «тюрму народів», ніж у свій час була царська Росія, стверджувала А. Панкратова. На окупованих територіях керівництво Німеччини планувало відновити царизм, передати землю поміщикам, а фабрики й заводи – капіталістам, перетворити народи СРСР на рабів або кріпаків німецьких князів та баронів. Не випадково, що на окупованих територіях відновлюються старі назви ще царських органів управління, найреакційніші статті царського законодавства та судочинства, тілесні покарання, шибениці⁸. В іншій публікації дослідниця, критикуючи расову теорію нацистів, повідомила про плани гітлерівців щодо перетворення слов'янських народів на рабів⁹. Зазначимо, що це була фактична позиція радянських лідерів. Так, в окремих офіційних документах радянського уряду зазначалося про створення на окупованих територіях рабсько-кріпосницької системи¹⁰.

⁴ Морозов А. Книга, ведущая к победе. *Исторический журнал*. 1943. № 7. С. 10–19.

⁵ Гопнер С. Единый фронт народов против гитлеровской Германии. *Исторический журнал*. 1941. № 9. С. 4.

⁶ Ярославский Ем. Первые три месяца Великой Отечественной войны Советского народа против гитлеровской Германии. *Исторический журнал*. 1941. № 10–11. С. 21.

⁷ Бурджалов Э. Двадцать четвертая годовщина Красной армии. *Исторический журнал*. 1942. № 1–2. С. 18.

⁸ Панкратова А. Двадцатипятилетня годовщина свержения самодержавия. *Исторический журнал*. 1942. № 3–4. С. 15.

⁹ Панкратова А. Преподавание истории СССР в средней школе в дни Отечественной войны против германского фашизма. *Исторический журнал*. 1942. № 5. С. 146.

¹⁰ Нота народного комиссара иностранных дел тов. В.М. Молотова о чудовищных злодеяниях, зверствах и насилиях немецко-фашистских захватчиков в оккупированных советских районах и об ответственности германского правительства и командования за эти преступления. *Исторический журнал*. 1942. № 5. С. 111–126.

Загалом розглядаючи ситуацію, що склалась із реконструкцією окупаційного режиму у воєнну добу, зазначимо, що вона не була пріоритетною. Так, окреслюючи коло завдань, над якими мали працювати радянські історики, академік О. Ярославський навіть не згадав про необхідність вивчення цієї тематики. Серед пріоритетних завдань, сформульованих ним, варто назвати такі: допомога народам СРСР глибше зрозуміти визвольний характер справедливої війни радянського народу проти гітлерівської Німеччини; збір та підготовка матеріалів з історії війни; дослідження історії партизанського руху; викриття експлуататорської класової сутності, людиноненависницької реакційної ідеології фашизму; розвінчання фашистських фальсифікаторів історії; підготовку праці про гітлерівський «новий порядок» у Європі; висвітлення ролі слов'янських народів в історії людства¹¹. Практично ті ж конструкти були розвинені і в публікації А. Панкратової¹².

Та все ж у 1941 – 1945 рр. радянські історики та громадські діячі розглядали проблеми окупаційного режиму, інтерпретуючи його в різко негативному, викривальному ключі. Ці книги зазвичай видавалися в невеликому за обсягами матеріалу форматі. Серед цих типових на той час видань роботи О. Глухого, Л. Новиченка, П. Сліпчука, З. Шульги, К. Гурова, С. Галаджієва, В. Кружкова¹³. У цей же період, перебуваючи в евакуації, активно працював відомий вітчизняний науковець К. Дубина, без аналізу робіт якого не обходиться жодне історичне дослідження, присвячене реконструкції гітлерівського окупаційного режиму. Відомі декілька його праць, у центрі яких перебувала доля місцевого населення Києва. Дослідник конкретизує всі ті жахіття й злочини, учинені гітлерівцями в Києві. Як стверджує К. Дубина, особисто А. Гітлер віддав наказ про знищення радянських громадян, які у хворій уяві фюрера були «расово неповноцінними». За найменшу провину людям загрожувала смертна кара. Окупанти намагалися онімечити українських дітей, перетворити їх на слухняних холопів фашистської Німеччини¹⁴. В аналогічному ключі написані й інші праці дослідника¹⁵.

¹¹ Ярославский Ем. О ближайших задачах исторической науки в СССР. *Исторический журнал*. 1942. № 6. С. 17–24.

¹² Панкратова А. Историческая наука в СССР за 25 лет (1917 – 1942). *Исторический журнал*. 1942. № 10. С. 31–49.

¹³ Глухий О. Німецькі фашисти – люті вороги українського народу. Москва, 1942. 74 с.; Новиченко Л. Гітлерівська кріпаччина (Про «німецьку земельну реформу» на тимчасово окупованій Україні). Саратов, 1942. 52 с.; Сліпчук П. Людожери. Київ, 1945. 23 с.; Шульга З. Боротьба українського селянства проти німецьких загарбників. Уфа: АН УРСР, 1942. 65 с.; Гуков К. Фашистський розбій на Україні. Москва: Політиздат, 1942. 23 с.; Галаджієв С. Что происходит в оккупированных областях Украины. Уфа, 1942. 26 с.; Кружков В. Что несут немецкие фашисты народам Советского Союза. Воениздат НКО, 1942. 35 с.

¹⁴ Дубина К. Растерзанный Киев. *Исторический журнал*. 1943. № 3–4. С. 67–72.

¹⁵ Дубина К. Варвари двадцатого віку. Укривдав при ЦК КП(б)У, 1942. 16 с.; Його ж. Злодеяння немцев в Києве. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1945. 28 с.

Окремої уваги заслуговує діяльність українських істориків, які опинилися в евакуації. За тогочасною інформацією, Інститут історії та археології УРСР перебував у м. Уфі. У складі Інституту функціонували два відділення. Відділенням історії керував професор М. Петровський, а відділенням археології – член-кореспондент АН УРСР М. Славін. У складі відділення історії працювала група радянського періоду й Великої вітчизняної війни (керівник – М. Супруненко). Серед працівників Інституту були відомі й знані в Україні історики – К. Гуслистий, Ф. Лось, Ф. Шерстюк, В. Дядиченко, М. Ткаченко, М. Рубач. Станом на 1942 р. у складі Інституту було створено спеціальну групу істориків, яка займалася збором та систематизацією матеріалів з історії Великої Вітчизняної війни¹⁶. На її основі при ЦК КПУ, а згодом при АН УРСР було створено Комісію з історії Великої Вітчизняної війни. Фактично це була спеціалізована наукова установа, співробітники якої займалися збором матеріалів з історії війни. Тематика окупаційного режиму також перебувала в центрі уваги дослідників.

Отже, у воєнну добу українські історики, перебуваючи в евакуації, спільно з радянськими дослідниками працювали над дослідженням гітлерівського окупаційного режиму. Чимало праць було видано громадськими й партійними діячами. Вони були невеликі за обсягом, окупаційний режим у них реконструювався досить схематично, конспективно й публіцистично. Основним концептом для авторів цих робіт стало викриття жажливих злочинів, які були вчинені гітлерівцями на окупованих теренах України, нелюдських умов, у яких опинився місцевий соціум. Спроби здійснення теоретичного аналізу проблеми сутності гітлерівської окупаційної політики були проведені на сторінках центрального наукового видання, яким на той час був «Исторический журнал». Правовий статус місцевого населення інтерпретувався цими авторами в контексті висловлювань Й. Сталіна про реставрацію дореволюційних порядків, онімечення радянських громадян. Згадки про налагодження роботи місцевих кримінальних та цивільних судів, адвокатури та нотаріату на окупованих теренах України в цих роботах відсутні. І це зрозуміло, адже для з'ясування цих питань був потрібен час, солідна емпірична база, та й загалом вивчення «магістральних», більш актуальних проблем окупаційного режиму. До того ж, будь-який натяк на суто судово-правове врегулювання повсякденних проблем цивільного населення окупованих територій ішов у розріз із установками державно-партійного керівництва, наукових інституцій СРСР.

Після визволення території України установи АН УРСР були повернуті з евакуації. Здавалось, що настав час для вивчення окупаційної тематики,

¹⁶ Інститут истории и археологии Академии наук УССР. *Исторический журнал*. 1942. № 11. С. 101–103.

так би мовити, «по гарячих слідах». І дійсно, у перші повоєнні роки успішно працював колектив уже згаданої Комісії з історії Великої Вітчизняної війни, а також створений на її базі воєнно-історичний відділ Інституту історії АН УРСР. До друку готувалися збірники документів, перші дисертації й монографії. Звісно, що автори праць не виходили за існуючу методологію наукового пізнання, та і не могли цього зробити, оскільки із закінченням війни партійні пута ще більш обплели історичну науку. Так, в анотації до одного з підготовлених збірників документів зазначалися завдання, які поставили перед собою його укладачі – «показати на основі фактів, підтверджених документами, що фашизм являється злісним ворогом науки, культури, прогресу»¹⁷.

Працівники Комісії, працюючи з документами та матеріалами військового й адміністративно-цивільного окупаційного апарату, зобов'язувалися подавати на перевірку схеми, карти, конкретні відомості про місцеву владу, посади й прізвища, «їх злочинну діяльність», про «українську поліцію»: хто входив, хто здійснював керівництво, які чинилися репресії і яка здійснювалася «злочинна діяльність». Інша сфера посиленої уваги збирачів інформації стосувалася організації німецького суду на окупованих територіях, діяльності репресивного апарату окупантів, прояви правових обмежень громадян¹⁸.

Попри певні успіхи перших повоєнних років, невдовзі робота Комісії була згорнута, а сама спеціалізована установа ліквідована. Причини цього так і не з'ясовані. М. Коваль із цього приводу зазначив, що то був погром в історичній науці, який, утім, зачепив лише проблематику історії Великої Вітчизняної війни, припинив її подальший розвиток. Причини цього вчений вбачав в зовнішньополітичних обставинах, зокрема в створенні Німецької демократичної республіки і небажанні радянського керівництва «роз'ятрювати старі рани». У результаті воєнно-історичні дослідження було різко обмежено¹⁹. Цілком можливо, що різке скорочення воєнно-історичних досліджень слід розглядати і в контексті різкої критики, якої зазнав Інститут історії АН УРСР в 1947 р. Так, у постанові ЦК КПУ «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України НАН України» від 29 серпня 1947 р. вказувалося на допущені «грубі політичні помилки та спотворення буржуазно-націоналістичного характеру»²⁰.

¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 332. Арк. 1.

¹⁸ Горобець О. Комісія з історії Вітчизняної війни АН УРСР: створення та початок діяльності. *Український історичний збірник*. 2014. Вип. 17. С. 220.

¹⁹ Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять. *Український історичний журнал*. 2000. № 3. С. 5.

²⁰ Рубльов О.С., Юркова О.В. Інститут історії України НАН України: віхи історії (1936–2006 рр.). *Український історичний журнал*. 2006. № 6. С. 25.

На сьогодні в архівних установах України відклався комплекс повосенних наукових розробок з історії окупаційного режиму, автори яких так і не дочекалися їх видання. У цьому джерельному блоці зібрано збірники документів, статті, монографії та дисертації. Автори цих робіт принагідно зупинялися на питаннях правового статусу місцевого населення, з'ясовували сутність гітлерівського окупаційного режиму. На основі солідної джерельної бази гітлерівської окупаційний режим на Житомирщині вивчав О. Стрельцов. Серед оригінальних документів, використаних дисертантом, указані справи Житомирського генерального комісаріату, Базарської районної управи за 1941–1943 рр., окремих сільських управ. Автор дисертації, відтворюючи переселенський рух етнічних німців України і створення двох округів «фольксдойче» під назвами «Геґевальд» та «Черняхів», зупиняється на характеристичі правового статусу цієї категорії населення. Звісно, що «фольксдойче» користувалися більш розширеним обсягом прав, аніж українці та представники інших національностей краю. Українці взагалі підлягали примусовому виселенню, а їх майно та житло переходили у власність нових господарів²¹. Привілейований статус «фольксдойче» підтверджувався й підготовленими до друку збірниками оригінальних документів німецьких окупаційних органів влади²².

Особливості окупаційного режиму на Полтавщині дослідив Л. Бойко. Масове знищення, грабунки, насилля, експлуатація – такою була доля українців в окупації, стверджував автор дисертації. Він коротко зупинився на аналізі німецької місцевої управлінської системи, охарактеризував кадровий склад управ, за політичною благонадійністю яких наглядали гестапо, поліція та жандармерія. У роботі певна увага приділяється й українсько-німецьким націоналістам, які намагалися відновити поміщицькі господарства²³.

П. Городній підготував до друку монографію «УРСР у роки Великої Вітчизняної війни». Автор праці називав окупаційний режим режимом масового терору й знищення радянського населення. Та ж його частина, яка залишалася в живих, мала перетворитися на рабів. На окупованій території України було введено систему каторжної, рабсько-кріпосницької праці. Автор монографії обґрунтував намагання окупаційної адміністрації на практиці розв'язати питання створення «сучасної рабсько-кріпосницької держави під керівництвом німецьких капіталістів і поміщиків»²⁴.

Перша інформація про існування системи місцевих судових установ з'явилася в дослідженні Воробйова. Розкривши питання функціонування ні-

²¹ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 264. 134 арк.

²² ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 262. Арк. 7, 8.

²³ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 298. Арк. 19, 20.

²⁴ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 249. Арк. 1, 5, 26.

мецьких судів, автор роботи зупинився і на характеристиці судів шліфенів та шефенів. Суди шліфенів розглядали нескладні цивільні справи місцевого населення й діяли при місцевих управах. На розгляд судів шефенів покладалися нескладні кримінальні справи, якщо покарання не перевищувало 2 тис. марок грошового штрафу або покарання у вигляді позбавлення волі на строк не більше 2 років. Шефени у своїй практичній діяльності керувалися німецьким кримінальним законодавством. У Києві з 1 липня 1942 р. працювало 9 шліхтерів. Уперше, як встановив Воробйов, установи шліфенів фігурують у Козятині. Їх поява відноситься до лютого 1942 р.²⁵

На наш погляд, підсумком цього етапу радянського періоду історіографії окупаційного режиму стала книга М. Супруненка, видана в умовах хрущовської «відлиги» в 1956 р. За задумом автора праці, як свідчить її назва «Україна у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945)», – це мала б бути комплексна, узагальнююча книга. І дійсно, автор розкрив чимало сторінок воєнної доби, але в оцінках сутності німецько-румунського окупаційного режиму та правового статусу місцевого населення він не пішов далі сталінських конструкцій зразка липня 1941 р.²⁶

Книга М. Супруненка викликала зацікавленість як наукової громадськості, так і безпосередніх учасників воєнних подій, зокрема партизанського руху. Як засвідчує тогочасна наукова періодика, автор книги таки зазнав значної «розносної» критики. Так, І. Слинько в рецензії на книгу М. Супруненка, жодним словом не обмовившись з приводу авторських реконструкцій гітлерівського окупаційного режиму, критикував його за відсутність належної реакції на фальсифікаторську «писанину» колишніх німецьких генералів, частина яких заявляла про лояльність місцевого населення до німецької армії.

Не сподобалось І. Слиньку й «однобічне» висвітлення М. Супруненком історії УРСР періоду Великої Вітчизняної війни, зокрема те, що він більшу частину книги приділив питанню народної боротьби в тилу ворога. «Сама тема – Україна у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу, обрана автором для дослідження, зобов'язувала його зробити якраз навпаки. Інакше у читача штучно створюватиметься враження, що головною формою боротьби з фашистськими загарбниками була партизанська війна», – зазначав І. Слинько, наголосивши, що потрібно було б ширше висвітлювати бойові успіхи на фронтах війни. Так само різко І. Слинько виступив проти авторської оцінки наслідків «культу особи» Й. Сталіна на поразки Червоної армії в 1941 р., адже існували й інші, не

²⁵ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 239. Арк. 18, 19.

²⁶ Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.). Киев: Госполитиздат, 1956. 472 с.

менш важливі причини, серед яких великий досвід ведення Німеччиною війни, відмобілізованість, віроломство, перевага в озброєнні тощо.

Водночас, причини помилок автора книги І. Слинько вбачав у нерозробленості проблеми в цілому, обмежених можливостях щодо користування архівними джерелами, відсутність попереднього наукового обговорення²⁷. Останнє унауочное ситуацію з воєнно-історичними дослідженнями, яка склалась і була притаманна радянській добі.

Досить критично відреагував на книгу М. Супруненка й колишній учасник радянського партизанського руху генерал-майор, Герой Радянського Союзу М. Наумов. На конкретних прикладах він показав помилки автора книги, але назвав їх конкретні причини – закритий доступ до архівних фондів, відсутність відділу, який би займався вивченням історії Великої Вітчизняної війни, в Інституті історії України НАН України та Інституті історії партії ЦК КП України. Як вихід із критичної ситуації, М. Наумов пропонував створити в одному з наукових інститутів відділ історії Великої Вітчизняної війни²⁸.

М. Супруненко спробував дати аргументовану відповідь М. Наумову, та, як засвідчує опубліковане листування, редакція таки стала на захист позиції колишнього керівника партизанського руху, зауваживши, що, на її думку, «таке ставлення М.І. Супруненка до критичних зауважень М.І. Наумова, можливо, не завжди достатньо обґрунтованих і місцями занадто гострих, може викликати лише здивування»²⁹. Сьогодні можемо лише здогадуватися про мотиви такої реакції редакції Українського історичного журналу.

У цей же час світ побачило й суто академічне, узагальнююче видання – двотомник «Історія української РСР». У другому томі цього видання містився розділ «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу проти фашистської Німеччини (1941–1945)», авторство якого належало М. Супруненку. Зрозуміло, що далі доволі сумнівних, не підкріплених відповідною аргументацією тез щодо запровадження фашистами на тимчасово окупованій території України рабсько-кріпосницького кривавого «нового порядку», підтримуваного найжорстокішим терором, масовим винищенням радянського населення й побудованого на цілковитому безправ'ї трудящих, автор розділу не пішов. У книзі знайшлося місце й

²⁷ Слинько І. Радянська Україна у Великій Вітчизняній війні. *Український історичний журнал*. 1957. № 2. С. 144–148.

²⁸ Наумов М. Про деякі недоліки у висвітленні історії партизанського руху (лист до редакції). *Український історичний журнал*. 1957. № 2. С. 149–153.

²⁹ Супруненко М.І. Відповідь на лист М.Л. Наумова та огляд інших листів з приводу праці М.І. Супруненка. З редакційної пошти. *Український історичний журнал*. 1958. № 5. С. 241–242.

для висвітлення питання співучасті в гітлерівських злочинах «українських буржуазних націоналістів»³⁰.

Отже, у перші повоєнні роки вітчизняні науковці продовжили роботу над дослідженням окупаційного режиму. Відбулося певне розширення тематики робіт. У поле зору науковців потрапляли проблеми функціонування німецьких та місцевих органів влади в різних окупаційних зонах. Зафіксовано й поодинокі випадки висвітлення роботи цивільних та кримінальних судів. Характеристика ж правового статусу людей подавалася в спрощеному ключі, наголошенні на його «безправності», спробах окупаційної адміністрації перетворити українське населення на рабів, запровадити рабсько-кріпосницьку працю, реставрувати владу російського царизму та поміщиків, провести онічечення місцевого соціуму. Здебільшого ця тематика більш активно розроблялася в рамках роботи Комісії з історії Великої Вітчизняної війни. Із ліквідацією цієї установи розпочаті воєнно-історичні дослідження виявилися згорнутими. Не сприяло розширенню досліджень відповідної тематики й закритість для науковців архівних документів.

Певні зміни несистемного характеру в питанні реконструкції окупаційного режиму відбулися в 60-80 рр. ХХ ст. Але далі розкриття злочинів, учинених гітлерівцями на окупованих теренах України, запровадження рабсько-кріпосницької праці місцевого населення, його безправного становища автори праць не йшли³¹. Аналогічні підходи домінували й в загальносоюзних академічних виданнях³², а також у партійній літературі³³.

У тогочасних роботах з історії окупаційного режиму почала зникати відома теза Й. Сталіна щодо реставрації царизму та влади поміщиків. Але в той же час в окремих працях гітлерівський окупаційний режим почали іменувати як військово-каторжний³⁴ з відновленими буржуазно-поміщиць-

³⁰ Історія Української РСР. Том 2. Київ: Видавництво АН УРСР, 1956. С. 494–498.

³¹ Касименко А.К. Історія Української ССР. Київ: Наукова думка, 1965. 487 с.; Історія Української РСР. Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945). Київ: Наукова думка, 1977. 536 с.; Арутюнян Ю.В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. Москва: Издательство АН СССР. 1963. 456 с.

³² История Второй мировой войны 1939–1945. В двенадцати томах. Том четвертый. Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии «молниеносной войны». Москва: Воениздат, 1975. 536 с.; История СССР с древнейших времен до наших дней. В 12-ти т. Т. 10: Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Москва: Наука, 1976. 727 с.

³³ Нариси історії Комуністичної партії України. Київ: Держполітвидав, 1961. 564 с.; История Коммунистической партии Советского Союза. В 6-ти т. Т. 5. Кн. 1: Коммунистическая партия накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941–1945, в период упрочения и развития социалистического общества (1938 – 1958 гг.). Москва: Политиздат, 1970. 732 с.

³⁴ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945. в шести томах. Том второй. Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР. Создание условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.). Москва: Воениздат, 1961. С. 343, 344.

кими порядками³⁵. Але жодного аналізу цьому, дещо оновленому, понятійному апарату зроблено не було.

Не вписувався в тогочасні радянські дослідницькі стандарти В. Коваль, який зумів відійти від нав'язаних Й. Сталіном зображень окупаційного режиму. Він виступив з ідеєю наявної політичної кризи гітлерівського окупаційного режиму. Викликана вона була самою окупаційною політикою, адже гітлерівці, напавши на СРСР, намагалися знищити соціалістичний лад і перетворити країну на резервуар сировини й рабської робочої сили, з поступовою її германізацією шляхом методичного знищення місцевого населення й заміни його німецькими колоністами. Звісно, що в цьому він повторив догми, сформульовані в 1941 р. радянським лідером. Але вперше в радянській історіографії дослідник заявив про існування тактичних протиріч у реалізації гітлерівської окупаційної політики, різним баченням шляхів її втілення А. Розенбергом (райхсміністром східних окупованих територій) та Е. Кохом (керівником РКУ), гострими непорозуміннями між ними з цього приводу, хоч у стратегічній меті окупації їхні погляди співпадали. Та, незважаючи на узгодження лінії на пом'якшення окупаційної політики А. Розенбергом із представниками генерального штабу та тиловим управлінням армійських груп на Східному фронті, А. Гітлер рішуче відкинув ці плани³⁶. Аналогічні конструкції були повторені дослідником і в інших працях цього періоду³⁷.

Більш розширені характеристики гітлерівського окупаційного режиму в низці праць 60-80 рр. ХХ ст. були представлені М. Ковалем. Дослідник визначив місце України в загарбницьких планах Німеччини, зобразив становище місцевого населення в системі координат «нового порядку»³⁸.

Характеристику управлінських структур гітлерівського окупаційного режиму, стратегічні плани Німеччини щодо України містить двотомна колективна праця П. Тронька, М. Коваля, В. Нем'ятого, В. Замлинського, В. Кучера,

³⁵ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945. в шести томах. Том третий. Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.). Москва: Воениздат, 1961. С. 438–446.

³⁶ Коваль В.С. О политическом кризисе оккупационного режима на Украине. Немецко-фашистский оккупационный режим. (1941–1945 гг.). Москва: Политиздат, 1965. С. 65–74.

³⁷ Коваль В.С. Подвиг народный. Украина у Великой Витчизняній війні. Київ: Держполітвидав, 1970. 135 с.; Його ж. Міжнародний імперіалізм і Україна. 1941–1945. Київ: Наукова думка, 1966. 264 с.

³⁸ Коваль М.В. Історія пам'ятає! Кривавий шлях фашистів на Україні. Київ: Наукова думка, 1965. 113 с.; Його ж. Боротьба населення України проти фашистського рабства. Київ: Наукова думка, 1979. 134 с.; Його ж. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. Киев: Научная мысль, 1977. 126 с.; Його ж. Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и ее крах. Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сборник научных трудов. Киев: Научная мысль, 1988. 231 с.

Д. Григоровича «Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине». Автори роботи, як засвідчує її назва, не ставили перед собою завдання з'ясувати правовий статус місцевого населення, але, розглядаючи причини розгортання народної боротьби на окупованих територіях, вони, окрім типових, як на той час, висловлювань щодо «морально-політичної єдності» радянського суспільства», звернули увагу й на застосування гітлерівцями законодавства, принаймні називають факт існування системи судових органів. Хоч праця й мала інший центральний предмет дослідження, її автори розглянули проблему політичного та соціально-економічного становища населення України в роки окупації. Дослідники стисло зупинилися на характеристичі кадрового складу німецької окупаційної адміністрації, порядку організації роботи установ РКУ, лише побіжно згадавши про наявність «окупаційного законодавства» та системи судових органів. У процесі характеристики німецьких службовців, зокрема і суддів, було відзначено такі їхні риси: глибока ворожість до населення, прагнення до особистого збагачення та «відсутність необхідних знань для здійснення управлінських функцій». Загалом автори негативно охарактеризували тих німецьких чиновників, які отримали направлення для роботи в «зайнятих східних областях» і, обійнявши посади в окупаційному апараті влади, виявили власну некомпетентність і неготовність до виконання владних повноважень³⁹.

Не можемо обійти увагою і працю Т. Першиної, у центрі уваги якої перебувала проблема здійснення гітлерівцями заходів геноциду в окупованій Україні. Голод, убивства невинних людей, застосування широкомасштабних заходів терору – саме через цю призму можна пересвідчитися в становищі, у якому перебувало українське суспільство⁴⁰.

Отже, із середини 50-х і до середини 80-х рр. тривав другий етап радянського періоду історіографії гітлерівського окупаційного режиму. Для цього етапу були характерними відмова від найбільш непередуманих та одіозних сталінських постулатів щодо реставрації царизму та відновлення влади поміщиків в окупованих районах СРСР, онімечення пригноблених народів. Натомість, ні радянська історична наука, ні партійні ідеологічні відомства, ні їхня «спільна» діяльність так і не змогли навести «лад» у цій важливій царині, адже сутнісні характеристики гітлерівського окупаційного режиму зводились то до запровадження «військово-каторжного» режиму, то до «відновлення буржуазно-поміщицьких порядків». Та, власне кажучи, як засвідчує зміст наукової публіцистики, ніхто й не намагався хоч якимось чином пояснити про-

³⁹ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944. В двух книгах. Книга первая: Борьба в подполье. Киев: Наукова думка, 1985. 387 с.

⁴⁰ Першина Т.С. Фашистський геноцид на Україні (1941–1944). Київ: Наукова думка, 1985. 172 с.

цеси, які відбувалися на окупованих територіях України. Практично всі пояснення зводились до деталізації дещо модифікованих і уточнених сталінських конструкцій сутності гітлерівського окупаційного режиму, сформульованих у відомому виступі 3 липня 1941 р.

Вияснити сутність окупаційного режиму навіть із точки зору пануючої на той час марксистко-ленінської методології історичної науки із такими її принципами наукового пізнання, як об'єктивність, партійність, історизм, та класовим підходом, елементарно розкрити поняття «рабсько-кріпосницька праця», «військово-каторжний» режим, «буржуазно-поміщицькі порядки» ніхто й не намагався. А те, що це були не лише аморфні, а й абсурдні поняття, ні представники академічної науки, ні партійні історики, ні ідеологічні відомства «не помічали».

Фактично увесь радянський період вивчення гітлерівського окупаційного режиму опинився на узбіччі наукового пізнання, поступившись місцем возвеличенню ролі комуністичної партії в організації відсічі ворогу, розгортанню руху Опору тощо. У літературі 60-80 рр. ХХ ст. домінували ідеї патріотизму, масового героїзму, морально-політичної єдності радянського народу, відданості його ідеалам соціалізму, єдності народу й партії тощо. Із кожною черговою річницею Перемоги ці ідеї лише наростали. А от звичайна людина з її повсякденними потребами ніколи не перебувала в центрі уваги тогочасних істориків. Натомість досліджувались значні за своїми масштабами процеси, зокрема розгортання руху Опору. У цьому контексті становище народу, який опинився на окупованих територіях, розглядалось виключно в чорно-білій тональності. Але, за версією радянських істориків, не неймовірна жорстокість окупантів, а відданість людей ідеалам соціалізму, партії й державі стала основною причиною розгортання руху Опору.

Слабкий теоретичний рівень радянських дослідників гітлерівського окупаційного режиму пояснюється не лише тотальним ідеологічним контролем за історичною наукою з боку партії, а й недостатнім джерельним забезпеченням наукових студій. Радянські історики користувалися напіввідкритим доступом до архівних джерел. У цій царині панували суворі цензурні правила, і без дозволу відповідних архівних служб використати навіть переглянуті документи було неможливо. А офіційно виданих матеріалів з історії окупаційного режиму виявлялося недостатньо для формулювання інших, аніж виголошених партійними відомствами висновків, звісно з «чорно-білим» трактуванням та домінуванням ідеологем.

Слабкими виявилися й контакти вітчизняних науковців із міжнародною гуманітарною спільнотою. Ні про яку інтеграцію в міжнародний науковий

простір мови не могло йти. Вітчизняні науковці навіть не володіли інформацією про наукові напрацювання своїх зарубіжних колег. Видані ж на Заході книги науковців інших країн часто піддавалися публічному остракізму через огубну критику на шпальтах наукової періодики. Їх авторів шельмували як «фальсифікаторів» історії. Парадоксально, але саме таким чином вітчизняні історики могли дізнатися про ці роботи. Часто така доля чекала й книги зарубіжних авторів, перекладених та виданих у Радянському Союзі.

Отже, для радянського історіографічного періоду вивчення проблеми функціонування гітлерівської окупаційної адміністрації в РКУ та військовій зоні були характерними: стагнація наукового пошуку, панування ідеологем «морально-політичної єдності радянського суспільства», «єдності народу і партії», «відданості ідеалам соціалізму», патріотизму та масового руху Опору. Серйозного теоретичного аналізу сутності окупаційного режиму не було проведено. Фактично це питання розглядалося в контексті сталінських догматів. Сама ж тематика гітлерівського окупаційного режиму опинилася на узбіччі наукових студій радянських воєнних істориків⁴¹.

Сучасний період історіографії слід пов'язувати з тими суспільно-політичними змінами, які відбулися в СРСР. Горбачовська «перебудова», яка відбувалася в СРСР, поступово призводила до втрати КПРС ідеологічного контролю над історичною наукою. Звісно, що це не був одномоментний акт. Але принципи гласності та плюралізму сприяли тому, що часто-густо на шпальтах періодики почали з'являтися раніше невідомі радянському загалу факти історичного минулого – серед них причини катастрофи 1941 р., політичні репресії, Голодомор 1932–1933 рр. тощо. Значна частина матеріалів мала суто публіцистичне, викривальне антирадянське та антикомуністичне спрямування. Водночас це призводило до того, що частина професійних істориків «насмівалася» розглядати інші, раніше заборонені теми. Монолітний до цього партійний контроль над історичною наукою почав втрачати свою міць. У цей же час з'являються зміни і в методології наукового пізнання, бо «єдино вірна» до цього марксистсько-ленінська втратила свої позиції, поступившись анти-марксистським підходам і концепціям.

Злочини сталінського режиму, учинені в 1941 р. щодо в'язнів тюрем, колаборація, тотальне знищення євреїв у період війни, переслідування радянських військовополонених, діяльність штрафних батальйонів та польових військкоматів – усі ці теми не лише жваво обговорювалися в суспільстві, а й ставали предметом наукових студій, ревізії сталінських та партійних догм у сфері

⁴¹ Іваненко А. Огляд радянських історіографічних досліджень нацистського окупаційного режиму на території України (1941–1944 рр.). *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Вип. 25. С. 5–20.

реконструкції окупаційного режиму. Цьому сприяло й поступове відкриття доступу до архівних документів, відмова від цензури.

Відлік сучасному періоду історіографії гітлерівського окупаційного режиму слід розпочинати із праць М. Ковалья середини 1990-х рр. Ці праці мали чіткий україноцентричний вимір, а основними ідеями, які запропонував дослідник, стала відмова від принципів політизації історичного пізнання та ідеологізації історіографії. Дослідник зазначив, що, внаслідок дії ідеологічного фактора, повноцінної історіографії з проблематики Другої світової війни в Україні так і не створено. Радянська заідеологізована історіографія була позбавлена, по суті, найголовнішого – повноцінної наукової концепції, засад адекватного відображення й тлумачення центральних віх історичного процесу. Утім, у цьому, на думку «мудрих керманічів», і не було жодної потреби, оскільки наукове бачення історичного досвіду українського народу цілком могли замінити ідеологічні догмати. Будь-яка спроба нестандартного аналітичного розгляду історичних подій, явищ, осіб нашттовхувалася на якнайсуворішу заборону.

«Українська перлина в намисті нацистської «нової Європи» – у такому контексті висвітлює історію окупаційного режиму М. Коваль. В основу політики окупантів покладалася концепція жорсткого колоніального управління, яка не містила навіть натяку на рівноправну представницьку участь у ньому місцевого населення. Українці категорично відсторонювались від владних функцій на своїй території. Окупованою країною керували примітивні німецькі управлінці.

У книзі містяться факти певних протиріч нацистського керівництва в баченнях майбутнього України, зокрема позиції А. Розенберга щодо ізоляції розгромленої у війні з Німеччиною Росії, відкинення її за Урал та утвердження на її західних кордонах васала Третього райху – України. Цей план зазнав фіаско вже на початковій стадії. А. Гітлер навіть слухати не хотів про «українську державність». Керівництво РКУ очолював Е. Кох, який проводив лінію А. Гітлера й з подачі якого в Україні запанував новоколоніальний стиль управління⁴². А от сам гітлерівський окупаційний режим М. Коваль іменує рабсько-кріпосницьким, не надаючи при цьому жодної аргументації для правомірності застосування саме цього терміну⁴³. Аналогічні конструкції в характеристиках окупаційного режиму були застосовані й в інших працях цього

⁴² Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945): Спроба сучасного концептуального бачення. Київ, 1994. 57 с.

⁴³ Україна крізь віки. У 15-ти т. Т. 12: Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 336 с.

дослідника⁴⁴. В окремих джерелах окупаційна політика іменується дослідником як «імперіалістична, відверто грабіжницька»⁴⁵, колоніальною, продовжуваною «залізом і кров'ю»⁴⁶. Праці М. Ковалю цього періоду викликали жваве обговорення, і здавалося, що історики вже чекали на них, про що свідчить їх рецензування на шпальтах наукової періодици⁴⁷.

Фактично зусиллями М. Ковалю поступово руйнувався міф, нав'язаний партією про колишню війну. Із текстів дослідника можна пересвідчитися в тому, що середина 90-х рр. ХХ ст. стала для української історіографії Другої світової війни переломною й надзвичайно складною. Офіційна версія війни, яка базувалася на марксистсько-ленінській методології, де-факто була спростована, а нова – не створена. Із цього приводу вчений говорив про ідеологічний та історіографічний вакуум, потяг людей до правдивої інформації, появу великої кількості й традиційних псевдонаукових, і найновіших фальшивих плумачень та версій про минулу війну.

Ведучи мову про організаторів виставки в Українському державному музеї історії Великої Вітчизняної війни, учений констатував той факт, що організатори були полишені напризволяще, позбавлені звичних методологічних орієнтирів, їм нелегко було відмовитися від стереотипів колишньої історіографії з її заідеологізованістю та заполітизованістю⁴⁸.

По суті, зазначені праці М. Ковалю справили незаперечний вплив на сучасну історіографію Другої світової війни та гітлерівського окупаційного режиму, а визначені дослідником вектори наукових досліджень продовжують розроблятися ще й сьогодні.

Доступ дослідників до архівних джерел, відсутність будь-якого державно-партійного контролю за діяльністю представників історичної науки сприяли тому, що протягом 90-х рр. ХХ ст. та майже два десятиріччя ХХІ ст. вітчизняні студії з історії гітлерівського окупаційного режиму вийшли на нові рубежі, відкрили до того майже закрити картину життя українського соціуму в умовах «нового порядку». Одним із часових маркерів цього процесу, який відслідковується в історіографії окупаційного режиму, стала середина 90-х рр.

⁴⁴ Коваль М.В. Україна: 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії. Київ: Вища школа, 1995. 201 с.; Його ж. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодення. Роздуми історика. *Український історичний журнал*. 1995. № 3. С. 3–22.

⁴⁵ Коваль М.В. Доля української культури за «нового порядку» (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1993. № 11–12. С. 15.

⁴⁶ Коваль М.В. Просвіта в умовах «нового порядку» (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1995. № 2. С. 37–42.

⁴⁷ Сушко О.О., Виговський М.Ю. М.В. Коваль. Україна: 1939 – 1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії. Київ, 1995, 201 с. *Український історичний журнал*. 1996. № 4. С. 153–155.

⁴⁸ Артёмов О.С., Коваль М.В. Нова експозиція меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни». *Український історичний журнал*. 1994. № 6. С. 150–153.

XX ст. Так, у жовтні 1994 р. відбулась Міжнародна наукова конференція «Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність». У її роботі взяли участь фахівці з України, Російської Федерації, Білорусі, Канади та США. Відповідальним за організацію конференції був відділ історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, який очолював М. Коваль. Саме на цій конференції зустрілися погляди тих, хто захищав цінності, сформульовані радянською історіографією, і дослідників, які від неї відмовлялися й намагалися розглянути воєнні події з іншого боку. Особливо гостро виявилася дискусія щодо діяльності ОУН та УПА⁴⁹. У квітні 1995 р. відбувалась наступна конференція під назвою «Україна у другій світовій війні». З ґрунтовною доповіддю виступив М. Коваль, який, як визнали учасники цього форуму, зазнав тиску з боку колишніх «диригентів» наукою, шукачів крамолі, оскільки намілювався думати й писати, не догоджаючи іншим, уникати впливу політичних партій і течій⁵⁰.

Отже, період становлення сучасної історіографії Другої світової війни та гітлерівського окупаційного режиму виявився непростим, але він усе ж відбувався. Аналізуючи сучасний період історіографії проблеми, не можна обійтися без аналізу праць професора О. Лисенка. Так, ведучи мову про сучасний дискурс Другої світової війни, дослідник наголосив на тому, що цей процес позначено активною динамікою, швидкою дифузією ідей та освоєнням дослідницького інструментарію, що стають загальним надбанням і стимулюють науковий пошук у всіх куточках світу. Цей позитивний прояв глобалізації не оминув і Україну, де історичні студії продовжують виконувати не тільки суто пізнавальну функцію, а й до певної міри суспільну місію. Традиційна апеляція політикуму та держави до історичного полотна, продиктована ідеологічними, корпоративними, електоральними та іншими раціями, ставить професійних істориків України в порубіжну ситуацію між фундаментальною наукою й політично заангажованою ситуацією⁵¹.

Водночас дослідник акцентував увагу на тому, що сучасні історики, відмовляючись від радянської історіографічної спадщини, мусили пройти три послідовні етапи. На першому етапі йшлося про полегшення доступу до закритих джерел та їх оприлюднення в археографічних виданнях. На другому науковці розпочали інтелектуальні атаки на теоретичні підвалини радянської

⁴⁹ Руденко Н.М. Міжнародна наукова конференція «Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність». *Український історичний журнал*. 1995. № 1. С. 145–150.

⁵⁰ Вронська Т.В. «Міжнародна наукова конференція «Україна у другій світовій війні». *Український історичний журнал*. 1995. № 4. С. 145–147.

⁵¹ Лисенко О.Є., Пастушенко Т.В. Сучасний дискурс Другої світової війни крізь призму публікацій «Українського історичного журналу» останнього десятиліття. *Український історичний журнал*. 2017. № 6. С. 140–162.

історіографії, створення нових тематичних напрямів. Наступний етап, що продовжується нині, ставить дослідників перед необхідністю теоретичного осмислення історичного процесу, широких узагальнень і асоціацій, визначення співмірності основних тенденцій нашого минулого із загальнонародським цивілізаційним поступом⁵².

Розглядаючи питання доробку вітчизняних науковців у сфері вивчення окупаційного періоду в Україні, О. Лисенко виходив з того, що, попри зроблене, зарано говорити про завершену картину інституційно-правового оформлення окупаційного режиму. Магістральним вектором докладання зусиль у цьому випадку, очевидно, мало стати детальне вивчення регіональних та місцевих особливостей окупаційної політики, функціонування всіх структурних ланок управлінського апарату. Потребують уточнень і конкретизації межі компетенції й субординація окупаційних органів по вертикалі та горизонталі, правові основи їх діяльності, матеріальне забезпечення, кадрове питання, система санкцій, звітність тощо. Маловідомою залишається робота судових органів, порядок розв'язання суперечок між фізичними особами, регулювання їх відносин з юридичними особами, трудове, цивільне, сімейне та інші галузі права як нормативно-регулятивні чинники на окупованих територіях⁵³.

На жаль, і сучасна історіографія Другої світової війни не уникала державного втручання, певної залежності від суто російських візій цього періоду. В Україні деміфологізація війни розпочалася задовго до першого Майдану та з різним успіхом, непослідовно, спонтанно, екстенсивно й водночас неухильно триває дотепер. Експансіоністська політика Росії, пряма воєнна агресія проти нашої країни, образлива для українських громадян риторика кремлівських можновладців стала потужним каталізатором різкої відмови та неприйняття будь-яких колоніальних і постколоніальних рудиментів у суспільно-політичному житті. Та все ж, як зазначив О. Лисенко, визнаючи справедливими закиди з приводу термінологічної еkleктики та недовершеності сучасних концепцій вітчизняних науковців, не можна заперечити, що основна їх маса відійшла від традиційних постколоніальних схем, успішно інтегрувавшись у світовий науковий простір на всіх векторах фундаментальних досліджень⁵⁴.

Фактично з цього ж приводу О. Стяжкіна зазначила, що писання історії Другої світової війни в нинішній Україні – «гаряча тема», у рамках котрої

⁵² Лисенко О. Воєнні дії на німецько-радянському фронті періоду Другої світової війни у вітчизняній енциклопедистичі. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. стат.* Київ, 2018. Вип. 20. С. 10, 11.

⁵³ Лисенко О.Є. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи. *Український історичний журнал.* 2011. № 4. С. 185, 186.

⁵⁴ Лисенко О.Є. Подолання «міфу війни», або від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики (з приводу 70-річчя перемоги над нацизмом і фашизмом). *Український історичний журнал.* 2015. № 2. С. 4–41.

відбуваються прямі зіткнення радянських політик пам'яті та спроб нового теоретичного осмислення подій, реанімація «культу Великої Вітчизняної» зіштовхується з намаганням почути й проаналізувати не воєнно-стратегічну, а людську історію війни. Незважаючи на суттєве прирощення знань, що відбулось як завдяки доступу дослідників до закритих раніше архівів, так і через розширення інструментарію, методологій, а головне – зміщення фокусу уваги фахівців від «великих подій» до «історії людей», певні конструкції радянської історіографії та її образного втілення залишаються якщо не безсумнівними, то в режимі умовчання, непохитними⁵⁵.

Усе ж, незважаючи на певну стагнацію й методологічні прогалини, значні напрацювання вітчизняних дослідників в «окупаційній історіографії» таки маємо. Різноманітним аспектам гітлерівського окупаційного режиму як на теренах РКУ, так і військової зони були присвячені дослідження вітчизняних істориків, а саме: історико-правовим – П. Рекотова⁵⁶, соціокультурним – І. Спудки⁵⁷, економічним – О. Потильчака⁵⁸, І. Ветрова⁵⁹, Н. Глушенка⁶⁰, релігійно-духовним – О. Лисенка⁶¹, Ю. Волошина⁶², В. Гордієнка⁶³, І. Грідіної⁶⁴ та М. Михайлуца⁶⁵, примусовому вивезенню місцевого населення на роботи до

⁵⁵ Стяжкіна О.В. Жінки України в повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання. *Український історичний журнал*. 2015. № 2. С. 42–66.

⁵⁶ Рекотов П.В. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941–1944 (Історико-правовий аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 1997. 19 с.

⁵⁷ Спудка І.М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2007. 229 с.; Ї ж. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері на території Запорізької області. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 75. С. 98–100.

⁵⁸ Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1999. 205 с.

⁵⁹ Ветров І.Г. Економічна експансія «третього рейху» та промисловість України в роки Другої світової війни : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1999. 243 с.; Його ж. Стан промисловості УРСР на початку нацистської окупації. *Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. ст.* Київ, 2008. Вип. 11. С. 82–87.

⁶⁰ Глушенко Н.М. Аграрна політика Німеччини в рейхскомісаріаті «Україна» 1941–1944 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2005. 22 с.

⁶¹ Лисенко О.С. Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ, 1999. 480 с.

⁶² Волошин Ю.В. Православна церква в Україні періоду нацистської окупації (червень 1941 – жовтень 1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Полтава, 1997. 151 с.

⁶³ Гордієнко В.В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1999. 189 с.

⁶⁴ Грідіна І.М. Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945 рр. : людський вимір : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2001. 20 с.; Ї ж. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2010. 38 с.

⁶⁵ Михайлуца М. Православна церква на Півдні України в період Другої світової війни у контексті політики радянського і румунського режимів : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ, 2009. 47 с.

Третього Райху – Т. Пастушенко⁶⁶ та В. Данильчук⁶⁷. Загалом маємо чи не єдине комплексне дослідження ситуації у військовій зоні окупації, яке належить В. Нестеренку⁶⁸.

Дослідженням регіональних особливостей функціонування окупаційного режиму займалися І. Тарнавський⁶⁹, А. Скоробогатов⁷⁰, І. Петрова⁷¹, В. Удовик⁷², Ф. Полянський⁷³, Ю. Олійник⁷⁴, В. Абакумова⁷⁵, К. Сміян⁷⁶, В. Власенко⁷⁷. Агітаційно-пропагандистські впливи на місцеве населення досліджували Д. Титаренко⁷⁸, В. Гедз⁷⁹, М. Михайлюк⁸⁰, О. Салата⁸¹, В. Яременко⁸².

⁶⁶ Пастушенко Т.В. Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2007. 20 с.; Пастушенко Т. Будні нацистської окупації України у спогадах колишніх остарбайтерів *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* Київ, 2008. Вип. 11. С. 166–175.

⁶⁷ Данильчук В. Українські остарбайтери: 1941–1947 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2011. 18 с.

⁶⁸ Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2005. 20 с.

⁶⁹ Тарнавський І.С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941–1943 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 1999. 220 с.

⁷⁰ Скоробогатов А.В. Харків у роки німецької окупації (1941–1943): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Харків, 2006. 412 с.

⁷¹ Петрова А.І. Особливості окупаційного режиму на Поділлі (1941–1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Київ, 2011. 261 с.

⁷² Удовик В.М. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944 рр.) на території генеральної обл. «Київ» (Київська та Полтавська області): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2005. 236 с.

⁷³ Полянський Ф.І. Німецький окупаційний режим і рух Опору на Тернопіллі (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2009. 22 с.

⁷⁴ Олійник Ю.В. Нацистський окупаційний режим в Україні у 1941–1944 рр. (на матеріалах генеральної округи «Волинь-Поділля»): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2010. 20 с.

⁷⁵ Абакумова В.І. Окупаційний режим та антифашистський рух опору на Луганщині (1941–1943 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луганськ, 2004. 214 с.

⁷⁶ Сміян К.П. Волинь в період німецько-фашистської окупації 1941–1944 років: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 1996. 193 с.

⁷⁷ Власенко В.В. Створення та діяльність органів місцевого управління в генеральному окрузі «Житомир» у роки німецької окупації (1941–1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. Київ, 2013. 208 с.

⁷⁸ Титаренко Д.М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Донецьк, 2002. 19 с.

⁷⁹ Гедз В.А. Газети «Українське Слово» та «Нове Українське Слово» як джерело з історії України періоду Другої світової війни (жовтень 1941 – вересень 1943 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2009. 211 с.

⁸⁰ Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... іст. наук: 07.00.01. Київ, 2006. – 20 с.

⁸¹ Салата О.О. Формування інформаційного простору в рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941 р. – 1944 р.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2010. 36 с.

⁸² Яременко В.М. Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2008. 17 с.

У працях указаних авторів здійснено реконструкцію різних аспектів окупаційного минулого, як-от: економічних, соціальних, релігійно-духовних, суто репресивно-каральних. На цій основі базувалися дослідження окупаційного режиму в другому десятиріччі ХХІ ст.

Побічно проаналізовано становище місцевого населення, а також охарактеризовано його соціальний статус у роботах А. Подольського⁸³, Ф. Левітаса⁸⁴ та О. Гончаренка⁸⁵, які розглядали особливості геноциду єврейського народу України. Ці автори одними з перших вітчизняних дослідників намагалися порівняти правовий статус євреїв з іншими етнічними категоріями населення⁸⁶.

Для О. Гончаренка правове положення євреїв, які перебували на окупованих територіях РКУ, докорінно відрізнялося від становища інших категорій місцевого населення. Євреї, які вціліли від переслідувань, перебували на правах соціальних «ізгоїв», утративши практично всі права, якими в обмеженому вигляді продовжували користуватись інші категорії місцевого населення. Саме українські євреї стали групою населення, до якої дискримінація у всіх сферах суспільного життя застосувалася в повному й тотальному виразі. Українське ж населення, на відміну від єврейського, користувалося обмеженим соціально-правовим статусом і могло все ж зберегти право на житло, загальну й професійну освіту, майно, отримання заробітної плати, соціальне забезпечення, медичне обслуговування, у разі потреби звернення до судових установ та органів місцевої і німецької влади. Заборонялося євреям вступати в цивільно-правові відносини з іншими категоріями населення. Не могли вони й вільно відбувати релігійні відправи, інші культові акти. Заробітна плата для євреїв, зайнятих на виробництві чи у сфері надання послуг, установлювалася в меншому розмірі, а от податки на заробітну плату чи прибутки були вищими. Вони не мали права укладати шлюб та, відповідно до цього, створювати сім'ю⁸⁷. У цьому ж контексті інтерпретував правовий статус єврейського населення РКУ

⁸³ Подольський А.Ю. Нацистський геноцид щодо єврейського населення України : дис. ... канд. наук : 07.00.05. Київ, 1996. 171 с.

⁸⁴ Левітас Ф.Л. Євреї України в роки другої світової війни: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 1997. 33 с.

⁸⁵ Гончаренко О.М. Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944 рр.). автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2005. 20 с.

⁸⁶ Гончаренко О. Голокост на території Київщини: до питання про правове становище єврейського населення. *Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. К., 2004. Вип. LVII (57). С. 189–198; Його ж. Правове становище єврейського населення напередодні знищення: Генеральний округ Київ. *Проблеми історії Голокосту: науковий журнал*. Вип. II. Дніпропетровськ: Центр «Ткума», Запоріжжя: Прем'єр, 2005. С. 51–64.

⁸⁷ Гончаренко О.М. Голокост на теренах Райхскомісаріату «Україна» у вітчизняному історіографічному дискурсі (1941–2016 рр.). Дніпро – Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 58, 59.

і М. Куницький⁸⁸. До питання правового статусу євреїв принагідно звертався М. Коваль, який визнав, що цих людей, незважаючи на їх погляди, убивали за національною ознакою, а от слов'ян, зокрема українців, переважно за політичними ознаками⁸⁹. Географічні межі зазначених праць визначалися переважно територією РКУ. Аналогічні підходи характерні й для праць інших дослідників регіональних особливостей подій Голокосту в Україні, а саме Ф. Винокурової⁹⁰, Н. Сугацької⁹¹, О. Трепчачової⁹², Р. Михальчука⁹³, О. Суровцева⁹⁴, Ю. Радченка⁹⁵.

Т. Заболотна звернула увагу на умови праці інтелігенції. Отримати роботу могли лише ті представники інтелігенції, які довели своє лояльне ставлення до окупаційної влади. Робота не була стабільною, і її можна було втратити за будь-який непослух чи непокору. Зарплатня, яку отримували вчителі, лікарі, науковці, була нижчою, ніж у промисловій сфері. Її не вистачало навіть на продукти харчування. Поширеним став продаж власних речей, предметів побуту, книг тощо. Відчайдушні спроби працівників Будинку вчених підтримати науковців були недостатніми. Соціальна незахищеність посилювалася моральними випробуваннями, як-от: постійним тиском з боку влади, відчуттям страху за власне життя та за долі рідних, невизначеністю становища у сфері праці, приниження гідності з боку нацистських керівників, відчуттям непотрібності інтелектуальної праці. Усі зазначені фактори негативно впливали на позицію інтелігенції, її здатність у тих умовах продемонструвати свій потенціал, продукувати ідеї, які б згуртовували інші суспільні верстви в складних умовах нацистської окупації. «Новий порядок» видозмінив організацію повсякденного життя інтелігенції, нав'язуючи їй моделі поведінки, спрямовані на суто фізіологічне виживання⁹⁶.

⁸⁸ Куницький М.П. Організаційно-правові форми та методи пограбування єврейської власності на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія № 6. Історичні науки. 2013. Вип. 10. С. 317–325; Йою ж. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). Київ: ПП «НВЦ «Профі», 2014. 564 с.

⁸⁹ Коваль М.В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 2. С. 25.

⁹⁰ Винокурова Ф.А. Фонди державного архіву Вінницької обл. як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941 – 1944 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2003. 234 с.

⁹¹ Сугацька Н.В. Геноцид проти єврейського населення Півдня України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2006. 189 арк.

⁹² Трепчачова О.Д. Окупаційний режим та єврейське населення Дніпропетровщини 1941–1943 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 2010. 20 с.

⁹³ Михальчук Р.Ю. Голокост на території Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Острогож, 2014. 20 с.

⁹⁴ Суровцев О.А. Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2006. 234 с.

⁹⁵ Радченко Ю.Ю. Нацистський геноцид єврейського населення України на території прифронтової зони (1941–1943 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.10. Харків, 2012. 21 с.

⁹⁶ Заболотна Т. Умови праці міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* Київ, 2012. Вип. 15. С. 135–151.

Засоби реалізації нацистської ідеології, особливості її сприйняття населенням окупованої території, основні форми самоорганізації суспільства в умовах окупації, їхня ідеологічна спрямованість розглянуті в дисертації В. Шайкан. Дослідниця констатувала, що головним ідеологічним завданням окупаційного режиму були дискредитація радянської влади, економічне пограбування, фізичне винищення й поневолення українського народу. Важливим є висновок авторки, що діяльність громадських інституцій в окупованій Україні стала уособленням внутрішньої життєдайної сили української нації, котру не змогла підірвати окупаційна політика нацистської Німеччини⁹⁷.

Феномен колабораціонізму перебував в центрі уваги В. Шайкан⁹⁸. Нею доведено, що екстремальні форми окупаційного буття зумовлювали співпрацю частини місцевого населення з окупантами в різних сферах суспільного життя. Також у дисертації досліджено форми співробітництва частини місцевої інтелігенції з німецькою владою в процесі створення органів місцевого управління та забезпечення їхньої роботи.

І. Дерейко, досліджуючи проблему функціонування поліційних формувань на теренах РКУ, дійшов схожих з В. Шайкан висновків – безпрецедентна жорстокість окупаційної влади, голод та нестача найнеобхіднішого призводили до колабораціонізму місцевого населення з ворогом⁹⁹.

М. Коваль та П. Медведок одними з перших у сучасній історіографії розглядають питання соціально-правового статусу німецького населення, яке опинилося в окупованій Україні. Їхнє матеріальне й продовольче забезпечення відрізнялося від решти місцевого населення, вони користувалися іншим сімейним законодавством, і, зрештою, частина цих людей одержала імперське громадянство¹⁰⁰.

Становище німецького населення південноукраїнських регіонів періоду окупації розкрито в дисертаційному дослідженні Н. Герус-Бахтіної. Як стверджує дослідниця, керівництво Третього Райху ставилось до етнічних німців відповідно до державної расової політики, одним із ключових положень якої було об'єднання всіх німців у Велику Німеччину на основі права народів на самовизначення. Через це «фольксдойче» належало стати одним із привілейованих прошарків та надійною опорою для німецької влади на окупованій

⁹⁷ Шайкан В. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2011. 479 с.

⁹⁸ Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки Другої світової війни: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2006. 40 с.

⁹⁹ Дерейко І.І. Місцеві формування збройних сил Німеччини на території рейхскомісаріату «Україна» (1941–1944 роки) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2006. 212 с.

¹⁰⁰ Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 5. С. 15–28.

території. В адміністративно-управлінському плані «фольксдойче» мали відігравати відповідну роль в адміністрації Рейхскомісаріату «Україна». Так, з їхнього переліку частогусто призначали старост, бургомістрів, агентів поліції й гестапо, перекладачів¹⁰¹.

О. Яшан¹⁰² та В. Стецкевич¹⁰³ у своїх дослідженнях охарактеризували всі утиски з боку окупантів стосовно місцевого населення і, відповідно, його реакцію на них. Дослідники описують окупаційну повсякденність, акцентуючи на соціально-культурному стані населення та шляхах людей до виживання.

На сучасному етапі різноманітні аспекти повсякденного життя українсько-го селянства в роки нацистської окупації досліджувалися О. Потильчаком¹⁰⁴, О. Перехрестом¹⁰⁵, В. Ревегуком¹⁰⁶, Т. Нагайком¹⁰⁷, Є. Шаповаленком¹⁰⁸ та ін.

Т. Заболотна зазначила, що життя киян у перші місяці окупації зазнало суттєвих змін, оскільки це була не лише зміна влади чи режиму, а й переломний момент у житті пересічних містян. Для декого з них він мав позитивні наслідки (добровільний виїзд за кордон та реалізація своїх задумів (переважно це були особи інтелектуальних професій), та для більшості ж негативні: тавро «особа, яка добровільно перебувала на території, тимчасово окупованій гітлерівцями, та співпрацювала з ними». Авторка констатує, що для всіх гостро стояли безальтернативні проблеми життя (забезпеченість продовольством, житлом, транспортом), на розв'язання яких спрямовувалася діяльність пересічних городян. Кожен свідомо чи несвідомо обирав для себе подальшу поведінку та будував стратегію виживання в тих складних умовах¹⁰⁹.

¹⁰¹ Герус-Бахтіна Н. Соціально-економічне та політичне становище німецького населення Півдня України: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Миколаїв, 2016. 208 с.

¹⁰² Яшан О. Життя в окупації: між терором та людяністю. *Вісник Черкаського університету*. 2016. № 2. С. 128–133; Ї ж. Окупаційна повсякденність: соціально-культурний аспект. *Гуманітарний вісник : всеукр. зб. наук. праць*. Вип. 6. Черкаси : ЧДТУ, 2015. С. 149–158; Ї ж. Повсякденне життя селян під час нацистської окупації 1941–1944 рр. (на матеріалах Центрального регіону України). *Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство. Зб. наук. праць*. Київ, 2014. С. 408–417.

¹⁰³ Стецкевич В. Людність Наддніпрянщини в добу окупації: деякі аспекти буття і виживання. *Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. ст.* Київ, 2010. Вип. 13. С. 125–136.

¹⁰⁴ Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації : дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01. Київ, 1999. 205 с.

¹⁰⁵ Перехрест О.Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Монографія. Черкаси, ЧНУ імені Б.Хмельницького, 2011. 668 с.

¹⁰⁶ Ревегук В. Полтавщина під німецькою окупацією (1941–1943): нариси історії. Полтава: Дивосвіт, 2015. 388 с.

¹⁰⁷ Нагайко Т. Життя селян на окупованій території України в роки другої світової війни (за матеріалами центральних областей). *Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. ст.* Київ, 2008. Вип. 11. С. 148–165.

¹⁰⁸ Шаповаленко Є.Ю. Повсякденне життя сільського населення Чернігівщини в роки окупації (1941–1943 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернігів, 2018. 20 с.

¹⁰⁹ Заболотна Т. Повсякденне життя киян в умовах нацистської окупації (вересень-грудень 1941 р.). *Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. ст.* Київ, 2008. Вип. 11. С. 107–116.

Т. Заболотна відтворила реальну картину роботи Київської міської управи в соціальній сфері. У складі місцевих управ створювалися спеціальні підрозділи – відділи суспільної опіки, покликані надавати допомогу нужденним містянам (дітям-сиротам, інвалідам, пенсіонерам, погорільцям, родинам репресованих радянською владою і сім'ям тих, хто виїхав на роботу до Німеччини). Варто зазначити, що соціальні заходи місцевої влади мали тимчасовий характер. Загальні засади нацистської політики стосовно місцевого населення, низький рівень фінансування, величезна кількість осіб, які потребували опіки й допомоги, бо ледве виживали в жорстоких умовах окупаційного повсякдення, завадили вказаним структурним одиницям міської адміністрації належним чином налагодити допомогу та підтримку соціально незахищених киян, які переважно змушені були самотужки розв'язувати весь комплекс складних побутових проблем¹¹⁰.

Дослідниця звернула увагу на важливий аспект життя місцевого населення – медицину. Авторка дійшла висновку, що головними завданнями лікувальних установ періоду нацистської окупації були протидія поширенню інфекційних захворювань і підтримання працездатності місцевого населення. Незадовільний санітарний стан більшості населених пунктів України, брак медикаментів, погане фінансування медичної галузі стало на заваді виконанню зазначених завдань. І хоча окупаційна преса рясніла повідомленнями про «досягнення» медичних закладів у сфері боротьби з інфекційними захворюваннями, проте всі вони мали тимчасовий характер і не могли глобально вплинути на складну ситуацію, у яку потрапило цивільне населення, не здатне належним чином реалізувати своє право на захист життя та здоров'я¹¹¹.

Питанням повсякденного життя в роки Другої світової війни та в перше повоєнне десятиліття присвятили свої дослідження Т. Вронська¹¹², К. Курилишин¹¹³, Л. Ковпак¹¹⁴, О. Ісайкіна¹¹⁵, В. Кононенко¹¹⁶,

¹¹⁰ Заболотна Т. Діяльність Київської міської управи в соціальній сфері в початковий період окупації (за матеріалами преси). *Сторінки воєнної історії України* : Зб. наук. ст. Київ, 2015. Вип. 17. С. 119–151.

¹¹¹ Заболотна Т. Санітарно-епідеміологічна ситуація та медичне обслуговування цивільного населення України в роки нацистської окупації (за матеріалами окупаційної преси). *Сторінки воєнної історії України*: Зб. наук. ст. Київ, 2016. Вип. 18. С. 56–98.

¹¹² Вронська Т.В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). Київ, 2009. 486 с.

¹¹³ Курилишин К.М. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами української легальної преси : монографія. Львів, 2010. 328 с.

¹¹⁴ Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). Київ, 2003. 250 с.

¹¹⁵ Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2006. 20 с.

¹¹⁶ Кононенко В.В. Повсякденне життя євреїв Поділля у І половині ХХ століття: зміна статусу на тлі суспільно-політичних подій. *Інтелекція і влада. Серія : Історія*. 2015. Вип. 32. С. 210–223.

О. Янковська¹¹⁷ та ін. У їхніх роботах з'ясовано особливості функціонування міського господарства, параметри життєвого рівня мешканців міст України, а також охарактеризовано соціокультурні аспекти побутування городян у контексті наслідків реалізації окупаційної політики як керівництвом РКУ, так і командуванням військової зони.

Деякі дослідники (Т. Заболотна¹¹⁸, Т. Нагайко¹¹⁹, О. Савицька¹²⁰, В. Яковенко) акцентують увагу саме на повсякденному житті окремих міст. Так, на прикладі Житомира В. Яковенком представлено відмінне ставлення нацистів до різних соціальних і національних груп населення. Як свідчили очевидці тих подій, репресії в основному стосувалися комуністів, євреїв, військовополонених, а також тих, хто чинив опір новій владі. Пересічне населення гітлерівці переважно не чіпали, розглядаючи його як дешеву робочу силу. Вони прагнули прищепити ненависть до радянської влади й ідеологічно зомбувати людей. Одним із напрямів політики нацистів було «загравання» з національно свідомою інтелігенцією, зокрема шляхом українізації та «релігійного відродження», але вже невдовзі потреба в «українському чиннику» для окупантів відпала. Дослідник підтверджує, що населення намагалось пристосовуватись до реалій тогочасного життя¹²¹.

Предметом дослідження Т. Заболотної стало становище цивільного населення Києва в усій його окупаційній палітрі: матеріально-побутове забезпечення життя місцевого соціуму, вирішення повсякденних потреб, зокрема й культурних, мешканців міста, умови праці¹²².

Т. Нагайко проаналізував повсякденне життя сільського населення центральних областей України. Дослідником було відтворено реалії повсякден-

¹¹⁷ Янковська О. Соціально-побутова сфера життя громадян УРСР як відбиток пріоритетів держави від початку повоєнної відбудови до кінця «відлиги». *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2014. Вип. 19. С. 20–53.

¹¹⁸ Заболотна Т. Джерела вивчення повсякденного життя міської інтелігенції в роки нацистської окупації (на прикладі Києва). *Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. ст.* Київ, 2011. Вип. 14. С. 23–36; Її ж. Діяльність Київської міської управи в соціальній сфері в початковий період окупації (за матеріалами преси). *Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. ст.* Київ, 2015. Вип. 17. С. 119–151; Її ж. Повсякденне життя киян в умовах нацистської окупації (вересень–грудень 1941 р.). *Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. ст.* Київ, 2008. Вип. 11. С. 107–116.

¹¹⁹ Нагайко Т. Переяслав у добу війни: 1941–1945 рр. *Переяславський літопис*. 2018. Вип. 13. С. 243–251.

¹²⁰ Савицька О. Повсякденне життя населення Чернігова в умовах війни: між окупаційним режимом і радянською владою (1943–1945 рр.). *Друга світова війна та долі мирного населення у східній Європі. Матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрія Шептицького*, 30 листопада – 1 грудня 2015 року, м. Київ. Київ, 2016. С. 384–404.

¹²¹ Яковенко В.Ю. Життя та побут житомирян під час нацистської окупації (липень 1941 – грудень 1943 рр.). *Сторінки історії: збірник наукових праць*. Київ, 2012. Вип. 33. С. 179–189.

¹²² Заболотна Т.В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2008. 20 с.

но-побутового життя воєнних років в українському селі, а також виявлено нові аспекти соціально-правового становища та соціально-економічних реалій повсякденного життя сільських мешканців Центральної України в умовах нацистської окупації. У дисертації дістало подальшого розвитку вивчення соціальних аспектів аграрної політики нацистів в українському селі та її впливу на рівень життя сільського населення; розкрито особливості задоволення повсякденних соціально-побутових потреб сільського населення, зокрема у сфері дозвілля та відпочинку сільських мешканців центральних областей України¹²³.

Р. Губань у дисертаційному дослідженні звернув увагу на те, що українці, незважаючи ні на що, не полишали надій створити власну незалежну державу або автономне утворення під німецьким командуванням. Про це свідчать численні спроби: Олевська республіка (середина серпня – середина листопада 1941 р.), Колківська республіка (травень – жовтень 1943 р.), Карпатська республіка, яка навіть встигла оголосити себе незалежною (15 – 18 березня 1939 р.)¹²⁴.

Л. Мельничук значну увагу у своєму дослідженні звернув на службу місцевого населення в окупаційних органах влади. Першими, хто потрапив під пильну увагу німецької адміністрації, стали «фольксдойче». Але вони виявилися професійно не готовими замінити всі вакансії в органах місцевого управління. Цікаво, що німецькі керівники навіть не робили спроб відібрати необхідні кадрові резерви із «фольксдойче» та хоча б організувати навчання для них. Парадоксально, але причини цього криються також і в принциповому небажанні німецьких керівників покращити якісний управлінський склад органів місцевого управління. Вважалося, що точного й неухильного виконання вказівок німецьких органів влади достатньо для ефективного управління окупованими територіями. Професійно підготовлені й навчені управлінські кадри могли проявляти відносну самостійність у прийнятті рішень. З часом на цій основі могла з'явитися нова соціальна еліта, яка б представляла загальносуспільні інтереси. А саме цього німецька окупаційна адміністрація намагалася не допустити¹²⁵.

Регіональним аспектам функціонування окупаційного режиму в РКУ присвячена праця С. Стельниковича. У центрі уваги дослідника перебувала спе-

¹²³ Нагайко Т. Повсякденне життя сільського населення у 1941–1945 рр. (на матеріалах центральних областей України) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2009. 23 с.

¹²⁴ Губань Р.В. Становлення та розвиток адміністративно-територіального устрою України в ХХ – на початку ХХІ століття (історико-правове дослідження) : дис. ... д-ра юр. наук: 12.00.01. Київ, 2018. 601 с.

¹²⁵ Мельничук Л.В. Функціонування органів місцевого управління окупаційної адміністрації Райхс-комісаріату «Україна» (1941–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2014. 271 с.

цифіка встановлення нацистської військової й цивільної адміністрацій, особливості організації окупаційного адміністративно-територіального утворення генерального округу «Житомир», процес формування й основні напрями діяльності української допоміжної адміністрації. Дослідник дійшов висновку, що нехтування національними та територіально-державними аспектами в процесі формування окупаційної адміністративно-територіальної системи сприяло вираженню колоніального підходу до управління загарбаними землями¹²⁶.

Питання функціонування Київської міської управи впродовж вересня 1941 – лютого 1942 рр. перебували в центрі дослідницької уваги О. Костючка. Автор дисертації дослідив процес створення та функціонування цього органу влади на початковому періоді окупації, коли влада в цій структурі належала прихильникам мельниківців. Дослідник вважає, що Київська міська управа в цей період виявилася нездатною проводити активну політичну й соціально-економічну діяльність¹²⁷.

Становище української інтелігенції в роки окупації досліджували Л. Бідоча¹²⁸, В. Гінда¹²⁹, О. Салата¹³⁰, Т. Заболотна¹³¹. Дослідники вказали на причини співпраці цієї верстви населення з окупантами, які фактично не відрізнялись від мотивів інших груп соціуму. При цьому прирівнювати всіх до зрадників було б неправильно, враховуючи, що кожна із зазначених категорій мала свої політичні або аполітичні погляди, які вони відкрито не могли виразити за часів радянської влади. Виняток становить, на думку В. Гінди, лише «комуністична інтелігенція», представників якої, що перейшли на бік ворога, можна вважати зрадниками комуністичного режиму, враховуючи їхні суто соціалістичні переконання¹³².

¹²⁶ Стельникевич С.В. Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941–1944 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 2016. 522 с.

¹²⁷ Костючок О.В. Створення Київської міської управи та її діяльність у соціальній і економічній сферах (вересень 1941 – лютий 1942 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 250 с.

¹²⁸ Бідоча Л.М. Українська інтелігенція в період німецької окупації: соціальний портрет та історична доля. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* Київ, 2008. Вип. 11. С. 72–82.

¹²⁹ Гінда В.В. Українська інтелігенція в період німецької окупації (1941–1944 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. Вип. XIV. Вінниця, 2008. С. 244–250.

¹³⁰ Салата О.О. Становище української інтелігенції в умовах німецько-фашистської окупації 1941–1944 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вип. XIV. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця, 2008. С. 250–253.

¹³¹ Заболотна Т. Умови праці міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* Київ, 2012. Вип. 15. С. 135–151.

¹³² Гінда В.В. Українська інтелігенція в період німецької окупації (1941–1944 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. Вип. XIV. Вінниця, 2008. С. 244–250.

Певну увагу вітчизняні дослідники приділили шляхам налагодження освітніх процесів на окупованій території України. Зокрема, цій проблемі присвятили свої роботи В. Гінда та І. Гончаренко.

Регіональне дослідження освітньої політики окупаційної адміністрації РКУ, зокрема в генеральній окрузі «Житомир», належить В. Гінді. У його дисертації з'ясовано особливості заходів гітлерівського окупаційного режиму в соціокультурній сфері в регіоні, висвітлено питання стосовно освіти осіб німецької національності («фольксдойче») в окрузі, встановлено ступінь залежності освітніх закладів у регіоні від окупаційної влади, яка визначала спрямованість навчально-виховного процесу, проаналізовано вплив культурно-освітніх організацій на навчання й виховання дітей та молоді¹³³.

Становище закладів професійної освіти перебувало в центрі уваги І. Гончаренко. Дослідниця схарактеризувала заходи нацистської окупаційної адміністрації РКУ в культурно-освітній сфері, визначила типи закладів професійної освіти, особливості їхньої організаційної структури та навчально-виховного процесу, з'ясувала особливості заходів нацистського окупаційного режиму в соціокультурній сфері, концептуальні підходи політичного керівництва Третього Райху, адміністрації РКУ та генеральних округів до проблеми організації функціонування закладів професійної освіти для місцевого населення, висвітлила особливості підготовки кваліфікованих кадрів на теренах РКУ, її результативність¹³⁴.

С. Іванов у дисертації «Становище населення Волині в період німецької окупації (1941–1944 рр.)» розглянув проблему формування цивільної окупаційної адміністрації та створеної нею карально-репресивної системи, а також визначив основні напрями їхньої діяльності. У центрі уваги автора перебували також питання ставлення місцевого населення до окупаційної влади, фізичного знищення нацистами місцевого населення та військовополонених, визиску в господарській сфері, експлуатації місцевих «трудових ресурсів», а також релігійне життя, освіта та спорт в умовах нацистської окупації Волині¹³⁵.

Дослідник дійшов висновку, що на початку окупації частина населення Волині стала на шлях співпраці з німцями. Це явище було зумовлене низкою причин: поразками Червоної армії, невідповідністю офіційних радянських повідомлень становищу на фронті, прорахунками під час проведення евакуації,

¹³³ Гінда В. Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі «Житомир» 1941–1944 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2007. 19 с.

¹³⁴ Гончаренко І.В. Професійна освіта на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2012. 220 с.

¹³⁵ Іванов С.С. Становище населення Волині в період німецької окупації (1941–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Острог, 2017. 242 с.

репресіями, недостатньою поінформованістю населення, бажанням вижити. Значний вплив на ситуацію також мали німецька пропаганда та масштабна кампанія дезінформації, розгорнута нацистською владою¹³⁶. З цього приводу Л. Рибченко зазначив, якщо на початковому етапі окупації ставлення місцевого населення до німців, за винятком радикально налаштованих окремих мешканців, можна характеризувати як стримано-очікувальне, то на 1943 р. воно трансформувалось у відверто негативне. Ті, хто постраждав від репресій та утисків радянської влади, зрозуміли безнадійність і безглуздя орієнтації на чужоземного «визволителя». Але з просуванням Червоної армії в глибоку українську територію ставлення до військового призову ставало дедалі негативнішим. Також потенційному мобілізаційному контингенту ставало зрозумілим, що за час їхнього перебування в окупації настрої, морально-психологічний стан у самій РСЧА значно змінився. Армія стала частиною каральної системи сталінського режиму, і чекати на розуміння, співчуття з її боку було марною справою. Тобто політика радянської влади щодо власного народу не стала більш гуманною під час війни¹³⁷.

О. Лисенко, Т. Заболотна, О. Маєвський характеризували політику німецького командування та загалом ситуацію, у якій опинився український народ, як досить суперечливу. Перша дихотомія полягала в тому, що Райху вкрай потрібна була здорова робоча сила, однак економія згубно позначилася на працездатності мешканців окупованих територій, військовополонених та українських остарбайтерів. Друга дихотомія пов'язана зі зростаючими потребами Німеччини в сільськогосподарській сировині й продуктах, з одного боку, та скороченням цих ресурсів на окупованих землях, з іншого¹³⁸.

Б. Зек на прикладі Луцька наголосив на обмеженнях у використанні побутових речей під час окупації, від яких потерпали пересічні люди. Окупаційна влада забороняла будь-які громадські, релігійні та політичні організації, що підтверджено в дисертаціях, населення було зобов'язане здати наявну зброю. Окрім того, були заборонені масові скупчення людей; обмежене нічне освітлення будь-яких об'єктів, зокрема вулиць, будинків, автомобілів; установлені спеціальні місця для вилучення риби; унеможливлене листування.

¹³⁶ Іванов С. Морально-психологічні настрої населення Волині в роки німецької окупації (1941–1944). *Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство. Зб. наук. праць*. Київ, 2014. С. 352–363.

¹³⁷ Рибченко Л. Морально-психологічний стан населення Лівобережної України в 1941–1943 рр. та його ставлення до радянських військових мобілізацій. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Київ, 2013. Вип. 1. С. 127–150.

¹³⁸ Лисенко О., Заболотна Т., Маєвський О. Терор голодом: нацистська окупаційна політика в Україні (1941–1944 рр.). *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Київ, 2017. Вип. 4 (18). С. 61–92.

Б. Зек наголосив, що окремі представники місцевого населення спромоглися організувати малий бізнес, зокрема вони купували товари, що користувалися попитом, ремонтували їх та продавали дорожче. Це давало їм змогу виживати в умовах окупації.

У дисертації цього автора наголошено, що призначалися покарання за аборти без відповідних лікарських показань, за перелюб, який міг призвести до розлучення. Тобто, навіть сфера сімейних стосунків перебувала під контролем і захистом окупаційної влади¹³⁹.

Ю. Левченко в праці «Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.» порівняв адміністративно-територіальну систему, запроваджену в РКУ, зоні військової окупації, дистрикті «Галичина», а також у, так званій, Трансністрії. Він також дослідив комплекс проблем освітньо-духовної сфери в окремих адміністративно-територіальних одиницях та на основі порівняльного аналізу виявив особливості реалізації політики окупаційної влади у сферах освіти, релігії та преси. Автор дійшов висновків, що німецька окупаційна політика щодо зазначених галузей полягала в обмеженні функціонування освітніх закладів, впливі на систему та зміст освіти, підпорядкуванні періодики, а також регулюванні відносин влада – церква – народонаселення. Румунська політика ґрунтувалась винятково на національній основі – здійснювалась активна румунізація освітньої системи, преси, релігійного життя¹⁴⁰.

Ю. Левченко показав у своєму дослідженні різницю між використанням робочої сили в різних областях окупованої України. Відправлення робочої сили до Німеччини з дистрикту «Галичина» почалося в 1941 р., відразу після його входження до складу Польського генерал-губернаторства. У РКУ та ВЗО вивезення цивільного населення здійснювалося з 1942 р. У румунських адміністративно-територіальних одиницях масового вивезення «людського ресурсу» та його використання в економіці Румунії не було. У губернаторствах «Бессарабія» та «Буковина», які в листопаді 1941 р. увійшли до складу Румунії, населення мобілізували до робочих загонів «деташаментом де лукуру», які використовували на різних роботах на території «Старого королівства». На відміну від «остарбайтерів», «деташаментники» після завершення терміну робіт поверталися додому, а після нетривалого відпочинку знову могли бути мобілізованими на роботи. У губернаторстві «Трансністрія» в період його перебування під владою румунів організовували мобілізаційні кампанії,

¹³⁹ Зек Б.М. Луцьк у роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2016. 239 с.

¹⁴⁰ Левченко Ю. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Ки-їв, 2015. 22 с.

спрямовані на відправлення населення на роботи до Німеччини. Загалом автор акцентував увагу на тому, що, на відміну від Німеччини, Румунія дбала про збереження «людського ресурсу»¹⁴¹.

Соціальним аспектам окупаційного повсякдення українського села була присвячена дисертація О. Перехреста, який установив, що соціальне становище села й повсякденне життя сільського населення суттєво погіршилися за час окупації. Соціальна політика нацистів щодо українського селянства була спрямована на забезпечення максимальної його експлуатації й повної залежності від окупаційних інстанцій. В умовах установленого окупантами режиму соціального пригнічення селянство було позбавлено більшості суспільних свобод та громадянських прав, зведено до стану безправних рабів¹⁴².

У публікації В. Нестеренко розглянуто основні причини скорочення міського населення областей військової зони України: бойові дії, евакуація населення та матеріальних ресурсів і тактика «випаленої землі», Голокост та репресії, набори остарбайтерів. Значну увагу приділено проблемі забезпечення міського населення продовольством, оскільки, на думку автора, це було головною причиною деурбанізації в період німецької окупації. Городяни були змушені або виживати в умовах постійного дефіциту продуктів харчування (зокрема в Сумах і Харкові взимку 1941–1942 рр. спалахнув голод) і товарів повсякденного вжитку, або ж залишати міста й перебиратися на село, де ситуація з продовольством була кращою¹⁴³.

Дослідники звернули увагу на різноманітні види покарань, що застосовувалися фактично в усіх сферах сільського життя. І. Азарх наголосила, що жорстоке поводження з цивільним населенням подекуди викликало обурення навіть серед німецьких офіцерів. І. Азарх писала про заборону забивати й продавати худобу без дозволу районних ветеринарно-зоотехнічних комісій та старост сіл. Порушникам цього наказу загрожувало жорстоке покарання. Суворо попереджали сільських жителів і щодо зберігання самогонних апаратів. За незданий добровільно, знайдений апарат також могли покарати примусовими роботами. До відома населення було доведено, що крадіжка дров, до якої

¹⁴¹ Левченко Ю. Особливості використання «людського ресурсу» в адміністративно-територіальних одиницях України в роки окупації. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Київ, 2013 (2). С. 58–67.

¹⁴² Перехрест О.Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Монографія. Черкаси, 2011. 668 с.

¹⁴³ Нестеренко Л. Село Іванківці Срібнянського району Чернігівської обл. в роки нацистської окупації (вересень 1941 – вересень 1943 рр.). *Друга світова війна та долі мирного населення у східній Європі. Матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрія Шептицького*, 30 листопада – 1 грудня 2015 року, м. Київ. За редакцією Леоніда Фінберга. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 231–252.

прирівнювалася самовільна вирубка лісу, суворо забороняється. Порушники цього розпорядження каралися за законами воєнного часу¹⁴⁴.

І. Азарх та Г. Цибуленко відзначили, що в усій сільській місцевості, як і в міській, в роки нацистської окупації була встановлена комендантська година. У деяких районах дозволялося перебувати за межами домівки з 5 до 17 години, у деяких районах до 20 години. У нічний час, тобто з 19–20 години до 5 години ранку, усі вікна мали бути щільно закритими, щоб світло не проникало на вулицю. Недотримання цих вимог передбачало суворе покарання: від примусової праці аж до ув'язнення¹⁴⁵.

Г. Цибуленко наводить для прикладу фрагмент розпорядження, згідно з яким усю без винятку зброю та бойові припаси, спорядження німецьке та радянське, передавальні пристрої та радіоприймачі необхідно було здати до комендатури. Той, у кого згодом знайдуть зазначене обладнання, буде розстріляний. Той, хто буде саботувати утвердження німецької влади та чинити шкоду (руйнування телефонного зв'язку, залізниць, електростанцій, отруєння водоймищ), буде розстріляний. Той, хто буде переховувати червоноармійців або їм допомагати, буде розстріляний. Окрім того, заборонялися пограбування, цей злочин карався смертю. Усі вкрадені з державних установ, складів, виробництв речі потрібно було негайно здати до комендатури, інакше – розстріл. Громадські господарства або села, що не охороняють врожай і майно на достатньому рівні від більшовицьких злочинців і зрадників, будуть каратися й відповідати за завдані збитки залежно від їхніх обсягів. Відповідальність перед місцевими комендатурами за організацію охорони врожаю мали нести районне керівництво та старости¹⁴⁶.

У роки гітлерівської окупації України населення було обкладене податками, які за обсягом дорівнювали довоєнним радянським. В. Орлянський усі податки розподілив на три групи, перша з яких була представлена грошовими зборами у вигляді сільгосподатку, самооподаткування, різних зборів, які проходили у звітах під цивільними платежами, а також платою за реєстрацію собак й одержання патентів. Плата за реєстрацію собак, на його думку, стосу-

¹⁴⁴ Азарх І. Повсякденна діяльність сільських старост і поліцаїв Чернігівської обл. 1941–1943 рр. *Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. ст.* Київ, 2015. Вип. 17. С. 86–103.

¹⁴⁵ Азарх І. Повсякденне життя сільського населення Чернігівщини 1941–1943 рр. (за матеріалами Державного архіву Чернігівської області). *Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. ст.* Київ, 2013. Вип. 16. С. 47–56; Цибуленко Г.В. Окупаційний режим за матеріалами фонду р-1520 – сільські управи державного архіву Херсонської області. *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянини*. Запоріжжя, 2012. Вип. 29. С. 15–20.

¹⁴⁶ Цибуленко Г.В. Окупаційний режим за матеріалами фонду р-1520 – сільські управи державного архіву Херсонської області. *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянини*. Запоріжжя, 2012. Вип. 29. С. 15–20.

валася тільки жителів райцентру, які проходили у звітах як «неселянське населення». Серед платіжів, які надходили з колгоспів, можна виділити платіжі за цеглу й меблі. Можливо, це була плата за майно колгоспів, яке в перші ж місяці окупації активно приватизували й розпродавали. Другу групу податків становили різні натуральні збори. До третьої групи податкової політики можна віднести м'ясозаготівельні кампанії¹⁴⁷.

Л. Нестеренко відзначила, що під час нацистської окупації існували пільги зі сплати податків для окремих категорій населення. Якщо в родині, із якої хтось поїхав на роботу до Німеччини, залишились лише непрацездатні особи, то їм нова влада виплачувала допомогу¹⁴⁸.

Питання про соціальні виплати, як і про соцзабезпечення в цілому, для населення в сільській місцевості в період окупації є досить заплутаним і в сучасній історіографії практично не відображено. В. Орлянський припустив, що на початок літа 1942 р. були здійснені певні грошові перерахування, які у відомостях фінансового відділу районної управи проходили під назвою «допомога населенню», при цьому вони видавалися «згідно з посвідченнями». Що це були за посвідчення, кому вони видавалися, а також регулярність виплат за ними, автору з'ясувати не вдалося. Усі призначені для виплат суми були представлені трьома величинами – 35, 50 і 75 крб. Як елемент соціальної політики можна розглядати й те, що колгоспники, які добре себе зарекомендували, нагороджувалися додатковими нарізами ділянок землі до тієї, яку вони вже мали. Варіантом соціального забезпечення В. Орлянський вважав й видачу продовольчих пайків, яку проводила сільська управа за чітко виділеними категоріями одержувачів: робітники, що служать, кустарі, родини завербованих на роботу в Німеччину, німціні й евакуйовані¹⁴⁹.

В. Гінда та І. Дерейко з'ясували, що корупція пронизала всі сфери життя в окупованій Україні (це стосувалося не лише окупаційного апарату чи певної території) – вона впливала із намагання представників однієї й іншої груп вийти за межі встановлених для них воєнними обставинами

¹⁴⁷ Орлянський В.С. Соціально-економічне життя Веселівської сільської управи у період німецької окупації (1941–1943 рр.). *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці*. Запоріжжя, 2012. Вип. 29. С. 21–30.

¹⁴⁸ Нестеренко Л. Село Іванківці Срібнянського району Чернігівської обл. в роки нацистської окупації (вересень 1941 – вересень 1943 рр.). *Друга світова війна та долі мирного населення у східній Європі. Матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрія Шептицького*, 30 листопада - 1 грудня 2015 року, м. Київ / За редакцією Леоніда Фінберга. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 231–252.

¹⁴⁹ Орлянський В.С. Соціально-економічне життя Веселівської сільської управи у період німецької окупації (1941–1943 рр.). *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці*. Запоріжжя, 2012. Вип. 29. С. 21–30.

меж. Просто для одних це було викликано можливістю збагатитись, а для інших – бажанням вижити¹⁵⁰.

О. Стяжкіна зауважила, що обличчя окупації не було суцільно жіночим, і, очевидно, воно не може бути вимірним середньостатистичними нормами – ані національними, ані шлюбними, ані конфесійними, ані віковими. Досвід жінок на окупованих землях був різним, нелінійним, він зумовлювався як соціально-демографічними показниками, так і особливостями окупаційного режиму, місцем проживання, наявністю чи відсутністю «своїх» чоловіків, власним вибором та усвідомленою ідентичністю жінок. Факти й документи, проаналізовані авторкою, дають змогу стверджувати, що погляд влади на жінку був «ресурсним» як із боку «советів», так і окупантів¹⁵¹.

Життя дітей та підлітків у період гітлерівської окупації СРСР тривалий час розглядалося крізь призму комуністичної ідеології, що й позначилося на виданнях тих років, матеріал у яких подавався в загальних рисах з акцентом на звірствах гітлерівських військ та переможних діях Червоної армії. У перші післявоєнні роки з'являються праці узагальнювального характеру, у яких абсолютно нівелювалася проблема збереження життя, а точніше – виживання дітей у період війни. У роки незалежності України світ побачили праці, позбавлені політичної заангажованості.

На сьогодні існує два напрями висвітлення життя дітей під час окупації. Перший напрям репрезентує Д. Слободинський, який зазначив, що становище дітей у період гітлерівської окупації України було нестерпним. Через фізіологічні причини саме діти найбільше страждали від голоду. Вони були найменш захищеною ланкою суспільства, чим завжди намагалися скористатися нацистські загарбники. Убивство дитини було для них легкою справою. Оскільки діти не могли чинити опір, то гітлерівці безжально розправлялися з ними, зокрема й під час масових розстрілів, зокрема у Бабиному Яру. Він констатує ще й той факт, що переривання вагітності в жінок було звичною справою, хоча є докази, що це каралось і було суворо заборонено без медичного підтвердження¹⁵².

Натомість Г. Голиш та Л. Голиш вважали, що діти й підлітки відігравали досить активну роль у боротьбі з нацистами, а саме були членами підпілних

¹⁵⁰ Гінда В., Дерейко І. Корупція в Райхскомісаріаті Україна: маловивчена сторінка окупаційної дійсності. *Сторінки воєнної історії України* : Зб. наук. ст. Київ, 2011. Вип. 14. С. 175–186.

¹⁵¹ Стяжкіна О.В. Жінки України в повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання. *Український історичний журнал*. 2015. № 2. С. 42–66; Її ж. Жінки України в повсякденні окупації: фактори відмінності сценаріїв й досвідів. *Гендерні дослідження, проект «Донбаські студії»* / Фонд ІЗОЛЯЦІЯ. Платформа культурних ініціатив; Представництво Фонду імені Генріха Бьолля. Київ, 2015. С. 69–82.

¹⁵² Слободинський Д. Життя дітей у період гітлерівської окупації України. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Київ, 2016. Вип. 14. С. 37–55.

організацій і груп, бійцями партизанських загонів, ставали учасниками спонтанних форм руху опору, усіляко сприяли радянським військам. Як правило, вони виконували рутинну й небезпечну підпільну роботу, а в партизанських загонах служили зв'язковими, розвідниками, бійцями господарських підрозділів, забезпечували облаштування побуту партизанів. Відсутність досвіду боротьби та дитяча безпосередність ставали причинами їхньої масової загибелі під час виконання завдань. Але автори наголошують, що причиною трагедій було насамперед прагнення керівництва осередків руху опору домогтися позитивного результату будь-якою ціною, навіть ціною життя дитини. Тобто дітей у своїх цілях використовували обидві сторони конфлікту¹⁵³.

Отже, нацистська окупація, як стверджували сучасні дослідники, негативно позначилась на різних сферах життя тогочасного соціуму, призвела до суттєвих змін у повсякденному житті місцевого населення України. У той час для більшості на перший план виходять екзистенційні потреби, зокрема намагання зберегти власне життя та захистити своїх близьких. Різноманітні аспекти життя населення в роки нацистської окупації, розкриті сучасними дослідниками, становлять далеко не повну картину існування українців у зазначений період. Водночас, існує чималий спектр проблем, які потребують детального вивчення для формування цілісного уявлення про життя людей на окупованій ворогом території, зокрема особливості їхнього побуту, шляхи розв'язання проблем, що поставали в тогочасних умовах¹⁵⁴.

На сьогодні у вітчизняній науці чітко окреслюється абсолютно новий напрям досліджень, пов'язаних із функціонуванням судових установ, адвокатури та нотаріату в РКУ та ВЗО. Окремих питань роботи місцевих управ РКУ у своїх працях торкалися В. Шайкан¹⁵⁵,

¹⁵³ Голиш Г.М. Трагедія неповнолітніх жителів Черкаського краю в умовах нацистського окупаційного режиму 1941–1944 рр. *Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944): збірник наукових статей, документів, матеріалів та спогадів*. Черкаси: Вертикаль, 2013. С. 84–90; Голиш Г.М., Голиш Л.Г. Діти і підлітки черкаського краю – учасники антинацистського руху опору в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. *Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944): збірник наукових статей, документів, матеріалів та спогадів*. Черкаси: Вертикаль, 2013. С. 90–102.

¹⁵⁴ Іваненко А. Людина в умовах гітлерівської окупації України: сучасна вітчизняна історіографія. *Часопис української історії*. Київ, 2019. Вип. 39. С. 113–123.

¹⁵⁵ Шайкан В.О. Колабораціонізм на території Рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни: монографія. Кривий Ріг: Мінерал, 2005. 564 с.; Ї ж. Німецька система судочинства та діяльність українських правових відділів у роки тимчасової гітлерівської окупації України. *Безсмертя подвигу: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 22 квітня 2005 р.* Київ: ВПЦ МВС України, 2006. 250 с.; Ї ж. Повсякденне життя українців у роки німецької окупації. 1941–1944. Київ, 2010. 80 с.; Ї ж. Стан системи судочинства на території Рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки гітлерівської окупації. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст.* Київ, 2007. Вип. 11. С. 205–210.

О. Гончаренко¹⁵⁶ та М. Куницький¹⁵⁷. Здебільшого ці автори у своїх роботах намагалися реконструювати порядок роботи юридичних (правових) відділів місцевих управ, тогочасну практичну діяльність судових установ.

Згадано судову систему в одному з розділів колективної праці «Політичний терор і тероризм в Україні» – «Друга світова війна як новий вимір терору та тероризму». Розглядаючи терор та тероризм у досліджуваний період, автори розділу О. Лисенко та Т. Вронська виокремили внутрішній судовий та поза-судовий державний терор, який німецька влада планувала широко застосовувати на окупованих територіях. Зокрема зазначається, що особи, які порушували встановлений порядок управління та вчиняли незначні правопорушення, підлягали кримінальному переслідуванню з боку створених місцевих судів. За умови скоєння більш тяжкого протиправного діяння представники місцевого населення потрапляли під юрисдикцію німецьких судових установ.

Незважаючи на існування легальних судових установ й унормування їхньої функціональної діяльності, передачу частини відповідних повноважень німецьким службовцям цивільної адміністрації РКУ, усе-таки на окупованих територіях переважали позасудові репресивно-каральні форми й засоби. Усі вони супроводжувалися тотальним як суто поліційним, так й ідеологічним терором. Поряд із насильством окупанти широко застосовували ненасильницькі дії: чинили тиск на права та інтереси особи, вилучали майно під час депортацій та примусового виселення в гетто, здійснювали економічні санкції¹⁵⁸.

В. Шайкан довела, що функції каральних органів, крім поліції, німецьких судів, інших органів окупаційної влади, виконували українські правові відділи на чолі з мировими судьями, які також контролювали діяльність самих органів місцевого управління, стежили за тим, щоб населення не пору-

¹⁵⁶ Гончаренко О.М. Кримінальне право як засіб регулювання поведінки місцевого населення Рейхскомісаріату «Україна»: огляд нормативної бази та судової практики (1941–1944 рр.). *Наукові записки з української історії: Збірник наукових праць*. Вип. 23. Переяслав-Хмельницький, 2009. С. 120–126; Його ж. Судова та управлінсько-розпорядча практика установ окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна» у сфері припинення сімейних правовідносин (1941–1944 рр.). *Часопис української історії*. Київ, 2009. Вип. 16. С. 59–64; Його ж. Українські мирові суди в системі органів правосуддя гітлерівського окупаційного апарату влади Рейхскомісаріату «Україна»: організаційна структура, службова компетенція та основний зміст діяльності (1941–1944 рр.). *Вісник Черкаського університету*. Серія: Історичні науки. Вип. 202. Ч. II. Черкаси, 2011. С. 36–41; Його ж. Функціонування окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна» управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія. К., 2011. 600 с.

¹⁵⁷ Куницький М.П. Судові засоби захисту прав та інтересів місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Мандрівець*. Тернопіль, 2013. № 6 (108). С. 36–40; Його ж. Функціонування установ шліфенів та шефенів на теренах Райхскомісаріату «Україна»: аналіз судової практики (1941–1944 рр.). *Часопис української історії*. Київ, 2014. Вип. 29. С. 29–33.

¹⁵⁸ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси. Київ: Наукова Думка, 2002. 952 с.: іл.

шувало наказів, розпоряджень німецьких органів влади та допоміжних управ. Українські суди цілком залежали від окупантів, а діяльність мирових суддів контролювалася німецьким судом.

Дослідниця наголосила, що з початку окупації України земля була компетенцією тільки німців, і всі питання, що виникали навколо земельної власності, вирішував тільки німецький суд. Компетенція мирових суддів-«шліхтерів», за гітлерівськими постановами, обмежувалася сферою «запобігливого судочинства», тобто справами, за якими суддя «не розважає правового спору обох сторін, а тільки інтерпелює, підтримує, порядкує й удільно вивиснює в певних життєвих галузях... це торкається справ у галузі особистого, родинного та спадкового права». Своєю слухняністю українські правові відділи при обласних, районних, сільських управах домоглися від німців розширення компетенції мирових суддів. З іншого боку, варто відзначити позитивну діяльність українського судочинства в каральних і цивільних справах: захист населення від злочинців, розгляд скарг на дії окремих урядовців, які зловживали владою, – усе це позитивно впливало на життя людей за окупаційного режиму.

В. Шайкан зазначила, що німецька система судочинства почала створюватися на окупованій території України від самого початку її загарбання Третім Райхом. В. Шайкан у загальних рисах описала діяльність судових установ, які були створені в 1942 р. – судів шліфенів (цивільної юрисдикції) та шефенів (кримінальної юрисдикції). Водночас, у цій статті проаналізовано роботу правових відділів, які діяли при органах місцевого управління – обласних, районних та міських управах. Щоправда, дослідниця не вказала, що робота таких установ, як обласні управи, була припинена на початку 1942 р. Не взяла вона до уваги той факт, що юридичні відділи були створені не при всіх органах місцевого управління.

У праці містилися й деякі, на наш погляд, неточності. Так, правові відділи місцевих управ чомусь розглядалися як «каральні органи». Підставою для цього стали такі критерії: контроль за діяльністю органів місцевого управління, які «слідкували за тим, щоб населення не порушувало наказів, розпоряджень німецьких органів влади та допоміжних управ»¹⁵⁹. Отже, як бачимо, у цьому переліку службових повноважень правових відділів місцевих управ не було тих, які можна було б ідентифікувати як суто «каральні».

Перебільшила дослідниця й ступінь самостійності службовців правових відділів. На її думку, українські правники не хотіли користуватися радянськими нормативними актами, які врегульовували процедуру розлучення. Та все

¹⁵⁹ Шайкан В.О. Стан системи судочинства на території Рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки гітлерівської окупації. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* Київ, 2007. Вип. 11. С. 205–210.

ж окупаційна реальність була такою, що всі нормативні імпульси надходили з боку німецьких управлінців, а тому подібна самодіяльність місцевих правників виглядала б як саботаж. Річ у тім, що німецька адміністрація ще не встигла ухвалити відповідні нормативні акти, а тому й заборонила тимчасово розлучатися. Однак у багатьох регіонах навіть восени 1941 р. ці юридичні процедури все таки здійснювалися.

У дещо скороченому вигляді ця публікація з'явилася в іншому науковому виданні. Дослідниця відзначила й позитивні аспекти роботи місцевих судів: захист населення від злочинців, розгляд скарг на дії окремих урядовців, які зловживали владою¹⁶⁰.

Ширше, порівняно з іншими дослідженнями, проблема функціонування цивільної адміністрації РКУ та судової системи представлена в розділі «Система управління окупованими територіями» колективної праці О. Гончаренка, О. Лисенка та Т. Першиної «Історія Другої світової війни: погляд з XXI століття». Автори розділу досить детально характеризують систему адміністративно-територіального устрою РКУ, окреслюють службову компетенцію органів управління всіх рівнів, показуючи механізми формування впливу на місцеве суспільство.

Наявна в праці й характеристика нормативно-правової бази, на основі застосування якої здійснювалася окупаційна політика, а також судових механізмів врегулювання повсякденного життя місцевого населення.

У тексті проаналізовано порядок створення та функціонування німецьких і українських судових інституцій РКУ, їхні компетенції та повноваження, порядок кадрового забезпечення, досліджуються юридичні й правові механізми та засоби впливу німецької окупаційної адміністрації на місцеве населення у сфері соціальних відносин¹⁶¹.

О. Гончаренко проблеми функціонування системи місцевих судових установ РКУ виділив в окремий предмет дослідження. Цьому сприяв і вибір теми дослідження – функціонування гітлерівського окупаційного апарату всіх управлінських рівнів та його регулятивний вплив на правовий статус цивільного населення. Звісно, що дослідник не міг обійтися без аналізу роботи такого засобу врегулювання соціальних відносин, якими є судові установи. Тим більше, що він повсякчас полемізує, а окремі принципіві положення на-

¹⁶⁰ Шайкан В.О. Німецька система судочинства та діяльність українських правових відділів у роки тимчасової гітлерівської окупації України. *Безсмертя подвигу: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 22 квітня 2005 р.* Київ: ВПЦ МВС України, 2006. С. 111–121.

¹⁶¹ Гончаренко О., Лисенко О., Першина Т. Система управління окупованими територіями України. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття: Історичні нариси.* Київ: Наукова думка, 2010. Кн. 1. С. 321–367.

віть конфліктують із напрацюваннями не лише радянської, а й сучасної вітчизняної історіографії, представники якої, на його думку, застосовували й далі застосовують неправомірний, з погляду юридичної науки, термін «безправне становище» місцевого населення. Усупереч цьому дослідник доводив, що населення, яке мешкало на окупованих територіях України, мало суттєво обмежений, але все ж правовий статус як певну міру й свободу поведінки в рамках проголошених нормативними актами правових приписів. Водночас, для досліджень цього автора характерне надзвичайно широке представлення архівних документів, значна частина яких перекладена з німецької мови та вперше введена до наукового обігу.

У монографії О. Гончаренка розглянуто низку актуальних питань, як-от: особливості застосування адміністративного, податкового, трудового, кримінального, цивільного та сімейного права в контексті врегулювання повсякденного життя окупованого соціуму. На сторінках монографічного дослідження знайшли своє висвітлення й тогочасні правовідносини не лише всередині соціальної спільноти, а й між нею й німецькою владою у сферах освіти, медицини та соціального забезпечення непрацездатної частини населення України, надання допомоги колишнім репресованим та загалом особам, яких переслідувала свого часу радянська влада¹⁶².

У виданні окреслено компетенцію судів і зазначено, що для врегулювання спорів цивільного та сімейного характеру на теренах РКУ були створені мирові (третейські) суди, які очолювали шліхтери. Ці суди розглядали справи сімейного та цивільного характеру. Для здійснення кримінального судочинства були створені суди шефенів, які розглядали дрібні правопорушення, скоєні представниками місцевого населення.

О. Гончаренко, розглядаючи порядок створення нормативно-правового й кадрового забезпечення роботи мирових судів, довів, що створені в 1941–1942 рр. українські судові установи були частиною окупаційного апарату влади. Їхні службовці номінально зараховувались до штатних розписів органів місцевого управління та утримувались за їхній рахунок. Але українські шліфени підпорядковувалися правовим відділам генеральних комісаріатів і безпосередньо гебітскомісаріатам.

Нормативно-правова база, на основі якої здійснювалося врегулювання цивільно-правових та сімейних відносин місцевого населення, відставала від реальних потреб українського суспільства. Представникам окупаційної адміністрації доводилося використовувати сегменти колишнього радянського за-

¹⁶² Гончаренко О.М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. 600 с.

конодавства. За допомогою мирових судів окупаційною адміністрацією було здійснено спробу врегулювання надто важливих для місцевого населення проблем, пов'язаних із його цивільно-правовим статусом¹⁶³.

У цьому ж контексті розглядав О. Гончаренко й особливості функціонування на окупованій території українських кримінальних судів (судів шефенів). Він довів, що кримінальне право відображало расові погляди гітлерівців, оскільки рівень відповідальності залежав від національної належності винних у вчиненні кримінально каранних дій. Для різних категорій населення діяли різні нормативно-правові акти, а основою для їх створення став Німецький кримінальний кодекс.

Право на винесення рішень про застосування кримінальних покарань мали військові органи влади, німецькі суди, особливі (поліцейські) суди, українські кримінальні суди та особисто гебітскомісари. Українські судді (шефени) мали право на розгляд дрібних, переважно побутових, справ¹⁶⁴.

О. Гончаренко стверджував, що в окупованій нацистами Україні діяли мирові (третейські) суди, які врегульовували відносини цивільно-правового та сімейного характеру, що виникали між місцевим населенням. Расистська доктрина, яка була основою нацистської ідеології, діяла і в цьому сегменті правових відносин, оскільки для українців, етнічних німців та громадян Третього Райху створювалися різні судові установи. Цивільно-правові відносини в середовищі єврейського населення регулювалися в адміністративному порядку¹⁶⁵.

О. Гончаренко зазначив, що, попри екстремальні умови життя, зумовлені фактом окупації країни, соціальні відносини серед місцевої людності не припинялися. Проте окупаційна адміністрація виявилася не готовою до нормативно-правового регулювання цих проблем. Гітлерівське окупаційне законодавство відставало від завдань регулювання соціальних відносин місцевого населення. Українські судді розглядали позови з майнових суперечок. Чимало цих питань вирішувалося також районними управами, зокрема щодо

¹⁶³ Гончаренко О.М. Українські мирові суди в системі органів правосуддя гітлерівського окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура, службова компетенція та основний зміст діяльності (1941–1944 рр.). *Вісник Черкаського університету*. Серія: Історичні науки. Вип. 202. Ч. II. Черкаси, 2011. С. 36–41.

¹⁶⁴ Гончаренко О.М. Кримінальне право як засіб регулювання поведінки місцевого населення Рейхскомісаріату «Україна»: огляд нормативної бази та судової практики (1941–1944 рр.). *Наукові записки з української історії: Збірник наукових праць*. Вип. 23. Переяслав-Хмельницький, 2009. С. 120–126.

¹⁶⁵ Гончаренко О.М. Українські мирові суди в системі органів правосуддя гітлерівського окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура, службова компетенція та основний зміст діяльності (1941–1944 рр.). *Вісник Черкаського університету*. Серія: Історичні науки. Вип. 202. Ч. II. Черкаси, 2011. С. 36–41.

набуття прав власності на будинки, квартири, надання додаткової площі присадибної земельної ділянки, передачі будинків в орендне користування тощо. Розірвання шлюбу відбувалося винятково в судовому порядку та перебувало в компетенції мирових суддів (шліхтерів).

В окупаційному сімейному законодавстві було сформульовано основні засади, описано процедуру та умови укладення шлюбу, на основі яких визначалися особисті та майнові права й обов'язки подружжя, права та обов'язки батьків і дітей, усиновлювачів та усиновлених, інших членів сім'ї та родичів. Нормативно-правові акти у сфері сімейного законодавства часто змінювались, здебільшого пристосовуючись до завдань економічної експлуатації трудових резервів України. Особлива процедура реєстрації шлюбу вказувала на те, що за її допомогою окупаційна влада намагалася виявити національність і політичне минуле представників місцевого населення. Специфічний правовий статус осіб, визнаних військовополоненими, не дозволяв їм юридично оформлювати фактичні сімейні правовідносини.

Наявність кількох типів нормативно-правових актів у сфері сімейного законодавства, призначених для українців, фольксдойче та євреїв, вказувала на те, що принципи расизму, які перебували в центрі ідеології нацизму, впливали на формування сімейно-шлюбного законодавства¹⁶⁶.

У дотичній з О. Гончаренком проблемно-тематичній ніші працював М. Куницький. На основі напрацювань свого попередника він дослідив соціально-правовий статус місцевого населення РКУ практично в усіх сферах повсякденного життя. Також було заперечено використання терміна «безправне становище» місцевого населення й проаналізовано широку палітру правовідносин адміністративного, цивільного, кримінального порядку, доводячи при цьому так само, як і О. Гончаренко, що населення, яке мешкало на окупованих теренах України, користувалося обмеженим правовим статусом, але мало певні можливості для захисту своїх прав та інтересів, зокрема і в судовому порядку¹⁶⁷.

У дисертації М. Куницького «Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.)» особливе місце відве-

¹⁶⁶ Гончаренко О.М. Повсякденне життя українського населення крізь призму документів судочинства органів цивільної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *«Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конФ., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р.* Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 151–153.

¹⁶⁷ Куницький М.П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): монографія. Київ: ПП «НВЦ «Профі», 2014. 564 с.; Його ж. Судові засоби захисту прав та інтересів місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Мандрівець*. Тернопіль, 2013. № 6 (108). С. 36–40; Його ж. Функціонування установ шліфенів та шефенів на теренах Райхскомісаріату «Україна»: аналіз судової практики (1941–1944 рр.). *Ча-сопис української історії*. Київ, 2014. Вип. 29. С. 29–34.

дено судовим засобам захисту прав та інтересів місцевого населення РКУ та практичній роботі місцевих судових установ із врегулювання повсякденних проблем населення РКУ.

Автор зазначив, що одним із важливих засобів забезпечення законослухняної правомірної поведінки місцевого населення виступала можливість захисту його прав. З перших днів окупації основним способом захисту прав місцевого населення стали звернення та заяви до органів управління. Передусім, люди могли звертатися до керівництва районних та міських управ, яким доводилося розглядати велику кількість заяв, щоб забезпечувати певний правовий захист населення.

Дослідник звернув увагу на те, що в багатьох регіонах України від середини 1942 р. правові відділи як структурні підрозділи органів місцевого управління були скорочені, але юридична практика щодо допомоги населенню все-таки не припинялася. На місцях залишилися юридичні консультації, працівники яких продовжували надавати відповідні послуги місцевому населенню. Замість правових відділів у багатьох генеральних округах при органах місцевого управління були створені юридичні бюро. Окрім консультування працівників районних та міських управ, їхні службовці були зобов'язані надавати юридичну допомогу місцевому населенню.

У роботі вказано, що основною німецькою владною інституцією, до якої населення України мало право звертатися за допомогою, стали гебітскомісаріати. Фактично вони були тим органом влади, працівники якого мали реальну можливість вплинути на долю людей, вирішити їх важливі життєві проблеми. Якщо незаконні дії ініціювали місцеві управлінці, службовці німецьких органів влади були не проти того, щоб засвідчити перед місцевим населенням свою «справедливість». Тому досить часто місцевих мешканців ознайомлювали з фактами зловживань адміністрації районних та міських управ, працівників поліційних формувань.

Автор нагадав про ще одну установу, яка відіграла важливу роль у забезпеченні прав місцевого населення, – це органи німецької цивільної жандармерії. Фактично, ця німецька правоохоронна структура виконувала функції кримінальної поліції, розглядаючи безліч справ, пов'язаних зі зверненнями місцевого населення. Водночас, жандарми могли розглядати справи як в адміністративному порядку, самостійно ухвалюючи рішення та здійснюючи правосуддя, так і передавати підготовлені матеріали досудового слідства на розгляд місцевого кримінального суду.

Окрім правового захисту населення, у дисертації звернуто увагу й на можливість захисту прав та інтересів українців у судовому порядку.

Зазначено, що це був один із основних дієвих засобів захисту цивільних прав місцевого населення та врегулювання тих соціальних відносин, які виникали в суспільному середовищі. Для цього німецька адміністрація РКУ ініціювала створення місцевих судових установ – цивільних (суди шліфенів) та кримінальних (суди шефенів). Для розв'язання правових проблем фольксдойчів був створений німецький цивільний суд.

Автор конкретизував повноваження судів. Цивільні суди розглядали такі питання: ідентифікація особи, установлення часу народження та віку, надання права на одруження, усиновлення, оголошення особи недієздатною та зниклою безвісти, установлення опіки та піклування, розлучення та визначення рівня аліментних платежів, затвердження прав на спадщину, майнових спорів. Суди шефенів призналися для розгляду дрібних правопорушень, які можна було кваліфікувати як злочини.

Побіжно розглянуто питання участі адвокатів у розгляді справ. Вимоги до цієї категорії працівників юридичної сфери були такими ж, як і до суддів: наявність відповідної фахової підготовки та досвіду професійної діяльності, лояльне ставлення до німецької влади. Не мали права обіймати ці посади колишні комуністи, працівники НКВС та прокуратури, євреї. Ще одним засобом регулювання соціальних відносин стало створення місцевого нотаріату. Ці нотаріальні установи ефективно виконували своє завдання, а їхній нечисленний, як на той час, і не завжди кваліфікований кадровий склад у міру своїх можливостей здійснював регулятивні функції¹⁶⁸.

М. Куницьким проаналізовано процесуальні особливості функціонування місцевих цивільних і кримінальних судів на теренах РКУ. У публікації доведено, що за допомогою судових установ, навіть попри низьку якість нормативно-правової бази, на основі якої здійснювалися процесуальні дії шліфенів та шефенів, їм вдалося врегулювати ті відносини, які виникали у повсякденному житті¹⁶⁹. Він же проаналізував проблему створення та функціонування місцевих судових установ на РКУ. Автором було встановлено, що за допомогою місцевих судових установ створювалися певні умови для врегулювання проблем повсякденного життя українського суспільства періоду німецької окупації. За допомогою звернень до місцевих судів шліфенів та шефенів цивільне населення РКУ могло певним чином захистити власні права та інтереси від незаконних на них посягань¹⁷⁰.

¹⁶⁸ Куницький М.П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): монографія. Київ: ПП «НВЦ «Проф», 2014. 564 с.

¹⁶⁹ Куницький М.П. Функціонування установ шліфенів та шефенів на теренах Райхскомісаріату «Україна»: аналіз судової практики (1941–1944 рр.). *Часопис української історії*. Київ, 2014. Вип. 29. С. 29–34.

¹⁷⁰ Куницький М.П. Судові засоби захисту прав та інтересів місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Мандрівець*. Тернопіль, 2013. № 6 (108). С. 36–40.

Отже, визначено, що місцеві цивільні суди, створені на теренах РКУ навесні 1942 р., розв'язували цивільні спори та мали стати ефективним засобом збереження спокою та дотримання правопорядку з боку населення. Найслабшим місцем у їхній діяльності була неповноцінна нормативно-правова база, на підставі якої здійснювалося судочинство. Кваліфікованих спеціалістів, які змогли б замінити всі вакансії в судових установах, не вистачало, а тому на теренах РКУ виникли камери шефенів-шліхтерів. У результаті місцеві судді розглядали як цивільні, так і кримінальні справи. Звісно, що це не могло не позначитися на якості ухвалених судових рішень та вироків. Своєрідність ситуації з функціонуванням місцевих судових установ на теренах РКУ виявлялася і в тому, що до участі в розгляді справ були допущені адвокати. З'ясовано, що завдяки місцевим судовим установам створювалися певні умови для врегулювання проблем повсякденного життя українського суспільства періоду німецької окупації. За допомогою звернень до місцевих судів шліфенів і шефенів цивільне населення РКУ могло певним чином захистити власні права та інтереси від незаконних на них посягань.

Ще однією важливою працею в досліджуваній сфері є колективна монографія О. Гончаренка, М. Куницького та О. Лисенка «Система органів місцевого управління на території Райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр.». Один із підрозділів цієї роботи присвячено судовій системі. Автори зазначили, що німецька судова влада мала розгалужену мережу установ, зорієнтованих не стільки на забезпечення правопорядку, скільки на репресивну практику. Адже поряд із економічними головними завданнями були ті, що пов'язані з боротьбою проти «ворогів Райху» – комуністів, євреїв, радянських активістів, партизанів, підпільників, українських самостійників, польських націоналістів та іншого «підривного елементу»¹⁷¹.

У монографії вказано, що восени 1941 р. в українських регіонах постали поліцейські суди військового часу. Ці установи перебували в підпорядкуванні керівників німецьких каральних (поліцейських) установ. Компетенція українських управлінців не поширювалась на німців і громадян Райху, які підлягали санкціям винятково з боку німецьких управлінців. Оскарження накладених покарань не допускалося.

Автори вказали на один з основних і, потрібно визнати, дієвих засобів захисту цивільних прав місцевого населення та врегулювання тих соціальних відносин, які виникали в суспільному середовищі, – можливість захисту своїх прав та інтересів у судовому порядку, яку місцеве населення РКУ отримало навесні

¹⁷¹ Гончаренко О.М., Куницький М.П., Лисенко О.Є. Система органів місцевого управління на території Райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. Київ, 2014. 151 с.

1942 р., а в деяких регіонах і раніше. Щоправда, окупаційні управлінці не поспішали створювати ці органи. Інколи на заваді ставали й об'єктивні труднощі – нестача приміщень і кваліфікованих кадрів. Тому в окремих регіонах України судові установи розпочали свою роботу лише наприкінці 1942 та в 1943 р.

У дослідженні стверджується, що для ухвалення рішень та обвинувальних вироків у судових установах застосовувалось довоєнне радянське законодавство, яке поєднувалося з німецькими нормативними положеннями. Але ця нормативно-правова база не могла бути використана в окупованій Україні в повному обсязі, адже суттєво змінилися ті соціальні відносини, які існували в місцевому суспільстві в довоєнний період. Тому виникали значні труднощі з уніфікованим й адекватним застосуванням радянського й німецького окупаційного законодавства, тлумаченням приписів правових норм тощо. Узагалі ж шліхтери розв'язували питання за своїм справедливим розсудом, зважаючи на основні положення законів, що були спільним здобутком європейської культури.

Водночас, у деяких випадках могли бути застосовані принципи законів, які діяли в цій місцевості до запровадження радянського права, якщо вони відповідають духу теперішнього часу. Німецька влада розуміла становище, у якому опинилися місцеві судді. А тому для підвищення їхньої кваліфікації генеральні комісаріати проводили більш-менш регулярні службові наради.

Своєрідність функціонування місцевих судових установ на теренах РКУ виявлялася і в тому, що до участі в розгляді справ допускалися адвокати. Розгляди справ у німецькому суді проводилися за правилами судочинства в Третньому Райху, тому участь адвоката в них не була обов'язковою. Представником підсудного могла бути будь-яка особа німецької національності, яка своїми якостями відповідала цьому призначенню. Вимоги до цієї категорії працівників юридичної сфери були подібними до суддів: наявність відповідної фахової підготовки та досвіду професійної діяльності, лояльне ставлення до німецької влади. Не мали права обіймати ці посади колишні комуністи, працівники НКВС та прокуратури, євреї. Не могли бути адвокатами такі категорії: особи, молодші 25 років; службовці, позбавлені адвокатського звання за вчинений злочин і ганебний вчинок; жінки. За недостатньої кількості адвокатів судовими установами могли призначатися повірені. Претенденти на зарахування до переліку повірених повинні були мати середню освіту та трирічну «судову практичну підготовку», а також скласти іспит із матеріального та процесуального права. Зазвичай адвокати захищали обвинувачених за обопільною з ними згодою, отримуючи за це грошову винагороду. Але відомі випадки, коли захисників для тих, хто не міг оплатити їхніх послуг, призначав суддя.

Досить стисло охарактеризовано ще один засіб регулювання соціальних відносин – місцевий нотаріат. Як правило, свою службову діяльність нотаріус проводив у межах районної чи міської управи. Районні управи були зобов'язані передати нотаріусам у службове користування відповідні приміщення та канцелярське приладдя. Заробітну плату нотаріуси також отримували за рахунок бюджету районної управи, хоч вони мали право й на половину прибутків, які надходили від їхньої фахової діяльності¹⁷².

Н. Колісник також розглянула практичну діяльність місцевих цивільних судів. Авторка довела, що гітлерівська окупація України призвела до руйнації усталених соціальних відносин, спотворила, але так і не змогла остаточно знищити їх. Будь-яке суспільство живе за власними закономірностями, зважаючи на які, державно-політичні режими здатні шляхом регулятивного впливу підпорядкувати їх, спрямувавши в бік реалізації власних цілей, завдань і програм. У роки війни правлячий у нашій країні окупаційний режим зустрівся з цією ж проблемою. Гітлерівці змушені були застосовувати саме цей шлях у стосунках із населенням окупованих територій. Одним із засобів досягнення цієї мети стало створення в окупованій Україні судів цивільної юрисдикції. Тому вивчення цих взаємин між українським суспільством і окупаційним режимом в їх регулятивній площині є актуальним завданням історичної науки, тим більше, що спеціальних досліджень із цієї тематики в Україні бракує. Н. Колісник на основі вивчення архівних джерел і публікацій з'ясувала основний зміст та напрям роботи місцевих цивільних судів, які функціонували на території РКУ¹⁷³.

У дослідженні встановлено, що місцеві цивільні судові установи та адвокатура, попри жорстокий нацистський окупаційний режим, створювали правове підґрунтя для унормування соціальних відносин у різних сферах повсякденного життя. Місцеві цивільні суди, які постали на теренах РКУ навесні 1942 р., розв'язували цивільні спори та мали стати ефективним засобом збереження спокою й дотримання правопорядку з боку населення. Але найслабшим місцем у їхній діяльності стала неповноцінна нормативно-правова база, на основі якої здійснювалося тогочасне судочинство. Автор зазначила, що участь адвокатів у судових процесах здебільшого мала позитивне значення, адже місцеве населення отримало можливість захистити свої майнові права від незаконних на них посягань з боку інших представників соціуму.

Н. Колісник розглянула проблему функціонування системи цивільних судів в окупованій Німеччиною Україні. У результаті дослідження встанов-

¹⁷² Гончаренко О.М., Куницький М.П., Лисенко О.Є. Система органів місцевого управління на території Райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. Київ, 2014. 151 с.

¹⁷³ Колісник Н. Особливості здійснення цивільного судочинства на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Переяславський літопис*. 2014. Вип. 6. С. 57–63.

лено, що для врегулювання соціальних відносин в українському суспільстві гітлерівською окупаційною владою було створено цивільні суди. Попри відсутність повноцінної нормативно-правової бази, службовці цивільних судів змогли забезпечити певні права та інтереси місцевого населення¹⁷⁴.

Дослідниця з'ясувала особливості роботи місцевих управ РКУ в той час, коли на теренах цього окупаційного адміністративно-територіального утворення були відсутні судові органи. У публікації показано, що місцеві управи замінили собою судові установи, розв'язуючи на практиці суперечки, які виникали в місцевому соціальному середовищі¹⁷⁵. Правові відділи місцевих управ, створені влітку й восени 1941 р., надавали юридичну фахову допомогу не лише своїм працівникам, а й забезпечували право цивільного населення на безкоштовну консультацію та захист власних інтересів. Вплив працівників правових відділів на порядок тогочасного урядування був досить суттєвим, адже часто без їхньої санкції рішення місцевої влади не приймалися. У період відсутності місцевих судових установ на теренах РКУ їхні функції та службові завдання були передані районним та міським управам, працівники яких і розглядали проблеми дотримання правомірної поведінки цивільним населенням. В умовах відсутності повноцінної німецької нормативно-правової бази працівники органів місцевого управління використовували частину радянського законодавства, а в разі неможливості його застосування діяли на власний розсуд відповідно до розуміння ситуації.

Н. Колісник вивчала особливості роботи місцевих судових установ, які своїми рішеннями вносили зміни в громадський статус осіб, які проживали на теренах, підконтрольних окупаційній адміністрації РКУ. Дослідниця зазначила, що в період 1942–1944 рр. будь-які зміни в громадянському статусі особи проводилися виключно в судовому порядку. До цього часу окремі дії могли здійснюватися службовцями органів місцевого управління РКУ. Після створення судових органів ця компетенція була передана установам шліфенів. До відповідної підсудності шліфенів належали: встановлення особи, часу та місця її народження, зміна прізвища, надання права на одруження та розлучення, оголошення особи зниклою безвісти чи померлою¹⁷⁶.

¹⁷⁴ Колісник Н. Проблеми нормативно-правового забезпечення роботи місцевих судових установ на теренах Райхскомісаріату Україна (1941–1944 рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 91. С. 93–97.

¹⁷⁵ Колісник Н. Реалізація судових функцій у системі службових компетенцій місцевих управ Райхскомісаріату Україна в період другої половини 1941 – середини 1942 рр. *Часопис української історії*. Київ, 2014. Вип. 30. С. 66–71.

¹⁷⁶ Колісник Н. Зміни громадянського статусу особи у практиці роботи місцевих судових установ на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Сер. Історія. Вип. 2. Ч. 3. Тернопіль, 2014. С. 61–65.

Н. Колісник дослідила особливості нормативно-правового забезпечення роботи місцевих судових установ, які функціонували на теренах, підконтрольних окупаційній адміністрації РКУ. Вона стверджувала, що нормативно-правове забезпечення роботи місцевих кримінальних і цивільних судів здійснювалося окупаційною адміністрацією РКУ вкрай повільно. Фактично ці судові установи почали працювати лише в другій половині 1942 р. До цього часу всі питання розглядали відділи районних і міських управ, працівники яких і так були переобтяжені службовими повноваженнями та не мали відповідної фахової підготовки¹⁷⁷.

Ю. Левченко проаналізував судовий апарат українських адміністративно-територіальних одиниць: РКУ, дистрикту «Галичина», військової зони, які під час окупації України 1941–1944 рр. перебували під владою нацистської Німеччини. Окрім того, він розкрив організаційну структуру судів й основні принципи цивільного та кримінального права на цих територіях. Загалом, він дійшов висновку, що все судочинство діяло винятково на основі німецьких законів, але не звернув уваги на те, що на практиці деякі судді були вимушені звертатись і до радянських законів, які не суперечили німецьким, задля того, щоб мати змогу розглянути справу швидше або розглянути її взагалі, адже німецьке окупаційне законодавство було недосконале і, тим більше, не могло охопити всі сфери життя тогочасного населення¹⁷⁸.

Про поняття дискретності права на території окупованої України йдеться в статті Л. Матвєєвої «Дискретність права як прояв транзитивності в праві». На її думку, існувало кілька сценаріїв правового забезпечення в окупованих країнах, що дозволило їй протиставити окупацію України під час Першої та Другої світових війн. На думку дослідниці, у 1918 р. окупаційна влада сприяла розбудові Української держави. У 1941–1944 рр. відбувся повний розрив із правом радянської України, що підтверджується зміною соціального статусу місцевого населення, створенням нової системи судочинства та нової «німецької» системи відповідальності¹⁷⁹.

М. Долинська проаналізувала питання правового регулювання нотаріальної діяльності під час Другої світової війни та функціонування органів но-

¹⁷⁷ Колісник Н. Проблеми нормативно-правового забезпечення роботи місцевих судових установ на теренах Райхскомісаріату Україна (1941–1944 рр.). *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2014. Вип. 91. С. 93–97.

¹⁷⁸ Левченко Ю.І. Судовий апарат німецьких адміністративно-територіальних одиниць України за роки окупації: 1941–1944 рр. *Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: науковий збірник*. Серія: Політика, історія, культура. Київ, 2011. Вип. 4 (60). С. 115–120.

¹⁷⁹ Матвєєва Л.Г. Дискретність права як прояв транзитивності в праві. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 7. С. 18–22.

таріату на українських землях у складі СРСР. У статті проаналізовано текст Постанови Ради Народних Комісарів УРСР від 3 грудня 1940 р. № 1615 «Про зміну і доповнення Нотаріального положення УРСР». Констатовано, що перед початком Другої світової війни правове регулювання діяльності органів нотаріату УРСР здійснювалося двома основними нормативними актами: Положенням про судоустрій УСРР та Нотаріальним статутом, які діяли до 1944 р. Але значно більшу увагу авторка приділила нотаріату після окупації¹⁸⁰.

Досить неординарною є публікація Т. Мартиненко та К. Кондратюка, присвячена аналізу матеріалів судових органів як джерела вивчення соціальної історії Львова в контексті повсякденного життя в умовах німецької окупації. У праці розглянуто особливості зазначених документів, розкрито їхній інформаційний потенціал у висвітленні легальної та нелегальної сфер життя тогочасного суспільства.

Розглянутий дослідниками пласт матеріалів судових органів часів німецької окупації містить багатий фактичний матеріал для дослідження мотивації поведінки, стратегій виживання, суспільних практик, настроїв цивільного населення. Представлені в карних справах приклади девіантної поведінки дозволили розкрити характерні ознаки окупаційної системи та тенденції суспільного життя. Наявний матеріал засвідчив, що заходи представників окупаційного режиму, спрямовані на встановлення тотального контролю над усіма сферами життя в умовах війни, значного успіху не мали, а лише спровокували виникнення альтернативних підпільних взаємодій. Так, намагання контролювати ціни та товарообіг в умовах тотального дефіциту спричинило масове поширення нелегальної торгівлі, а спроби контролю над пересуванням і діяльністю мешканців за допомогою різноманітних документів – появу цілої індустрії з виробництва фальшивих документів. Пристосування мешканців міста до мінливих умов війни та життя в рамках, нав'язаних окупаційним режимом, спровокувало диверсифікацію поведінки міського населення, превалювання неформальних міжособистісних зв'язків та розширення нелегальної сфери суспільного життя¹⁸¹.

У колективній монографії «Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945» доволі побіжно згадано про тогочасну систему судочинства. У праці зазначено, що кримінальне судочинство було додатком каральних органів, що не зовсім відповідало дійсності. Зазначено, що у РКУ «мирові суди» за-

¹⁸⁰ Долинська М.С. Особливості провадження нотаріальної діяльності на українських землях під час Другої світової війни. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. Вип. 4. 2017. С. 118–127.

¹⁸¹ Мартиненко Т.І., Кондратюк К.К. Соціальна історія Львова часів німецької окупації крізь призму матеріалів судочинства: джерелознавчий аспект. *Вісник Львівської комерційної академії*. Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2013. Вип. 11. Серія: Гуманітарні науки. С. 268–278.

ймались лише майновими справами, і не згадано про сімейні та дрібні немайнові цивільні справи. Не охарактеризовано було й нормативно-правову базу, на яку спиралась судді, лише вказано, що вироки виносились на основі «природного відчуття справедливості і моральності» й таке «судочинство» мало відрізнялося від позасудових розправ¹⁸².

Потрібно згадати ще одну колективну монографію, присвячену регіональній історії, – «Кривий Ріг: лихоліття 1941–1945 рр.». У ній було коротко охарактеризовано судову систему РКУ: Верховний суд (обергеріхт), нижчі судові інстанції (дойчгеріхт), «зондергеріхти» (суди особливого призначення), третейські (мирові суди) на чолі зі шліхтерами (мировими судьями). У загальних рисах розмежовано повноваження кожного із судів. Діяльність зазначених установ не проаналізовано, лише вказано, наскільки це судочинство відповідало букві закону, і, що найголовніше, як виконувались рішення судів – судити важко¹⁸³.

А. Петрова, вивчаючи характерні риси та особливості окупаційного режиму на теренах Хмельницької та Вінницької областей, зазначила, що існувало як німецьке, так і так зване «власнокрайове» судівництво, що було введене для ненімецького населення навесні 1942 р., також численні справи вирішував гебітскомісар адміністративним шляхом. Окрім того, автор звернула увагу на те, що нова влада не давала достатньої юридичної опіки місцевому населенню, тобто юридичні норми були зафіксовані, а за їхнє виконання нова влада не поспішала відповідати¹⁸⁴.

Н. Кузовова проаналізувала документи з фондів Генічеського та Херсонського мирових судів. Зазначено, що у них зберігалися документи про характер, перебіг та результати розгляду місцевими судами скарг та позовів місцевого населення під час нацистської окупації. Так звані «мирові суди» були утворені окупаційною владою та займалися цивільним судочинством. Українські мирові суди в Генічеську та Херсоні підпорядковувались окружним комісарам – Мелітопольському та Херсонському відповідно. Мирові судді – шліхтери – займалися розглядом цивільних справ про крадіжки, сварки, виплату аліментів на дітей і старих батьків, наданням дозволів на усиновлення тощо.

У цьому комплексі документів особливий інтерес викликають заяви та скарги громадян, протоколи допитів, протоколи засідань і вироки суду, що відображають проблеми суто правового характеру, з якими стикалося населення на

¹⁸² Запорізький рахунок Великої війни. 1939–1945: кол. монограф. Запоріжжя: Просвіта, 2013. 416 с.

¹⁸³ Кривий Ріг: лихоліття 1941–1945 рр.: колек. моногр. Кривий Ріг: Видавничий центр ДВНЗ «КНУ», 2015. 515 с.

¹⁸⁴ Петрова А.І. Характерні риси та особливості окупаційного режиму в Рейхскомісаріаті «Україна» (на матеріалах Хмельницької та Вінницької областей). *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія: Історія. 2010. Вип. 17. С. 75–82.

окупованій території. Також ці документи відображають деякі морально-етичні аспекти поведінки людей у воєнних умовах. Однією з найбільших груп документів є справи про сварки, образи словом та дією між родичами, сусідами, членами общини. Вони свідчать про занепад моралі, пов'язаний із погіршеннями умов життя, необхідністю виживання у важких умовах окупації. Інколи трапляються справи про розлучення й усиновлення дітей. У процесі розгляду справ про розлучення суд визначав винних, на яких покладав судові витрати, призначав аліменти на утримання дітей, стежив за своєчасною їх виплатою¹⁸⁵.

Аналіз досліджень, які з'явилися упродовж 90-х рр. ХХ ст. та перших десятиріч ХХІ ст., засвідчив тенденцію до більш детального вивчення соціальних аспектів окупаційного минулого. Цей процес активізувався на початку ХХІ ст. і триває донині. Певним підсумком напруженої роботи сучасних дослідників історії Другої світової війни стала підготовка енциклопедичного видання «Україна в Другій світовій війні», завданням якого була деконструкція міфологем, стереотипів комуністичної доби, політичної заангажованості історичних студій, інтеграція у світовий науковий процес. В основу методологічних підходів до виконання проекту було покладено засади україноцентризму. Ідеться не про етнічні імперативи, а про переведення в статус основного об'єкта енциклопедичного наративу максимально можливої номенклатури подій, явищ, процесів, персоналій, дефініцій, історіографічних зрізів (оглядів), безпосередньо пов'язаних з Україною. Стрижневий концепт праці визначив не етатистський підхід, а комбінація політичної, економічної, соціальної, етнокультурної, наукової оптики, покликана забезпечити трактування збірного поняття «український народ» не лише як об'єкта, а й суб'єкта історичного дійства в усій множинності проявів¹⁸⁶.

Водночас доводиться констатувати, що недостатньо вивченими залишаються історико-правові аспекти, а саме особливості роботи місцевих судових установ, нотаріату та адвокатури. Дослідження П. Рекотова, О. Гончаренка та М. Куницького стали лише першими спробами реконструкції цього важливо-го сегменту окупаційного минулого нашої країни¹⁸⁷.

Висвітлення багатьох проблем із функціонування судової системи на теренах РКУ проходить лише початковий етап. Здебільшого вивчено нормативно-правову базу, на основі якої здійснювалося цивільне та кримінальне судочинство, окремі аспекти матеріального й кадрового забезпечення роботи

¹⁸⁵ Кузовова Н. Огляд документів про побут населення Херсонщини за часів нацистської окупації. *Сторінки безсмертя. 1941–1945 рр.: Збірка статей та матеріалів*. Херсон: Айлант, 2013. С. 33–40.

¹⁸⁶ Маєвський О., Пастушенко Т. Методологічний семінар щодо підготовки енциклопедичного видання «Україна в Другій світовій війні». *Український історичний журнал*. 2018. № 2. С. 219–222.

¹⁸⁷ Іваненко А. Українське суспільство на лещатах нацистського «нового порядку»: огляд сучасних вітчизняних дисертаційних досліджень. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Вип. 4 (22). Київ, 2018. С. 25–38.

установ шліфенів та шефенів. Проте потребують уточнення особливості роботи судових органів у період перебування окупованих областей у підпорядкуванні військової адміністрації, механізми захисту населення в цивільній та кримінальній площинах, судовий процес в установах шліфенів та шефенів¹⁸⁸.

На становлення сучасної української історіографії окупаційного режиму вплинула поява на початку 90-х рр. ХХ ст. діаспорної літератури. Здебільшого це стосується праць В. Косика, які у свій час викликали ще й академічну дискусію. В. Косик не лише розглянув проблему впливу передвоєнної сталінської політики на поведінку українців в окупації, а й пов'язав напругу, у безпосередньому виразі. Услід за зарубіжними дослідниками, він на основі оригінальних джерел подав дещо інше, аніж в А. Гітлера та його намісника в Україні Е. Коха, бачення майбутнього українців. Чимало сюжетів у праці В. Косика стосувалися конфлікту між А. Розенбергом та Е. Кохом, концептуальним засадам окупаційного режиму¹⁸⁹.

Слід навести й декілька міркувань російського дослідника М. Семиряги, який доводить, що конфлікт між Е. Кохом та А. Розенбергом в «українському питанні» не слід переоцінювати, адже це було всього лиш питання тактики. У стратегії ж, зокрема в перетворенні загарбаного Німеччиною територіального масиву на «життєвий простір» для «арійського» народу, мова не заходила¹⁹⁰.

Місцеве українське населення було обмежено у своїх правах, але не було їм позбавлене, доводить І. Альтман. Розглядав він це питання в контексті подій Голокосту, а тому здійснює порівняння правового статусу місцевого населення та євреїв, які були перетворені на безправних суб'єктів гітлерівського окупаційного режиму¹⁹¹.

Зарубіжні дослідники значну увагу приділили висвітленню тих подій, які відбувалися на окупованій Вермахтом радянській території. При цьому події окупаційного режиму висвітлювалися як в рамках УРСР, так й інших областей СРСР. Фактично намітилися дві тенденції в розкритті окупаційної тематики. Частина істориків реконструювала події в типовому для радянських дослідників «чорно-білому», «віктимному» обрамленні долі місцевого населення,

¹⁸⁸ Іваненко А. Практика роботи судів Райхскомісаріату «Україна» із врегулювання правовідносин в українському соціумі (1941 – 1944): вітчизняна історіографія. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Вип. 3 (21). Київ, 2018. С. 16–36.

¹⁸⁹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж-Нью-Йорк-Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові. Українознавча бібліотека НТШ. 1993. 657 с.; Його ж. Україна під час Другої світової війни 1938–1945 / пер. з франц. Р. Осадчук. Київ, 1992. 729 с.

¹⁹⁰ Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. Москва, 2000. 863 с.

¹⁹¹ Альтман И.А. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений. Москва: Фонд «Холокост», 2002. 320 с.

а інша – намагалася подати їх у динаміці, наголошуючи, що частина місцевої людності лояльно чи нейтрально поставилася до гітлерівського вторгнення. І лише з часом гітлерівці своєю непродуманою й жорстокою політикою, яка панувала на окупованих землях, налаштувала проти себе місцевий соціум, підштовхнула його до участі в русі Опору¹⁹².

До першого напрямку належала робота чеського дослідника В. Краля, який у своїй книзі охарактеризував ті злочинні заходи окупаційної адміністрації, які проводилися по відношенню до місцевого населення України. Оскільки в основу проведення гітлерівської окупаційної політики покладался нацизм, то й режим не міг бути іншим, як злочинним¹⁹³. Німецький історик Н. Мюллер розкрив злочинні дії підрозділів Вермахту, учинені на окупованих радянських територіях¹⁹⁴. Цим самим він спростовував міф про непричетність німецької армії до злочинів проти мирного населення.

Інша група дослідників, як уже зазначалося, виходила із принципу лояльності та нейтральності частини місцевого населення до окупантів, які з різних причин не скористалися цією можливістю й змогли швидко налаштувати проти себе підкупаційний соціум. До цієї групи дослідників належать У. Ширер¹⁹⁵, А. Даллін¹⁹⁶, Рольф-Дітер Мюллер¹⁹⁷, І. Каменецькі¹⁹⁸.

Принагідно зазначимо, що радянська історіографія «не пропустила мовчки» частину цих творів, у результаті чого з'явилась ціла «наукова школа» дослідників (яку ліпше назвати – «партійно-ідеологічною»), центральним предметом робіт яких стало спростування аргументації «фальсифікаторів історії Другої світової війни». Особливо негативно представники цієї групи ставилися до положень щодо лояльності й нейтралітету місцевого населення до окупантів, участі «українських буржуазних націоналістів» у русі Опору, відсутності морально-політичної єдності українського суспільства у воєнну добу.

¹⁹² Іваненко А. Окупаційний режим Третього Райху на території України (1941–1944 рр.): зарубіжна історіографія. *Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 16 вересня 2019 р.)*. / Збірник тез доповідей. Тернопіль, 2019. Вип. 15. С. 51–58.

¹⁹³ Краль В. Преступления против Европы. Москва: Мысль, 1968. 278 с.

¹⁹⁴ Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944). О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории. Москва: Воениздат, 1974. 387 с.

¹⁹⁵ Ширер У. Взлет и падение третьего рейха: В 2-х томах. Том 1. Москва: Воениздат, 1991. 653 с.; Том 2. Москва: Воениздат, 1991. 528 с.

¹⁹⁶ Dallin. German Rule in Russia 1941–1945. A Study of Occupation Policies. New-York, 1957. 453 pp.

¹⁹⁷ Мюллер Р.Д. Насильственное рекрутирование «восточных рабочих»: 1941–1944. *Вторая мировая война: Дискусии. Основные тенденции. Результаты исследований*. Москва: Весь мир, 1997. 700 с.

¹⁹⁸ Kamenetsky I. Hitler Occupation of Ukraine 1941–1944. A Study of Totalitarian Imperialism. Milwaukee, 1956. 456 pp.

Так, для прикладу назвемо типову для 50-х рр. ХХ ст. публікацію О. Войни, який стверджував, що український народ разом з усіма народами Радянського Союзу з перших днів Другої світової війни активно піднявся на боротьбу проти фашистських загарбників, але цей загальновідомий факт зараз намагаються «спростувати» німецькі генерали та деякі буржуазні «вчені». Продовжуючи розвивати свою думку, О. Война звернув увагу на позицію К. Тіпфельскірха, який у своїй книзі «Історія другої світової війни» зводив наклеп на український народ, заявляючи, що населення України «спочатку було позитивно настроєно щодо німців» і що начебто лише «нерозсудлива німецька політика» призвела до виникнення та розвитку партизанської боротьби проти окупантів. Нищівної критики від О. Войни зазнав й інший автор – Ганс де Веерд, який у статті «Еріх Кох та Україна» доводив, що крах німецької окупації України був викликаний грубими помилками керівника РКУ, а не героїчною боротьбою українського народу під керівництвом Комуністичної партії проти фашистських загарбників, не братньою допомогою всіх народів СРСР¹⁹⁹.

Характерно, що представники цього напрямку здійснювали комплексні огляди видань, наприклад, аналізували зміст публікацій американського видання «Ukrainian Quarterly» («Український кварталник») за 1956–1957 рр. У результаті критики й звинувачень у «фальсифікаціях» зазнали автори, які пояснювали поразки радянських військ на початковому етапі війни тим, що українці й інші народи СРСР вбачали в гітлерівських військах своїх «визволителів» і чекали на них.

Поява цього виду літератури пояснюється й зовнішньополітичними обставинами, зокрема «холодною війною», ідеологічним наступом партії на «всіх фронтах», адже вона вже сформувала свою версію війни та окупаційного режиму. Головною метою цих тверджень, зазначали автори публікації, є захоплення нових, на цей раз американських, претендентів на світове панування, що йдуть слідами А. Гітлера, до нападу на Радянський Союз, який планується під прикриттям лицемірного лозунгу «визволення». Побічною в даному випадку метою є спроба порушити монолітну дружбу радянських народів, ще більш зцементовану кров'ю, спільно пролитою у Великій Вітчизняній війні²⁰⁰.

Аналогічні критичні конструкції присутні й в інших публікаціях з проблематики «фальсифікаторів» історії Другої світової війни, які позиціонували ставлення українців до окупантів як лояльне, відкидаючи тим самим

¹⁹⁹ Война О.Д. Про деякі сучасні фальсифікації історії Радянської України в буржуазній історичній літературі. *Український історичний журнал*. 1957. № 1. С. 137–142.

²⁰⁰ Савченко В.С. Українські буржуазні націоналісти на службі американського імперіалізму (по сторінках «Ukrainian Quarterly» за 1956–1957 рр.). *Український історичний журнал*. 1957. № 3. С. 138–146.

центральну тезу радянської історіографії щодо «морально-політичної єдності» радянського суспільства. У результаті нищівної критики зазнали роботи К. Тіпфельскірха (яка, до речі, була перекладена й видана в СРСР так само, як і праці інших німецьких воєначальників), Дж. Армстронга, В. Маркуша, І. Каменецького, Б. Дмитришина, А. Далліна, І. Діксона, О. Гельбруні²⁰¹.

Парадоксально, але саме завдяки цим критичним публікаціям наукова громадськість України могла ознайомитися з тими виданнями, які з'являлися в західноєвропейських країнах, США й Канаді, і тим самим з іншими, аніж радянські, версіями окупаційного минулого. Чи не тому в 90-х рр. ХХ ст. з падінням комуністичної імперії частина вітчизняних науковців порівняно швидко і фактично легко перейняли основні ідеї, сформульовані зарубіжними дослідниками ще у 50-80 рр. ХХ ст., перейшовши на антимарксистські позиції.

Грунтовна, суто історіографічна розвідка належать голландському вченому Д. Полю, який проаналізував основні здобутки зарубіжних учених у галузі окупаційної проблематики. Він установив що, якщо радянські історики в основному досліджували діяльність комуністичних підпільних організацій та партизанський рух, то окупаційна політика загарбників стала предметом дослідження переважно зарубіжних учених. Але й ця тематика (станом на середину 90-х рр. ХХ ст. – *A.I.*) досліджена ще не повністю. Також «білою плямою» в історіографії залишалося повсякденне проведення окупаційної політики на рівні генеральних комісаріатів та гебітскомісаріатів. Ще гіршим було становище у сфері вивчення окупаційної політики у військовій зоні.

Учений вважав, що в найближчому майбутньому не слід чекати узагальнюючої праці з історії німецької окупації в Україні. Американські та німецькі вчені останнім часом менше займаються вивченням подій Другої світової війни. За таких обставин бажано було б досліджувати проблеми на регіональному рівні на основі всіх джерел, що зберіглися в західних та колишніх радянських архівах²⁰².

Отже, як можемо пересвідчитися із змісту цієї публікації, станом на середину 90-х рр. ХХ ст. ні західні вчені, ні тим більше радянські дослідники тематиці окупаційної політики, яка проводилася в Україні, приділяли недостатньо уваги. А вивчення особливостей функціонування судової системи, адвокатури та нотаріату так само, як і визначення соціально-правового статусу місцевого населення, узагалі не було центральним предметом тогочасних досліджень.

²⁰¹ Білоусов М.М., Клоков В.І. Фальсифікація боротьби українського народу проти німецько-фашистських загарбників у буржуазній літературі. *Український історичний журнал*. 1959. № 1. С. 136–142.

²⁰² Дігер П. Фашистська окупація України в 1941–1944 рр. у працях західних учених. *Український історичний журнал*. 1994. № 5. С. 127–136.

Водночас у перші десятиріччя ХХІ ст. зарубіжні дослідники приділяли достатню увагу розкриттю окупаційної політики. Так, С. Беллецца, аналізуючи систему освіти в часи нацистської окупації виходив із того, що найголовнішою метою окупації України, щодо якої не було розходжень у поглядах між нацистськими очільниками, визначалася експлуатація її сільськогосподарського й економічного потенціалу у воєнних цілях і, у другу чергу, розвиток німецької колонізації, адже в майбутньому саме поселенцями з рейху передбачалося замінити місцеве слов'янське населення. Коли ж ішлося про те, як від теоретичних планів перейти до їх практичної реалізації, то верхівка третього Райху розподілилася на дві частини: непримиренно-расистську, сегрегаціоністську, виразником якої був Е. Кох, та іншу, представлену міністром східних окупованих територій А. Розенбергом. Звісно, що в цьому конфлікті переміг керівник РКУ Е. Кох. Дослідник зазначив, що виконувати на практиці директивні вказівки Е. Коха та А. Розенберга довелось керівникам генеральних округ РКУ²⁰³. Зазначимо, що ці вказівки ще й суперечили одна одній.

Аналізу протиріччя між німецькими керівниками була присвячена книга Б. Єржабова, видана у 1991 р. в Українському Вільному Університеті в Мюнхені. І хоч вона так само, як і А. Беллецца, розглядала заходи гітлерівців в організації шкільного життя, у книзі присутній аналіз конфлікту між Е. Кохом та А. Розенбергом. А у підрозділі праці під назвою «Діяльність німецьких органів влади та їх ставлення до українського населення» авторка зазначила, що у німецької влади спочатку не було чітких інструкцій щодо порядку управління. Тому керівники новостворених адміністративних округів працювали цілком самостійно, згідно з уявленнями самого керівника. Проте, примітивний інтелектуальний рівень цих управлінців не дозволив скористатися певною прихильністю українського населення. Проти жорстокості окупаційної влади РКУ виступав А. Розенберг, але з цього нічого не вийшло. Е. Кох користувався повною підтримкою А. Гітлера, а тому будь-які конфлікти з А. Розенбергом – його номінальним керівником – закінчувалися на користь райхскомісара²⁰⁴.

Становищу місцевого населення в окупованій Україні в контексті політики Голокосту приділила увагу В. Лауер. Із книги зрозуміло, що хоч нацистська верхівка черпала колоніальні амбіції з європейських моделей, загарбання України нацистами було безпрецедентною спробою побудови імперії, у якій насилля, расизм, антисемітизм та мілітаризм проникли в усі аспекти щоденного життя. Окремі фрагменти в книзі, щоправда опосередковані іншими по-

²⁰³ Беллецца С.А. Освіта в Україні під час нацистської окупації (на матеріалах Дніпропетровської області). *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 78–91.

²⁰⁴ Єржабова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів. Київ: Наукова думка, 2008. 272 с.

діями, лежать у площині нашого дослідження. Так, у Житомирі місцевий суддя організував звільнення з-під варті місцевого єврея. У результаті доносу він був заарештований. Авторка, аналізуючи ситуацію на прикладі генерального округу «Житомир», зазначила, що у місцевій німецькій адміністрації існувало спільне розуміння того, що робити з єврейським населенням та радянською інтелігенцією. Проте існувала неясність щодо того, як бути із рештою населення. У найкоротший період експлуатація ресурсів та людей регіону в колоніальному стилі для потреб економіки Німеччини здавалась правильною поки йшла війна, але залишалось незрозумілим, яким чином така практика з часом могла привести до створення «едемського саду». Доки Німеччина продовжувала розширювати свої території, збільшувати населення та зміцнювати економіку, послідовникам Гітлера було неважливо, що його утопічні мрії про ідеальне існування арійців у Європі були в корені нераціональними, туманними та злочинними. Натомість вони вигадували раціональні системи та процедури для експлуатації нової нацистської імперії та знищення будь-яких видимих загроз або перепон їхній гегемонії. Згадує дослідниця й про українську судову систему, що здебільшого вирішувала цивільні справи між українцями.

Пише авторка праці й про те, що в деяких місцях гебітскомісари, такі, як заступник комісара Мюллер у Новограді-Волинському, демонстрували співчуття місцевому населенню й намагалися правити чесно, але така поведінка була рідкістю. А поблажливі до людей комісари зазвичай витіснялися на задній план у конкурентному середовищі нацистської бюрократичної системи²⁰⁵.

Важливою для розуміння тих процесів, які відбувалися в окупованій Україні, є книга голландського історика К. Беркгофа під промовистою назвою «Жнива розпачу. Життя і смерть під нацистською владою». У поле зору дослідника потрапили різні категорії місцевого населення. Ним було описано становище, у якому опинилися українці. Особливо складним воно виявилось в РКУ. Але усе ж зі змісту книги зрозуміло, що місцеве населення користувалося обмеженими правами, але воно, окрім євреїв, не було їх позбавлено в повному вигляді²⁰⁶.

Т. Снайдер, розглядаючи систему насилля й репресій сталінського та гітлерівського режиму, назвав завойовницькі плани А. Гітлера «утопією», зокрема й «план голоду», у результаті якого нацисти за декілька місяців мали б позбутися 30 млн. осіб. Але цей план, через зрив «блискавичної війни», не був здійснений. Було відкладено й безпосередню реалізацію плану «Ост», як і будь-які інші варіанти німецьких повоеєнних колонізаційних проєктів²⁰⁷.

²⁰⁵ Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. Київ, 2010. С. 113, 126, 143.

²⁰⁶ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть під нацистською владою. Київ: Критика, 2011. 455 с.

²⁰⁷ Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталіним: монографія. Київ: Грані-Т, 2011. 448 с.

Отже, історіографічний аналіз як вітчизняної, так і зарубіжної літератури переконливо доводить відсутність досліджень, центром яких було б функціонування судової системи, адвокатури та нотаріату в РКУ та військовій зоні окупації. Відсутність комплексного дослідження цієї проблематики спрощує бачення життя українців у підокупаційному соціумі, не передає усієї палітри тогочасних соціальних відносин. Це до певної міри сприяє формулюванню «чорно-білих» висновків та «віктимного» підходу до зображень характеристик окупаційного режиму, перетворює українське суспільство в безмовний суб'єкт нацистського соціального експериментаторства. Отож на сьогодні нарізало завдання – на основі невідомих та маловідомих архівних джерел, оновлених методологічних підходів та орієнтирів провести реконструкцію функціонування судових органів, адвокатури та нотаріату як важливих регуляторів суспільного життя українців у період гітлерівської окупації.

1.2. Джерельна база дослідження

Ураховуючи специфіку проведення наукового студіювання проблеми функціонування юридичних органів та установ двох найбільших окупаційних зон України, якими були РКУ та ВЗО, автор виходив із принципу зосередження власних дослідницьких зусиль на опрацюванні архівних джерел, які є маловідомими науковій громадськості. У радянські часи через різні причини та обставини проблема реконструкції окупаційної буденності ніколи не була стратегічним напрямом історичних досліджень. Розширення ж «окупаційної» тематики в сучасний період також не зацікавило дослідників змістом архівних фондів юридичних органів та установ, оскільки були більш нагальні та пріоритетні завдання, які полягали у вивченні глобальних за своїми розмірами економічних, соціальних та політичних проблемно-тематичних пластів і проблем, які довелося досліджувати чи не з самого початку. Причина цього криється у відсутності наукової традиції, самої генези радянського історіописання, її імплементації в структуру сучасної вітчизняної історичної науки. Власне кажучи, і самі напрацювання радянського періоду з окупаційної тематики згадуються в сучасних працях скоріше за історіографічною традицією і є більш всього наближеними до статусу бібліографічних посилань. Тому ще й сьогодні на зміст функціонування юридичних установ у РКУ та ВЗО мало хто звернув увагу. Звісно, що й відповідні документи архівних установ так і залишаються малодослідженими.

Зазначимо, що першими досить специфічними «дослідниками» цього документального масиву стали працівники радянських спецслужб, які чи не з перших часів створення цих архівних фондів досить активно й скрупульозно

їх вивчали, оскільки здійснювали виявлення осіб, які співпрацювали з окупаційною адміністрацією. Нам відомо, що немало цих документів, витягів із вироків та рішень судових установ стали доказовою базою при винесенні кримінальних покарань колишнім суддям, адвокатам, технічним працівникам на закритих судових процесах 40-х рр. ХХ ст.

Виходячи із факту майже повної відсутності реконструкції проблематики функціонування судових органів, адвокатури та нотаріату в попередніх дослідженнях, акцентуємо свою увагу, перш за все, на детальному опрацюванні архівних джерел. Але в той же час не можемо не проаналізувати археографічні напрацювання як радянського, так і сучасного періодів. Використання радянської археографічної бази пояснюється тим, що вона досить насичена документами, які дозволяють реконструювати немало сторінок окупаційного минулого. З певних причин опубліковані документальні масиви так і не були використані в практичній роботі радянських дослідників. Фактично археографічна база так і стала підґрунтям для проведення відповідних історичних досліджень у радянську добу.

Класифікуючи використані в дослідженні джерела, традиційно поділяємо їх на опубліковані та введені до наукового обігу вперше. Їх основні групи становлять: 1) архівні документи; 2) збірники документів і матеріалів радянської доби; 3) документальні збірники сучасного періоду; 4) місцева газетна періодика; 5) мемуаристика.

В основу класифікації неопублікованих документів покладено принцип їх походження, службової приналежності та місця в ієрархії нормативно-правової бази, на основі якої функціонувала як сама система окупаційної влади, так і підпорядковані їй структури судів, адвокатури та нотаріату. Тому архівна документація класифікувалася за фондами: німецьких органів влади (РКУ, генеральних комісаріатів, гебітскомісаріатів, польових та місцевих комендатур Вермахту); структур регіональної цивільної влади, створених військово-адміністративними органами влади та згодом переданих у відання РКУ; органів місцевої влади, репрезентованих міськими та районними управами; місцевих судів, адвокатури та нотаріальних установ.

При класифікації неопублікованих архівних документів враховувався як час їх появи, так і видова типологія (нормативно-правові акти, накази та розпорядження, судові та архівно-слідчі справи).

Стратегічні для написання праці інформаційні блоки становили неопубліковані джерела із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України (далі – ЦДАВО України), Державного архіву Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.), Державного архіву

Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), Державного архіву Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), Державного архіву Запорізької області (далі – Держархів Запорізької обл.), Державного архіву Київської області (далі – Держархів Київської обл.), Державного архіву Миколаївської області (далі – Держархів Миколаївської обл.), Державного архіву Полтавської області (далі – Держархів Полтавської обл.), Державного архіву Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.), Державного архіву Сумської області (далі – Держархів Сумської обл.), Державного архіву Херсонської області (далі – Держархів Херсонської обл.), Державного архіву Черкаської області (далі – Держархів Черкаської обл.), Державного архіву Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.).

У процесі написання праці надзвичайно важливий інтерес становив блок інформації, який міститься в матеріалах архівно-слідчих справ Галузевого державного архіву Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ) та регіональних архівних управлінь СБУ. На жаль, у зв'язку з відомими причинами нам були недоступні архіви Донецької та Луганської областей, які у свій час також становили ВЗО. Але відсутність документації цих архівів компенсувалася іншими матеріалами, використаними за принципом аналогії.

Оскільки всі регулятивні імпульси, закріплені в конкретних нормативно-правових актах різної сили дії, надходили від німецьких окупаційних органів влади, нами виявлявся та опрацьовувався саме цей блок документації. Серед них виділяється відомий дослідникам фонд «КМФ-8» «Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях» (ЦДАВО України), оскільки в ньому відклалися накази і розпорядження, статистичні й аналітичні звіти центральних органів німецької окупаційної як військової, так і цивільної влади із приводу створення та забезпечення контролю за роботою місцевих органів правосуддя. Ця документація достатньо невелика за обсягами, але репрезентує інформацію про оцінювання німецькими управлінцями тогочасних реалій: якість роботи суддів, характер виданих нормативно-правових актів, потреби в забезпеченні певних галузей права законодавчою базою та труднощі, які виникали в процесі формування місцевої судової системи. У цьому контексті доволі інформативно насиченим є фонд 2077 «Генерал-комісар Волині і Поділля», у якому відклалось немало нормативних актів, на основі яких діяла система місцевих судів, адвокатури та нотаріату.

Немалу за своїм евристичним потенціалом кількість інформації, яка унаочнює функціонування генеральних комісаріатів та гебітскомісаріатів у контексті їх нормативного впливу на діяльність судових установ, правових відді-

лів місцевих управ, адвокатури та нотаріату, було віднайдено у вже зазначених регіональних архівах України. Попри те, що ця документація достатньо розпорошена, а подекуди й несистемна, усе ж вона відіграла важливе значення в нашому дослідженні, дозволивши проаналізувати нормативні установки регіональної та місцевої німецької окупаційної влади.

Документація Ф. Р-1152 «Житомирський гебітскомісаріат» (Держархів Житомирської обл.) знадобилася для встановлення конкретних управлінських підходів місцевої німецької адміністрації до створення та нормативного супроводу роботи місцевих судових органів, кадрові підходи до осіб, які погодилися обійняти відповідні посади²⁰⁸, а також працювали адвокатами²⁰⁹.

Достатньо вагомим для успішної реалізації завдань нашого дослідження виявився Ф. Р-8676 «Колекція періодичних видань, наказів, розпоряджень, листівок, плакатів, брошур періоду німецько-фашистської окупації України, м. Полтава Полтавської області» (Держархів Полтавської обл.). Серед документів цих фондів міститься німецька нормативно-правова база, на якій базувалась діяльність місцевої судової системи, адвокатури та нотаріату. Нормативні акти, видані окупаційною владою – доволі репрезентативні, оскільки вони збереглися в повному обсязі й урегульовують порядок створення місцевих кримінальних та цивільних судів, установ адвокатури та нотаріату, деталізують принципові підходи німецьких управлінців до заміщення вакантних посад у відповідних структурах. Досить детально викладені й основні нормативно-правові акти кримінального та цивільного законодавства відповідного судового провадження.

Важливо, що у фонді знаходяться документи, які засвідчують нормотворчість регіональних німецьких керівників щодо створення власної підзаконної нормативно-правової бази, пристосування установок органів влади вищого управлінського рівня відповідно до місцевих умов. Так, керівником генерального комісаріату «Київ» на виконання постанов райхскомісара Е. Коха було видано цілий ряд нормативних актів, які направлялися для безпосереднього виконання гебітскомісарами. Ці документи врегульовували порядок створення кримінальних та цивільних судів, а в разі відсутності кадрів та відповідного матеріально-технічного забезпечення їх роботи – спільних камер шефенів-шліфенів.

Важлива за своїм евристичним потенціалом кількість інформації, яка унаочнює функціонування генеральних комісаріатів та гебітскомісаріатів у контексті їх регулятивного впливу на судову сферу, віднайдено у фондах Держархіву Волинської обл. Одним із найбільших за документальним на-

²⁰⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1152. Оп. 1. Спр. 3. 10 арк.

²⁰⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1152. Оп. 1. Спр. 12. 36 арк.

повненням виявився Ф. Р-71 «Луцький мировий суд». У ньому відклалися нормативні документи установи гебітскомісара, направлені для неухильного використання місцевими цивільними та кримінальними судами. Документи доводять, що нормативно-правова база, на основі якої здійснювалося кримінальне та цивільне судочинство, мала недосконалий характер і не врегульовувала всю сукупність соціальних відносин, які виникали в окупованій Україні. У цьому ж фонді зберігаються документи, які унаочнюють практичну діяльність місцевих нотаріальних установ та адвокатів.

Надзвичайно важливими для реконструкції практичної повсякденної роботи місцевих судів, адвокатури та нотаріату стали документи, віднайдені у фондах міських та районних управ. Серед них виділяються: Ф. Р-1841 «Сумська міська управа» (Держархів Сумської обл.), Ф. Р-2356 «Київська міська управа» (Держархів Київської обл.), Ф. Р-2362 «Куренівська районна управа» (Держархів Київської обл.), Ф. Р-2342 «Новосанжарська районна управа» (Держархів Полтавської обл.), Р-33 «Рівненська міська управа» (Держархів Рівненської обл.), Ф. Р-52 «Рівненська районна управа» (Держархів Рівненської обл.), Р-3001 «Чернігівська міська управа», Ф. Р-4362 «Ніжинська районна управа» (Держархів Чернігівської обл.). Ці фонди є достатньо великими за обсягами і містять документи, які стосуються теми нашого дослідження. У період відсутності судових установ їх функції покладалися на правові відділи міських та районних управ. Значну кількість справ щодо врегулювання цивільних правовідносин місцевого населення розглядалося ще й адміністративними відділами відповідних управлінських структур, юридичними консультантами, уведеними до їх штатних розписів, а також особисто керівниками цих органів влади. Також у внутрішній діловій документації місцевих управ виявлено немало відомостей про порядок матеріально-технічного забезпечення роботи судів, адвокатури та нотаріату, виплату відповідним службовцям заробітної плати тощо.

У матеріалах Ф. Р-2412 «Музей-Архів переходової доби» (Держархів Київської обл.) міститься чимало відомостей про функціонування правових відділів, до повноважень яких відносилися питання надання різних форм юридичної допомоги місцевому населенню, створення різноманітних нормативних актів, які врегульовували правомірну його поведінку. У фонді віднайдено й звіти керівників правових відділів про проведену ними роботу, зокрема й щодо надання юридичної допомоги місцевому населенню. Це важливі документи, оскільки вони конкретизують відповідний напрям роботи місцевої влади в період відсутності судових установ.

Зміст внутрішньої нормативно-правової документації Ф. Р-2342 «Новосанжарська районна управа» (Держархів Полтавської обл.), Ф. Р-3001

«Чернігівська міська управа» та Ф. Р-4362 «Ніжинська районна управа» (Держархів Чернігівської обл.) були використані для аналізу роботи органів реєстрації актів цивільного стану, принципів їх роботи, ведення актових книг, видачі різних свідоцтв. Про важливість роботи цих структурних підрозділів місцевих управ говорити зайве, адже в умовах окупаційного режиму від наявності особистих документів часто залежало життя людини, а зміна цивільного статусу особи завжди є умовою її повноцінної соціалізації.

Важливим напрямом виявлення джерельної бази дослідження став пошук інформації, яка репрезентує роботу місцевих судів, адвокатури та нотаріату. Важливі відомості містить Ф. Р-2302 «Шліхтер 1-го району м. Полтави» (Держархів Полтавської обл.), у якому збереглися директивні інструкції та розпорядження керівника генерального комісаріату «Київ». У них прописані детальні інструкції щодо провадження цивільного та кримінального процесу, наведені приклади судових справ, рішень та вироків, установлені розміри заробітної плати працівникам відповідних установ.

Найбільшим інформативно насиченим пластом документації, використаної в дослідженні, є кримінальні та цивільні справи місцевих судових установ як у РКУ, так і ВЗО. Загалом у дослідженні використано судові кримінальні та цивільні справи 17 архівних фондів. Серед них: Ф. Р-2016 «Таращанський мировий суд», Ф. Р-2069 «Димерський мировий суд», Ф. Р-2209 «Хабенський мировий суд», Ф. Р-2520 «Барішівський мировий суд», Ф. Р-2651 «Іванківська касаційна камера», Ф. Р-2739 «Уманський мировий суд» (Держархів Київської обл.); Ф. Р-71 «Луцького мирового суд» (Держархів Волинської обл.); Ф. Р-2357 «Камера шліхтера 2-го району м. Полтави», Ф. Р-2358 «Шліхтер Полтавського району при генерал-комісарі Полтавської області», Ф. Р-2655 «Комишнянський районний суд», Ф. Р-2763 «Камера шліхтера Зінківського району» (Держархів Полтавської обл.); Ф. Р-59 «Межиріцький мировий суд» (Держархів Рівненської обл.); Ф. Р-1902 «Сумський мировий суд другої дільниці», Ф. Р-1904 «Сумський мировий суд першої дільниці», Ф. Р-2209 «Шалигінський мировий суд» (Держархів Сумської обл.); Ф. Р-22 «Камера шліхтерів Черкаського району» (Держархів Черкаської обл.), Ф. Р-3067 «Понорницький мировий суд» (Держархів Чернігівської обл.).

Проаналізований зміст справ цивільного та кримінального судочинства дозволив із високим ступенем достовірності реконструювати реальну картину функціонування судової системи як у РКУ, так і ВЗО. На основі матеріалів судових справ було здійснено порівняння між двома зонами окупації в контексті розмірів та видів покарань, складу справ, видів злочинів та цивільних

правопорушень, які розглядалися місцевими судами. Також була деталізована процедура проведення досудового слідства.

Справи цивільного судочинства дозволили сформулювати принципові положення щодо порядку розлучень, укладання шлюбу, усиновлення, установлення опіки та піклування, часу й місця народження особи, ідентифікації особистих даних, оголошення людини безвісти відсутньою або померлою, поділу майна, набуття спадщини.

Зміст кримінальних та цивільних справ надав можливість порівняти особливості провадження судового процесу в різних регіонах ВЗО, сформулювати висновок щодо відсутності єдиних підходів керівників польових комендатур у цьому питанні. Вивчення ж судових справ, проваджених в РКУ, навпаки, показало уніфікацію принципів підходів німецької адміністрації до цього напрямку роботи відповідних місцевих структур.

Зміст судових справ переконує у тому, що місцеві судді, не маючи у своєму розпорядженні повноцінної нормативно-правової бази, інколи на власний розсуд виносили рішення в цивільних та вироки в кримінальних справах. У матеріалах судових справ чітко простежується лояльність судової системи до співробітників німецьких органів управління, поліцейних формувань, установ місцевої влади та комунальних організацій.

Особливості створення та забезпечення роботи місцевих судових установ, адвокатури та нотаріату дозволяє відтворити зміст Ф. Р-1841 «Сумська міська управа» (Держархів Сумської обл.). Зазначимо, що в цьому архівному фонді знаходиться понад 2500 справ, які стосуються управлінсько-розпорядчої діяльності самої управи. Водночас, значна кількість справ належить до правового відділу управи та судової системи, яка була створена в регіоні. Завдяки документам фонду можна конкретизувати процес неодноразової реорганізації судової системи в Сумах. На основі аналізу документів фонду встановлено, що функції судового органу на різних етапах окупації виконував, окрім суду, ще й правовий відділ, а також спеціально створена для цього судова комісія.

Фактично це єдиний фонд, де достатньо велика кількість документів свідчить про роботу адвокатського бюро, персональний склад, систему дисциплінарних покарань його працівників. Системний підхід до вивчення цього масиву документації дозволив конкретизувати особливості діяльності органів правоохоронної та правозахисної сфери в одному із регіонів ВЗО, матеріально-технічну базу установ, позитивні напрацювання, негаразди й труднощі, із якими зустрічалися їх працівники.

Унікальним за своїм змістом і складом документів виявився фонд Р-3465 «Юридична консультація Чернігівської міської управи» (Держархів

Чернігівської обл.). Він містить положення про юридичну консультацію, звіти про діяльність установи, кошторисні відомості та штатні розписи. Фактично, юридична консультація міської управи виконувала роль корпоративного адвокатського об'єднання. Через цю структуру влада намагалась проконтролювати практичну роботу адвокатів.

У Ф. Р-5 «Черкаська юридична консультація» (Держархів Черкаської обл.) міститься інформація, яка конкретизує роботу як місцевих суддів, так і адвокатів. Вони спільно збиралися на службові наради, на яких обговорювали порядок застосування нормативних актів, визначали інші важливі деталі кримінального та цивільного провадження.

У відносно невеликій кількості збереглися фонди нотаріальних контор міських управ. Під час дослідження вони були використані для встановлення не лише факту діяльності, а й основних завдань, вартості послуг, попиту населення. З цією метою були використані Ф. Р-2529 «Київська нотаріальна контора» (Держархів Київської обл.), Ф. Р-1853 «Нотаріальна контора Сумської міської управи» (Держархів Сумської обл.), Ф. Р-3457 «Нотаріальна контора Чернігівської міської управи» (Держархів Чернігівської обл.). Документи цих фондів повністю відображають специфіку роботи нотаріальних установ, містять журнали відвідувань, журнали доходів та витрат із врахованою вартістю кожної наданої послуги, списки засвідчених документів із їх поодинокими копіями. Відомості про діяльність нотаріальних контор можна було знайти й у фондах відповідних міських управ.

Одне з центральних місць у джерельному забезпеченні дослідження особливостей функціонування судових установ, адвокатури та нотаріату в РКУ та ВЗО відіграла документація архівно-слідчих справ, які зберігаються в ГДА СБУ й архівних установах управлінь СБУ у Вінницькій, Волинській, Житомирській, Запорізькій, Миколаївській, Полтавській, Сумській, Черкаській та Чернігівській областях. Пошук цих документів здійснювався за спеціально розробленою дослідницькою процедурою. Справа у тому, що переважна більшість колишніх суддів та адвокатів була засуджена за ст. 54 «А» Кримінального кодексу УРСР. Ця стаття передбачала санкції за ознаками зради Батьківщини й поширювалася на доволі широке коло суб'єктів. За приписами цієї правової норми могли засудити як колишнього службовця поліцейних формувань чи працівника органів місцевого управління, так і людину, яка виконувала обов'язки судді. Тому спочатку за допомогою вивчення змісту цивільних і кримінальних судових справ, наказів і розпоряджень німецьких органів влади, структур місцевого рівня встановлювалися конкретні прізвища суддів та адвокатів, і лише після цього здійснювався пошук цих осіб за спеціальною карто-

текою. Звісно, що частина цих людей евакуювалася разом із німецькою адміністрацією напередодні відновлення радянської влади, змогла легалізуватися в інших регіонах країни чи взагалі згинула у воєнному лихолітті, і їхня доля так і залишилася невідомою. У результаті, маючи достатньо великі списки осіб, які в період окупації перебували на юридичних посадах, було одержано близько 60 кримінальних справ. Але їх зміст достатньо репрезентативний, що дозволяє сформулювати належним чином обґрунтовані висновки дослідження.

Документи радянських спецслужб представлені кримінальними справами проти колишніх суддів, адвокатів, технічних працівників юридичних установ, юридичних консультантів міських та районних управ, які співпрацювали з німецькими окупантами. Фактично ці документи дозволили «залюднити» не лише німецьку бюрократичну систему РКУ та ВЗО, а й побачити за нею не безликих, а все ж таки конкретних виконавців політичних вказівок лідерів Третього Райху.

Отже, ці документи уможливили знайомство з людьми, які працювали на посадах суддів, адвокатів, нотаріусів або юрисконсультів в той складний час, визначити причини співпраці з окупантами, характер їх роботи, службові повноваження, якими вони були наділені не юридично, а фактично. Серед документів, що були долучені до справ, були віднайдені як оригінали, так і копії документів, що видавалися німецькою владою, статті до місцевих газет з антирадянською агітацією та пропагандою німецького режиму й способу життя, конкретні рішення в цивільних та вироки в кримінальних справах. Зміст кримінальних справ підтверджує факт створення судової системи вже в перші місяці, а подекуди й тижні окупації, а не після 8 травня 1942 р., коли почали з'являтися перші законодавчі акти в РКУ.

Аналіз архівних кримінальних справ дозволив відстежити подальшу особисту долю співробітників юридичної сфери після звільнення України, а деяких навіть після відбування всього строку покарання. У цих документах простежується інквізиційний характер радянської репресивно-каральної системи. У справах проглядається тиск на підсудних, перебуваючи під яким, вони називали прізвища та адреси проживання власних колег, змінювали або деталізували власні покази, які все більше ускладнювали їх становище. Люди, які викликалися на допити у якості свідків, фактично повторювали докази сторони обвинувачення. Через це варто зважати на певний рівень суб'єктивізму свідчень людей, які перебували під слідством. Але все ж при застосуванні критичного підходу до змісту цих справ можемо пересвідчитися в тому, яким чином створювалась та забезпечувалась робота судів, адвокатури та нотаріату.

Важливу, хоч і доволі неоднозначну групу джерел, становлять збірники документів, виданих у радянські часи. Їх неоднозначність навіть не в тому, що в їх змісті важко віднайти відомості про роботу окупаційної юридичної сфе-

ри. Маємо лише поодинокі згадки про створення місцевої судової системи. Сюжети щодо функціонування адвокатури та нотаріату взагалі не потрапляли до них. Радянські ідеологічні відомства здійснювали підготовку офіційної версії воєнної доби, а тому в цих збірниках не знайшлося та, власне кажучи, і не могло знайтися місця для зображення роботи місцевих судів, адвокатури та нотаріату. Фактично на довгі десятиріччя було запрограмовано «віктимний», виключно «чорно-білий» підхід до реконструкції окупаційного минулого. А з іншого боку, гіперболізувалася діяльність радянських підпільних та інших патріотичних груп, керівна роль в організації відсічі ворогу партійних інстанцій.

Водночас ці документи є важливими для дослідження особливостей функціонування німецьких і місцевих органів влади, нормативних урегулювань повсякденного життя місцевого соціуму, які здійснювалися ними. Збір документів про окупаційний режим розпочався ще в роки війни. Проте частина їх з невідомих причин так і залишилася в архівах. І лише з відкриттям доступу до архівних фондів про існування цих документів стало відомо широкому загалу науковців²¹⁰.

Зазначимо, що ще у воєнну добу та перші повоєнні роки було видано чимало документальних збірників, у центрі яких постало зображення сюжетів масових страждань, яких зазнавало окуповане суспільство²¹¹. В окремих збірниках було опубліковано багато оригінальних джерел. Їх автори вводили до текстів праць документи, які, навпаки, зображували посильну участь німецької влади в допомозі людям. Так, під час голодної зими в Харкові німецьке військове командування закликала людей виїздити з міста, пропонуючи їм одержати відповідні дозвільні документи в польовій комендатурі²¹².

Тасмні плани нацистського керівництва Німеччини щодо населення окупованих територій, неприкрита людиноненависницька сутність нацистської ідеології, конкретні директивні вказівки стратегічного порядку містяться в документальних збірниках, присвячених проведеному Нюрнберзькому процесу²¹³.

²¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 284. 233 арк.; Спр. 285. 144 арк.; Спр. 325. 325 арк.

²¹¹ Советские люди на нацистской каторге: Сборник. Москва: Госполитиздат, 1943. 52 с.; В фашистском аду: Рассказы советских людей, побывавших в гитлеровской неволе. Москва: ОГИЗ. Госполитиздат, 1943. 47 с.; Сліди фашистських звірів. Київ; Харків: Укрдержвидав, 1944; Документи обвіняють: Сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. Москва, 1945; Заславский Д. Смерть и муки советских людей под пятой немецких извергов. Москва: Воениздат НКО, 1945. 32 с.

²¹² Звірства і злочини німецько-фашистських окупантів на Харківщині (збірник документів). Харків-Київ: Українське державне видавництво, 1944. 21 с.

²¹³ Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. В 2-х т. Москва: Госюриздат, 1954–1955; Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов. В 7-и т. Москва: Гос. Изд-во юридической литературы, 1957–1961; Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов. В 3-х т. Москва: Юридическая литература, 1965–1966.

Не можемо обійти увагою збірники документів, які були видані впродовж 60-80-х рр. ХХ ст.²¹⁴ У цих виданнях конкретизувалася злочинна сутність нацистського окупаційного режиму, встановленого в тому числі й в Україні, наголошувалося на широкому застосуванні позасудових засобів і механізмів впливу на місцевий соціум, необґрунтованих масових репресій, уведення принципу колективної відповідальності за дії радянських партизанів та учасників підпільного руху. Документальний склад цих збірників зображував Україну як невичерпне джерело продовольства, сировини та робочої сили. Широкого розповсюдження набули сюжети тяжкого податкового тягара, накладеного на місцеве населення тощо. Ці ж матриці застосовувалися при створенні регіональних збірників документів, які з'явилися у цей же час. Вони лише конкретизували й деталізували на регіональному рівні злочинні дії гітлерівців в окупованій Україні. Неодмінним атрибутом цих археографічних збірників стало зображення масового героїзму, ролі партії тощо²¹⁵.

²¹⁴ «Преступные цели – преступные средства». Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). Москва: Политиздат, 1968. 547 с.; «Совершенно секретно! Только для командования». Стратегия фашистской Германии в войне против СССР; «СС в действии». Документы о преступлениях СС. Москва: Прогресс, 1970. 487 с.; Анатомия войны. Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении второй мировой войны. Москва: Прогресс, 1971. 527 с.; СС в действии: Документы о преступлениях СС. Москва: Прогресс, 1969. 624 с.; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів. Київ: Політвидав України, 1963. 488 с.; Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945: Документы и материалы. В 3-х т. Киев, 1980; «Історія застерігає»: трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. Київ: Політвидав України, 1986. 264 с.; Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза. Документы и материалы. Москва: Военное издательство, 1987. 302 с.

²¹⁵ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945 гг.): Сборник документов и материалов. Днепропетровск: Кн. изд-во, 1962. 362 с.; Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.: Збірник документів і матеріалів. Київ: Наукова думка, 1969. 291 с.; Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сборник документов. Запорожье: Кн. газ. изд-во, 1959. 363 с.; Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Сборник документов. Киев: Киевское обл. кн.-газ. изд-во, 1963. 735 с.; Крым в период Великой Отечественной войны 1941–1945: Сборник документов и материалов. Симферополь: Таврия, 1973. 494 с.; Херсонская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945): Сборник документов и материалов. Симферополь: Таврия, 1975. 320 с.; Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.): Збірник документів і матеріалів. Львів: Каміняр, 1969. 416 с.; Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.): Збірник документів і матеріалів. Одеса: Маяк, 1971. 308 с.; Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сборник документов и материалов. Донецк: Донбасс, 1980. 311 с.; Луганщина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг. Сборник материалов и документов. Донецк: Донбасс, 1969. 375 с.; Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941–1945: Сб. документов и материалов. Киев: Наукова думка, 1988. 437 с.; Чернігівщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років: Добірка документів. Чернігов: Ред.-изд. отд. облполиграфиздат, 1970. 185 с.; Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1954 гг.): Сборник документов и материалов. Киев: Политиздат Украины, 1978. 419 с.

Водночас упорядники цих збірників не могли ввести до них документи, які доводили застосування окупаційною адміністрацією судових та суто регулятивних засобів урегулювання правомірної поведінки місцевого населення, які перебували поза площиною репресивно-каральної сфери. Звісно, що до цих збірників не могли потрапити й документи про відновлення роботи адвокатури, нотаріальних установ, адже ці сюжети порушували офіційну інтерпретацію нацистського окупаційного режиму.

Видання збірників документів, які унаочнюють події та процеси, котрі розгортались на окупованих територіях України, здійснюється і в сучасний період. У них розширюється проблемно-тематичне тло зображуваних подій, унаочнюється окупаційна повсякденність. Упорядники цих збірників, відійшовши від радянської версії тенденційного підбору документальних матеріалів, намагаються зобразити події у всьому їх розмаїтті.

Участь представників ОУН, які за підтримки населення здійснювали заходи із системного формотворення органів місцевої влади, відповідних поліційних формувань, можемо віднайти в збірнику документів, які дослідив та опублікував В. Сергійчук²¹⁶.

На сьогодні маємо значну номенклатуру документальних збірників, автори й упорядники яких намагаються зобразити повсякденне життя окупованого соціуму у всій його багатогранності й неоднозначності. До них потрапляють документи, які унаочнюють роботу судів, адвокатури та нотаріату. Щоправда, укладачі одного з документальних збірників, зображуючи роботу нотаріальної установи в Харкові, підбрали матеріал дещо тенденційно, що характеризує цих працівників у виключно негативному ключі²¹⁷.

Окупаційна буденність у багатьох її проявах присутня в збірниках документів, у центрі яких перебувають різні регіони України, зокрема Вінниччина²¹⁸, Кіровоградщина²¹⁹, Чернігівщина²²⁰, Херсонщина²²¹, один із

²¹⁶ Сергійчук В. Український здви́г: Наддніпрянщина. 1941–1955. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. 836 с.

²¹⁷ Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни: документи і матеріали / Укладач О.В. Дьякова. Харків: «Видавництво САГА», 2010. 386 с., 75 іл.

²¹⁸ У лещатах «нового порядку»: населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом: Збірник документів і матеріалів / Автори-упорядники: С.Д. Гальчак, В.М. Чехівський. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2013. 336 с.

²¹⁹ Кіровоградщина і кіровоградці в роки Другої світової війни: Спогади, документи і матеріали. Кіровоградський інститут розвитку людини ВНЗ ВМУРол «Україна», Державний архів Кіровоградської області. Кіровоград: ТОВ «КОД», 2010. 515 с.,

²²⁰ Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали / Упорядники: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. Чернігів, 2013. 496 с.

²²¹ Херсонщина за часів нацистської окупації. 1941–1944 рр. / Упоряд.: В. Баранюк, О. Стукалова, О. Шинкаренко. Херсон: Херсонська обласна рада; Державний архів Херсонської області, 2010. Вип. 13. 65с.

районів Хмельниччини²²². Аналогічна тематика присутня в збірці документів радянських спецслужб, автори якої подають структуру окупаційних органів влади, їх службу компетенцію, реакцію місцевого населення на війну та окупацію країни²²³.

У комплексному, одночасно як документальному, так і довідковому виданні «Архіви окупації» здійснюється системна характеристика всіх без винятку окупаційних фондів, які знаходяться в центральних та регіональних архівах України. Саме автори цього видання змогли охарактеризувати життя в окупованій Україні в усьому його розмаїтті²²⁴.

Тенденційністю від інших сучасних документальних збірників відрізняється робота харківських дослідників, у центрі якої реакція дітей на окупацію країни. Збірник переповнений безпросвітним жахіттям і «віктимним» зображенням дитячих уявлень про війну та окупаційний режим на Харківщині. Автори видання взагалі не коментують використаних текстів робіт учнів IV – X класів. Цілком очевидно, що ці роботи також писались під диктовку вчителів, оскільки типові фрази на кшталт «Звільнили нас від німецького гніту. Скинули з нас ярмо капіталізму» висловлені цілком у руслі тогочасної ідеології. А твердження щодо «збереження історичної пам'яті про трагічне минуле і можливість вкотре нагадати людству, що таке забувати не можна, бо це небезпечно», як на наш погляд, не є переконливим²²⁵.

На сьогодні маємо цілу низку археографічних видань, упорядники яких, використавши раніше недоступні документи радянських спецслужб, розглядають проблему насильства над цивільним населенням України, але все ж подають документи, які ілюструють окупаційну реальність у всій її багатогранності²²⁶. У коментарях до іншого, майже аналогічного за змістом, але регіонального збірника автори-укладачі документів розглядають під кутом зору насильства застосовувані окупаційною адміністрацією штрафи, арешти та конфіскації майна²²⁷. Змістовні блоки інформації щодо повсякденного життя

²²² Життя в окупації. Славути і Славутичина в 1941–1943 рр. Збірник документів / упорядкування, передмова та коментарі В.Г. Берковського. Київ – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2014. 208 с.

²²³ Київ у дні нацистської навали. (За документами радянських спецслужб) / Упор. Т.В. Вронська, А.В. Кентій, С.А. Кокін, О.Є. Лисенко, Г.В. Смирнов. Київ–Львів, 2004. 526 с.

²²⁴ Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. Київ, 2006. 872 с.

²²⁵ Війна очима дітей: Зб. архів. документів / Держархів Харків. обл., Харків: ФОП Тарасенко, 2013. 220 с.

²²⁶ Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941–1944 / Ред. кол.: Г. Боряк, О. Будницький, В. Васильєв, та ін. Київ: Видавець В. Захаренко, 2018. 752 с.

²²⁷ Насильство над цивільним населенням. Чернігівська область. Документи органів держбезпеки. 1941–1943 / Автори-упорядники: В. Васильєв, Т. Гапінко, О. Лисенко, Р. Подкур. Київ: Видавець В. Захаренко, 2019. 538 с.

кисян крізь призму документів радянських спецслужб перебувають у центрі уваги укладачів книги «Київ: влада, суспільство»²²⁸.

Цінна інформація щодо організаційної структури місцевих управ міститься в багатотомному документальному виданні «Історія державної служби в Україні». Із цього видання можемо почерпнути відомості про існування станом на 27 грудня 1941 р. у складі Чернігівської міської управи нотаріального відділу, правового відділу реорганізованого в юридичне бюро. Станом на 1 травня 1942 р., згідно затвердженого штатного розпису у Вінницькій міській управі в складі загального відділу також функціонувало нотаріальне бюро, до якого входило 2 посадові особи. Зі змісту цих документів дізнаємося, що міські та районні керівники на Чернігівщині мали право накладати на місцевих мешканців за вчинення ними адміністративних правопорушень штрафні санкції розміром до 5 тис. крб. або ж застосовувати примусові роботи строком до 4 тижнів.

У збірнику документів міститься інформація про видані німецьким військовим командуванням детальні інструкції щодо порядку укладання представниками місцевого населення шлюбу.

Також важливо, що в змісті збірника документів міститься інформація про застосування до цивільних адміністраторів РКУ смертної кари за різного типу правопорушення. Так, у тексті одного з оригінальних німецьких джерел було сказано, що «Надзвичайний суд Києва покарав смертю службовця житлового відомства, тому що він через перевищення своїх повноважень щодо обшуку силою грабував квартири місцевих родин та посягнув на складські запаси німецької адміністрації. Надзвичайний суд Рівного виніс постанову щодо смертного вироку проти одного гебітскомісара, тому що він зухвало збагатився за рахунок колишнього єврейського майна, використовуючи своє службове становище». Наведений витяг із тексту документа дещо розвіює усталені стереотипи про безконтрольність німецьких чиновників, які працювали в окупаційному апараті влади²²⁹.

Важливу групою джерел, здатних відкрити маловідомі сторінки окупаційного минулого, є мемуарна література. Попри значний рівень суб'єктивності в оцінках окупаційних адміністраторів самої системи запровадженого режиму, цей вид джерел здатен передати настрої місцевого населення, їх реакції на заходи окупаційної адміністрації, оцінки дій тих людей, які співпрацювали з гітлерівцями. До авторів цього виду джерел можемо віднести як представників радянського партизанського руху, так і тих, хто співпрацював

²²⁸ Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр.: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова), О.Г. Бажан, Г.В. Боряк, та ін. Київ: Темпора, 2014. 864 с.

²²⁹ Історія державної служби в Україні : у 5 т. / Т. 5 : Документи і матеріали. Книга 1. 1914–1991 / [упоряд.: Г.В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Л.Я. Демченко, Р.Б. Воробей]. С. 354, 384, 390, 396, 425.

з окупантами, зокрема брав участь у роботі органів місцевого управління²³⁰. Доволі інформативно насичені спогади про окупаційну буденність у Харкові залишив О. Семененко, який у перші періоди роботи міської управи обіймав посаду завідувача юридичним відділом, а згодом очолив міську управу²³¹. Опубліковані спогади Ф. Пігідо-Правобережного взагалі подають інші, аніж радянські, оцінки роботи органів місцевого управління, засилля в них агентів радянських спецслужб, реакції місцевого населення на окупацію²³².

Тему повсякденного життя киян в окупованому місті, уперше описаної М. Кузнецовим²³³, їх щоденні турботи продовжують розвивати Д. Малаков. І хоч автори спогадів про пережите під час окупації і не згадують про роботу судів, адвокатури та нотаріату, для нас усе ж важливо, що вони передають загальну атмосферу невизначеності, нестачі продуктів харчування та загалом найнеобхіднішого для задоволення елементарних життєвих проблем²³⁴.

Ще одним важливим джерелом вивчення проблеми функціонування місцевих судових установ, адвокатури та нотаріату є україномовна періодична преса. Відкритий доступ дослідників до цього важливого джерела дозволив здійснити реконструкцію багатьох сторінок окупаційного минулого нашої країни, у тому числі й повсякденного життя місцевого населення. У дослідженні була використана частина тогочасних друкованих видань РКУ та ВЗО: «Дзвін волі» (м. Біла церква), «Ковельські вісті» (м. Ковель), Голос Дніпра (м. Херсон), «Голос Волині» (м. Житомир), «Українська думка» (м. Черкаси), «Нова Україна» (м. Харків). Зазначимо, що нами обиралися видання, які містили будь-яку інформацію про роботу судів, адвокатури та нотаріату.

Велику частину матеріалів судової сфери та юриспруденції займали оголошення. Перш за все, це були повідомлення з приводу початку роботи тієї чи іншої судової²³⁵, нотаріальної²³⁶, юридичної

²³⁰ Ковпак С.А. От Путивля до Карпат. 2-е изд. Москва, 1949; Федоров А.Ф. Подпольный обком действует. Кн. 1–2. Москва: Воениздат, 1948–1949; Сабуров А.Н. За линией фронта: Партизанские записки. Москва: Воениздат, 1953; Вершигора П.П. Люди с чистою совістю. Київ: Радянський письменник, 1946; Наумов М.І. Хинельські походи. Київ: Радянський письменник, 1953; Медведєв Д.Н. Это было под Ровно. Москва: Детиздат, 1948; Медведєв Д.Н. Сильные духом. Москва: Воениздат, 1951; Шиян А.И. Партизанский край. Київ: Укрполітвидав, 1947; Форостівський Л. Київ під ворожими окупаціями. Буенос-Айрес: Вид-во М.Денисюка, 1952. 79 с.

²³¹ Семененко О. Харків, Харків... Сучасність, 1977. 242 с.

²³² Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна» [Спогади та роздуми очевидця]. Київ: Смолоскип, 2002. 288 с.

²³³ Кузнецов А. Бабин Яр: Роман-документ. Київ: Радянський письменник, 1991. 352 с.

²³⁴ Малаков Д. Оті два роки...у Києві при німцях. Київ: Амадей, 2002. 317 с.

²³⁵ Оголошення. *Дніпропетровська газета*. № 220 (288). Дніпропетровськ, 27 жовтня 1942 р. С. 4; Оголошення. *Дніпропетровська газета*. № 221 (289). Дніпропетровськ, 29 жовтня 1942 р. С. 4;

²³⁶ Об'ява. *Голос Дніпра. Херсонський часопис*. № 39 (296). Херсон, вівторок, 30 березня 1943 р. С. 4; Нотаріальна контора Київської міської управи розпочала свою працю. *Українське слово*. Ч. 71. Київ, неділя, 30 листопада 1941 р. С. 4.

консультації²³⁷ або адвокатської установи²³⁸. Значна частина як оголошень, так і документів, які публікувались у періодичних виданнях, стосувалась сфери шлюбно-сімейних відносин²³⁹. Поширеним видом оголошень, розміщених у пресі, стали виклики до суду осіб, місце проживання яких було не відомим. В основному це стосувалось процедури розлучення. Надруковані в газетах оголошення називались публічними дорученнями. За тогочасною юридичною практикою однією з умов, яку необхідно було виконати перед одруженням, стало подання оголошення до місцевої газети.

Ще одним видом оголошень були матеріали, що стосувались розшуку документів та оголошення їх недійсними. Таких оголошень було досить багато. Вони розміщувалися майже в кожному виданні газети. Люди повідомляли про втрату важливих документів і визнання їх недійсними: паспорти, свідоцтва про народження, реєстраційні картки, шлюбні свідоцтва, будинкові книги, номери веломашин, продуктових карток, службових посвідчень тощо²⁴⁰. Частина оголошень була опублікована у зв'язку із зверненням людей до суду, а саме встановлення ним певних юридичних фактів (дати народження, дати смерті, дати укладення шлюбу), поновлення різноманітних документів.

Окремим атрибутом змісту деяких газет були публікації про вироки судів або надзвичайних судів. Метою даних статей було залякування і своєрідна мотивація людей до дотримання ними правомірної поведінки. В одній з публікацій «Ковельських вістей» було зазначено, що «Зразкові кари потрібні для того, щоби переконати населення, що німецький правопорядок увійшов в життя, щоби тим чином утвердити в цьому просторі, в якому вже раніше панувало Магдебурзьке право, німецьку порядкуючу волю»²⁴¹.

²³⁷ Юридична консультація. *Український голос*. Ч. 57 (124). Луцьк, неділя, 7 листопада 1943 р. С. 4.

²³⁸ Повідомлення про українських правових порадників. *Кіровоградські вісті*. Ч. 93 (129). Субота, 28 листопада 1942 р. С. 4; Оголошення. *Український голос*. Ч. 45(112). Луцьк, неділя, 26 вересня 1943 р.; Оголошення. *Український голос*. Ч. 6 (27). Луцьк, п'ятниця, 5 лютого 1943 р. С. 4; Оголошення. *Український голос*. Ч. 7 (22). Луцьк, четвер, 12 лютого 1942 р., С. 4.

²³⁹ Вироки надзвичайного суду Миколаєва. *Кіровоградські вісті*. Ч. 9 (147). Кіровоград, середа, 3 лютого, 1943 р. С. 4; Виклик. *Кіровоградські вісті*. Ч. 10 (148). Субота, 6 лютого 1943 р. С. 4; *Українська думка*. Ч. 5 (138). Миколаїв, середа, 27 січня 1943 р.; Оголошення. *Наше слово*. Ч. 7 (96). Брест-Литовськ, неділя, 13 лютого 1944 р. С. 4.; Оголошення. *Український голос*. Ч. 40 (107). Луцьк, четвер, 9 вересня 1943 р. С. 4; Публічне доручення. *Український голос*. Ч. 50 (117). Луцьк, четвер, 14 жовтня 1943 р., С. 4.; Оголошення. *Волинь*. Ч. 88 (116). Рівне, четвер, 12 листопада 1942 р. С. 4.

²⁴⁰ Оголошення. *Голос Дніпра*. Ч. 86 (343). Херсон, 18 липня 1943 р. С. 2; Карні вироки надзвичайного Миколаївського суду в Херсоні і в Миколаєві. *Голос Дніпра*. Ч. 104 (351). Херсон, неділя, 29 серпня 1943 р. С. 2; Загублені документи вважати недійсними. *Українська думка*. Ч. 86 (125). Черкаси, субота, 9 вересня 1942 р. С. 4; Камери шліхтерів за місяць. *Українська думка*. Ч. 105 (144). Черкаси, середа, 25 листопада 1942 р. С. 4; Оголошення. *Український голос*. Ч. 56 (123). Луцьк, четвер, 4 листопада 1943 р. С. 4; Оголошення. *Український голос*. Ч. 55 (122). Луцьк, неділя, 31 жовтня. С. 4.

²⁴¹ Німецький суд в Полтавській окрузі. *Ковельські вісті*. Ч. 42. Ковель, четвер, 10 грудня 1942 р. С. 4.

У пресі публікувалися і вироки надзвичайного суду. Як видно, зазвичай це було застосування смертної кари за вчинення тяжких злочинів: присвоєння зброї, сприяння втечі в'язня²⁴², вбивство власної дитини²⁴³, ухилення від обов'язкової праці²⁴⁴, пограбування вагонів²⁴⁵, хабарництво²⁴⁶ і т.д., хоча були і окремі випадки засудження до каторги чи ув'язнення за крадіжки²⁴⁷, заборонений забій худоби²⁴⁸. Також інколи публікувались вироки й місцевих судів із подібними ремарками: «цей випадок мусить бути одночасно застереженням для всіх, хто порушує заборону і тим хто завдає шкоду господарству та справі постачання свого народу»²⁴⁹.

Окремою категорією статей, які публікувались у газетах, була інформація про відновлення роботи чи відкриття нотаріальних бюро, адвокатів або адвокатських контор, юридичних консультацій та судів. Основна частина цих публікацій була оформлена власне працівниками даних установ, а частіше за все судьями відповідних міст чи районів. На наш погляд, ці публікації основним своїм завданням мали інформування населення. Для прикладу, у декількох випусках газети «Нова Україна», що видавалась у Харкові, вийшли друком серія статей, у якій населення інформувалось про організацію німецького судочинства та які саме установи з'являться, і чи буде українське населення брати участь у роботі даних установ²⁵⁰. При цьому було вказано, що «можливо» місцеве населення буде брати участь у судочинстві та нотаріальних конторах. А от у статті газети «Українська думка», що виходила у Черкасах, зазначено гостру потребу в місцевих нотарях і адвокатах²⁵¹.

У тогочасній періодиці містилось немало відомостей про відзначення річниць діяльності певних юридичних установ²⁵², а також роз'яснення принципів роботи відкритих судових органів²⁵³.

²⁴² Суд. Вироки Надзвичайного суду Миколаєва. *Голос Дніпра*. Ч. 14 (271). Херсон, неділя, 31 січня 1943 р. С. 4.

²⁴³ Вироки Надзвичайного суду Миколаєва. *Голос Дніпра*. Ч. 38 (295). Херсон, неділя, 28 березня 1943 р. С. 4.

²⁴⁴ Оголошення. *Голос Дніпра*. Ч. 86 (343). Херсон, неділя, 18 липня 1943 р. С. 2.

²⁴⁵ Тимчасова постанова Дніпропетровської міської управи про стягнення аліментів. *Кіровоградські вісті*. Ч. 94 (130). Кіровоград, середа, 2 грудня 1942 р. С. 4.

²⁴⁶ Місцеві карні ассорси. *Ковельські вісті*. Ч. 28. Ковель, четвер, 27 серпня 1942 р. С. 4.

²⁴⁷ Оголошення. *Українська думка*. Ч. 5 (138). Миколаїв, середа, 27 січня 1943 р. С. 2.

²⁴⁸ Карні вироки надзвичайного ніколаєвського суду в Херсоні і Ніколаєві. *Українська думка*. Ч. 60 (193). Миколаїв, субота, 7 серпня 1943 р. С. 4.

²⁴⁹ Суд. *Українська думка*. № 24 (178). Черкаси, середа, 24 березня 1943 р. С. 4.

²⁵⁰ Німецьке судівництво на зайнятих східних теренах. *Нова Україна*. Ч. 54 (71). Харків, вівторок, 17 березня 1942 р. С. 3; Будування нового правового ладу. *Нова Україна*. Ч. 122 (139). Харків, неділя, 7 червня 1942 р. С. 3.

²⁵¹ Судочинство в Райхскомісаріаті України. *Українська думка*. Ч. 17 (171). Черкаси, субота, 27 лютого 1943 р. С. 4.

²⁵² Річниця юридичних установ. *Голос Дніпра*. Ч. 5 (262). Херсон, неділя, 10 січня 1943 р., С. 4.

²⁵³ Суд. *Вінницькі вісті*. Ч.61 (103). Вінниця, неділя, 2 серпня 1942 р. С. 3.

Ще одним достатньо великим розділом матеріалів, який подавався у газетах, є інформування населення про зміни нормативно-правової бази у галузі фіксації змін громадянського статусу: факту народження, смерті або укладання шлюбу. У деяких газетах у повному або скороченому об'ємі подавались нормативно-правові акти, які регулювали вищевказані відносини²⁵⁴. Також у «Дніпропетровській газеті» були опубліковані постанови «Про стягнення аліментів»²⁵⁵.

Отже, кількість матеріалів, розміщених у місцевій пресі щодо відновлення роботи переформатованих німецькою владою судових установ, адвокатури й нотаріату, була достатньо велика. Основна частина цих публікацій була невеликими повідомленнями, які стосувалися укладення шлюбу та розлучення, оголошення недійсними втрачених документів. Також присутні й достатньо великі, інформативно насичені публікації, які дають певні уточнення в роботі судових органів, адвокатури та нотаріату. Аналіз цих матеріалів дозволяє реконструювати роботу судових установ, адвокатури та нотаріату в РКУ та ВЗО²⁵⁶.

Отже, використаний у дослідженні широкий пласт різноманітної за походженням і фондоутворенням джерельної бази, переважна більшість якої є неопублікованою, дозволяє всебічно і з високим ступенем об'єктивності, досить детально з'ясувати особливості функціонування місцевих судів, адвокатури та нотаріату як у РКУ, так і у ВЗО. Це дозволяє відкрити маловідомі сторінки гітлерівського окупаційного режиму, установленого в Україні.

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження

Територія України впродовж 1941–1944 рр. була перетворена в суцільну, сегментовану урядами Німеччини, Румунії та Угорщини окупаційну зону, а українське суспільство постало в якості об'єкта соціального експериментування з боку політичного керівництва цих держав. Організаційно-політична структура кожної окупаційної зони мала свої особливості, які, зокрема, проявилися в тому, що загарбана територія потрапляла в орбіту впливу держави-за-

²⁵⁴ Об'ява. *Дзвін*. Ч. 148. Кривий ріг, середа, 4 листопада 1942 р. С. 4; Як оформляти шлюб. *Правила, яких треба дотримуватись*. *Українська думка*. Ч. 96 (229). Субота, 11 грудня 1943 р. С. 4; Розпорядження про підтвердження заключення шлюбів та розлучення. *Українська думка*. Ч. 6 (160). Субота, 23 січня 1943 р. С. 4.; Статут реєстрації актів громадянського стану. *Ніжинські вісті*. № 19. Ніжин, субота, 30 травня 1942 р.; Статут реєстрації актів громадянського стану (закінчення). *Ніжинські вісті*. № 20. Ніжин, середа, 3 червня 1942 р.; Про реєстрацію актів громадянського стану. *Нові дні*. № 38. Сновськ, 25 листопада 1942 р. С. 2.

²⁵⁵ Об'ява Української допоміжної управи м. Дніпропетровська про аліменти. *Дніпропетровська газета*. Ч. 213 (281). Субота, 10 жовтня 1942 р. С. 4.

²⁵⁶ Іваненко А. Місцева преса Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації як джерело реконструкції роботи юридичних установ (1941–1944 рр.). *Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 27 – 28 грудня 2019 р.). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2019. С. 76–82.

гарбника за допомогою суто окупаційних адміністративно-територіальних формувань на кшталт РКУ, дистрикту «Галичина» – складової Генерального губернаторства, але не приєднувалася до них безпосередньо.

Реалізуючи власні політичні установки, кожна з держав-загарбників переслідувала досягнення мети й завдань окупації. У випадку Німеччини ними виявились грандіозні геополітичні устремління нацистів, тотальна колонізація України, звільнення «життєвого простору». Цій стратегічній меті підпорядковувалися більш «приземлені» завдання, у першу чергу пов'язані із безпосередньою експлуатацією всього потенціалу захоплених територій. Співвідношення між стратегічною метою й тактичними завданнями з продовження війни змінювалися на користь останніх. Несприятливі для Німеччини події на фронтах поступово перетворювали завдання на мету. Останню ніхто не відкидав і від неї ніхто не відмовлявся, але поступово вона перетворювалася на недосягну. Для реалізації мети й завдань створювалися й використовувалися суто правові форми й засоби, які регулювали увесь окупаційний простір і були зрозумілі принаймні безпосереднім виконавцям волі А. Гітлера.

Осмилення феномену нацистської окупації України, загалом і життя підокупаційного соціуму зокрема, у складній системі нормативно-правових координат і установок, які виходили з надр адміністрації РКУ та військової адміністрації, неможливе без застосування теоретичних напрацювань інших наук – права, політології, управління, соціології, а також психології.

Німецьке загарбання України призвело до встановлення окупаційного режиму класичного типу, оскільки держава-окупант здійснювала управління безпосередньо. Факт існування адміністрації РКУ та військової зони не означав, що їх керівництво мало якийсь ступінь автономності чи в їх діяльності проявлялися ознаки маріонеткових режимів. За формальними правилами в службовій ієрархії вони підлягали підпорядкуванню Райхсміністерства східних окупованих територій, а насправді ж – волі фюрера.

Німецька окупація була військовою окупацією, а остання – правовим інститутом. Не вдаючись в історію правової думки щодо зародження, виокремлення та розвитку цього інституту, зазначимо, що станом на період Другої світової війни, за міжнародними нормативно-правовими актами, окупант мав як права, так і певні обов'язки по відношенню до місцевого населення. Хоч окупант і не набував прав суверенітету щодо захопленої території внаслідок лише факту її окупації, проте під час неї він фактично здійснює військову владу над цією територією. Оскільки окупант тим самим перешкоджав здійсненню влади законного уряду та вимагав, щоб населення корилось установленій ним самим владі, він повинен управляти

окупованою територією з огляду не лише на свої військові інтереси, а й, наскільки це можливо, на інтереси місцевого населення²⁵⁷.

Німецька окупація України була військовою окупацією й могла бути ефективною лише за умов перебування армії країни-агресора на території загарбаної країни. Вимоги цивілізованих суспільств під час здійснення військової окупації на середину ХХ ст. були закріплені в міжнародних нормативно-правових актах і враховували захист інтересів місцевого населення, військовополонених, передбачали певні правила щодо заволодіння й використання певних різних видів власності, використання зброї, виплат контрибуцій, застосування репресалій, певний порядок поводження з пораненими й мертвими воїнами²⁵⁸. Звісно, що всі ці юридичні приписи нацистською Німеччиною в умовах військової окупації України були відкинуті. Але, незалежно від расистських бачень майбутнього України, керівництву Третього Райху потрібно було не лише налагоджувати управлінську систему окупованими територіями, вбудовувати свої відносини з окупованим соціумом, а й ураховувати необхідність правового урегулювання суто цивільних, майнових, сімейних відносин усередині місцевого суспільства, тобто абсолютно природних соціальних стосунків. А обійтися в цій сфері суто адміністративними правовими засобами впливу на місцевий соціум було неможливо. Тому окупаційна адміністрація, згідно з регулятивними впливами від центральних відомств Третього Райху, повинна була йти на створення системи законодавства, судів та нотаріату, на якій й покладалося урегулювання правових відносин у місцевому соціумі.

Потребує додаткових пояснень і питання легітимності та легалізації окупаційної влади як винятково юридичного явища. У галузі теорії держави й права ці терміни ще активно дискутуються, у науковців відсутній єдиний погляд на розуміння цих правових понять.

У контексті нашого дослідження можемо використати пояснення терміну «легітимація», який належить І. Музиці. На думку дослідниці, він уживається для означення: 1) надання певному політичному, соціальному, адміністративному чи економічному явищу правого статусу; 2) процедури визнання або підтвердження прав політичної влади на прийняття політичних рішень і здійснення політичних вчинків і дій, застосування примусу; 3) узаконення нового політичного режиму; 4) підтвердження правових підстав, законності державної влади, державних та соціальних інститутів тощо.

²⁵⁷ Рекотов П. Зміст поняття «військова окупація» в міжнародному праві до середини ХХ ст. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки*. Запоріжжя, 2017. № 2. С. 26–30.

²⁵⁸ Рекотов П. Права і обов'язки окупанта під час здійснення військової окупації (середина ХХ ст.). *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 3. С. 55–58.

А от словом «легальність» позначають: 1) відповідність чинним законам; 2) визнання певного суб'єкта, суспільного відношення, процедури, дії такими, що існують або вчинені на законних підставах; 3) оформлений у передбаченому законом статус суб'єктів права.

Словом «легалізація», як зазначила І. Музика, позначають: «1) дозвіл діяльності будь-якої організації; 2) надання юридичної дії певному акту, дії; 3) визнання тих чи інших осіб суб'єктами правовідносин; 4) офіційне визнання факту утворення юридичної особи; 5) підтвердження дійсності підписів на документах; 6) підтвердження правомочності документів...».

М. Вебер у праці «Три чисті типи легітимного існування» зазначив, що легальне панування існує завдяки встановленим правилам. Найчистішим його типом є панування бюрократичне. Основні засади тут такі: 1) будь-які закони приймаються й можуть при бажанні змінюватися із дотриманням певних формальних процедур; 2) члени об'єднання, яке здійснює владу, можуть обиратися або ж призначатися, саме це об'єднання та всі його частини є підприємствами; 3) окремі гетерономні й гетерокефальні підприємства такого роду (або їхні частини) називають органами влади, або владними установами; 4) управлінський штаб складається з чиновників, що призначаються керівництвом, а підлеглі вважаються членами владного об'єднання («громадянами», «товаришами»).

У такому випадку проявляють послух не якісь окремі особистості в силу її власних прав, а встановленим правилам, котрі якраз і визначають, хто саме і якою мірою мусить ними керуватися. Особа, яка видає розпорядження, сама підлягає при цьому певним правилам: «законові», «регламентові», якійсь абстрактній формальній нормі. Той, хто віддає розпорядження, за своїм типом є «керівником», чиє право на панування легітимізується встановленими правилами в межах його ділової компетенції; такі межі визначаються спеціалізацією чиновництва на виконанні певних функцій, виходячи з міркувань ділової доцільності та відомчих інтересів.

Традиційне панування ґрунтується на вірі у святість тих порядків і тих можновладців, які існують здавна. Тут підкоряються певній особі в силу її особистих достоїнств, освячених її походженням – із плітету. Зміст наказів зумовлений традицією, грубе порушення якої з боку володарів завдало б шкоди легітимності їхнього власного панування, яка ґрунтується саме на вірі у святість традиції. Створення якихось нових законів поруч із освяченими традицією нормами тут неможливе в принципі. Фактично це відбувається шляхом «визнання» певного положення як такого, що «здавна має силу».

Харизматичне панування – це панування в силу відданості особі володаря та його ласці (харизмі), насамперед унаслідок її магічних здатностей,

об'явлення чи героїзму, сили духу та слова. Емоційне захоплення вічно новим, небуденним, не знаним раніше є тут джерелом особистої відданості. Найчистішим типом такого панування є панування пророка, військового героя, великого демагога. Об'єднанням, у якому реалізується таке панування, буде об'єднання типу громади або почту. Типом того, хто видає накази, буде вождь. Типом підлеглого буде «послідовник». Тут бажають підкорятися виключно вождеві через його особисті небуденні якості, а не з огляду на його посаду чи освячений традицією сан. Тому й підкоряються лише доти, доки вождеві приписують згадані якості: його харизма зберігається, поки вона підтверджується. Коли ж боги «полишають» вождя, коли його героїчні сили вичерпуються і віра мас в його керівні якості втрачається, то закінчується і його панування. Управлінський штат тут формується відповідно до харизми й особистої відданості – не відповідно до фахового рівня (як у чиновників), і не згідно із належністю до певного стану (як становий штаб управління), і не у зв'язку з домашньою чи якоюсь іншою особистою залежністю. За харизматичного панування відсутнє раціональне поняття «компетенції» так само, як і станові «привілеї». Вирішальним чинником для визначення міри легітимації довірених осіб з числа почту або послідовників є лише місія вождя та його кваліфікація. В управління – наскільки цей термін буде тут доречним – відсутня будь-яка орієнтація на правила, чи то встановлені, чи традиційні.

Отже, слідуючи ідеям, висловленим М. Вебером, виходимо з того, що типом управління, покладеним в основу роботи окупаційної адміністрації, яка функціонувала в Україні, був принцип харизматичного панування. Адже вождь Третього Райху виступав як джерело права, його установки не підлягали перегляду й визнавалися «єдино вірними». Так само підбирався й управлінський апарат німецьких окупаційних органів влади.

Водночас окупаційна адміністрація як у РКУ, так і у військовій зоні проходила процедуру легітимації та легалізації, обрамлюючи встановлений режим у чіткі політико-правові рамки, установлюючи правовий статус місцевого населення, налагоджуючи з ним комунікацію. Важливими для проблематики нашого дослідження є теоретико-методологічні напрацювання представників соціологічного напрямку в юриспруденції, зокрема розуміння ними питання легальності й легітимності правових норм. Із цього приводу І. Музика зазначила, що будь-які встановлені владою норми, правового або не правового характеру, можуть сприйматися суспільством як несправедливі, навіть за умови встановлення їх у передбаченому законом порядку і забезпечення виконання законними методами. Хоча такі норми є легальними, водночас вони можуть бути нелегітимними, тобто такими, що не сприймаються як правові більшістю населення.

Паралельно з легальними правовими нормами в суспільстві можуть існувати нелегальні соціальні норми: такі, що не визнаються офіційною владою і діють паралельно «офіційним нормам», або ж такі, що регулюють важливі суспільні відносини в разі існування прогалин в офіційному праві. Вони отримують визнання серед певних груп або більшості населення й виступають у ролі нелегальних регуляторів частини суспільних відносин, а подекуди можуть підміняти офіційно встановлені правові норми. Тому виникає дуалізм або навіть багатоваріантність реально існуючого правопорядку, зумовлені існуванням прогалин в «офіційному» праві або ж невідповідністю офіційно встановлених норм поведінки уявленням певної частини населення про правове і не правове, а в кінцевому рахунку, уявленням про добро і зло, справедливість і несправедливість, суцє і належне²⁵⁹.

Отже, в окупованій Україні постала нова офіційна система правових норм, які врегульовували реальні правовідносини в суспільстві, частина яких з погляду більшості місцевого населення була нелегітимними. Одночасно з ними діяли й неофіційні соціальні норми, які більше мали ознаки моралі – одного з джерел правових норм. Та все ж військово-поліційна міць окупаційного режиму мала відповідні потуги й репресивно-каральні заходи, які примушували місцевий соціум покоритися й використовувати в повсякденному житті, а особливо в комунікації з установами влади «офіційні» правові норми.

Окупаційні режими є окремих різновидом політичних режимів із притаманними йому специфічними ознаками. Незважаючи на те, що кожен політичний режим є специфічним і може суттєво відрізнятися в територіальному та історичному контекстах, він значною мірою детермінується тими інститутами, що складають основу політичної системи держави, у даному випадку Третього Райху. Здатність того чи іншого режиму до політичних змін переважно обмежується інституційною складовою політичної системи. Інститути важливі для функціонування й розуміння політичного режиму, оскільки вони формують соціальний порядок. Політичні актори слідує змісту правил, установлених інститутами, які можуть бути формальними й неформальними.

З теоретико-методологічної точки зору, для дослідження специфіки інститутів окупаційних режимів найбільш оптимальним є неоінституційний підхід. Якщо традиційний інституціоналізм використовував поняття «політичні інституції» в значенні майже тотожному поняттям політичні установи чи організації, то неоінституціоналізм відмовився від такого підходу, зосередившись на правилах.

²⁵⁹ Музика І.В. Проблема легальності та легітимності норм права у соціологічному праворозумінні: історико-правовий аспект. *Часопис Київського університету права*. Київський університет права НАН України, Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2011. № 3. С. 31, 32.

Класик неінституційної теорії Д. Норт розмежував поняття «інституція» та «організація». Під інституціями він розуміє правила гри, що встановлюють як офіційні обмеження (закони, придумані людьми), так і неофіційні обмеження (звичаї, кодекси поведінки тощо). Організації ж охоплюють собою політичні, економічні, суспільні та освітні органи, що складаються з груп індивідів, пов'язаних між собою спільним прагненням досягти певних цілей. Водночас учений не протиставляв ці дві категорії, а, навпаки, підкреслював їхній діалектичний взаємозв'язок. Інституції створюють можливості для відповідної діяльності організацій, а організації, у свою чергу, створюються для досягнення їх мети та виступають агентами інституціональних змін²⁶⁰.

Д. Норт до формальних інституцій відносить правові та адміністративні акти (закони, норми права, адміністративні рішення, а до неформальних – договори та угоди, норми поведінки, звичаї й традиції, різноманітні соціальні умовності тощо. У складі інститутів існують й органи примусу, на яких покладається завдання дотримання правил. До органів примусу належать як правоохоронні органи, так і суди²⁶¹.

Німецька управлінська модель, створена в окупованій Україні, характеризується багатофункціональністю, взаємозамінністю, високим ступенем паралелізму та дублювання службових компетенцій різних відомств та установ. До того ж ця управлінська модель була сповнена протиріч між військовими, поліційними й цивільними адміністраторами; Е. Кохом та А. Розенбергом і частиною генеральних комісарів, одні з яких проводили лінію райхскомісара, а інші – райхсміністра. Тому управлінську модель варто поділяти ще й на певні підсистеми: військову, поліційну, цивільну, господарську. Складність самої моделі спонукає дослідника до застосування загальної теорії систем, яку в 50-х рр. ХХ ст. створив австрійський учений Л. Берталанфі²⁶². Його теоретичні напрацювання дозволяють розглянути поведінку окупаційної управлінської системи як у загальному, так і конкретному, динамічному рівнях, часових просторах, а також визначити її здатність до критичних навантажень, внутрішньої взаємодії чи, навпаки, конфронтації між різними підсистемами, та врешті, й гілками влади.

Кожен дослідник має власноруч пояснити події й процеси або принаймні їх частину, які відбувалися в просторі, який він вивчає. При цьому рівень

²⁶⁰ Разметаєв А.С. «Ефективний контроль» як базовий концепт сучасного дискурсу окупаційних режимів: політико-інституційний вимір. *Сучасне суспільство*. 2018. № 1. С. 145, 146.

²⁶¹ Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Пер. з англ. І. Дзюб. Київ: Основи, 2000. С. 12, 13.

²⁶² Берталанфі Л. Общая теория систем: критический обзор. Краткий конспект. *Исследования по общей теории систем*. Москва, 1969. С. 23–82.

аргументацій може суперечити вже сформульованим і встановленим у науці концепціям або ж доповнювати їх новими знаннями. Адже інколи буває, що вже, здавалося, вивчені проблеми при більш детальному аналізі виявляються малодослідженими або ж загалом не вивченими. Тому для неупередженого стереотипами наукового теоретико-методологічного пізнання досліджуваної проблеми може знадобитися герменевтика.

Герменевтика є мистецтвом інтерпретації текстів, які розуміються як будь-які літературні твори, у тому числі й історичні. Існують також підходи, відповідно до яких герменевтика розглядається як мистецтво осягнення чужої індивідуальності, а також учіння про принципи гуманітарних наук. Один із засновників цього наукового напрямку Ф. Шлеєрмахер вважав предметом герменевтики передусім тексти, які від дослідника відділяє велика часова, історична, культурна та мовна дистанція. Такими є зазвичай пам'ятки далекої й чужої досліднику культури. Існує чимало «бар'єрів», які не дозволяють прямому проникненню в сутність пам'ятки. Тому потрібно уміти перекладати, інтерпретувати та коментувати тексти. Герменевтика, з точки зору Ф. Шлеєрмахера, потрібна там, де дослідник має справу з ситуацією нерозуміння. Він сформулював декілька принципів, які склали зміст сучасних дискусій і сприяли формуванню нових напрямів у герменевтиці. Зокрема це стосується принципу «кращого розуміння», у відповідності з яким метою герменевтики є розуміння тексту і його автора краще, аніж сам автор розумів себе і своє власне творіння²⁶³. Це мистецтво інтерпретації текстів, на думку В. Кузнецова, виводиться на раціональний рівень, отримуючи значення філософського статусу²⁶⁴. Отже, за допомогою герменевтики дослідник, інтерпретуючи тексти, може підійти до визначення його сутності в соціокультурному контексті.

Герменевтика є мистецтвом інтерпретації текстів, які розуміються як будь-які літературні твори, у тому числі й історичні. Існують також підходи, відповідно до яких герменевтика розглядається як мистецтво осягнення чужої індивідуальності, а також учіння про принципи гуманітарних наук. Хоча герменевтичний метод і не є абсолютно суб'єктивним, оскільки наявний деякий вихідний предметний, вербальний чи поведінковий матеріал та опора для інтерпретації в теоретичних схемах та в природній мові, його результати не є інтерсуб'єктивним знанням. Кожен новий інтерпретатор дає дещо інше тлумачення матеріалу. Не лише послідовники різних концепцій, але й однієї можуть дати непогоджувані результати²⁶⁵.

²⁶³ Кузнецов В. Герменевтика и ее путь от конкретной методики до философского направления. *Логос. Философско-литературный журнал*. 1999. № 10. С. 44–88.

²⁶⁴ Кузнецов В. Герменевтика и гуманитарное познание. Москва: Издательство МГУ, 1991. 191 с.

²⁶⁵ Ванда Н.В. Возможности та обмеження застосування герменевтичного методу у психології. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Випуск 20. С. 79–91.

Для нашого дослідження варто використати й напрацювання М. Хайдеггера, для якого існували три головні постулати критично-філософської традиції. По-перше, попри доцільність буття як такого, у процесі міркування так само закономірно виникають зайві феномени. Без цього не може обійтися вимога чесності та самого принципу інтенціональності мислення. По-друге, визначеність міркування вимагає попереднього пояснення кожної його складової частини. По-третє, треба прагнути інтимного сприйняття тексту як єдино правильного в кожному суб'єктивному випадку, що досягається екзистенційним перейняттям промовою як інтенціональним висловленням²⁶⁶.

Отже, герменевтика дозволяє автору, який, аналізуючи тексти, має право на власну інтерпретацію відповідних історичних подій, явищ та процесів. При цьому він може не зважати на певні усталені в науці традиції, «хрестоматійні істини», думки «авторитетів» тощо. Його творча думка звільнена від цього, а тому існує можливість побачити досліджувані події під новим кутом зору, іншим ракурсом.

Вибір методологій наукового пізнання має бути адекватним, підпорядкованим меті й завданням будь-якого дослідження. Але криза радянської ідеологічної історіографії, відкидання марксистської теорії, своєрідний «методологічний вакуум» призвели до застосування абсолютно нових для українських вчених наукових методологій. Так, окремі автори, досліджуючи події окупаційного минулого, досить механічно намагаються використати синергетику, яка, як відомо, прийшла з абсолютно іншої наукової сфери, і доводять, що вона дає змогу простежити чинники, що супроводжують входження суспільного організму у фазу нестабільності, перебування в «точці біфуркацій» та вихід з неї²⁶⁷. Ми прислунаємось до думки М. Беззуб'яка, який зазначає, що при більш детальному й прискіпливому розгляді цього питання виявляється, що ним користуються в своїх компіляційних роботах суспільствознавці, які навіть не намагаються виконувати власні наукові дослідження і зазвичай не розуміють смислу синергетичних понять і термінів.

Метод, або ж математичний апарат, використовується в синергетиці – теорії динамічних систем. Проте саме специфіка предмета суспільного пізнання не дає змоги ефективно користуватись цим математичним апаратом, а отже, й позбавляє синергетику предметного підґрунтя, тобто саме того, що робить будь-яку теорію дійсно пояснювально-ефективною, а не простим словником. Усі підтвердження ефективності синергетичного підходу в соціальних науках

²⁶⁶ Квіт С.М. Основи герменевтики: Навчальний посібник. Київ: Академія, 2003. С. 61.

²⁶⁷ Куницький М.П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): монографія. Київ: ПП «НВЦ «Профі», 2014. С. 87.

зводяться до ґрунтованого на аналогії уявлення про суспільство як рідину, котра, зазнаючи зовнішніх впливів, змінює власну структуру.

Синергетика є усього лиш стресором чи каталізатором, який спонукає вчених-суспільствознавців до пошуку адекватної, передовсім теоретично обґрунтованої (на основі знову ж таки «класичної» соціальної науки), відповіді на експансію синергетики. Така відповідь можлива лише на ґрунті традицій соціальної науки (марксизму, веберіанства, позитивізму). Крім того, інонаукові запозичення до суспільствознавства можуть відіграти роль «продуктивних метафор», спрямовуючи наукове дослідження та згруповуючи його емпіричну базу й попередні дані²⁶⁸.

Аналогічні аргументи висловлювали В. Веденєв та О. Лисенко, які зазначали, що подекуди спостерігаємо спроби поєднати некритичне запозичення зовні «модних» і не властивих вітчизняній науці підходів. Відбувається настирливе втручання методології та духу постмодернізму в гуманітарну науку й широку свідомість. Якщо для наукової сфери це загрожує втратою самого сенсу наукового пошуку – прагнення за допомогою дослідницьких методик максимально наблизитися до адекватного сприйняття сутності явищ минулого, то для суспільної свідомості несе ризик суцільного морально-етичного релятивізму, втрати орієнтирів духовного буття, цивілізаційної самобутності. При цьому відбувається руйнування межі між науково-історичним дослідженням та белетристикою, пропагандистською, псевдонауковою агіткою²⁶⁹.

В основу авторської інтерпретації досліджуваних подій покладалися загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, а також неупередженості в підборі джерельної бази. Явища й процеси розглядалися в їх діалектичному взаємозв'язку. Комплексний підхід дозволив зобразити систему установ окупаційного режиму в його цілісному вигляді, урахувати завдання, які ставились перед кожною з німецьких та місцевих управлінських структур.

Праця побудована за традиційним в історичній науці проблемно-хронологічним принципом, який дозволяє викласти події в їх часовому просторі, урахувати причинно-наслідкові зв'язки між досліджуваними подіями, явищами та процесами як на теренах РКУ, так і в зоні відповідальності військової адміністрації.

Висновки, узагальнення формулювалися на основі застосування таких методів наукового пізнання, як-от: аналіз, синтез, індукція та дедукція. Це

²⁶⁸ Безуб'як М. Синергетика і суспільні науки – діалог класиків. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку [збірник наукових праць]*. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. Вип. 17. С. 13–17.

²⁶⁹ Веденєв Д.В., Лисенко О.Є. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій. *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 4–29.

дозволило виділити сутнісні характеристики гітлерівського окупаційного режиму, відійти від радянського догматичного наповнення змісту термінів «військово-каторжного режиму», «реставрацію влади царизму та поміщиків», «рабсько-кріпосницької праці», «безправного» становища місцевого населення.

Репрезентація управлінської діяльності всіх ланок окупаційної адміністрації (центрального, регіонального і місцевого апаратів, відомчих установ) здійснювалася на основі системного аналізу, а також структурного методу. Це дозволило розглянути процес прийняття важливих нормативних установок на вищому управлінському щаблі, а також їх безпосередню практичну реалізацію на місцевому рівні.

Одним із завдань праці є порівняння стану функціонування місцевих судових установ, адвокатури, нотаріату в РКУ та військовій зоні окупації. Тому неодмінною умовою досягнення визначеного дослідницького горизонту стало застосування компаративістської методики.

Прийоми типологізації дозволили проаналізувати різні види нормативно-правових актів, зміст цивільних та кримінальних справ, особливості цивільного та кримінального процесу, виконання рішень цивільних та вироків кримінальних судів, нотаріальні чинності періоду окупації як в РКУ, так і в зоні відповідальності військової адміністрації.

Оскільки в центрі уваги автора праці перебуває проблема функціонування місцевих судових установ, адвокатури та нотаріату, було неможливо уникнути використання методик правознавства (формально-юридичного методу та методу тлумачення нормативно-правових актів). На їх основі здійснювався аналіз нормативно-правової бази, регулятивних установок німецьких владних структур, повсякденної практики роботи судів, адвокатури та нотаріату в РКУ та військовій зоні окупації.

У зв'язку з недостатнім вивченням проблеми автором праці було виявлено та залучено до наукового обігу значну кількість оригінальних архівних джерел. Тому в дослідженні використано джерелознавчі методи й прийоми роботи з документами. На їх основі виявлялися найбільш репрезентативні джерела, типологізувалися їх види, трактувався зміст, визначався правовий статус місцевого населення та працівників суду, адвокатури та нотаріату.

Звісно, що в праці використовувався відповідний понятійно-термінологічний апарат. Ключовими в дослідженні є такі поняття, як «гітлерівський (нацистський) окупаційний режим», «німецькі органи окупаційної влади», «органи місцевого управління», «місцеві цивільні суди», «місцеві кримінальні суди», «адвокатура», «нотаріат», «місцевий соціум».

За своїм означенням і глибинним, сутнісним звучанням окупаційний режим в Україні був «гітлерівським (нацистським)». У даному випадку словосполучення «гітлерівський» і «нацистський» застосовуються як синонімічні поняття. На наш погляд, можливо використання й поняття «німецький окупаційний режим». Уся повнота політичної влади над окупованими територіями в даному випадку належала керівнику Німеччини А. Гітлеру, а вся окупаційна політика здійснювалася в унісон з ідеологічними постулатами нацистської партії.

Гітлерівський (нацистський) окупаційний режим – це система органів і установ, уповноважених центральними відомствами Третього Райху та особисто А. Гітлером на здійснення управлінських функцій у загарбаних країнах. В Україні за своєю сутністю цей режим був військово-поліцейським, оскільки для «ефективного» управління окупованими територіями необхідна була не лише армія, а й розгалужений поліцейський апарат. Поліцейські органи повноцінно функціонували й у військовій зоні окупації. Окупаційний режим мав суттєво виражений репресивно-каральний вираз, але його керівники не відмовлялися встановлювати обмежений правовий статус місцевого населення.

Установлення нами сутності окупаційного режиму як «військово-поліцейського» дозволяє відмовитися від радянського його зображення в якості «військово-каторжного». В окупованій Україні вся повнота влади належала виключно німецьким органам управління, отож, ні про яку «реставрацію влади російського царизму та поміщиків», «буржуазно-поміщицьких порядків» не йшлося. Те ж саме стосується і словосполучення «рабсько-кріпосницька праця». Праця місцевого населення мала примусовий, загальнообов'язковий характер, але все одно була обрамлена в рамки чітких нормативно-правових актів, якими визначалися тривалість робочого дня, рівень заробітної плати, додаткових виплат, продуктового забезпечення відпусток тощо.

З ініціативи політичного керівництва Третього Райху задля успішного управління процесом тотальної експлуатації загарбаного територіального масиву були створені німецькі органи окупаційної влади з тимчасовим, перехідним статусом. Це були типові адміністративно-територіальні утворення, які не враховували попереднього адміністративного поділу УРСР і заперечували будь-які історично існуючі етнографічні межі певних регіонів.

Німецькі органи окупаційної влади репрезентовані РКУ та військової зони окупації (ВЗО). В останньому випадку можливе застосування термінів «зона військової окупації», «зона відповідальності військової адміністрації». Вони можуть застосовуватись як синонімічні означення й між ними жодної різниці не існує. У той же час необхідно відрізнити термін «прифронтна зона», яка

перебувала в управлінні армійського керівництва, яке керувало бойовими діями на конкретних ділянках фронту. У даному дослідженні ця окупаційна зона не розглядатиметься.

До організаційної структури РКУ входили генеральні комісаріати та гебітскомісаріати, які безпосередньо й здійснювали управлінські функції в регіонах та округах. Гебітскомісаріати представляли німецьку місцеву адміністрацію. У військовій зоні окупації ці ж функції покладалися на фельд- та ортскомендатури.

Необхідність застосування означення «німецькі органи» пояснюється тим, що в Україні існували й «органи місцевого управління», репрезентовані сільськими, міськими та районними управами. Ми не додаємо до цього означення слова «окупаційні», оскільки вони створювалися для виконання вказівок місцевого німецького керівництва й жодним ступенем самостійності не користувалися. Подекуди в літературі їх ще називають «органами місцевого самоврядування», але зміст службових повноважень цих управлінських структур не дозволяє вважати їх «самоврядними».

У дослідженні присутня й певна правова термінологія – «місцеві цивільні суди», «місцеві кримінальні суди», «адвокатура», «нотаріат».

Уведення до термінології судових установ слова «місцеві» необхідне з огляду на їх ідентифікацію, адже в окупованій Україні функціонували як надзвичайні, так і німецькі суди. Їх завдання і функції суттєво відрізнялися від тих судів, які мали розглядати суперечки й захищати певні інтереси місцевого населення.

У даному випадку термін «місцеві цивільні суди» означає існування спеціалізованої судової установи, яка уповноважувалася на розгляд цивільних та сімейних справ місцевого населення. Місцеві кримінальні суди уповноважувалися на розгляд незначних за шкодою кримінальних діянь (злочинів) місцевого населення. У тогочасних означеннях цивільні суди йменувалися як суди шліфенів, а кримінальні – суди шефенів. У разі ж об'єднання цих судових установ їх іменували як суди шефенів-шліфенів.

В окупаційний період було створено такий соціально-правовий інститут, як адвокатура. У деяких регіонах РКУ та ВЗО їх іменували як «правові порадиники». Основною функцією адвокатів був захист прав особи в суді та надання певних юридичних консультацій.

Із метою посвідчення прав, а також фактів, які мали юридичне значення, з метою надання їм юридичної вірогідності було створено відповідний нотаріат. У разі відсутності такого органу відповідні повноваження покладалися на спеціально уповноваженого працівника органу місцевого управління.

У дослідженні присутній і термін «місцевий соціум», який розглядається нами як соціальне утворення, котре складалося із населення окупованих територій. Звісно, що це населення було «місцевим», а тому можливо застосування синонімічного означення «місцеве населення». Формування місцевого соціуму було детерміноване статичними ознаками, адже його становили люди, які з різних причин і життєвих обставин опинились в окупованій Україні. Частина населення до воєнних подій не проживала на цих територіях. Окупаційна адміністрація намагалася не допустити масових соціальних міграцій, нормативними актами обмежувалося пересування між сусідніми населеними пунктами. Водночас для цього соціуму були характерними й динамічні ознаки, пов'язані з прибуттям певної частини населення з військового полону, а також частковою фізичною ліквідацією колишніх комуністів та членів радянського активу та тотальною – учасників руху Опору та євреїв і циган.

Місцевий соціум не був однорідним. Більшість його становили робітники, селяни та службовці. Але з'явилися й нові соціальні групи, такі, як поліцейські, працівники органів місцевого управління. Вони наділялися більш привілейованим соціальним статусом, напряду пов'язаним із їх службою в окупаційних органах влади. І навпаки – комуністи та радянський актив, у порівнянні з рештою місцевого населення, були ще більш обмежені у своєму правовому статусі. На нижньому щаблі цієї специфічної соціальної ієрархії перебували євреї та цигани, які за фактом своєї етнічної приналежності позбавлялися права на життя.

Отже, оновлені автором теоретико-методологічні засади дослідження, урахування напрацювань зарубіжних та вітчизняних дослідників історії гітлерівського окупаційного режиму дозволило з високим ступенем вірогідності реконструювати проблему функціонування місцевих судових установ, адвокатури та нотаріату в РКУ та військовій зоні окупації²⁷⁰.

²⁷⁰ Іваненко А. Теоретико-методологічні основи дослідження роботи органів юстиції в період нацистської окупації України (1941–1944 рр.). *Гілея: науковий вісник*. Київ : «Видавництво «Гілея», 2019. Вип. 149 (№ 10). Ч. 1. Історичні науки. С. 78–85.

РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАЦИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ НА ТЕРЕНАХ РКУ ТА ВЗО

2.1. Управлінський апарат у РКУ і ВЗО як засіб реалізації мети та завдань окупації

Друга світова війна стала одним із найбільших воєнно-політичних конфліктів не лише ХХ ст., а й історії людства зокрема. За кількістю людських жертв, рівнем матеріальних втрат цей військовий конфлікт не мав рівних упродовж існування людської цивілізації. Мільйони людських доль були кинуті на вівтар протистояння двох диктаторських режимів – А. Гітлера та Й. Сталіна, спричиненого цивілізаційним розколом, догматичними, загнаними в глухий кут формами нового цивілізаційного існування та прагненнями комуністичного СРСР і нацистського Третього Райху на світове панування. З початком військового протистояння між Німеччиною та СРСР у центрі цього геополітичного конфлікту знаходилась і Україна – на той час квазідержавне утворення, більш відоме під назвою УРСР. А місцевий український соціум став об'єктом нещадного соціального експериментаторства хворих расистських уявлень лідерів Третього Райху, які на певний час змінили не менш хворих очільників комуністичної ідеології (у її ленінському та сталінському різновидах).

За планами політичного керівництва Третього Райху Україна, як і інші завойовані області СРСР, одержала (звісно, неофіційно) статус майбутнього «життєвого простору» для «арійського народу», якими, зрозуміло, були німці. Саме перетворення завойованого територіального масиву на «життєвий простір» і було метою встановленого в Україні нацистського окупаційного режиму. Цій далекосяжній стратегічній меті підпорядковувалися завдання окупації, які мали суто тактичне обрамлення. Успішна реалізація завдань окупації мала готувати базу для досягнення мети встановленого режиму. Отже, мета окупації мала стратегічні ознаки, а завдання відповідали тактиці встановленого режиму.

Стратегічна мета окупаційного режиму й тактичні завдання взаємно перепліталися, доповнювали й певним чином видозмінювали одне одного. Так, ще в період окупації в Україні почали створюватися компактні поселення етнічних німців, які за задумом нацистів мали стати їх соціально-політичною опорою. Базовою формою утворення нацистською владою нових німецьких колоній у регіонах компактного проживання українських «фольксдойче» ста-

ли сукупності населених пунктів під назвою «Хегевальди»²⁷¹. Про стратегічну мету завоювання й встановлення «життєвого простору» нацисти не забували ні на жодну мить, і навіть крах нацистського режиму в Третьюму Райху не міг примусити його керівництво відступити від цих догматів.

Основним завданням окупаційного режиму в Україні стала практична підготовка майбутнього «життєвого завдання». Для його реалізації застосовувалися такі заходи, як-от: негайна ліквідація будь-яких ознак радянської державності, адміністративно-територіального й політичного устрою довоєнної УРСР; винищення соціально-політичної опори сталінського режиму, а саме колишніх комуністів, а також так званої радянської номенклатури й «активу»; тотальна фізична ліквідація народів, визнаних нацистською ідеологією расово неповноцінними (євреїв та циган), психічнохворих осіб; деурбанізація і знелюднення населення окупованої країни; експлуатація сировинних, продовольчих та людських ресурсів; деінтелектуалізація українського населення, здебільшого молоді. З часом на повістці денній постало завдання масового вивезення робочої сили на підприємства й сільське господарство Німеччини. Одночасно гітлерівці намагались змінити масову свідомість українського населення, прищеплюючи йому засобами пропаганди антикомуністичний світогляд.

Ще однією важливою обставиною німецького урядування в Україні стала повна відмова керівництва Райху від співпраці з українськими політичними угрупованнями, які мали самостійницьку орієнтацію. М. Куницький із цього приводу висловив думку, що всі зусилля лідерів українських націоналістичних політичних структур використати військовий конфлікт задля досягнення власних політичних цілей і порозумітися з А. Гітлером, навіть, незважаючи на готовність до безпосередньої співпраці з агресором, були марними й безрезультатними. Нацистська ідеологія, за визначенням науковця, не допускала можливості для інтеграції українців як етносу до майбутньої « нової Європи » на засадах паритетності чи союзницьких відносин²⁷². О. Гончаренко довів, що Фюрер збирався діяти виключно з позиції сили, а тому ділитися результатами перемоги, у якій він не сумнівався, не збирався ні з ким, тим більше з представниками народу, уже визнаного ним расово неповноцінним²⁷³.

²⁷¹ Ніколаєць Ю. Німецьке населення України у роки Другої світової війни: сучасний науковий дискурс. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України*. Київ, 2018. Вип. 3–4. С. 224.

²⁷² Куницький М.П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): монографія. Київ: ПП «НВЦ «Профі», 2014. С. 97.

²⁷³ Гончаренко О.М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія. Київ, 2011. С. 95.

Звісно, що для реалізації цих амбітних планів в окупованій Україні мала працювати могутня й ефективна управлінська система, без якої, у принципі, досягти запланованого результату було неможливо. У результаті в адміністративно-територіальному плані на окупованих Німеччиною та її союзниками теренах України упродовж 1941 р. постали декілька окупаційних зон, при створенні яких жодним чином не враховувалися попередні історичні та етнографічні традиції: дистрикт «Галичина» у складі Генерал-губернаторства; губернаторство «Трансністрія», яке перебувало в управлінні союзника Німеччини – Румунії; РКУ та ВЗО.

Оскільки питання створення окупаційних органів влади в РКУ та ВЗО вже досить ґрунтовно вивчено вітчизняними дослідниками, дозволимо собі зупинитися лише на окремих положеннях, які мають принципове значення для нашого дослідження.

Як уже зазначалося, терени Східної Галичини увійшли до складу Генерального губернаторства. Створене в жовтні 1939 р. Генеральне губернаторство складалося з чотирьох адміністративно-територіальних одиниць: Люблінського, Варшавського, Радомського й Краківського. До останнього увійшли й етнічні українські землі – Холмщина, Підляшшя, Надсяння й Лемківщина. Відповідно до декретів А. Гітлера від 17 і 22 липня 1941 р. утворювався п'ятий дистрикт у складі Дрогобицької, Львівської, Станіславської (нині – Івано-Франківської), Тернопільської (без північних районів) областей загальною площею 48 081 км² і кількістю жителів 4789 тис. осіб. Центром дистрикту «Галичина» був Лемберг (Львів), у якому перебував апарат вищої посадової особи – губернатора. 17 липня 1941 р. управління Східною Галичиною переходило до компетенції генерал-губернатора Г. Франка²⁷⁴.

Румунія була союзником гітлерівської Німеччини, а відтак сподівалася на істотне прирощення власної території за рахунок придбань на Сході. У результаті тривалих консультацій із Берліном кондукатор Румунії маршал І. Антонеску 19 серпня 1941 р. підписав декрет про запровадження румунської адміністрації в межиріччі Дністра й Бугу (по-румунськи цей регіон називається Трансністрія).

Відповідно з угодою між румунським та німецьким командуванням від 30 серпня 1941 р. про гарантування безпеки адміністрації з економічної експлуатації між Дністром і Бугом (Трансністрія) та Бугом і Дніпром (область Буг–Дніпро) губернаторство «Трансністрія» не входило до складу Румунії (на

²⁷⁴ Лисенко О.Є. Система управління окупованими територіями України (1941–1944 рр.). *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. / [О.Г. Аркуша, О.В. Бойко, Є.І. Бородин та ін. ; відп. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій ; редкол.: С.В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. Київ : Ніка-Центр, 2009. Т. 2. С. 296, 297.

відміну від Бессарабії та Північної Буковини), а лише передавалося румунській стороні в тимчасове управління й господарське використання²⁷⁵.

Згідно з позицією А. Гітлера окуповані терени України, які не відійшли в управління Румунії та Генерал-губернаторству, поділялися на дві окупаційні зони: РКУ та ВЗО. Найбільшою з них за чисельністю населення і територіальною площею був РКУ. Система управління в РКУ будувалася за сувро централізованим принципом, із повним контролем німецьких управлінців за загарбаною територією, яка втратила будь-які ознаки суверенності.

Відповідно до указу «Про цивільне управління в захоплених східних областях», оголошувались недійсними постанови Гаазької конференції, які стосувалися управління країною окупаційною військовою владою. СРСР розглядався як неіснуюча країна, і внаслідок цього в інтересах її населення всі урядові функції перебирала на себе Німеччина. При цьому допускалися всі заходи, які німецьке управління вважало необхідними й відповідними для реалізації цього завдання²⁷⁶.

РКУ було створено указом А. Гітлера від 20 липня 1941 р. Ця адміністративна структура входила в підпорядкування Райхсміністерству східних окупованих територій, яке очолював А. Розенберг. Апарат Райхсміністерства у справах окупованих східних областей адаптувався до виконання визначених нацистською верхівкою Німеччини завдань. У його структурі перебував департамент у справах України й Прибалтики, що складався з головних відділів (управлінь). Політичне управління на чолі з Г. Лейббрандтом відповідало за вироблення й формулювання політичних засад і директив, орієнтованих на оптимізацію управління зайнятими землями. У березні 1944 р. його реорганізували в Головний політичний штаб. На адміністративне управління (керівник – Л. Рунге) покладалася відповідальність за організацію всіх сфер життя. Економічне управління (очільник – Г. Шлоттерер) займалося організацією виробництва, підприємництва, торгівлі, а також використання промислової та сільськогосподарської продукції на окупованих теренах. До компетенції технічного управління, яке очолював Ф. Шютце, входило налагодження будівельних і ремонтних робіт, водного господарства, комунікацій тощо. З огляду на складність забезпечення кваліфікованими управлінцями державних служб на окупованих землях особливого значення набувала діяльність управління кадрів. Важливі функції покладалися на управління преси та пропаганди, культури та ін.²⁷⁷.

²⁷⁵ Там само, С. 328.

²⁷⁶ ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 142. Арк. 38.

²⁷⁷ Лисенко О.Є. Система управління окупованими територіями України (1941–1944 рр.). *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. Київ: Ніка-Центр, 2009. Т. 2. С. 304.

Відповідно до указу А. Гітлера від 17 липня 1941 р. «Про управління в новоприєднаних східних областях», райхскомісаріати поділялися на генеральні комісаріати, а вони у свою чергу на гебітс – обласні – комісаріати (Kreisgebiete). Декілька обласних комісаріатів могли бути об'єднані в один головний округ. Ці адміністративні структури очолювалися відповідно райхскомісарами, генеральними комісарами та гебітскомісарами. Передбачалося, що райхскомісари та генеральні комісари призначалися особисто А. Гітлером, а от головні комісари та гебітскомісари – керівником Райхсміністерства східних окупованих територій А. Розенбергом²⁷⁸.

Адміністративний апарат РКУ базувався на 4 головних управліннях: центральному, політичному, господарському й технічному. Головне управління очолював фон Ведельштадт, його заступником був призначений Даргель. Центральним бюро керував Клебановський, персональним відділом – фон дер Грьобен, організаційним – фон Ведельштадт, житловим та фінансовим – Шайбарт. Даргель стояв також на чолі політичного управління, у якому діяли відділи політики, праці та соціальної політики, адміністрування, охорони здоров'я, ветеринарії, фінансів, науки й культури, соціального захисту²⁷⁹.

Генеральні комісаріати й гебітскомісаріати мали аналогічну, хоча й дещо спрощену структуру. Так, генеральний комісаріат округи «Київ» складався з особистої канцелярії генерального комісара, політичного відділу, відділу преси й пропаганди, промисловості, сільського господарства й харчування, торгівлі, фінансів, юридичного, шкільного, транспортного, медичного, опалювального, силікатного відділів²⁸⁰.

У результаті німецької нормотворчості до складу генеральних округів входило декілька колишніх радянських областей. Гебітскомісаріати як найнижча ланка німецького управлінського апарату об'єднували декілька колишніх радянських районів. Водночас адміністративно-територіальна система РКУ не мала сталого вигляду. Так, у структурі органів управління генеральної округи «Волинь» упродовж перших осінніх місяців 1941 р. існував головний комісаріат «Волинь» (Hauptkommissariat «Wolhynien») з місцем перебування в Луцьку та головний комісаріат «Поділля» з місцем перебування в Кам'янці-Подільському. Лише після переведення місця перебування генерального комісара до Луцька гаупткомісаріати були скасовані.

Ще одним із тимчасових органів управління стали представництва генеральних комісарів (Außenstelle). Так, у грудні 1941 р. існувало Вінницьке

²⁷⁸ ЦДАГО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 141. Арк. 76–78.

²⁷⁹ Гончаренко О.М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія. Київ, 2011. С. 243–210.

²⁸⁰ Там само.

представництво генерального комісара в Житомирі. Такий управлінський підрозділ діяв і в Кіровограді, що входив до складу генеральної округи «Миколаїв». В окремих, надто важливих місцях, створювалися представництва відділів. Так, у Полтаві у квітні 1943 р. існувало представництво відділу сільського господарства і продовольства генерального комісаріату «Київ». Саме звідси на пряму віддавалися накази і розпорядження відповідним гебітскомісаріатам.

На рівні окремих гебітскомісаріатів також існували відповідні представництва. Так, представництво керівника гебітскомісаріату «Васильків» існувало у Фастові. Представництво гебітскомісара координувало роботу установ міста та району. Усе офіційне листування з приводу різноманітних управлінських дій проходило через цей орган влади²⁸¹.

Відповідно до оперативних директив для цивільного управління («Коричнева папка») рейхскомісари, генеральні комісари, гаупткомісари й гебітскомісари поряд з військовими установами були єдиними німецькими державними установами на окупованих східних територіях. Окрім них, не могли бути засновані жодні інші. Вони опрацьовували всі питання управління краєм, який був підпорядкований їх владі, та всі обставини, які стосувалися організації й діяльності управління, включаючи поліцію, спостереження за місцевими установами, організаціями, населенням²⁸².

Створення РКУ не було одномоментним актом. Спочатку вся його територія перебувала в управлінні військової адміністрації, яка поступово, за безпосередніми вказівками А. Гітлера, передавала владу цивільній адміністрації. Так, РКУ був проголошений 20 серпня 1941 р., однак тільки 1 вересня отримав під своє управління території Рівненської, Волинської й Кам'янець-Подільської областей Української РСР, а також південні райони Брестської та Пінської областей Білоруської РСР. Перше розширення відбулося 20 жовтня 1941 р. на території Житомирської, до якої увійшли північно-східні райони Вінницької, західні райони Кіровоградської, правобережні райони Київської областей Української РСР, а також південні райони Поліської області Білоруської РСР.

Друге розширення відбулося 15 листопада 1941 р. на території Кіровоградської, Миколаївської та правобережних районах Дніпропетровської областей Української РСР. Останнє розширення території РКУ відбулося 1 вересня 1942 р., коли Запорізька, Полтавська, Херсонська та лівобережні частини Київської та Дніпропетровської областей були передані до його складу.

²⁸¹ Там само. С. 243–245.

²⁸² Тарнавський І.С. Рейхсміністерство окупованих східних територій та підпорядковані йому місцеві органи: історія створення, структура та діяльність (1941–1945 рр.). *Наука. Релігія. Суспільство*. 2013. № 1. С. 59.

Кордони РКУ на період найбільшого його розширення виглядали наступним чином: на заході та південному заході кордони проходять через колишні радянські області Львів і Тернопіль по лінії Сокаль – Броди – Підволочиськ – р. Збруч до впадіння її в р. Дністер. Далі уздовж Дністра до с. Василюти (біля Могилева-Подільського), до с. Лядової, далі через Примазеницю та Бар (включно) і далі до р. Ров та західного берега Південного Бугу до його впадіння в Чорне море; північні кордони проходили в середньому в 20 км північніше залізничної колії Брест – Гомель до пункту, розташованого в 20 км східніше Мглина; східний кордон проходив по східній межі Київської, Полтавської, Дніпропетровської та Запорізької областей²⁸³.

У результаті вказівок А. Гітлера РКУ очолив Е. Кох, який представляв ортодоксальне оточення Фюрера і в усьому підтримував свого керівника. При цьому, А. Гітлер не зважив на кадрові пропозиції А. Розенберга, який намагався провести до управління РКУ більш поміркованих осіб, хоч усім були відомі особисті неприязні стосунки між Е. Кохом та керівником Райхсміністерства східних окупованих територій. Фактично із перших і до останніх днів існування РКУ між Е. Кохом та А. Розенбергом тривав конфлікт з основних бачень здійснення окупаційної політики. Оскільки цей конфлікт доволі детально описаний у роботах В. Косика²⁸⁴, Б. Єржабкової²⁸⁵, О. Лисенка²⁸⁶, О. Гончаренка²⁸⁷ та М. Куницького²⁸⁸, дозволимо собі зазначити лише ту обставину, що, на відміну від Е. Коха, А. Розенберг пропонував проводити більш лояльну по відношенню до місцевого населення України окупаційну політику. Він виходив із того, що, перебуваючи під повним контролем Німеччини, маріонеткова Україна зможе протистояти натиску Росії, і розглядав її як «буферну зону» між Заходом і Сходом. Але, незважаючи на різні обставини перебігу конфлікту між А. Розенбергом та Е. Кохом, його результат був один – А. Гітлер завжди підтримував керівника РКУ. Особистий

²⁸³ Двірна К.П., Левченко Ю.І. Рейхскомісаріати «Україна» та «Остланд» в період німецької окупації: особливості територіально-управлінської системи та політики. *Грані*. 2014. № 3. С. 108.

²⁸⁴ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж-Нью-Йорк-Львів: Наукове товариство імені Т.Шевченка у Львові. Українознавча бібліотека НТШ, 1993. 657 с.; Косик В. Україна під час Другої світової війни 1938–1945 / пер.з франц. Р. Осадчук. Київ, 1992. 729 с.

²⁸⁵ Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в Рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів. Київ: Наукова думка, 2008. 272 с.

²⁸⁶ Лисенко О.Є. Система управління окупованими територіями України (1941–1944 рр.). *Історія державної служби в Україні* : у 5 т. Київ : Ніка-Центр, 2009. Т. 2. 512 с.

²⁸⁷ Гончаренко О.М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. 600 с.

²⁸⁸ Куницький М.П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). Київ: ПП «НВЦ «Профі», 2014. 564 с.

радник Гітлера штандартенфюрер СА В. Кеппен, який записував наради за участю свого шефа, тоді занотував: «У головному штабі фюрера ставлення до Коха дуже привітне. Всі вважають його «другим Сталіним», який зможе якнайкраще виконати своє завдання»²⁸⁹.

Окремі дослідники вважають, що в РКУ існувала «радикальна» система управління, яка базувалася на тоталітарному характері управління внутрішньої адміністрації. Жодних поступок цивільному населенню здійснено не було, а створення представницьких органів з осіб місцевого населення суворо каралося. Управління РКУ відбувалося за централізованою вертикаллю влади, у якій місцеве населення посідало нижчі ланки та було зобов'язане беззаперечно виконувати всі накази окупаційної влади²⁹⁰.

Як на наш погляд, ці положення є неповними й не враховують усієї повноти ситуації, котра склалася в РКУ. Поділяємо точку зору О. Гончаренка, який вважав, що окупаційний режим в РКУ зазнав системної політичної кризи. Однією з причин системної політичної кризи гітлерівського режиму на теренах України стали деструктивні явища та процеси у функціонуванні окупаційного апарату влади. До появи цих процесів призвели особливості політичного устрою тогочасної Німеччини та нацистська ідеологія. «Вождизм», зверхність «арійської раси», расистський антисемітизм, які були уведений в практику окупаційного адміністрування, призвели до неадекватно високого рівня паралелізму та дублювання в роботі окупаційних органів влади. Окрім того, й особисті конфлікти та протиріччя у світоглядних баченнях керівників системи стали причинами деструктивних явищ у роботі адміністрації РКУ. Дослідник зазначив, що керівництво РКУ відмовлялося виконувати цілком прагматичні і, потрібно визнати, раціональні на той час регулятивні імпульси, що надходили від Райхсміністерства східних окупованих територій. Генеральні комісари отримували дозовану кількість директивних вказівок та установок, які виражали виключно особисту позицію Е. Коха.

Невідповідність структури окупаційних організацій вимогам діяльності, якою вони займалися, призводила до появи структурно-організаційних причин розвитку кризових явищ. Окупаційний апарат влади був переобтяжений службовими завданнями, виконати які, через дефіцит кваліфікованих управлінців, матеріально-технічних ресурсів, низький рівень транспортного сполучення та комунікацій, було вкрай складно. Не були

²⁸⁹ Кучер В.І. Німецька окупація України в початковий період війни: політико-економічна парадигма. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України*. Київ, 2008. Вип. 39. С. 303.

²⁹⁰ Двірна К.П., Левченко Ю.І. Рейхскомісаріати «Україна» та «Остланд» в період німецької окупації: особливості територіально-управлінської системи та політики. *Грані*. 2014. № 3. С. 112.

оптимальними і функціональними зв'язки німецьких органів влади із структурними елементами системи окупаційних установ²⁹¹.

Схожу позицію займала І. Гончаренко, яка, досліджуючи становище системи професійної освіти в РКУ, зазначила, що свою відносну самостійність у прийнятті управлінських рішень стали проявляти не лише генеральні комісари, а й керівники гебітскомісаріатів. Частина цих керівників виконували вказівки Е. Коха або ж посилались на установки Райхсміністерства східних окупованих територій. А окремі генеральні комісари та й гебітскомісари взагалі не виконували жодної з них, прагнучи усунути від існуючого управлінського конфлікту.

На основі різного бачення підходів до організації системи освіти в окупованій Україні між РКУ та Райхсміністерством східних окупованих територій розпочалася «війна законів». При цьому нормативно-правові акти, видані райхсміністром та райхскомісаром, часто суперечили один одному. Е. Кох взагалі відмовлявся виконувати прямі вказівки А. Розенберга, хоч той, з формальної точки зору, був його безпосереднім керівником²⁹².

Окрім РКУ, в Україні функціонувала і ВЗО. Загалом, у свій час, уся окупована територія країни перебувала в управлінні військових. Як уже зазначалося, лише зі створенням РКУ військові поступово передавали владу цивільній адміністрації. А з воєнними поразками Вермахту в 1943 р. розпочався протилежний процес – цивільна адміністрація РКУ евакуювалася й поступалася місцем військовому командуванню. Окрім того, і військові, і цивільні адміністратори тісно співпрацювали між собою, координували певні напрямки діяльності. Представники військових були присутні на засіданнях у Райхсміністерстві східних окупованих територій, а службовці відомства А. Розенберга були направлені в штаби груп армій, які вели наступ на фронтах. На засідання в ОКХ (Верховне командування сухопутних сил Вермахту) і ОКВ (Головне командування збройними силами Німеччини) також направлялися підлеглі А. Розенберга.

Визначаючи ВЗО, слід мати на увазі поняття оперативного тилу Вермахту і власне «військової зони». Глибина оперативного тилу Вермахту обмежувалася по мірі просування в глиб території СРСР шляхом передачі районів під управління цивільної окупаційної адміністрації. До складу ж ВЗО увійшло п'ять областей України, які не увійшли до РКУ і протягом усього періоду

²⁹¹ Гончаренко О.М. Організаційно-правове забезпечення функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2011. С. 398.

²⁹² Гончаренко І.В. Професійна освіта на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 50.

окупації перебували під військовим управлінням – Чернігівська, Сумська, Харківська, Сталінська (нині Донецька) й Ворошиловградська (Луганська), інколи додають Крим, хоча до 1954 р. він не входив до складу УРСР.

Органи військового управління функціонували або як самостійні відділи, або як група управління при оберквартирмейстері армії (VII адміністративний відділ). Вищим органом військового управління на території тилового району спочатку був VII відділ при штабі командуючого військ тилового району. З кінця 1942 р. керівництво органами управління у військовій зоні здійснювалось адміністративними відділами при штабах груп армій, які з цією метою забезпечувались кваліфікованими службовцями.

В. Нестеренко встановив, що територіальними військовими органами були комендатури кількох типів. Серед переліку комендатур, які знаходились на території оперативного тилового району групи армій «Б» на 18 вересня 1942 р. і підпорядковувалися в будь-якому відношенні командуючому оперативного тилового району, дослідник назвав головні польові комендатури № 399 у Конотопі і № 397 («Донець») у Сталіно (Юзівка). Першій підпорядковувались такі: польові комендатури в Рильську № 194, Ніжині № 197, Старобельську № 198, Чугуєві № 503, Обояні № 754, а також 21 гарнізонна комендатура (I) та 2 гарнізонні комендатури (II). Другий – у Сталіно: польові комендатури у Ворошиловграді (Луганськ) № 243, Новочеркаську № 245, гарнізонна комендатура Сталіно, 16 гарнізонних комендатур (I).

Підпорядковані командуючому військами оперативного тилового району групи армій «Б» у будь-якому відношенні, та передані тактично командуючому групи армій або 2-ій або 6-ій арміям вважались 3 польові комендатури і 11 гарнізонних (I). Діяли на терені групи армій «Б», але не підпорядковані командуючому оперативного тилового району цієї групи гарнізонна комендатура Харкова, 9 гарнізонних (I), 5 гарнізонних комендатур (II)²⁹³.

У великих містах створювали штадткомендатури, які здійснювали загальне керівництво діяльністю всіх комендатур, що перебували в армійському тилу. Дислокацію та чисельність комендатур Вермахту визначали відповідно до географічного розташування населених пунктів та оперативної обстановки²⁹⁴.

Зазначимо, що визначення ВЗО є більш складним терміном, оскільки воно доповнюється дефініцією «оперативний тил Вермахту». Як з'ясував О. Мітягін, окупована Вермахтом територія була розподілена на чотири зони.

²⁹³ Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2005. С. 34, 35.

²⁹⁴ Кононенко Р. Правові засади регулювання охорони тилу окупаційних військ гітлерівської Німеччини в умовах війни на території УРСР (1941–1944 рр.). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 6. С. 235.

Перша – «бойова» (прифронтова смуга) передбачалась глибиною до 20 км від лінії фронту. У цій окупаційній зоні підтримкою прифронтового займалися відділи 1 Ц штабів армій, корпусів і дивізій, фронтові органи Абверу, підрозділи штабу ОКХ «Іноземні армії Схід», Таємна польова поліція – ГФП та польова жандармерія.

Адміністративні межі другої зони (армійський тиловий район – АТР), розпочиналися за прифронтовою смугою і простягалися до 100 км в глибину окупованої території. Чисельність задіяних тут охоронних сил зростала. Підтримання окупаційного режиму, забезпечення безпеки тилу фронтових частин і з'єднань в зоні АТР покладалось на спеціально призначених комендантів із підпорядкованими їм військовими формуваннями. У більшості це були поліцейські охоронні батальйони. Відповідну роботу тут здійснювали також військова контррозвідка (Абвер III), підрозділи польової фельджандармерії (ПЖ), Таємної польової поліції, поліції порядку («ОРПО»), кримінальної поліції («КріПо»), органи поліції безпеки та СД, допоміжної поліції («шццманшафт»), а головним чином есесівські айнзатцкоманди.

На третю зону (оперативний тиловий район – далі ОТР) груп армій на чолі з командувачами охоронними військами під номерами 101 (група армій «Центр»), 102 («Південь») і 103 («Норд») з власними, а також приданими охоронно-військовими силами союзників, покладались аналогічні обов'язки. Її межі встановлювалися на 350–500 км від лінії фронту. В оперативному підпорядкуванні командування військами ОТР перебували й спеціальні представники СС з підлеглими їм поліцейськими та есесівськими формуваннями. З охоронних питань юрисдикція командувача військами ОТР поширювалась на всі зони. Важливою складовою охоронно-карального механізму, насамперед в останній окупаційній зоні, виступали охоронні дивізії.

Особливістю всіх окупаційних зон була підлеглість військовому командуванню сухопутних військ в особі командувачів груп армій і армій Вермахту.

Відповідно до додатку до директиви ОКВ № 21 від 13 березня 1941 р. вплив військових інстанцій поширювався і на рейхскомісаріати. З цією метою в них від Вермахту призначалися спеціальні командувачі зі збройним контингентом та широкими повноваженнями охоронно-карального характеру. У спеціальних вказівках (січень 1941 р.) до директиви № 21 (плану «Барбаросса») зазначалося: «Для здійснення військових заходів в областях, що перебувають поза зоною бойових дій, буде призначено командувачів окупаційними військами, які підпорядковуватимуться начальнику штабу верховного Головнокомандувача збройних сил. Перед ними стоять завдання командувача військами територіального військового округу, і вони наділяються правами

головнокомандувача армією. На них покладається наступне: а) тісна співпраця з рейхскомісарами з метою надання їм сприяння у виконанні поставлених перед ними політичних завдань; б) експлуатація країни і використання її господарських ресурсів для потреб германського господарства; в) використання можливостей країни для забезпечення військ у відповідності з вимогами верховного командування армією; г) військова охорона усієї області, у першу чергу аеродромів, шляхів сполучень та транспортних засобів від повстань, саботажу і парашутних частин противника; д) регулювання руху на дорогах...».

У РКУ представником ОКХ став генерал авіації Кітцінгер. Підлегли йому військові формування спочатку включали лише охоронні батальйони. Згодом (1942 р.) їх вимушено посилили 12-м резервним армійським корпусом, а також 143 та 47-ю резервними дивізіями. Територію РКУ покрили густою сіткою комендатур – гарнізонних, міських, районних тощо. Водночас в областях, що входили до його складу, за безпеку відповідали не військові органи, а РСХА з відповідними територіальними органами поліції безпеки та СД. Усі вони, зокрема генерал Кітцінгер, підпорядковувались Коху²⁹⁵.

Для підтримки безперервної роботи окупаційних органів влади, а також із метою реалізації специфічних завдань з «умиротворення» захоплених територій, фізичного винищення частини місцевого населення (євреїв та циган), ліквідації потенційних противників німецького окупаційного режиму в РКУ та ВЗО функціонували відповідні поліційні формування.

У зоні відповідальності військової адміністрації, як у тій, що пізніше була передана в підпорядкування РКУ, так і в зоні, котра сформувалася як ВЗО, функціонували такі німецькі поліційні формування, як-от: команди поліції безпеки та СД (оперативні групи А, Б, С, Д та 16 оперативних команд); польова жандармерія (перебувала в управлінні комендатур), підрозділи таємної польової поліції (ГФП).

До компетенції команд поліції безпеки та СД належало фізичне знищення визначених расових та політичних ворогів Райху. Для керівництва цими каральними підрозділами вводилась посада вищого фюрера СС і поліції²⁹⁶.

Німецькі поліційні служби в РКУ представляла поліція порядку, котра складалася з двох підрозділів – охоронної поліції та поліції порядку. До неї ж належали цивільна жандармерія РКУ та пожежна поліція. Представники поліції безпеки, гестапо та кримінальної поліції складали порівняно невеликий підрозділ під назвою поліції безпеки та СД.

²⁹⁵ Мітягін О.О. Охорона оперативного і військового тилу Червоної Армії та Вермахту на території України (1941–1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22. Київ, 2017. С. 72–74, 78, 81, 82.

²⁹⁶ Гончаренко О.М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія. Київ, 2011. С. 170–185.

Загальне керівництво німецькими поліційними підрозділами здійснював Вищий СС і поліцейський фюрер, який мав двох заступників – поліції безпеки і СД та поліції порядку. Приблизно аналогічна структура була створена й на рівні генеральних комісаріатів та гебітскомісаріатів, але підрозділи поліції безпеки та СД створювалися лише в основних адміністративних центрах генеральних округ. Останні ж підпорядковувалися не адміністрації РКУ, а безпосередньо відомству Г. Гімлера²⁹⁷.

Німецькі поліційні служби мали порівняно невеликий чисельний склад. Наймасовішим за чисельністю особового складу стала місцева поліція. Так, 6 листопада 1941 року Г. Гімлер видав наказ про створення й структуру місцевої допоміжної поліції, яка отримала назву «шцманшафт, або шума» (Schutzmannschaft, Schuma).

Вона мала складатися з чотирьох компонентів: 1) місцева поліція, що отримала назву «шцманшафт індивідуальної служби (міста-району)» (Schutzmannschaft-Einzeldienst (Stadt-Land)); 2) шцбатальйони, або інакше – «закриті частини «шума» (Schutzmannschaft-Bataillonen, або Geschlossenen Einheiten der Schutzmannschaft); 3) пожежна охорона (Feuerschutzmannschaft); 4) допоміжні й запасні формування (Hilfschutzmannschaft). Усі ці підрозділи підпорядковувалися німецькій поліції порядку. Восени 1941 р. було остаточно сформовано системи поліційних органів на рівні місто – район – село.

Окрім цього, в Україні було здійснено спроби створення водної поліції, а також пожежної охорони. У листопаді 1942 р. в прифронтових містах РКУ (Ворошиловград, Харків, Ростов) місцеве поліцейське командування здійснювало заходи зі створення служб ліквідації наслідків повітряних нальотів (Luftschutz).

Шцбатальйони стали територіальними охоронними частинами, сформованими з місцевих добровольців під німецьким командуванням. Як і всі інші структури «шума», вони повинні були підпорядковуватись командувачу німецької поліції порядку. Шцбатальйони повинні були поділятися на три основні типи: охоронні (Wachbataillonen), запасні (Ersatzbataillonen) та польові (Feldbataillonen). У РКУ планувалось створення частин тільки перших двох типів²⁹⁸.

Окрім поліційних формувань, як в РКУ, так і в ВЗО були створені органи місцевого управління. Практично, позиція як цивільних, так і військових адміністраторів у цьому питанні співпадала – вони не могли мати жодного ступеня самостійності

²⁹⁷ Гончаренко О. Німецькі поліційні органи на теренах Райхскомісаріату «Україна»: проблеми організаційної структури та службової компетенції (1941–1944 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія Тернопіль, 2010. Вип. 1. С. 136, 137.

²⁹⁸ Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). Київ, 2012. 174 с.

чи то принаймні автономності й мали працювати виключно на потреби нав'язаного ззовні окупаційного режиму. Але без цих управлінських структур здійснення окупаційної політики було б неможливим. Для цього в Райху не вистачало ні суто кадрового потенціалу, ні адекватного розуміння умов, які склалися в місцевому соціумі. До того ж більшість місцевих управлінців добре орієнтувалися в місцевому середовищі, були особисто знайомими із суб'єктами суспільного життя.

Водночас уже в цьому сегменті окупаційної політики проявилися невідповідності між нацистською ідеологією й окупаційною практикою. Кадрового потенціалу для заміщення відповідних посад в органах місцевого управління не вистачало, а тому німецьким адміністраторам, зазвичай гебтскомісарам та керівникам військових комендатур, довелося допускати до роботи в них навіть колишніх комуністів та представників радянської номенклатури, яких перед цим планувалося знищити.

Досить часто в літературі органи місцевого управління, які створювалися в РКУ та ВЗО, називають «місцевим самоврядуванням». Але ці управлінські структури не мали жодного ступеня самостійності, перебували під неупинним контролем німецьких управлінців і не могли приймати незгоджених з окупантами рішень²⁹⁹.

Елементи самоврядності проявлялися виключно на початковому етапі окупації, і то переважно з ініціативи членів «похідних груп» ОУН, які таким чином намагалися встановити свій контроль і вплив на місцеве населення. Проте і в цьому випадку новопосталі органи управління легалізувалися виключно рішеннями німецьких військових властей³⁰⁰.

Місцеву владу в РКУ та ВЗО репрезентували міські, районні та сільські управи. Німецька влада не допускала створення управлінської вертикалі в цих органах. Виключно сільські управи перебували у відомчому підпорядкуванні районних управ³⁰¹. Органи ж обласного управлінського рівня взагалі не створювалися. Лише в окремих регіонах РКУ влітку 1941 р. почали функціонувати ці структури. Та вже на початку 1942 р. їх було розформовано³⁰².

²⁹⁹ Гончаренко О. Правова природа органів місцевого управління цивільної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна»: юридична теорія та окупаційна практика (1941–1944 рр.). *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* Київ, 2009. Вип. 12. С. 151–160.

³⁰⁰ Гончаренко О. Похідні групи ОУН (6) на теренах Наддніпрянщини: до питання про результативність спроб інтеграції до окупаційних органів влади (1941–1944 рр.). *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2008. № 14. С. 234–241.

³⁰¹ Гончаренко О. Сільські управи в системі окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура, компетенція та досвід функціонування (1941–1944 рр.). *Український селянин: Зб. наук. праць*. Черкаси, 2010. Вип. 12. С. 243–247.

³⁰² Гончаренко О. Органи обласного управління на теренах Райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура, компетенція та досвід функціонування (1941–1944 рр.). *Часопис української історії*. Київ, 2010. Вип. 17. С. 37–41.

На окуповану територію України поширили свою юрисдикцію й інші відомства Третього Райху, зокрема економічні. Так, відповідно до Указу А. Гітлера від 17 липня на окуповані землі поширював владу Г.Герінг, який із 29 червня 1941 р. займався економічним планом на чотири роки. У зв'язку з цим на території, підпорядкованій А. Розенбергу, перебували військово-господарські інстанції, підпорядковані Г. Герінгу. Крім того, керівництво економікою в окупованих областях здійснювалося штабом з управління економікою Ост³⁰³.

Отже, Україна у відповідності з планами нацистського керівництва Третього Райху мала стати майбутнім «життєвим простором» для «арійського народу». Перетворення загарбаної території на «життєвий простір» і було метою встановленого в Україні нацистського окупаційного режиму. Цій далекосяжній стратегічній меті підпорядковувалися завдання окупації, успішна реалізація яких мала готувати базу для досягнення мети встановленого режиму. Задля цього керівництво Третього Райху передбачало негайну ліквідацію будь-яких ознак радянської державності, адміністративно-територіального й політичного устрою довоєнної УРСР; винищення соціально-політичної опори сталінського режиму, а саме колишніх комуністів, а також так званої радянської номенклатури й «активу»; тотальну фізичну ліквідацію народів, визнаних нацистською ідеологією расово неповноцінними (євреїв та циган), психічнохворих осіб; деурбанізацію й знелюднення населення окупованої країни; економічну експлуатацію сировинних, продовольчих та людських ресурсів; деінтелектуалізацію українського населення.

На реалізацію мети й завдань окупаційного режиму працювала вся бюрократична машина Третього Райху. Також для безпосереднього виконання завдань окупації була створена система органів окупаційного адміністрування, зокрема Райхсміністерство східних окупованих територій, РКУ та ВЗО. До складу РКУ входили генеральні комісаріати, які у свою чергу поділялися на гебітскомісаріати. Управління в зоні ВЗО здійснювали фельд- та ортскомендатури.

У зонах відповідальності РКУ та ВЗО функціонували поліційні та військові структури, які охороняли встановлений правопорядок, проводили боротьбу з рухом Опору, здійснювали інші заходи, визначені специфікою їх службової компетенції.

Важливе місце в реалізації завдань окупаційного режиму відігравали органи місцевого управління, представлені районними, міськими та сільськими управами. Перебуваючи під тотальним контролем окупаційної адміністрації, їх особовий склад мав виконувати вказівки німецьких управлінців. Зміст

³⁰³ Тарнавський І.С. Рейхсміністерство окупованих східних територій та підпорядковані йому місцеві органи: історія створення, структура та діяльність (1941–1945 рр.). Наука. Релігія. Суспільство. 2013. № 1. С. 55.

службової компетенції органів місцевого управління, порядок створення не дозволяє кваліфікувати їх у якості органів «самоврядування».

Утім, результати окупаційного адміністрування були невтішними. Окупаційний режим у РКУ зазнав системної політичної кризи. Однією з причин кризи стали деструктивні явища та процеси у функціонуванні окупаційного апарату влади, а також неадекватно високий рівень паралелізму та дублювання в роботі окупаційних органів влади. А особистий конфлікт між А. Розенбергом та Е. Кохом призвів до появи деструктивних явищ у роботі адміністрації РКУ. Сам же окупаційний апарат влади був переобтяжений службовими завданнями, виконати які через дефіцит кваліфікованих управлінців, матеріально-технічних ресурсів, низького рівня транспортного сполучення та комунікацій було вкрай складно.

2.2. Український соціум в умовах нацистського «нового порядку»

З початком гітлерівської окупації Україна була позбавлена будь-яких ознак державності, а українське суспільство зазнало заходів нещадного соціального експериментаторства нацистів, завданням яких стала безпосередня підготовка майбутнього «життєвого простору». Саме це завдання консолідувало всі заходи, уведені гітлерівськими адміністраторами в окупованій Україні, зокрема в зонах відповідальності цивільної адміністрації РКУ та керівництва ВЗО. Керманічі «нового порядку» не відступали від цього завдання, і навіть військові поразки та майбутній крах Третього Райху не змінювали цього принципного підходу.

Зважаючи на значні досягнення вітчизняних науковців у реконструкції подій окупаційного режиму, проведений ними аналіз німецьких оригінальних документів (у частині сегмента предмета їх розвідок), при розкритті цієї проблеми зосередимося на результатах її студіювання дослідниками. А те, що значна частина проблеми функціонування українського суспільства в окупаційному соціумі вже вивчена, зазначалося в попередніх підрозділах нашої роботи.

Становище, у якому опинилося українське суспільство періоду гітлерівської окупації, мало критичні й розбалансовані соціальні характеристики. До того ж населення країни перебувало в стані глибокого психологічного шоку, посиленого першими не лише жорсткими, а й небаченими за розмірами репресіями німецької адміністрації та спеціальних поліційних підрозділів. В. Крижний, аналізуючи повсякдення Харкова з позицій соціології, виокремив прояви та причини розповсюдження катастрофічної свідомості та масової паніки серед населення. Причини такого явища, на думку дослідника, потріб-

но шукати не тільки в невизначеності сьогодення та найближчого майбутнього, яке насувалось із воєнною окупацією, але й у життєвому досвіді нещодавнього минулого. Індивідуальний та колективний досвід недавньої історії, яку довелося пережити, – революція, громадянська війна і перша німецька окупація міста, голод 1933–1934 рр., передвоєнні політичні репресії тощо – формували у населення способи сприйняття дійсності, у яких потреба в рішучих діях, спрямованих на самозбереження, відігравала домінуючу роль. Маючи витоки в індивідуальному досвіді багатьох мешканців міста, страх перед майбутнім транслювався в колективну катастрофічну свідомість, яка перетворювалася під час безвладдя в деструктивні форми масової паніки. В. Крижний припустив, що прояви масової паніки та «соціального божевілля» стали також результатом розладу психологічних механізмів адаптації до невідомого з приходом нового окупаційного режиму й реакцією індивідів на руйнацію ціннісно-нормативних устоїв суспільства³⁰⁴.

Для характеристики становища українського суспільства початкового періоду окупації варто скористатися міркуваннями О. Гончаренка, який, досліджуючи проблему участі місцевого населення України порятунку євреїв, звернув увагу й на соціальні характеристики місцевого соціуму, називаючи його «суспільством окупаційного типу». Міркування дослідника полягали в тому, що для тогочасного суспільства були характерними диспропорції статевого, вікового й соціального рівнів. Більшість мешканців окупованої України становили жінки й діти. Чоловіки призовного віку знаходилися на фронтах, перебували в таборах військовополонених або поверталися з них. Тисячі українських жінок розшукували своїх чоловіків та синів, поневіряючись по всій країні. Елементарні соціальні зв'язки між людьми виявилися розірваними, а для їх відносної стабілізації й відновлення знадобився певний час³⁰⁵.

На українське суспільство, яке опинилося в таких складних соціально-психологічних умовах були спрямовані німецькі репресивно-каральні заходи, метою яких стало перекроювання етнічної карти країни. З першого й до останнього дня окупації практично відкрито, на очах у місцевого населення проводилися заходи Голокосту, результатом яких стало тотальне винищення єврейської спільноти України. Усього, за підрахунками дослідників, за роки окупації в країні загинуло 1,5 млн. євреїв³⁰⁶. Одночасно з євреями в Україні

³⁰⁴ Крижний С.Г. Цивільний колабораціонізм як соціальне явище (на прикладі міста Харкова під час окупації 1941–1943 рр.): автореф. дис. ... канд. соц. наук : 22.00.04. Харків, 2010. С. 13, 14.

³⁰⁵ Гончаренко О. До питання про участь місцевого населення у порятунку євреїв на території Рейхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 2010. № 1. С. 130, 131.

³⁰⁶ Гончаренко О. Політика нацистського геноциду євреїв України. *Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 790–795.

мали зникнути й цигани (роми). Вони також стали об'єктом нещадних німецьких репресивно-каральних заходів. Кількість представників цього етносу, яка загинула в Україні від рук німецьких, румунських та угорських окупантів, підрахувати досить важко, оскільки точна статистика по відношенню до них не велась³⁰⁷. Та, власне, і самі дослідження політики нацистів щодо циган лише нещодавно стало предметом наукових студій вітчизняних дослідників.

Оскільки фактично Україна перетворилася на плацдарм підготовки «життєвого простору», доля інших категорій населення мала також трагічний вимір. Нацисти планомірно й педантично проводили заходи з «обезлюднення» України, використовуючи при цьому «політику голоду» як зброю. Окупаційні адміністратори не збиралися звертати увагу на продуктове забезпечення місцевого населення. В особливо складних умовах перебували мешканці великих міст. Лише працюючі та члени їх сімей могли одержати певні продукти харчування. Заробітної ж плати при високих цінах на продукти харчування та речі першої необхідності катастрофічно не вистачало. Доля ж інших членів суспільства перекладалася на органи місцевого управління, які не володіли достатніми ресурсами для їх повноцінного забезпечення, хоч таки намагалися щось із цим вдіяти. Тому у великих містах із настанням зими майже спалахнув голод. Містяни змушені були здійснювати натуральні обмінні операції в селах. Але доступ до них через запровадження пропускового режиму й обмеження можливостей на пересування населення були вкрай обмежені. До того ж окупаційна адміністрація стримувала торгівлю на базарах, забороняючи їх або обмежуючи товарний асортимент. А до цього додавалися відсутність достатньої кількості палива, одягу та медикаментів.

Фактично в окупованій Україні проводилась деурбанізація, й основною її причиною, як зазначила В. Нестеренко, стала саме відсутність достатньої кількості продовольства³⁰⁸. У результаті кількість міського населення невпинно зменшувалась.

Досить складна ситуація склалася в промисловій сфері. Бойові дії, радянська евакуація та тактика «випаленої землі», яку використовувала більшовицька влада при відступі, майже знищили промислові підприємства, транспортну та комунальну інфраструктуру. Проте це було лише «на руку» гітлерівцям, оскільки вони могли піддати радянську владу нищівній критиці, адже саме вона позбавила суспільство найнеобхіднішого. З іншого ж боку, ніхто й не збирався відновлювати в окупованій Україні промисловість. За погляда-

³⁰⁷ Зіневич Н. До питання про специфіку геноциду ромів на українських землях у роки Другої світової війни. *Голокост і сучасність*. 2009. № 2. С. 148–163.

³⁰⁸ Нестеренко В. Фактори деурбанізації в областях військової зони України (1941–1943 рр.). *Сумський історико-архівний журнал*. 2014. № XXIII. С. 74–80.

ми нацистського керівництва Третього Райху, майбутній «життєвий простір» мав стати суто аграрним з елементарною видобувною та переробною галузями економіки. Відновленню підлягали лише підприємства, які мали стратегічне значення для потреб Третього Райху та підрозділів Вермахту. Інші ж підприємства та елементи інфраструктури продовжували залишатися в занедбаному стані. І. Ветров із цього приводу заявив про виключно деструктивний, хижацько-грабіжницький характер економічної політики Третього Райху в Україні³⁰⁹.

Значна увага в окупаційному адмініструванні приділялася сільському господарству, продукція якого повинна була забезпечувати як Вермахт, так і населення Німеччини, яке в умовах війни помітно відчувало нестачу продуктів харчування та сировини для промисловості. Тому з початку окупації був узятий курс на збереження колишньої радянської колгоспно-радгоспної системи, яка виявилась зручним та ефективним засобом викачування відповідних ресурсів із сільськогосподарської сфери України.

Реформування в сільському господарстві розпочалося з появи 15 лютого 1942 р. наказу А. Розенберга про ліквідацію «Статуту сільськогосподарської артілі». Реалізувати аграрну реформу планувалося в три етапи. Перший – передбачав створення на базі колишніх колгоспів «громадських господарств», другий – перехід до «товариств по спільному обробітку землі» («землеробських товариств», «хліборобських спілок»), на третьому етапі планувалося наділити селян землею в індивідуальне користування³¹⁰.

Зазначимо, що аграрна реформа, яка розпочалася з ініціативи А. Розенберга, мало що вирішувала, адже в нацистів не вистачало часу для її успішної реалізації, а в РКУ її проведенню опирався Е. Кох та частина підпорядкованого йому адміністративного апарату. Та, власне кажучи, і відомство чотирирічного плану на чолі з райхсміністром Г. Герінгом вважало за необхідне зберегти радянську колгоспно-радгоспну систему й планувало організувати виробництво на базі великих господарств. У результаті, як зазначив О. Перехрест, аграрна політика окупантів мала яскраво виражений грабіжницький і злочинний характер, спрямовувалася на максимальне вилучення з українського села матеріальних цінностей, техніки, худоби, продовольства тощо, знищення сільськогосподарського потенціалу³¹¹.

³⁰⁹ Ветров І.Г. Економічна експансія «третього рейху» та промисловість України в роки Другої світової війни : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 1999. 22 с.

³¹⁰ Глушенюк Н.М. Аграрна політика Німеччини в Рейхскомісаріаті «Україна» 1941–1944 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2005. С. 7.

³¹¹ Перехрест О.Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2010. С. 33, 67, 68.

Із придушенням німецького «бліцкригу» в Україні проявився ще один фактор окупаційної політики, котра полягала в максимальному залученні працездатного населення, здебільшого молоді, на примусових роботах у сільсько-господарстві та промисловості Третього Райху. Проголосивши добровільні принципи набору на ці роботи, окупаційна адміністрація та представники відомства Ф. Заукеля їх грубо порушували. У результаті, за підрахунками дослідників, з України було вивезено 2,4 млн. осіб працездатного населення³¹². Це ще більше прискорило темпи деурбанізації та посилило негативні явища в соціально-демографічній структурі населення України, уже й так розбалансованої гітлерівським вторгненням та діяльністю окупаційної адміністрації в РКУ та ВЗО.

Український народ із початком окупації чекала ще й деінтелектуалізація. У майбутньому «життєвому просторі» українцям готувалася роль робочої сили, позбавленої власної еліти й нездатної на будь-який опір пануючій «арійській расі». Тому з початком окупації була знищена та система освіти, яка існувала в УРСР перед німецьким вторгненням. Українці одержали право виключно на початкову освіту, а також здобуття фахової (професійної) освіти. Проте, зустрівшись із гострою кадровою проблемою, керівництво обох окупаційних зон – як РКУ, так і ВЗО – змушене було відкривати заклади професійної освіти, у тому числі й вищої. Деякі з цих навчальних закладів устигли випустити частину спеціалістів, здебільшого із середньою спеціальною освітою – фельдшерів, медичних сестер, техніків, механіків та спеціалістів сільськогосподарського профілю. І навіть відкрита протидія цим заходам керівника РКУ Е. Коха нічого принципово не змінила. Кадровий голод примушував генеральних комісарів виконувати вказівки А. Розенберга й таки йти на відкриття частини навчальних закладів. Те ж саме стосується й роботи освітніх закладів, які готували робітничі кадри.

Більшість контингенту навчальних закладів окупаційного періоду становили студенти довоєнних освітніх установ. За рахунок цього окупаційна адміністрація отримувала можливість здійснити прискорене навчання й підготувати кваліфікованих спеціалістів³¹³.

Ще одним важливим сегментом окупаційної політики як у РКУ, так і в ВЗО стала нацистська пропаганда. За цей напрямок роботи відповідало Райхсміністерство народної освіти та пропаганди, яке очолював Й. Геббельс. «Промивання мізків» місцевого населення проводилося здебільшого через

³¹² Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). Київ, 2009. С. 209.

³¹³ Гончаренко О.М., Гончаренко І.В., Куницький М.П. Нацистська окупаційна політика у сфері освіти на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): монографія. Київ: ПП «НВЦ «Профі», 2014. С. 230.

місцеву пресу. О. Гончаренко, проаналізувавши зміст публікацій окупаційної преси РКУ, виділив її чітку антирадянську та антисемітську спрямованість, а також наявність кількох типів пропагандистських матеріалів. Частина з них використовувалась із суто тактичних міркувань, спрямовувалася на розпалювання міжнародної ворожнечі та організацію участі місцевого населення у виявленні євреїв, які переховувались від каральних структур окупаційної влади. Інша частина статей антисемітського спрямування мала більш віддалене, стратегічне завдання, що полягало в дискредитації радянського керівництва як бездумного та злочинного виконавця волі «світового єврейства».

За допомогою антисемітської ідеології нацистська окупаційна влада намагалася залучити частину українського населення до співпраці або принаймні нейтралізувати його. Матеріали не мали конкретного характеру й містили образи абстрактних форм «єврейських злочинів», учинених проти українців. Спираючись на морально-психологічні й світоглядні стереотипи маргіналізованої частини українського суспільства, нацистська пропаганда експлуатувала його найгірші риси й почуття, спрямовуючи їх на підтримку жахливого терору³¹⁴.

Отже, окупаційна політика в РКУ та ВЗО проводилась на основі репресивно-каральних заходів щодо євреїв, циган (ромів), колишньої радянської партійно-господарської номенклатури, нещадної економічної експлуатації людських і сировинних ресурсів України, а також деурбанізації, деіндустріалізації та деінтелектуалізації місцевого населення.

Фактично німецька окупаційна політика як у РКУ, так і ВЗО представляє собою континентальну колоніальну експансію військово-поліційного типу. У РКУ було проведено спробу надати їй «німецького обличчя» шляхом створення «гегевальдів» та широкої соціальної підтримки «фольксдойчів». Для населення окупованих територій створювалася окрема, аніж у метрополії, нормативно-правова база. Німецька держава делегувала адміністративному апарату РКУ та ВЗО право представляти її на загарбаних землях.

Основу апарату управління в РКУ становила цивільна адміністрація, охоронні війська та поліційні формування, а в ВЗО – однойменна адміністрація, військові підрозділи та відповідні поліційні служби. На нижчі адміністративні посади в органи місцевого управління були допущені представники місцевого населення, які, виконуючи безпосередні німецькі вказівки, займалися зборами податків, налагодженням комунальної інфраструктури. Були створені й місцеві поліційні структури, особовий склад яких виконував вказівки німецьких управлінців. Звісно, що привілейоване місце займали німецькі чиновники, військові

³¹⁴ Гончаренко О. «Юдео-більшовизм» як модель ідеологічної обробки місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Київ, 2014. Вип. 4 (6). С. 70–85.

та представники поліційних служб, які користувалися фактично необмеженою владою. Отже, на наш погляд, є всі підстави вважати нацистський окупаційний режим не «військово-каторжним» чи то «рабсько-кріпосницьким», а німецькою континентальною військово-поліційною колоніальною структурою, метою якої було встановлення «життєвого простору» для «арійців».

Взаємні відносини між німецькими колонізаторами й місцевим населенням склалися на нерівноправній основі. Окупаційні адміністратори здебільшого не лише не володіли українською мовою, а й прагнули її не вивчати, користуючись послугами перекладачів. Не проводилися також і заходи з германізації місцевого населення, залучення його до ідеології нацизму, яка залишалася винятковою прерогативою німців. В окупаційних зонах заборонялися міжрасові шлюби.

І хоч імміграційна політика Третього Райху в захоплені терени України так і не розпочалася, усе ж можемо стверджувати про існування в ній німецького колоніального суспільства, яке складалося з представників цивільного, військового, поліційного та господарського апарату. Звісно, що більшість цієї соціальної спільноти, побудованої за професійним принципом, становили чоловіки, хоч в апараті окупаційних відомств перебувало немало жінок. Директивними вказівками центральних відомств Райху членам сімей цих службовців заборонялося відвідувати їх на службі в Україні.

Про формування німецького колоніального простору в Україні свідчить і факт наділення немалими земельними наділами високопоставлених нацистів. О. Перехрест із цього приводу зазначив, що ще в 1941 р. частина земель радгоспів і колгоспів, а в 1942 р. – державних маєтків та громадських господарств, була роздана німецьким власникам, головним чином генералам та офіцерам СС, найактивнішим прибічникам гітлерівського режиму, а також високопоставленим чиновникам окупаційної влади для створення приватних сільськогосподарських маєтків.

3 липня 1942 р. організацією сільськогосподарських маєтків для есесівців керував начальник німецьких концтаборів О. Поль. У стислі терміни він створив приватні маєтки на території від Прибалтики до України загальною площею 600 тис. га. У зв'язку з тим, що в деяких випадках нові власники землі втрачали відчуття міри, райхсфюрер СС Г. Гімлер 26 жовтня 1942 р. видав циркуляр, яким обмежив площу маєтків – не більше 160 га. Причина цього крилася в тому, що керівники Третього Райху не бажали розбазарювати землю на створення нечисленних латифундій – вона була потрібна для наділення мільйонів німецьких колоністів ділянками по кілька десятків гектарів. Лише на Київщині було створено 19 поміщицьких маєтків і 2636 фермерських господарств, яким належало 519 998 га привласнених найкращих земель та

велика кількість сільськогосподарських машин. На території Волині та інших західних областей було організовано 1199 поміщицьких маєтків, у яких сконцентрувалося 546,5 тис. га земельних угідь, десятки тисяч голів худоби, чимало майна колишніх колгоспів.

Створення німецьких поміщицьких маєтків на українських землях було складовою планів колонізації окупованих східних територій, до яких належала й Україна³¹⁵.

Отже, в окупаційний період в Україні почало утворюватися німецьке колоніальне суспільство, форпост і авангард якого складали службовці та працівники відповідних управлінських та господарських структур. Разом із тим, німецьке колоніальне суспільство через причину досить короткого терміну існування так і не встигло соціально структуруватись, хоча тенденції до цього проявлялися досить рельєфно.

З 1942 р. система німецького колоніального володарювання в окупованій Україні розпочала видозмінюватися і набувала іншого обрамлення. Провал «бліцкригу», зростаюча потреба Райху в робочій силі, сировині та продовольчих ресурсах змушувала його керівництво відходити від засобів радикалізації в підготовці «життєвого простору». Як уже зазначалося, за ініціативою відомства А. Розенберга в Україні розпочинається поетапна аграрна реформа. Україна як невичерпне джерело сировини та продовольства почала займати стратегічне значення, адже без експлуатації її ресурсів для потреб Німеччини та Вермахту війну можна було вважати програною.

Водночас для підтримки окупаційного суспільства у відносному спокої й непротивленні непопулярним, дискримінаційним заходам німецької адміністрації знадобилася значна за розмірами військово-поліційна сила. Із самого початку окупації основна ставка у відносинах із місцевим соціумом робилася на застосування жорстоких репресивно-каральних заходів. Саме за рахунок них окупаційна влада намагалася примусити населення дотримуватися визначеної лише нею правомірної поведінки. Але виключно на основі застосування репресивно-каральних заходів здійснювати управління окупованим соціумом було неможливо, адже репресії й жорстокі каральні акції врегульовували порядок покарання винних у певних діях або бездіяльності осіб. Щоправда, це не стосувалося расових і політичних ворогів Райху, яких гітлерівцям потрібно було знищити в першу чергу, бо ці плани перебували в центрі догматів нацизму. Ці догмати вторгалися навіть у таку делікатну сферу, як сімейне право. Так, відповідно до німецьких нормативних установок, євреям заборонялося

³¹⁵ Перехрест О.Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). Київ, 2010. С. 44, 45.

укладати шлюб та відповідно створювати сім'ю. А за укладений шлюб між євреями й представниками інших національностей передбачалося жорстоке покарання у вигляді смертної кари.

Отже, для дотримання місцевим населенням правомірної поведінки, котра передбачала поведінку суб'єкта права (дію чи бездіяльність) відповідно до діючих юридичних приписів, які мали охоронятися владою, німецьким адміністраторам довелося створювати абсолютно нову нормативно-правову базу, тим більше, що з початком окупації радянська законодавча база оголошувалася скасованою. А що вдіяти з адміністративними, цивільними, сімейними, трудовими та іншими правовідносинами, які в будь-якому випадку існували й не вписувалися в репресивно-каральну систему окупаційного адміністрування, спочатку не знав ніхто. Те ж саме стосувалося і вчинків мешканців країни, які кваліфікувалися як дрібні злочини і підпадали під дію приписів кримінального права. А про те, що ці правовідносини характерні для будь-якого суспільства, говорити зайве.

У наших реконструкціях окупаційного режиму виходимо з того, що твердження про безправний правовий статус населення окупованої України не має нічого спільного з юридичною наукою і реальною ситуацією, яка складалася на той час. Це є вигадкою радянських пропагандистів та керманічів СРСР, яка з певних причин, оскільки мало хто займався теоретичним аналізом особливостей функціонування суспільства окупаційного типу, потрапила в історичну науку. Зазначимо, що правовий статус особи може бути суттєво обмежений, але аж ніяк не «безправний».

Певний час в окупованій Україні в царині права чинився справжній безлад. Радянське право було фактично недійсним, але й нові нормативні акти не могли з'явитися у відносно короткий термін часу. Тому частина норм радянського законодавства оголошувалася чинною, а відповідні німецькі служби розпочали роботу над створенням нормативно-правових актів, які врегульовували відносини місцевого населення в цивільній, сімейній, трудовій, адміністративній та кримінальній сферах, адже законодавство із врегулювання репресивно-каральної діяльності органів влади було не в змозі функціонувати в цьому сегменті соціальних відносин.

Результати цієї нормативної творчості німецької окупаційної влади найбільш чітко проявилися навесні 1942 р., коли було завершено роботу над приписами, котрі врегульовували порядок роботи судів, нотаріату та адвокатури, а також цивільного, сімейного та кримінального законодавства.

Отже, маємо всі підстави стверджувати, що окупаційна політика в РКУ та ВЗО проводилася на основі широкого застосування репресивно-каральних

заходів щодо євреїв, ромів, колишньої радянської партійно-господарської номенклатури, нещадної економічної експлуатації людських і сировинних ресурсів України. Також у нацистській окупаційній політиці досить чітко позначилися заходи із деурбанізації, деіндустріалізації та деінтелектуалізації місцевого населення, які в кінцевому рахунку мали призвести до створення «життєвого простору».

У період установаження нацистського окупаційного режиму в Україні почало складатися німецьке колоніальне суспільство, форпост і авангард якого складали службовці та працівники відповідних управлінських та господарських структур РКУ та ВЗО. Саме тоді німецьке колоніальне суспільство через досить короткий термін існування так і не встигло соціально структуруватися, хоча тенденції до цього проявлялися досить рельєфно.

З метою дотримання місцевим населенням РКУ та ВЗО правомірної поведінки, котра передбачала поведінку суб'єкта права (дію чи бездіяльність) відповідно до діючих юридичних приписів, які охоронялися окупаційною владою, німецьким адміністраторам довелося створювати нову нормативно-правову базу. І хоч з початком окупації радянська законодавча база була фактично скасованою, німецьким адміністраторам довелося санкціонувати дію частини довоєнних нормативно-правових актів.

У 1942 р. в результаті нормативної творчості працівників Райхсміністерства східних окупованих територій, РКУ, ОКХ, ОКВ та польових комендатур ВЗО з'явилася низка актів, які врегульовували цивільні, сімейні, трудові, адміністративні та кримінальні правовідносини місцевого населення. Водночас, на оновленій нормативній базі розпочали свою роботу місцеві судові установи, нотаріат та адвокатура, а місцеве населення одержало можливість у законний спосіб урегулювати відповідні правовідносини.

РОЗДІЛ 3.
ПРАКТИКА ВРЕГУЛЮВАННЯ ПРАВОВІДНОСИН В
ОКУПОВАНОМУ СУСПІЛЬСТВІ ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО
УПРАВЛІННЯ РКУ ТА ВЗО

3.1. Робота публічних органів влади в РКУ та ВЗО, які виконували функції судів та нотаріату

Зі встановленням окупаційного режиму, легітимацією органів влади й елементарним «умиротворенням» загарбаної території України перед керманічами «нового порядку» на порядок денний постала проблема пошуку ефективних засобів дотримання місцевим населенням правомірної поведінки, урегулювання повсякденних соціальних відносин місцевого соціуму. Звісно, що питання «умиротворення» захоплених територій здійснювалося виключно силовими, репресивно-каральними засобами. Але використати їх для впливу на соціальні відносини гітлерівці не могли, адже встановлення дати й місця народження особи, розірвання шлюбу, установлення розміру аліментних платежів, одержання спадкового майна та його поділ – ці та інші подібні відносини мали врегульовуватися іншими правовими засобами. Зрозуміло, що судові органи та нотаріат відігравали в цьому процесі досить вагомую роль.

На процес формування судових органів, нотаріату та адвокатури суттєво впливали й інші фактори, зокрема особливості організації німецьких та місцевих органів влади, особисті бачення розв'язання цієї проблеми представниками гітлерівського окупаційного апарату влади, їх ініціативність у відповідній нормативній творчості. Але для створення нової нормативної бази не вистачало як часу, так і бажання та професійних якостей німецьких управлінців. Тим більше, що це питання перебувало в компетенції Райхсміністерства східних окупованих територій, РКУ та вищого військового командування. Тому німецькі як військові, так і цивільні адміністратори допускали можливість використання частини радянського права для врегулювання важливих соціальних відносин.

За тогочасною нормативною практикою усі директивні вказівки щодо повождення німецької адміністрації з місцевим населенням надходили від політичного керівництва Третього Райху, яке збиралося готувати базу для формування «життєвого простру». Та з часом з'ясувалося, що без суто правових форм урегулювання відносин в окупованому соціальному просторі обійтися було неможливо. Але для усвідомлення цього факту потрібен був певний час. З провалом «бліцкригу» почуття «реальності» у відносинах з окупованим суспільством набувало все більш рельєфних форм.

Ще однією обставиною, яку необхідно враховувати при реконструкції проблеми створення місцевих судових установ, нотаріату та адвокатури, є вже згаданий конфлікт між відомствами А. Розенберга та Е. Коха. Здавалося, що А. Гітлеру вдалося створити строго централізовану систему управління окупованими територіями, але насправді це було далеко не так. На суто управлінські аспекти діяльності окупаційних органів влади впливав фактор усе зростаючого конфлікту між А. Розенбергом та Е. Кохом. У цьому затяжному конфлікті частина генеральних комісарів сприймала позицію А. Розенберга, а дехто, навпаки, орієнтувався на вказівки Е. Коха. У результаті ж фактично регіональна (генеральні комісаріати) та місцева адміністрація (гебітскомісаріати) РКУ користувалися відносною самостійністю в прийнятті управлінських рішень. Адміністрація ж ВЗО взагалі твердо й наполегливо виступала за пом'якшення окупаційної політики по відношенню до місцевого населення. Тому в окремих регіонах, підконтрольних адміністраціям РКУ та ВЗО, місцеві судові установи могли створюватися відповідно до нормативних вказівок вищого керівництва або ж, навпаки, регіональні та місцеві управлінці не вважали це актуальним завданням і усіяко зтягували виконання цього завдання.

Високий рівень правотворчості регіонального та місцевого німецького управлінського апарату просто вражає. Здається, що лінія управління в цьому сегменті окупаційної політики мала різний характер і напряду залежала від особистого бачення й професійних якостей німецького керівництва. Принаймні такі висновки можемо сформулювати в результаті проведеного аналізу роботи судових установ РКУ. Так, у межах окремо взятої генеральної округи «Київ» можемо побачити роботу відносно повноцінно сформованих судових органів на теренах Полтавщини і водночас функціонування цих же структур у складі правових відділів місцевих управ. Якщо на Полтавщині (складової частини генерального комісаріату «Київ») вказівки райхскомісара Е. Коха виконувалися в повному обсязі й судові органи функціонували відповідно до виданих ним нормативних актів, то на Черкащині, котра перебувала в складі цієї ж адміністративно-територіальної структури, проявляється певна самостійність гебітскомісаріатів. Так, відповідно до протоколу від 16 вересня 1942 р. судові засідання в типовій цивільній справі проводив консультант правничого відділу Черкаської районної управи, але на відміну від Полтавщини, інтереси сторін спору представляли адвокати³¹⁶.

Факти проведення судових засідань юридичним консультантом та правовим відділом Черкаської районної управи навіть у 1943 р., коли на теренах РКУ вже були сформовані не лише судові установи, а й нотаріат та адвока-

³¹⁶ Держархів Черкаської обл. Ф. Р-22. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 8, 12, 14.

тура, підтверджується й іншими оригінальними документами³¹⁷. В усякому разі в списку службовців установ Черкас під рубрикою «суд та адвокатура», які одержали право на користування електроенергією, значаться двоє суддів, перекладач, нотар, троє адвокатів та один судовий виконавець³¹⁸. Залишається незрозумілим та й нелогічним питання розгляду справ органами місцевої влади, якщо в місті на той час діяли судді та адвокати.

Питання створення місцевих судових установ, адвокатури та нотаріату як засобів впливу на правомірну поведінку місцевого населення окупованої України наштотувалося на ще одну важливу обставину, яка стосується того, що в розпорядженні німецьких управлінців не вистачало кваліфікованих кадрів із суто юридичною освітою. Тому до участі у роботі цих установ могли допускатися особи, які мали навіть не юридичну, а хоч якусь освіту. Звісно, що якість проведення судових процесів, роботи адвокатів та нотаріусів бажала кращого.

Отже, судові установи, адвокатура та нотаріат не могли розпочати роботу негайно й відразу ж після встановлення окупаційного режиму. Для розробки нової або використання радянської нормативної бази, пошуку кадрів для заміщення відповідних вакантних посад знадобився певний час. Але вирішувати питання врегулювання важливих для соціального життя питань потрібно було негайно. Вихід було знайдено досить швидко. Частина відповідних службових повноважень було передано органам місцевого управління, які в окупованій Україні репрезентувалися міськими, районними та сільськими управами. Згідно зі Звітом про структуру й діяльність адміністративного відділу Української обласної управи від 14 липня до 26 липня 1941 р., справи цивільного стану перебували в компетенції загального реферату. Управою були підготовлені розпорядження про збереження й ведення книг цивільного стану³¹⁹.

У перших же вказівках військових комендатур наголошувалося про продовження дії радянського законодавства. Так, відповідно до офіційного повідомлення фельдкомендатури № 242 від 6 листопада 1941 р. вказувалося: «Населення в зайнятих місцях доводиться до відому, що після зайняття країни німецькими військами радянський закон продовжує своє існування, за винятком тих окремих випадків, де застосовується німецький закон або віддаються особливі розпорядження»³²⁰.

Аналогічні за змістом директивні вказівки прозвучали і в перші дні встановлення влади цивільної адміністрації РКУ. Так, 16 жовтня 1941 р. гебітскомісар округу «Рівне» видав оголошення, у якому зазначалося, що закони

³¹⁷ Держархів Черкаської обл. Ф. Р-5. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2, 3.

³¹⁸ Держархів Черкаської обл. Ф. Р-48. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 12.

³¹⁹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 13.

³²⁰ Держархів Кіровоградської обл. Ф. Р-2679. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 9.

Радянського Союзу, які діяли до «здобуття цієї території» продовжують існувати і надалі. Виняток становили закони, які були відмінені або змінені німецькою військовою або цивільною владою, а також закони, які заперечували факт передачі влади Райхскомісару³²¹.

Але, незважаючи на продовження офіційної дії радянського законодавства, застосовувалася лише незначна його частина. При цьому радянське законодавство і нормативна база, видана німецькою адміністрацією, співіснували разом. Німецька ж сторона у своїй правотворчості практично в усіх випадках не враховувала існування радянського законодавства, не відмінюючи його основних положень. Лише в окремих випадках у преамбулі прийнятих нормативних актів офіційно відмінювалося радянське право, наприклад у частині цивільного законодавства³²².

Першими, перед ким постала проблема з вирішенням питання налагодження роботи судових органів, нотаріату та адвокатури в період літа – осені 1941 р., були військові комендатури. В опублікованих у місцевій пресі роз'ясненнях щодо порядку організації місцевих владних інституцій військовою комендатурою, розміщеною у м. Тальне (Черкащина) від 24 жовтня 1941 р., із цього приводу зазначалося, що це є виключно прерогативою фельдкомендатури й тільки вона надавала право на початок роботи судових установ³²³.

В окремих випадках процес проведення судочинства здійснювався самими польовими комендатурами. Так, відповідно до оперативного донесення за жовтень 1941 р. по комендатурі № 774, яка дислокувалася в районі Каховки, у підрозділі під красномовною назвою «Судочинство» було сказано, що судову діяльність здійснює гарнізонна комендатура. Головним чином розглядалися питання повернення власності особам, які були радянською владою розкуркулені і з окупацією країни поверталися до рідних домівок³²⁴.

Місцева влада досить уважно ставилася до питання збереження судових архівів. Так, відповідно до розпорядження адміністративного відділу окружної управи в Луцьку від 20 липня 1941 р. керівники органів місцевого управління міського та районного рівнів зобов'язувалися провести заходи із збереження та охорони архівів довоєнних судових установ та передати їх новоствореним судам³²⁵.

Маємо окремі розрізнені відомості про створення в 1941 р. нотаріату. Так, відповідно до тексту наказу посадника Луцької міської управи від 21 жовтня 1941 р. № 48 як «самостійний заклад» називається нотаріат³²⁶.

³²¹ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-22. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 2.

³²² ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 2. Спр. 224. Арк. 27.

³²³ Держархів Черкаської обл. Ф. Р-2400. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1, 2.

³²⁴ ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 8.

³²⁵ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 6.

³²⁶ Держархів Волинської обл. Ф. Р-1. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 50, 51.

В окремих регіонах, особливо у великих містах окупованої України, відновили роботу юридичні консультації. Так, у Харкові в грудні 1941 р. розпочала свою роботу юридична контора. Її завданням стало забезпечення кваліфікованого юридичного обслуговування населення міста, організацій та товариств³²⁷. Подібна установа під назвою «Консультаційне бюро» станом на I квартал 1942 р. працювала й у складі Запорізької міської управи³²⁸.

Існують окремі відомості про спроби місцевої влади налагодити роботу адвокатури, зокрема такі оголошення з'явилися в місцевій пресі³²⁹.

Місцева влада ще до створення відповідної нормативної бази ініціювала створення нотаріальних установ. Так, восени 1941 р. відновила свою роботу нотаріальна контора Київської міської управи, довоєнні архіви якої повністю збереглися³³⁰. У штатних розписах Вінницької міської управи станом на 1 травня 1942 р. в складі загального відділу функціонувало нотаріальне бюро. У ньому працювало 2 особи – завідувач бюро та секретар³³¹. Існування цієї структури саме при Вінницькій міській управі підтверджується й іншими даними. Так, відповідно до публікацій, розміщених у місцевій пресі, нотаріальне бюро при міській управі, яке було створено ще в липні 1941 р., провадило роботу за зразком колишніх нотаріальних контор: «складає умови на купівлю і продаж рухомого та нерухомого майна, акти поділу, оренди та заповіти, засвідчує підписи на різних документах, копії документів та доручення і видає різні довідки, пише нотаріальні заяви, дає безплатні юридичні поради тощо. Крім цього нотаріальне бюро переводить і реєстрацію актів громадянського стану, а саме: народжень, шлюбів, усиновлень, розлук та смертей»³³².

Незважаючи на відкриття роботи місцевих судових установ, в окремих регіонах України цей напрямок діяльності окупаційної адміністрації певний час так і не був реалізований. Без наявної оновленої й пристосованої до місцевих умов нормативно-правової бази, відповідного матеріально-технічного забезпечення, наявних кадрів професійних юристів виконати завдання створення судів, нотаріату та адвокатури певний час було неможливо. І навіть зі створенням РКУ справа зі створенням судів, нотаріату та адвокатури фактично затяглася до середини 1942 р. А в окремих регіонах окупованої України судові органи не створювалися, навіть незважаючи на наявність більш-менш повноцінної нормативної бази.

³²⁷ Юридична контора. *Нова Україна*. 1941. 21 грудня.

³²⁸ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-1433. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 34.

³²⁹ Оголошення оргбюро Київської обласної ради адвокатів. *Українське слово*. 1941. 18 листопада. С. 4.

³³⁰ Оголошення про відкриття нотаріальної контори. *Українське слово*. 1941. 27 листопада.

³³¹ Держархів Вінницької обл. Ф. Р-1312. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3.

³³² Нотаріальне бюро. *Вінницькі вісті*. № 100 (58). Вінниця, 22 липня 1942 р. С. 3.

Мали місце випадки, коли це питання розв'язувалося німецькими управліннями, так би мовити, на власний розсуд. Так, на Херсонщині відповідно до наказу № 6 від 18 січня 1942 р. гебітскомісар округу «Велика Олександрівка» констатував той факт, що «Збільшуються випадки, коли між громадянами одного села виникають сварки, з якими вони звертаються до мене. В більшості це не важливі питання, які можливо розв'язувати на місці». Гебітскомісар пропонував при кожній сільській управі увести посаду судді, який мав розглядати ці справи. Пропонувалося направити йому списки «бездоганих» претендентів на ці посади. Після цього призначені ним судді мали на власний розсуд вирішити ці суперечки. У разі неможливості примирення сторін конфлікту справа в письмовому вигляді направлялась на розгляд гебітскомісара. У наказі вказувалося, що гебітскомісар уведе «один судовий день на місяць» й особисто буде займатися справами, які не змогли розв'язати сільські судді³³³.

Цілком очевидно, що такий «радикальний» підхід до справи створення судових установ так і не був упроваджений у життя, адже в оригінальних документах сільських управ Херсонщини відсутні відомості про діяльність так званих «сільських суддів». Але, з іншого боку, зазначимо, що гебітскомісари таки проводили прийом місцевих мешканців. Для цього дійсно виділялися окремі дні. З цією метою гебітскомісари здійснювали також і виїзди до інших міст підконтрольного округу, які знаходилися поза межами місця їх офіційно встановленого перебування. Принаймні, ці факти містяться в дослідженнях О. Гончаренка та М. Куницького.

Отже, як посадові особи німецького цивільного управління, яким належала функція здійснення судової влади на підконтрольній їм території, гебітскомісари одноосібно розглядали різноманітні суперечки місцевого населення в період відсутності або тимчасового припинення роботи місцевих судових установ.

Із «умиротворенням» захопленої території та формування структур РКУ та ВЗО до завдання створення місцевих судових установ, нотаріату та адвокатури німецьким управлінням таки довелося приступати. На деякий час вихід із ситуації був знайдений, і був він досить прагматичний – усі ці повноваження поклалися на органи місцевого управління, зазвичай районного та міського рівнів. У результаті працівники цих управлінських структур мусили розглядати різноманітні справи місцевого населення, які вимагали юридичної оцінки та правової санкції в спрощеному – суто адміністративному чи кримінальному порядку. В окремих випадках це право надавалося й сільським старостам. Не уникнули участі у вирішенні повсякденних правових потреб і німецькі управлінські структури. Досить часто саме вони санкціонували важливі для людей рішення.

³³³ Держархів Херсонської обл. Ф. Р-1520. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 124.

Немала частина справ, яку довелося спільно розв'язувати місцевим та німецьким управлінням, належала до сімейного права. Першочергово це стосувалася права на одруження особам, які вважалися приналежними до категорії радянських військовополонених і на законних підставах перебували на окупованих теренах РКУ та ВЗО. Зазначимо, що для законних підстав військовополонених повинен був мати довідку про звільнення з табору. Саме ж звільнення було тимчасовим.

Для фіксації факту шлюбу військовополоненого необхідно було отримати дозвіл від німецької влади. Так, староста с. Суботів Чигиринського району, що на Черкащині, 26 листопада 1941 р. звернувся до місцевої військової комендатури зі зверненням, у якому просив надати йому право зареєструвати шлюб між мешканкою села і військовополоненим. Досить оперативно, 3 листопада, міськовополоненого йому відмовили³³⁴.

Водночас, справа цим не обмежилася. Владі потрібно було узаконювати фактично укладені сімейні правовідносини, адже в результаті спільного проживання людей народжувалися діти. Так, відповідно до наказу № 159 по Чигиринському районному управлінню від 6 червня 1942 р. наказувалося «Всім громадянам м. Чигирин та району, які й на сьогодні по тих чи інших причинах, незалежно від давності, не оформили шлюбу, обов'язково оформити через місцеві та сільські ЗАГСи. Те ж стосується й тих громадян, які уже прижили дітей, але не оформили шлюбу». Що стосується шлюбів із військовополоненими, то справа, здається, таки була вирішена. У документі вказувалося, що укладення цих шлюбів заборонялося, але у виняткових випадках після «досконалої перевірки» відповідну дію можливо буде вчинити через орган РАЦСу³³⁵.

До створення судових установ частина рішень щодо права осіб на розлучення та укладення нового шлюбу належала також до компетенції органів місцевого управління. Так, відповідно до протоколу засідання Бердичівської міської управи № 14 від 15 квітня 1942 р. одним із питань, яке розглядалося, стала заява міського мешканця Сотника про його розлучення та надання права на одруження³³⁶.

У період відсутності судових установ на органи місцевого управління покладалося питання визначення розміру та примусового стягнення аліментних платежів на утримання неповнолітніх дітей. Так, відповідно до розпорядження польової комендатури № 679, яка дислокувалася в Синельниково, від 7 червня 1942 р. «Про обов'язки у сплаті аліментів» місцева влада упов-

³³⁴ Держархів Черкаської обл. Ф. Р-1350. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3.

³³⁵ Там само. Ф. Р-1351. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 9.

³³⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1188. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 150.

новажувалася «з батьків, які не виконують своїх обов'язків по соціальному забезпеченні своїх дітей, примусово вилучити для цього кошти». Так само й забезпечені діти зобов'язувалися підтримувати своїх батьків. В іншому випадку місцева влада мала право примусити їх утримувати нужденних батьків. Рішення місцевого керівництва в обов'язковому порядку «заноситься у справи», указувалося в розпорядженні³³⁷.

У випадку, якщо подружжя фактично розлучилося, а чоловік не сплачував на утримання дітей аліменти, дружина мала права звернутися до органу місцевого управління з відповідною скаргою. Так, у період існування ВЗО на території Полтавщини Є. Черніга звернулася до адміністративного відділу Полтавської міської управи із заявою про те, що її чоловік О. Ворона не сплачував коштів на утримання неповнолітньої дитини. На той час вони не були розлучені. У результаті адміністративним відділом було ухвалено рішення про зобов'язання чоловіка сплачувати 25 % від свого заробітку на утримання дитини³³⁸. На Житомирщині питання призначення аліментів вирішувалося шляхом звернення до юридичного консультанта районної управи. Висновок цього працівника затверджував голова районної управи, що автоматично надавало документу статусу постанови³³⁹.

Про аналогічні дії адміністративного відділу Полтавської управи в період перебування у ВЗО вказує і позивачка Н. Капко. Так, звернувшись до суду Полтави, у своїй позовній заяві про розлучення вона заявляла, що «При адмінвідділі суд був. Присудили на дітей 30 % зарплатні Капко Семена»³⁴⁰. Отже, адміністративним відділом у період перебування території міста у ВЗО призначалися аліментні платежі, хоч сама процедура розлучення ним не провадилася. Аналогічні дії з призначення аліментних платежів провадилися адміністративними відділами інших районних управ³⁴¹.

Працівники адміністративних відділів не лише призначали аліментні платежі, а й контролювали стан їх виконання. Особи, які сплачували аліменти, musили засвідчити ці дії перед адміністративним відділом управи шляхом подання відповідних фінансових документів³⁴². Водночас відомі випадки, коли ці виплати відповідач виконувати відмовлявся. Характерно, що суд захищав інтереси неповнолітніх дітей і вважав часом початку виплат саме рішення слідчого адміністративного відділу³⁴³.

³³⁷ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-1433. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 7.

³³⁸ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 8.

³³⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1154. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1, 5, 10.

³⁴⁰ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 39. Арк. 8.

³⁴¹ Архів СБУ у Чернігівській обл. Ф. ОФ. Спр. 160. Арк. 70 зв.

³⁴² Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 7.

³⁴³ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 1, 2.

Досить часто розгляд порушень у сфері сімейних відносин та ухвалення відповідних рішень, по суті, покладався на адміністративні відділи місцевих управ. Зокрема, адміністративний відділ Остерської районної управи 24 листопада 1942 р. розглянув справу щодо правопорушення, учиненого С. Прохоренком. Суть справи полягала в тому, що цей чоловік у травні 1942 р. зареєстрував шлюб і в листопаді того ж року знову вчинив ці дії, попередньо не розлучившись зі своєю дружиною. Оскільки С. Прохоренко був поліцаєм, то адміністративний відділ звернувся з відповідним поданням до німецької жандармерії. На поручителя А. Хоменка, який також був поліцаєм і «своїм неправдивим свідченням» сприяв злочину, було накладено штраф розміром 750 крб. Секретаря бургомістрату О. Рябчуна «за припущену ним недбайливість» також було оштрафовано на суму в 400 крб. А от укладений шлюб було оголошено недійсним³⁴⁴.

Практична реалізація німецьких установок покладалася як на спеціально уповноважених працівників управ, так і особисто керівника органу місцевого управління³⁴⁵. В окремих випадках ці справи розглядалися на засіданнях органів місцевого управління, тобто – колегіально³⁴⁶. Так, відповідно до протоколу засідання Бердичівської міської управи від 11 травня 1942 р. № 16 одним із питань, яке розглядалося, стала заява С. Одинської у справі виплати аліментів. У протоколі засідання зазначалося, що 18 квітня 1942 р. в неї народилася дитина, батьком якої вона визнала М. Красоцького, «який два роки з нею вів знайомство». На засіданні управи було прийнято рішення «із зарплати Красоцького щомісяця відраховувати по 25 % та передавати Одинській С. на утримання дитини»³⁴⁷.

Зазвичай на одну неповнолітню дитину рішеннями органів місцевого управління стягувалося 25 % заробітку. Але існували й численні відступи від правил, установлених радянським законодавством та рішеннями довоєнних судів. Так, відповідно до мирових угод, затверджених головою Базарської районної управи, що на Житомирщині, у липні 1942 р. відповідач П. Березовський зобов'язувався щорічно, до 1 жовтня поточного року, виділяти своїй неповнолітній дочці зимове пальто, теплу хустку, одну пару чобіт або інше рівноцінне взуття. У мировій угоді зазначалося, що в разі ухилення відповідача від добровільного забезпечення дочки одягом та взуттям із нього буде примусово стягнуто їхню вартість, за існуючими на той час ринковими цінами.

³⁴⁴ Смирнов В. В адмінвідділі Остерської районової управи. *Вісті Остерщини*. № 99 (120). Остер, 15 грудня 1942 р. С. 2.

³⁴⁵ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2341. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1, 5, 6.

³⁴⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1535. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1, 3.

³⁴⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1188. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 244.

Але не всі подібні справи завершувалися укладенням мирових угод. У випадку відмови від укладення мирової угоди голова зазначеного органу управління приймав постанови, у яких визначав розмір аліментних платежів. Так, відповідно до однієї з типових постанов із відповідача Т. Кириченка стягували на утримання сина В. Кириченка в особі його матері У. Скопич по 4 кг. борошна та 30 крб. грішми. Виконавцем цієї постанови призначався сільський староста³⁴⁸.

Як бачимо, органи місцевого управління у зв'язку з відсутністю судових установ змушені були розглядати справи місцевого населення, які були пов'язані з сімейним правом. При цьому, в окремих випадках керівники місцевих органів влади на власний розсуд здійснювали захист прав дітей, ухвалюючи рішення про продуктове та матеріальне забезпечення їх потреб із боку осіб, які ухилялися від виплати аліментних платежів.

Водночас ефективність відповідних дій працівників місцевих управ викликала немало нарікань. Для прикладу, відповідно до донесення про ситуацію від 10 червня 1942 р. в підконтрольному районі місцевої комендатури направленої військово-адміністративній групі польової комендатури № 676 вказувалося, що до неї постійно звертаються місцеві мешканці з різними питаннями правового порядку. Автори донесення наголошували на тому, що місцеве населення недостатньо довіряє начальникам районних управ і бургомістрам у їхніх повноваженнях у якості представників судової влади³⁴⁹. Але відомі й інші випадки, коли військові управління в цілому позитивно оцінювали розгляд місцевою владою судових справ³⁵⁰.

До відновлення роботи нотаріату ці функції також перекладися на структурні підрозділи місцевих управ. Принаймні висновок про це можемо зробити з того факту, що відповідно до обов'язкової постанови № 11 від 2 травня 1942 р. по Приазовському районному управлінню передбачалося стягувати податок на спадщину розміром 20 %. Звісно, що існувала спеціально уповноважена службова особа органу місцевого управління, яка займалася фіксацією одержання людиною спадщини, оскільки в документі було сказано про стягування цього податку при оформленні й реєстрації відповідних документів. Так само органи місцевого управління мали право на засвідчення різних документів. Це була платна послуга, за здійснення якої органом місцевого управління стягувалося 10 крб.³⁵¹

Однією із проблем, яку довелося розв'язувати органам місцевого управління, стало визнання прав на власність. Так, на засіданнях Бердичівської

³⁴⁸ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1426. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 196, 202.

³⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 142, 143.

³⁵⁰ Там само. Арк. 205.

³⁵¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-3063. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 2, 3, 9.

міської управи розглядалися заяви людей про визнання їх права власності на садиби³⁵². Аналогічні дії вчинялися й Луцькою міською управою³⁵³.

Колегіальними рішеннями органів місцевого управління на Миколаївщині також визнавалося право людей на певне майно. Так, у березні 1942 р. до бюро скарг управи Миколаєва звернувся А. Васильєв, який просив визнати його право власності на будинок померлої М. Сівковської. Своє прохання він умотивовував тим, що ще 12 вересня 1941 р. він прийняв цю громадянку віком 68 років на своє утримання. На утриманні вона перебувала до 13 лютого 1942 р., а потім несподівано померла. У результаті постановою міської управи від 3 березня 1942 р. йому було відмовлено, оскільки «Сівковська після смерті не залишила заповіту на користь Васильєва, а також за життя не склала ніякої угоди з Васильєвим, щодо передачі йому будинку після її смерті, що витрати Васильєва на годування та похорон Сівковської значно менші ніж вартість будинку»³⁵⁴.

Ще одним важливим напрямом роботи службовців міських та районних управ став розгляд питань, які врегульовували громадянський статус особи (встановлення особи, часу її народження та смерті, визнання особи безвісно відсутньою тощо). Німецька окупаційна адміністрація, коли постали проблеми встановлення чи зміни громадянського статусу людей, не знайшла нічого кращого, аніж відновити функціонування установ РАЦСу. Водночас окупаційна буденність тогочасного життя, активні дії німецької влади зі здійснення масових репресій щодо своїх політичних та расових противників призводили до встановлення особливо тотального контролю за діяльністю цих установ³⁵⁵. Але в окремих, особливо складних, випадках встановлення особистих даних людини до створення судових органів це питання також перебувало у віданні органів місцевого управління.

Одним із варіантів розв'язання суперечок місцевого населення, які потребували правової оцінки владних структур, стало введення до складу органів місцевого управління посади юридичного консультанта, на якого й покладався обов'язок розгляду цих справ. Так, у складі Житомирського районного управління була посада юридичного консультанта, який і розглядав відповідні справи. Здебільшого стосувалися вони аліментних платежів, установлених рішеннями ще радянських судів. А от відповідачі за цими справами, скориставшись зміною влади в країні, перестали виплачувати кошти на утримання

³⁵² Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1188. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 150.

³⁵³ Держархів Волинської обл. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 1041. Арк. 2.

³⁵⁴ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-1035. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1.

³⁵⁵ Іваненко А. Особливості функціонування установ РАЦСу в часи німецької окупації України у галузі реєстрації факту народження та смерті (1941–1944 рр.). *Наукові записки з української історії: збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 44. С. 75–81.

неповнолітніх дітей. У результаті юридичний консультант В. Роземберг ухвалив у цих справах висновки, які після відповідного санкціонування головою Житомирської районної управи, отримували статус постанов. Зазвичай висновком юридичного консультанта передбачалося стягування 25 % аліментних платежів із заробітку зобов'язаної особи³⁵⁶.

Аналогічні заходи проводились і в інших регіонах України. В інструкціях обласної управи в Луцьку, направлених органам місцевого управління у липні 1941 р., указувалося, що районні управи в разі необхідності мали право «в разі дійсної потреби» призначити консультанта-правника для допомоги місцевому населенню. Він мав бути українцем за національністю. За кожне подання управа мала отримувати кошти – від 3 до 10 крб. у залежності від їх складності³⁵⁷. Тому в складі багатьох місцевих управ працювали юрисконсульты (загальний відділ Луцької міської управи³⁵⁸, Вінницької міської управи³⁵⁹).

Різноманітні справи як цивільного, так і кримінального характеру розглядалися в 1941 р. юрисконсультом адміністративного відділу Вінницької обласної управи. Серед цих справ – вбивство місцевої мешканки (відповідні вказівки щодо розслідування цього випадку було направлено слідчому м. Вінниці), повернення неправомірно проданого будинку, протиправних дій місцевої влади тощо³⁶⁰. Юрисконсульту Вінницької обласної управи довелося розглядати й справи щодо поділу майна розлучених осіб³⁶¹.

До відділу зверталися люди, які бажали помсти колишнім радянським активістам та членам партії, із колективними заявами. Так, в одній із заяв повідомлялося про те, що «мешканець с. Літинки Наконечний Сава Семенович розтратив до 10 тисяч колгоспних грошей, при більшовицькій владі він був відданим більшовиком і у 1933 р. він був палачом і розстрілював громадян с. Літинки». За цією справою, оскільки вона містила ознаки серйозного злочину, юрисконсульт обласної управи звернувся до «гестапо». До цього ж органу було передано справу про обвинувачення мешканця с. Луки Вороновицького району Л. Карнауха в тому, що він «видав НКВД бувших у війську п. Петлюри чоловіків», а тому є «агентом» НКВС. Заяву написали дружини репресованих радянською владою чоловіків³⁶².

В окремих регіонах окупованої України місцеві управлінці, розуміючи необхідність розв'язання цих питань, пішли шляхом уведення посади слідчого

³⁵⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1154. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1 – 5.

³⁵⁷ Держархів Волинської обл. Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 63.

³⁵⁸ Там само. Ф. Р-1. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 54.

³⁵⁹ Держархів Вінницької обл. Ф. Р-1312. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 87.

³⁶⁰ Держархів Вінницької обл. Ф. Р-1311. Оп. 1. Спр. 288. Арк. 1, 2.

³⁶¹ Там само. Арк. 71.

³⁶² Там само. Арк. 5, 49.

управи. До обов'язків слідчого входили питання розгляду дрібних майнових суперечок та оформлення висновків за цими справами. Так, Л. Фігурський свідчив, що службові повноваження слідчого відповідали посадовим обов'язкам юридичного консультанта³⁶³.

Керівники органів місцевого управління на початковому етапі окупації змушені були розглядати й справи з трудового законодавства. Так, до голови Вінницької обласної управи звернувся керівник одного з підприємств із проханням пояснити, яким чином нараховувати заробітну плату тимчасово непрацездатним працівникам та особам, які доглядали за хворою дитиною, та як виплачувати заробітну плату зайнятим на виробництві євреям³⁶⁴.

Окрім розв'язання справ суто цивільного характеру, на органи місцевого управління покладалося повноваження щодо здійснення правової оцінки вчинків місцевих мешканців, які мали ознаки злочинів. При цьому слід мати на увазі, що в окупаційний період різко стиралися грані між адміністративним та кримінальним правом. Особливо це стосується дрібного хуліганства, самогоноваріння, інших подібних учинків, грані правової оцінки яких можуть коливатися і в безвоєнний період. Те ж саме дрібне хуліганство може кваліфікуватися нормативними актами як адміністративне правопорушення, а потім із санкції державної влади отримує статус злочину. В інших випадках держава може поставитися до цих випадків більш лояльно й вчинити навпаки. Але в окупаційний період, коли держава-загарбник контролює чужорідне суспільство, вона затверджує нормативні акти з більш жорсткими правовими санкціями. Зрозуміло, що й керівництво Третього Райху, готуючи майбутній «життєвий простір», у своїй регулятивній діяльності, спрямованій на дотримання місцевим населенням правомірної поведінки, йшло саме таким шляхом.

На органи місцевої влади на початку встановлення окупаційного режиму покладалася невластива їм компетенція впровадження кримінальних покарань щодо місцевого населення. Так, у Києві за порушення протипожежних правил на осіб, визнаних винними у протиправних діях, накладався штраф розміром 500 крб., а в особливо важких випадках на них чекала кримінальна відповідальність³⁶⁵. Були встановлені й більш жорсткі правові санкції. Відповідно до постанови Житомирського обласного управління від 20 жовтня 1941 р. № 83 «Про боротьбу з незаконною вигонкою горілки» на осіб, визнаних винними в самогоноварінні, накладався штраф розміром до 500 крб. або ж вони каралися тюремним ув'язненням строком до 5 років. У разі повторного вчинення цього

³⁶³ Архів СБУ у Черкаській обл. Ф. О. Спр. 1452. Арк. 19.

³⁶⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. Р-1311. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 104.

³⁶⁵ Постанова № 255 голови міста Києва від 12 грудня 1941 р. «Про протипожежні заходи в місті Києві». *Нове українське слово*. 1941. 19 грудня.

правопорушення конфіскувалося майно та знищувалось помешкання. Нагляд за виконанням цієї постанови покладался на голів районних та старост сільських управ, а також поліцію³⁶⁶.

Боротьба із самогоноварінням провадилась і в інших регіонах України. Так, постановою Вінницької обласної управи від 8 жовтня 1941 р. самогоноваріння заборонялося, а особи, обвинувачені в цих діях, підлягали відповідальності «за законами військового часу»³⁶⁷.

Колишній голова Житомирської обласної управи О. Яценюк свідчив про те, що у зв'язку з відсутністю судів на початку встановлення окупаційного режиму ним було запроваджено адміністративне покарання осіб, які порушували встановлений порядок, у вигляді тюремного ув'язнення строком до одного місяця. Місцева поліція проводила слідство, результати якого передавались в обласну управу. Після накладення відповідних резолюцій винного відправляли до місця ув'язнення. З часом право накладення цих покарань передали районному керівництву³⁶⁸.

Як свідчив колишній працівник Житомирської кримінальної поліції Л. Хржановський, розглядаючи справи про крадіжки, О. Яценюк засуджував винних до одного року тюремного ув'язнення. А от за вбивства санкціонував арешт обвинувачених у вчиненні цього злочину³⁶⁹. В обвинувальному висновку щодо О. Яценюка радянське слідство використало факт санкціонування ним арешту Яхимовича, хоч насправді він убив свою дружину³⁷⁰. Це розглядалося як здійснення ним каральних повноважень, хоч подібні злочини каралися як радянською, так і німецькою владою.

Здебільшого місцева влада була уповноважена на здійснення таких жорстких правових санкцій у період перебування у ВЗО. Так, розпорядженням № 7-42 польової комендатури № 679, яка дислокувалася в Запоріжжі, міській та районній владі за порушення встановленого порядку надавалося право накладення покарання у вигляді штрафу до 5000 крб. або направленням винного на примусові роботи строком до 4 тижнів. У розпорядженні зазначалося, що це зроблено для того, «щоб надати районним шефам та посадникам непідлеглих Райуправі міст більший авторитет і можливість міцно тримати населення у порядку»³⁷¹.

Проте питання винесення кримінальних покарань було досить швидко виведено з юрисдикції органів місцевого управління. Так, відповідно до роз-

³⁶⁶ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1426. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 10.

³⁶⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. Р-1311. Оп. 1. Спр. 288. Арк. 58.

³⁶⁸ Архів СБУ у Житомирській обл. Ф. ОФ. Спр. 8868 оф. Арк. 28, 29.

³⁶⁹ Там само. Арк. 68, 69.

³⁷⁰ Там само. Арк. 129.

³⁷¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-1433. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 19.

порядження райхскомісара від 5 грудня 1941 р. керівники цих органів влади могли застосовувати «карне право» у вигляді накладення штрафу розміром до 200 крб. та примусовими роботами строком до 2 тижнів³⁷². Усі інші повноваження в кримінальному переслідуванні правопорушників належали виключно німецькому військовому та цивільному керівництву.

Отже, у перші місяці встановлення окупаційного режиму в окремих регіонах України, здебільшого у великих містах, з ініціативи військової адміністрації були створені тимчасові судові установи, нотаріальні контори та юридичні консультації. Проте це не було повсюдним та системним явищем. До того ж для їх повноцінної роботи не вистачало ні повноцінної нормативно-правової бази, ні кваліфікованих і перевірених на предмет лояльності до окупаційного режиму кадрів. Вихід із ситуації був знайдений досить швидко – відповідні повноваження передавалися органам місцевого управління, які колегіально або ж одноособово, безпосередньо керівниками чи спеціально уповноваженими посадовими особами розглядали справи, котрі належали до сфери регулювання цивільного та сімейного законодавства. Деякий час у сфері повноважень органів місцевого управління перебували й питання кримінального переслідування осіб, котрі вчинили правопорушення, які мали ознаки злочинів.

3.2. Правові відділи місцевих управ у юридичній системі окупаційного режиму в РКУ та ВЗО

Як уже зазначалося, окупаційні адміністрації ВЗО та РКУ, коли постала доволі гостра проблема правового регулювання соціальних відносин місцевого соціуму, змушені були передавати ці питання на розгляд міським та районним управам. У зв'язку з цим у багатьох із них було створено правові відділи, які власне й займалися цими питаннями. В окремих випадках їх називали юридичними відділами. Ці структурні підрозділи могли мати різні назви, але від цього обсяг їхніх службових повноважень не змінювався.

Зазвичай ці структурні підрозділи місцевих управ створювалися у великих містах – Києві, Вінниці, Дніпропетровську, Харкові. Але відомі випадки існування правових відділів у складі управ порівняно невеликих міст, наприклад, у Черкасах. А от у Луцькій та Житомирській управах цих відділів узагалі не існувало. Але це не означало, що місцева влада самоусувалася від розгляду цих питань. Штатні розписи органів місцевого управління засвідчують факти введення до структури загальних чи адміністративних відділів посад юридичних консультантів, які власне й займалися практичними питаннями нормативного врегулювання повсякденних потреб місцевого населення.

³⁷² Держархів Волинської обл. Ф. Р-1. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 58.

Зауважимо, що таке розмаїття управлінських рішень пояснюється ще й тим, що в усякому разі це питання напряму залежало від особистих бачень розв'язання проблеми з боку німецьких керівників.

Створення правових відділів у складі органів місцевого управління пояснюється не лише потребою підміни ними судових органів та нотаріату в той час, коли їх ще не існувало, а й необхідністю врегулювання правовідносин з органами німецької влади як цивільної, так і військової. Слід мати на увазі, що німецька управлінська модель мала ще й динамічний вимір, адже влада час від часу змінювалася. І справа не лише в передачі влади від військових адміністрації РКУ. Ті ж самі військові комендатури часто передислоковувалися, замінювалися іншими. А нормативна база, видана ними, продовжувала існувати. Нова ж влада видавала нові правові установки, часто не звертаючи уваги на попередні й нею не відмінені нормативні акти.

У зв'язку із цим знадобилися фахівці, які могли на професійному рівні роз'яснити місцевим управлінням дію тих чи інших нормативних актів, певним чином їх узагальнити, провести елементарну кодифікацію, адже невиконання німецьких вказівок могло закінчитися для місцевої влади досить трагічно. У деяких управах одночасно з існуванням правових відділів вводилась ще й посада юрисконсульта, який очевидно й виконував завдання консультування їх керівництва із суто правових питань. Ця штатна одиниця вводилась до загального відділу, керівник якого візував важливі управлінські документи, а тому посада юрисконсульта була необхідна для уникнення помилок. Саме таким шляхом вирішувала проблему місцева влада у Вінниці³⁷³.

В окупованій Україні проявилася ще одна особливість функціонування правових відділів місцевих управ. Полягала вона в тому, що при створенні судових органів, нотаріату та адвокатури правові відділи координували їх роботу, зокрема проводили службові наради, інструктували працівників юридичної сфери. А в деяких управах судді, адвокати та нотарі взагалі вводились до посадових розписів правових відділів чи правових секцій місцевих управ. Ці факти зафіксовані у Вінниці, Черкасах, інших містах РКУ.

Найповнішу інформацію про процес формування правових відділів у період осені 1941 р., їх службову компетенцію надають оригінальні документи Київської міської управи, у якій ця структура з'явилася ще в перші дні її створення. Аналогічні відділи були організовані в районних управах, які підпорядковувались міській управі. При правовому відділу Київської міської управи функціонувала кримінальна секція. Очоловав її колишній адвокат В. Майковський³⁷⁴.

³⁷³ Держархів Вінницької обл. Ф. Р-1312. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 92.

³⁷⁴ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 63380. Арк. 13.

Так, відповідно до проекту положення про Київську міську управу на правовий відділ покладалися завдання:

- розроблення й візування постанов та наказів міської влади, які регулювали правопорядок та суспільне життя в місті, також оголошень її відділів, які публікувалися в пресі та доводилися до загального відома;
- розроблення та реєстрація типових статутів кооперативних та інших організацій, товариств та банків;
- розроблення типових договорів (у тому числі й про передачу в оренду підприємств, будинків та інших закладів) міської та районних управ;
- розроблення доповідних записок із правових питань, а також надання консультацій і висновків структурам міської влади;
- систематизація офіційних документів (наказів, постанов) із наступною їх публікацією у «Відомостях міської управи»;
- провадження всіх судових справ міської управи та підконтрольних їй відділів.

Тимчасово, до створення відповідних правових інституцій, на відділ покладалися завдання:

- провадити підготовчу роботу зі створення міською управою загальних правових установ м. Києва, а саме: прокуратури, судово-слідчих установ, нотаріату та адвокатури та розробляти тимчасові положення та інструкції щодо матеріально-процесуальних норм, які врегульовували роботу цих органів установ;
- консультування та інструктування з усіх юридичних питань працівників прокуратури, судово-слідчих установ, нотаріату та адвокатури, органів дізнання, а також за дорученнями міської управи та німецької цивільної влади проведення перевірок їх діяльності з оформленням відповідних висновків та пропозицій;
- спільно з відділом кадрів міської управи виявляти осіб, здатних працювати в зазначених юридичних службах³⁷⁵.

Оригінальні документи дозволяють нам реконструювати безпосередню практику роботи правових відділів місцевих управ. Так, відповідно до плану роботи юрисконсульта правового (юридичного) відділу Шевченківської районної управи м. Києва на I і II квартал 1942 р. планувалося:

- провести інвентаризацію будинків, які розташовувалися на теренах району та скласти до них паспорти;
- перевірити стан виконання 219 договорів щодо найму торговельних та промислових підприємств. У разі виявлення порушень уповноважений юрисконсульт цього відділу мав підготувати справу та подати її на розгляд суду, який мав скасувати дію договору;

³⁷⁵ Держархів Київської обл. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 43. Арк. 1, 3, 4.

– переукласти зазначені договори, оскільки термін їх дії закінчувався 15 січня 1942 р.;

- надавати юридичну допомогу всім відділам управи та керівникам будинків;
- прийняти 1500 осіб та надати їм юридичні консультації;
- в'яяснити правильність нарахування комунальних послуг.

У наступному плані роботи до обов'язків правового відділу Київської міської управи додалося завдання організації обліку безгосподарчого майна, налагодження роботи в справі призначення опіки та піклувальників. Також працівники відділу мали облікувати всі адміністративні справи.

Зі змісту звіту про проведену роботу видно, що всі заплановані заходи були виконані. Більше того, замість 1500 відвідувачів юрисконсульт прийняв 2130 осіб³⁷⁶.

Посадові особи правових відділів працювали досить інтенсивно. Так, відповідно до звіту про проведену роботу за період 4 жовтня – 30 грудня 1941 р. юрисконсульт указанного відділу провів наступні заходи:

- надав юридичну допомогу 2220 особам;
- уклав 233 договори оренди промислових підприємств;
- сформулював 36 висновків із різних питань;
- розробив статут районної управи та правила внутрішнього розпорядку;
- склав 15 типових договорів оренди майна, продажу будинків, комісійні умови, положення про їдальню, договір підряду на ремонтні роботи;
- був присутнім на 11 засіданнях районної управи;
- склав висновки по справах, частину із яких передав слідчим органам;
- провів перевірку роботи торговельного відділу;
- провів перевірку житлових умов деяких мешканців міста та склав висновки;
- улаштував кодифікацію нормативних актів, які надходили до управи;
- надав допомогу юрисконсультам Володимирської та Софійської управ в організаційних та правових питаннях.

«Всі накази голови управи виконав», усю цю роботу проводив «сам без допомоги», – зазначав у звіті юрисконсульт правового відділу Шевченківської районної управи м. Києва³⁷⁷.

Робота юрисконсульта мала важливе значення для населення міста, адже завдяки його професійній діяльності складались висновки щодо звільнення від сплати квартплати інвалідів та пенсіонерів, безоплатного надання майна погорільцям та репресованим, опису майна померлих людей, видачі паспортів та прописки тих, хто повернувся до міста.

³⁷⁶ Держархів Київської обл. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 102. Арк. 9, 10, 13.

³⁷⁷ Там само. Арк. 12, 13.

Одночасно із цим юрисконсульт займався обліком безробітних із метою відправки їх на роботу до Німеччини. Досить тісно він співпрацював з адміністративним відділом, зокрема складав висновки по вчинених правопорушеннях, був присутнім на засіданнях. Також був зобов'язаний розслідувати зловживання працівників установ, підпорядкованих районній управі. У результаті розглядалися справи щодо зловживання службовим становищем, шахрайство. Частина цих справ направлялась до слідчих органів. Окрім того, юрисконсульт перевіряв роботу виконавця відділу та стан надходження штрафів до фінансового відділу³⁷⁸.

Аналогічними питаннями займався і правовий відділ Печерської районної управи м. Києва. У службовому діловодстві відділу зазначалося, що його працівники займалися ще й офіційним тлумаченням нормативних актів, виданих міським головою та німецькою владою³⁷⁹. Це підтверджується й відповідними роз'ясненнями, опублікованими в місцевій пресі. Так, правовий відділ Київської міської управи опублікував роз'яснення змісту розпорядження міського голови № 177 від 25 листопада 1941 р. щодо особливостей оплати праці окремим категоріям працівників, які працювали на умовах погодинної оплати праці³⁸⁰.

Працівникам правових відділів у зв'язку із тимчасовою відсутністю судових установ на початковому періоду окупації довелося розв'язувати питання суто судового рівня. Так, відповідно до акту про перевірку роботи юридичного консультанта Софіївської районної управи м. Києва від 13 липня 1942 р. зазначалося, що правові висновки відповідного працівника «фактично відігравали роль судових рішень та остаточно розв'язували суперечки між окремими громадянами».

У висновках акту зазначалося, що роботу юридичного консультанта «затрудняє, особливо раніше – відсутність суддів та нерозв'язаність досі в законодавчому порядку ряду правових питань»³⁸¹.

Складність питань управління комунальним господарством, особливо у великих містах, стали причиною введення до окремих відділів управ правових секцій. В усякому разі така управлінська структура в складі житлового відділу Київської міської управи була створена 5 жовтня 1941 р. Її завданням став правовий супровід багатоаспектної діяльності житлового відділу міської управи: від розробки типових договорів оренди й найму житла до представництва в судових органах³⁸².

³⁷⁸ Там само. Арк. 14, 15.

³⁷⁹ Держархів Київської обл. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 136. Арк. 1.

³⁸⁰ Роз'яснення правничого відділу Київської міської управи. *Нове українське слово*. 1941. 19 грудня.

³⁸¹ Держархів Київської обл. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 70. Арк. 2, 2 зв.

³⁸² Там само. Спр. 45. Арк. 3.

Досить специфічно підійшли до проблеми правильності застосування нормативних приписів у Запорізькій міській управі. Для цього в штатному розписі вводилась посада радника бургомистра³⁸³.

Як можна пересвідчитися із оригінальної документації, робота правових відділів була доволі успішною. Їх працівники одночасно із наданням правової допомоги місцевому населенню сприяли успішній роботі самих місцевих управ, кодифікуючи нормативно-правові акти, унормовували діяльність різноманітних господарських об'єднань тощо. Зі змісту окупаційної періодики можемо пересвідчитися в тому, що правові відділи санкціонували роботу різноманітних господарських об'єднань та публікували відповідні повідомлення в пресі. Так, із санкцій правового відділу Київської міської управи в листопаді – грудні 1941 р. розпочали свою роботу товариства «Кулінар», «Ерма», «Перемога»³⁸⁴, «Водник», «Друге Українське товариство відповідальної праці», «Перше Київське товариство відповідальної праці», «Стандарт», «Кравець»³⁸⁵.

Як уже зазначалося, особливістю роботи правових відділів окремих місцевих управ стало те, що до їх складу входили працівники юридичної сфери. Так, у штатному розписі правової секції Вінницької міської управи за червень 1943 р. містилися касаційний та мировий суди, а також нотаріат. А от юри-сконсулт перебував у складі загального відділу міської управи³⁸⁶. Перед цим нотаріат перебував у складі загального відділу. І лише в червні 1943 р. його перевели до складу правової секції, одночасно позбавивши права на оформлення актів громадянського стану³⁸⁷. Таким чином, суто формально судові установи та нотаріат в окремих регіонах перебували в складі місцевих управ.

Подібне об'єднання юридичних установ в єдину структуру давало й позитивні результати. Звісно, що ми не можемо твердити про самостійність чи то незалежність роботи адвокатури та суду в період гітлерівської окупації України. Вони працювали в рамках жорстких і чітко обмежених нормативними приписами професійних установок. За будь-яке самовільство наступало негайне покарання. У суддів не вистачало повноважень для винесення важливих цивільних спорів, зокрема земельних. Це розуміли й німецькі високопосадовці, зазначаючи в інструктивних вказівках, що «Розширення компетенції суддів у цивільних справах може надаватися лише Райхскомісаром, але цього ще не відбулося»³⁸⁸. Але об'єднання в єдину штатну одиницю при органах

³⁸³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-1433. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 34.

³⁸⁴ Повідомлення правничого відділу Київської міської управи. *Нове українське слово*. 1941. 26 грудня.

³⁸⁵ Повідомлення правничого відділу Київської міської управи. *Нове українське слово*. 1941. 27 грудня.

³⁸⁶ Держархів Вінницької обл. Ф. Р-1312. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 87.

³⁸⁷ Там само. Спр. 2 а. Арк. 23.

³⁸⁸ Там само. Спр. 1. Арк. 92.

місцевого управління надавало можливість працівникам юридичної сфери спільно обговорювати нововведення німецької адміністрації в правовій сфері, спільно тлумачити порядок практичного застосування правових норм. Для цього проводились службові наради, на яких старші за службовим статусом судді ознайомлювали присутніх із нормативними приписами німецької влади, розглядали питання єдиного застосування норм права.

Уявлення про роботу правових відділів місцевих управ надають протоколи службових нарад шліхтерів та адвокатів м. Черкаси гебітскомісаріату «Сміла». Так, на нараді 24 серпня 1943 р., на якій були присутні як шліхтери, так і адвокати, розглядалося питання про організацію роботи правової секції районної управи. Як видно із змісту наради, правову секцію очолював шліхтер. До секції входили й адвокати. Під час обговорення цього питання було вирішено, що шліхтер міг доручати адвокатам розглядати питання, які надходили до правової секції. Зазвичай це були питання, які потребували кваліфікованої юридичної оцінки³⁸⁹.

Про те, що судовий процес у Черкасах ще в травні 1942 р. здійснював правовий відділ, засвідчують й інші факти, зокрема касаційні скарги сторін цивільного процесу. Так, 19 лютого 1943 р. К. Зінченко звернулася до Черкаської районної управи зі скаргою на рішення правового відділу від 21 травня 1942 р. про стягнення з неї 3000 крб. Заявниця просила районну управу «як орган нагляду відмінити рішення консультанта та правової комісії по даній справі, а справу передати для розгляду в судовому порядку шліфену І ділянки м. Черкаси»³⁹⁰.

Внутрішня ділова документація правового відділу Черкаської районної управи засвідчує той факт, що станом на серпень – вересень 1942 р. працівники юридичної сфери були об'єднані в єдину штатну одиницю. Так, у позовних заявах про розгляд цивільних справ місцевих мешканців чітко зазначається, що звертаються вони не до суду, а безпосередньо до правового відділу. При цьому саму цивільну справу розглядав шліхтер. Так само і в повістках про явку відповідачів до суду зазначалося, що їх викликав «Правничий відділ Черкаської районної управи». Під час прилюдного засідання правничого відділу Черкаської районної управи 16 вересня 1942 р. були присутні й адвокати сторін цивільного процесу³⁹¹.

Отже, правові відділи стали важливим структурним підрозділом частини місцевих органів влади як ВЗО періоду 1941 – 1942 рр., так і РКУ. Здебільшого ці структурні підрозділи місцевих управ створювалися у великих містах ще в перші дні окупації. Їх завданням стала координація роботи відділів органів

³⁸⁹ Держархів Черкаської обл. Ф. Р-50. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 44.

³⁹⁰ Там само. Ф. Р-5. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2, 3.

³⁹¹ Там само. Ф. Р-22. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 4, 8, 9.

місцевого управління, нагляд за правильним застосуванням нормативно-правової бази, надання правової допомоги службовцям управ. Немалий сегмент службової діяльності працівників правових відділів стосувався надання правової допомоги та консультування місцевого населення.

У разі відсутності правових відділів до структури органів місцевого управління вводилися посади юридичних консультантів, які, власне кажучи, і займалися тими ж службовими повноваженнями. Зазвичай ці посадові особи входили до структури загальних чи адміністративних відділів місцевих управ.

Із передачею відповідних територій України в підпорядкування цивільній адміністрації РКУ та зі створенням місцевих судових установ, адвокатури та нотаріату службові повноваження правових відділів були змінені. До них додалося здійснення службового контролю за практичною роботою цивільних та кримінальних суддів, адвокатів та нотаріусів, координації їх спільної роботи. В окремих регіонах цей контроль був налагоджений шляхом безпосереднього уведення до складу правових відділів усіх працівників юридичної сфери. Але з часом статус цих структурних одиниць органів місцевого управління був змінений. У результаті на місці відділів постали правові секції, які входили до структурних підрозділів органів місцевого управління, але виконували той же обсяг службових повноважень.

3.3. Спроби створення правової системи в Україні на початковому етапі окупаційного режиму (осінь – зима 1941 р.)

Із установленням гітлерівського окупаційного режиму в Україні досить гостро постала проблема нормативно-правового забезпечення дотримання місцевим населенням правомірної поведінки, відновлення роботи судів, адвокатури та нотаріату. Немала частина їх повноважень була перекладена на органи місцевого управління, але це був тимчасовий захід. Судові установи, нотаріальні контори та юридичні консультації, які виникали в окремих регіонах України, також не могли без повноцінної нормативно-правової бази врегулювати різноманітні соціальні відносини в місцевому соціумі. Тому восени та взимку 1941 р. з ініціативи органів місцевого управління, частини кваліфікованих спеціалістів та української інтелігенції, які з різних причин залишилися в окупації, були проведені підготовчі роботи зі створення нової правової системи.

Частина цих планів була опублікована в місцевій пресі, так би мовити, у порядку «громадського обговорення». Так в одному з останніх номерів київського «Українського слова» з'явилась публікація під красномовною назвою «До питання про правовий стан в Україні за нового порядку». Її автор виходив з того, що радянська влада спотворила правову систему України, а тому

постала ціла низка нових і невідкладних правих питань, зокрема і в тому, що цивільно-правові й політично-адміністративні функції ще не мали форм і засад нового європейського порядку. Усе це є порушенням нормального стану життя, зазначав автор публікації.

Конкретними, невідкладними питаннями в галузі права, як зазначав ініціатор громадського обговорення, були відповіді на те:

- як має здійснюватися судово-правова система в Україні;
- хто саме має її здійснювати;
- які кодифікаційні правові засади треба реалізувати в Україні.

У першу чергу, в Україні потрібно було створити суд, прокуратуру, адвокатуру та нотаріальні контори. Суд, призначений владою, повинен бути незалежним від адміністративних органів і керуватися виключно законом. Спочатку необхідно було створити обласний і дільничні суди. Вони мали розглядати цивільні справи з розв'язання майнових відносин та встановлення й охорони особистих прав. Ці суди мали розглядати й кримінальні справи, за винятком тих, що перебували в компетенції німецької військової влади.

Пенітенціарні (кримінальні) справи мали перебувати під контролем створеної прокуратури. Обласний суд мав функції контролю за діяльністю дільничних судів і поділятися на судову й апеляційно-касаційну колегії як в справах кримінальних, так і цивільних. Касація та апеляція мали носити факультативний характер і залежати від суб'єкта прав і правочину.

Прокуратура втрачала право адміністративного нагляду за роботою судів і зберігала за собою дві функції:

- нагляд за здійсненням законів і охорону публічних прав нації;
- репрезентація й захист перед судом публічних інтересів нації-держави.

Створена адвокатура мала носити корпоративний характер і об'єднуватися в раду адвокатів з президією на чолі. Керівний орган адвокатського об'єднання рекомендував адвокатів до апробації в судах, корегував їх професійну та моральну поведінку.

Зі змісту публікації бачимо, що її автор належав до кіл українських націоналістів, яким на той час і належав контроль за «Українським словом». Звісно, що особи, які працювали в органах української юстиції, повинні мати такі властивості:

- волю й чин до створення української державності, тобто люди, що усвідомлюють українську справу й прагнуть до здійснення та у відведених їм ділянці здійснюватимуть творення української державності;
- вищу юридичну освіту;
- певний досвід у юриспруденції;
- бездоганне морально-політичне обличчя.

З огляду на це «різні енкеведисти, колишні комуністи, судді й прокурори та їх помічники за жидо-большевизму не можуть бути в органах української юстиції за нового ладу», – так однозначно висловився автор публікації.

Зупинився автор публікації й на питанні кодифікації норм права. Він відразу відмовився від використання радянської правової системи, запропонував поєднати тогочасне німецьке та історичне українське право, зокрема Литовський статут, Магдебурзьке та звичаєве право, і створити в складі Київської міської управи кодифікаційну комісію, яка б і провела цю роботу³⁹².

Ми не можемо встановити, хто є автором цієї публікації, але ідеї, ним висловлені, не мали суто публіцистичного характеру. Насправді, у складі Київської міської управи восени 1941 р. таки працювала комісія, яка готувала тимчасову нормативну базу з урегулювання цивільних правовідносин для населення окупованого Києва. Тож Київська міська управа склала Тимчасові правила щодо матеріального цивільного права, у яких намагалась урегулювати основні норми цивільного права.

Фізичні та юридичні особи наділені цивільною правоздатністю та дієздатністю. Правоздатністю були наділені всі фізичні та юридичні особи без винятків. Повна дієздатність наступала з повноліття, тобто з 21 року. Недієздатними визнавались відповідними установами психічнохворі та марнотратці. Причому в здатності виконувати власні права неповнолітні до 17 років порівнювались до психічнохворих та марнотратців – за них діяли їх законні представники, тобто батьки або опікуни. Неповнолітні та марнотратці могли самостійно здійснювати правочини, але виключно за дозволом законних представників. Дієздатність осіб від 17 до 21 року даними Правилами встановлена не була.

Місцем проживання встановлювалось місце переважної осілості через роботу, місце заняття або знаходження майна. Місце проживання неповнолітніх – місце проживання батьків або осіб, що їх замінюють.

Юридичними особами визнавались об'єднання осіб, установи або організації, що могли набувати права на майно, вступати в зобов'язання, брати участь у судових засіданнях у якості позивача чи відповідача. Межі повноважень юридичних осіб встановлювались Статутом, Положенням або договором, який мав бути зареєстрований відповідним органом та відповідати меті їх існування³⁹³.

Правочини визначались як дії, направлені на встановлення, зміну або припинення цивільних правовідносин.

³⁹² До питання про правовий стан в Україні за нового порядку (Порядком обговорення). *Українське слово*. 1941. 14 листопада.

³⁹³ Держархів Київської обл. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 47. Арк. 97.

Розрізняли такі види:

1. За кількістю сторін:
 - 1.1. односторонні;
 - 1.2. взаємні (двосторонні);
2. За формою вираження:
 - 2.1. усні;
 - 2.2. письмові, які могли бути звичайними та нотаріально засвідченими³⁹⁴.

Правочин міг бути визнаний судом недійсним повністю або частково з моменту його укладення в декількох випадках:

- укладений з метою, що суперечить закону;
- недодержання форми;
- укладений під впливом обману, погроз;
- укладений особою, яка під впливом злиднів, уклала невігідний для себе правочин;
- був укладений без наміру викликати юридичні наслідки³⁹⁵.

Дієздатні особи могли укладати правочини через представників. Представник при цьому не міг виступати другою стороною договору одночасно.

Договір вважався укладеним з моменту настання умов, щодо яких його було укладено. Якщо одна зі сторін навмисно перешкоджала настанню таких умов, то вона мала відшкодувати завдані збитки³⁹⁶.

Строк позовної давності встановлювався, як правило, на 3 роки, якщо інше не було передбачене законом. Причому це стосувалось і зобов'язань, які виникли до вересня 1941 р. Якщо через власне незнання про закінчення терміну позовної давності боржник відшкодував особисті зобов'язання, то на повернення сплаченого він права не мав. Термін позовної давності може бути подовжено:

- якщо позивач через непідвладні йому обставини за 3 місяці до закінчення терміну позовної давності був позбавлений можливості подати позов;
- для складу армії та флоту, переведеного на воєнний стан, до його закінчення;
- за рішенням суду;
- подача позову до суду про відшкодування боргу.

У даних Тимчасових правилах визначалось речове право, право зобов'язань та спадкове право. Кожна з цих частин, окрім спадкового права, поділялась на декілька підрозділів. Фактично за цим документом речове право характеризувалось двома поняттями: право власності та застава.

³⁹⁴ Там само. Арк. 98.

³⁹⁵ Там само. Арк. 99.

³⁹⁶ Там само. Арк. 100.

Рухоме майно вважалось власністю того, хто ним безпосередньо володіє, якщо інше не доведено в судовому порядку. Якщо суд установив незаконне володіння, то постраждалий мав право отримати, окрім власне свого майна, і компенсацію від недобросовісного володільця за неотриманні прибутки від користування, якщо такі мали місце³⁹⁷. Причому, якщо володільць не знав, що річ, яку він привласнив, належить іншому, то таке володіння вважалось добросовісним. Якщо майно придбане в посередника, а не власника, той останній мав право витребувати його назад.

Право власності мало свій зміст, що полягав у єдності трьох правомірностей – володіння, користування й розпорядження. Власник міг передати в користування свою власність на основі договору.

Існувало поняття спільної сумісної власності, коли декілька осіб володіли на рівних чи відповідних частці внеску правах. При відчужуванні однієї з часток інші власники мають першочергове право на її викупування³⁹⁸.

Власник мав право на заставлення майна. Акт застави не обов'язково був завірений нотаріально. При оформленні застави складався детальний опис заставленого майна у двох примірниках, підписаний заставодавцем, заїмодавцем та двома свідками. Якщо по згаданій заставі не сплачено гроші в обумовлений термін, її мали пред'явити протягом трьох місяців до стягнення. Якщо цього не було зроблено, то заїмодавець позбавляється переважного права перед іншими стягувачами права на стягнення. Після одержання боргу закладене майно повертали заставодавцеві або виплачували вартість заставленого майна.

Була можливість заставити товар в обороті при додержанні таких правил:

- товар мав бути поміщений у точно визначене в договорі заставодавцем приміщення, окремо від іншого майна заставодавця;
- на заставлений товар складався опис.

Можливий варіант заміни заставленого товару. На заставлений товар, окрім опису, заводилась спеціальна товарна книга, у якій записувались усі операції щодо руху заставленого товару. Заставодержець міг у будь-який час перевірити стан заставленого товару, його ціну та якість. Якщо порушувались умови застави, то могли достроково вимагати виплату по заставі³⁹⁹.

Достатньо поширеним видом правовідносин були різноманітні зобов'язання. Зобов'язанням визначався обов'язок боржника передати кредиторові певне майно або здійснити на його користь певні дії. Якщо певні строки виконання не обумовлені договором, то кредитор мав право вимагати виконання з моменту виникнення зобов'язань. Якщо мали місце декілька кредиторів або

³⁹⁷ Там само. Арк. 101.

³⁹⁸ Там само. Арк. 102.

³⁹⁹ Там само. Арк. 103–104.

декілька боржників, то кожен кредитор мав право вимагати виконання, а кожен боржник повинен виконати зобов'язання частинами.

Солідарна відповідальність виникала тоді, коли це було передбачено договором чи законом, причому кредитор мав право вимагати солідарного зобов'язання повністю або частинами боргу від усіх боржників разом, від деяких з них або від одного окремо на свій розсуд до повного задоволення зобов'язання. Боржник, що одноособово виконав солідарне зобов'язання, мав право на зворотну вимогу до виконання іншими боржниками в рівних частинах. Якщо один із боржників не виконував власну частину зобов'язання, то вона розподілялась між іншими боржниками.

У разі невиконання зобов'язання боржник мав відшкодувати дійсні збитки кредитора, окрім випадків, коли невиконання не залежало від боржника або відбулось із вини кредитора. У разі прострочення сплати заборгованих коштів, могла нараховуватись установа пеня. Кредитор міг передати зобов'язання іншій особі так само, як і боржник міг передати власне зобов'язання іншій особі, але лише з дозволу кредитора.

Основою цивільного законодавства залишався договір, як угода двох або більше осіб про встановлення, зміну або припинення правовідносин. Договори сумою більше 1000 крб. мали укладатись у письмовій формі. Неустойка не мала перевищувати розмір суми договору загалом.

Для забезпечення виконання договору була передбачена можливість завдатку. Якщо за виконання договору відповідала сторона, що дала завдаток, то він їй не повертався; якщо за виконання відповідала сторона, що отримала завдаток, то відшкодувала в подвійному розмірі.

Укладався також у письмовій формі договір поруки, який забезпечував виконання зобов'язання якщо не боржником, то його поручителем. Коли поручителів декілька, то вони виконують солідарне зобов'язання, якщо інше не передбачене договором. Порука може бути вказана зі строком або без нього (проста порука). У разі простої поруки поручитель відповідав лише тоді, коли майна боржника не вистачило для погашення заборгованості. У разі строкової поруки кредитор може вимагати від поручителя протягом трьох місяців виконати зобов'язання. У разі відшкодування поручителем зобов'язання перед кредитором поручитель може вимагати від боржника виконання зобов'язання у свою сторону.

У Тимчасових правилах щодо матеріального цивільного права визначались такі основні види договорів, як-от: купівлі-продажу, міни, найму, поставки, позики, позички, «піддання під охорону» та доручення⁴⁰⁰.

⁴⁰⁰ Там само. Арк. 105–107.

За договором купівлі-продажу продавець передавав своє майно у власність покупця, який у свою чергу зобов'язується прийняти це майно та заплатити відповідну ціну за нього. У разі односторонньої відмови від виконання договору постраждалій стороні повинні виплатити збитки, нанесені невиконанням договору. Продавець відповідав за наявні речі дефекти. Якщо покупець після прийняття речі знаходив певні дефекти, то він у триденний термін був зобов'язаний попередити про це продавця, інакше позбавлявся права на відшкодування, зменшення ціни або повернення речі.

За договором міни проводився обмін майном.

За договором поставки постачальник зобов'язувався у вказаний строк передати визначену кількість речей певного роду замовникові, останній зобов'язувався прийняти ці речі та оплатити їх. При наявності певних дефектів в одержаних речах замовник мав право їх повернути та протягом одного місяця отримати товар належної якості⁴⁰¹.

За договором найму наймодавець зобов'язувався надати наймачеві певне майно за обумовлену винагороду для тимчасового користування. Причому не розмежовувались на той час поняття найму та оренди: наймати можна було не лише житлове приміщення, а будь-яке майно. Договір найму нерухомого майна мав бути складений у письмовій формі, а якщо термін та завдаток передбачений на термін більше 1 року, але менше 12 років, то документ мав бути нотаріально завірений. Якщо терміни найму не вказуються, то кожна сторона могла в односторонньому порядку відмовитись від виконання договору, але попередивши іншу сторону не менш, як за місяць. Ремонт найманого майна – обов'язок наймодавця, якщо інше не передбачене договором. Була можливість передачі майна в піднайм. Договір можна було розірвати до закінчення відповідного строку в таких випадках:

- коли майно без згоди наймача стало непридатним для обумовленого користування;
- коли наймодавець не зробив ремонт, який належав до його обов'язків;
- коли наймач погіршує стан майна;
- коли наймач використовує майно не за призначенням або поза договором;
- коли наймач не сплачує обумовлену плату протягом одного місяця.

За договором позики одна особа передавала іншій певну суму грошей або речей, що їх замінюють; позичальник зобов'язується повернути дані кошти або речі відповідної якості, роду й кількості. Договір позики на суму більше, ніж 100 крб., мав бути укладений у письмовій формі. Позикодавець мав право претендувати на відсотки капітальної суми боргу, якщо це було передбачене договором⁴⁰².

⁴⁰¹ Там само. Арк. 107–108.

⁴⁰² Там само. Арк. 109–110.

Існував і договір позички, за якою одна особа отримувала від іншої певну річ у безкоштовне користування. Річ мала бути використана лише за договором та господарським призначенням і повернута в належному стані в поставлений строк або за вимогою.

За договором віддання на охорону, який мав складатись у письмовій формі, одна сторона віддавала іншій для зберігання рухомі речі за винагороду, а інша сторона зобов'язувалась повернути їх у тому самому стані за вимогою. Одержаною на зберігання річчю не мали права користуватись. Особа, що одержала речі на охорону, відповідала за їх стан протягом періоду зберігання, за виключенням форс-мажорних обставин⁴⁰³.

За договором підряду одна сторона зобов'язувалась виконати власними засобами певну роботу за завданням замовника. Підрядник ніс майнову відповідальність за будь-які недоліки своєї роботи, що понесли за собою пошкодження майна замовника. За затримку робіт, які заважають закінчити роботи у встановлений термін, замовник мав право розірвати договір та вимагати відшкодування збитків. Наявність дефектів у результатах роботи чи неналежної якості їх виконання давала право замовнику на один із зазначених варіантів:

- безоплатного виправлення дефектів;
- відповідного зменшення ціни;
- відшкодування збитків⁴⁰⁴.

За договором доручення одна сторона уповноважує іншу виконувати за свій рахунок та від його імені певні дії. Довіреність мала бути посвідчена нотаріально, якщо вона видана на управління майном або довірені дії стосувались урядових органів. Довірений повинен виконувати дії відповідно до вказівок довірителя. Відступати від вказівок він міг лише в тому разі, коли вони загрожували інтересам довірителя.

Довірений зобов'язаний за вимогою:

- подавати відомості щодо виконання доручення;
- передати все одержане в силу доручення;
- відшкодувати збитки, що сталися з його вини, в тому числі у разі одностороннього розірвання договору.

Довіритель зобов'язаний:

- повернути довіреному витрати на виконання завдання;
- видати довіреному нагороду, якщо інше не передбачене договором.

Довірительом могла виступати й державна установа. У такому випадку довіреність мала бути засвідчена підписом керівника та печаткою установи⁴⁰⁵.

⁴⁰³ Там само. Арк. 111.

⁴⁰⁴ Там само. Арк. 112.

⁴⁰⁵ Там само. Арк. 113.

За договором комісії комісіонер зобов'язаний із доручення комітента за винагороду укласти один або декілька правочинів від свого імені, але коштом комітента. Майно, що перебувало в розпорядженні комісіонера, яке він одержав або купив унаслідок даного правочину, визнається власністю комітента.

Комісіонер повинен:

- виконувати взяте на себе доручення з усіма вказівками комітента на найбільш вигідних умовах;
- по закінченню правочину подати комітентові звіт.

Комітент зобов'язаний:

- повернути комісіонерові всі витрати;
- звільнити комісіонера від зобов'язань перед третіми особами;
- виплатити комісіонеру винагороду по умовах договору⁴⁰⁶.

За договором товариства двоє або кілька осіб об'єднують свої вклади та спільно діють для досягнення спільної господарської мети. Розміри внесків можуть бути однакові чи різні в залежності від умов договору. Товариство могло припинити своє існування за вимогою кожного з учасників. Існували прості та повні товариства. У простому товаристві учасники розподіляють між собою прибутки та витрати, спільно ведуть справи. Просте товариство не є юридичною особою, на відміну від повного товариства. Учасники повного товариства вели торгівлю чи інший промисел під єдиною назвою товариства. У випадку правопорушення товариство відповідало не лише власним майном, а й особистим майном його учасників. Договір про створення повного товариства мав бути завірений нотаріально та разом із заявою наданий установі, що веде торговельний реєстр, для внесення в реєстр та оголошення. Усі зміни в договорі також мали проходити обов'язкову реєстрацію. Існували також товариства з обмеженою відповідальністю та акціонерні товариства, їх діяльність регламентувалась лише їхніми статутами⁴⁰⁷.

Велику увагу приділяли спадковому праву. Спадкування можливе було як за законом, так і за заповітом. За законом, у першу чергу, спадкували діти та живі чоловік або дружина в рівних частинах усього майна спадкодавця. Якщо дітей нема або померли, то спадок отримують онуки та правнуки. Діти від першого шлюбу одного із подружжя можуть претендувати на частину майна лише рідних батьків. Усиновлені діти рівні в правах із рідними. Якщо з першої лінії спадкування в померлого нікого не було, то наступними в черзі були брати та сестри, дядьки та тітки. Батьки спадкують від дітей лише в тому випадку, якщо нема спадних родичів. Спадкоємці зобов'язані звернутись за отриманням спадку протягом одного року⁴⁰⁸.

⁴⁰⁶ Там само. Арк. 114.

⁴⁰⁷ Там само. Арк. 115–116.

⁴⁰⁸ Там само. Арк. 117.

Заповітом визнавалося зроблене особою письмове розпорядження власним майном на випадок смерті. Поряд із майном спадкодавець міг накласти на спадкоємців виконання якогось зобов'язання. Заповіт міг бути нотаріально завірений та домовим. Нотаріально завірений заповіт складається в присутності спадкодавця та трьох свідків, записується в актовій книзі. Домова духівниця мала бути записана від руки самим спадкодавцем або на його прохання з його слів іншою особою, але зазначалось, що не приймаються заповіти на клаптиках паперу, мають бути лише на папері рівної форми. Коли духівниця написана сторонньою особою, то на заповіті мали бути, окрім її підпису і спадкодавця, підписи трьох свідків, що засвідчують її справжність. Якщо заповіт написаний спадкодавцем, то, окрім нього, підписується ще два свідки. Виконання заповіту покладається на спадкоємців. Духівниця мала бути затверджена протягом одного року в суді. Спадкоємці могли відмовитись від спадщини протягом трьох місяців із дня її відкриття або стати до управління нею протягом трьох років, однак, якщо спадкоємці не були присутні протягом одного року після відкриття спадщини, то їх права в цей час мали представляти довірені особи. Окрім майна у спадщині, спадкоємці відповідали по усіх зобов'язаннях та боргах спадкодавця. Якщо протягом одного року із дня відкриття спадщини жоден із спадкоємців не з'явився, то майно передавалось у розпорядження Держави⁴⁰⁹.

Аналізуючи все вищезазначене, можна зробити висновок, що дані Правила регулювали в основному лише сферу зобов'язань, спадкове право та загальні цивільні норми права. Розмежовувались фізичні та юридичні особи, які наділялись правоздатністю і дієздатністю. Навіть на перший погляд помітні прогалини в даному документі, наприклад, не зазначено дієздатність осіб із 17 до 21 року. У Тимчасових правилах щодо матеріального цивільного права визначались такі основні види договорів, як-от: купівлі-продажу, міни, найму, поставки, позики, позички, «передача під охорону» та доручення. Основна частина даних договорів мали укладатись у писаній формі, а деякі з них у присутності нотаріуса. Достатньо чітко сформоване, актуальне на той час, спадкове право. Зазначались черги спадкування за законом та правила укладання заповіту. Загалом правила складені достатньо загально, існують прогалини та неточності⁴¹⁰.

Окрім ініціативи, у створенні цивільного законодавства органи місцевого управління намагалися запровадити й норми кримінального права та кримінально-процесуального права. Так, восени 1941 р. Київською міською управою було створено ряд проектів, зокрема Тимчасові кримінально-процесуаль-

⁴⁰⁹ Там само. Арк. 118–120.

⁴¹⁰ Іваненко А. Нормативна правотворчість органів місцевого управління у цивільному законодавстві на початковому періоді гітлерівської окупації (на прикладі Київської міської управи). *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2018. Вип. 139 (12). Ч. 1. Історичні науки. С. 94–98.

ні правила для судів, прокуратури та слідчих м. Києва та Проект Тимчасових кримінальних правил міста Києва. Процесуальні правила були створені для врегулювання роботи судової гілки влади⁴¹¹. Кримінальні правила поділялись на Загальну та Особливу частину та відповідно на 9 розділів, у яких зазначались визначення деяких видів найбільш розповсюджених злочинів та передбачені покарання за них. Норми, прописані в даному акті, складаються з усіх трьох частин: гіпотеза, диспозиція, санкція, або як властиво кримінальним законам, лише з диспозиції та санкції. Лише перша, Загальна частина, в основному складається з гіпотези та диспозиції.

Проводячи аналіз даного документу, можна дійти висновку, що він достатньо схожий на радянську модель Кримінального кодексу. Злочинною вважалась як певна дія, так і бездіяльність, коли не виконувалося те, чого вимагав закон. Злочини й провини поділяються за цим проектом на навмисні, ненавмисні й необережні. Причому відповідальність за умисні злочини була значно більша. Але була й примітка про те, що коли правопорушення скоєне випадково, без певної провини і з необережності, то воно не карається.

Розрізняли три стадії вчинення злочину: підготовка до злочину, замах на злочин та його вчинення. Готування до злочину карне лише тоді, коли саме в цих діях є злочинна діяльність. Особливо це стосувалось злочинів проти держави. Замахом вважаються дії, якими починається приведення у виконання злочинного діяння, але злочин не доведений до кінця через брак часу або з інших причин, що не залежали від злочинця. Замах карався в більшій залежності від небезпечності дій та близькості до завершення злочину⁴¹².

Обтяжуючою обставиною вважалось скоєння правопорушення групою осіб. Розрізняли такі види співучасті: головний злочинець, підмовник та «допомогач». Підмовники, які підбурили до вчинення злочину, та власне злочинці карались у рівній мірі. «Допомогачі» безпосередньої участі в злочинах не брали, а лише допомагали порадами, усували перешкоди до вчинення правопорушення або після скоєння злочину переховували власне злочинців, зняряддя вчинення злочину або об'єкт злочину. Недонесення на вчинення злочину не мало бути покараним⁴¹³.

Існувало 8 видів відповідальності в кримінальному праві:

1. Штраф до 1000 крб.
2. Арешт до 6 міс.

⁴¹¹ Іваненко А. Ініціатива місцевої влади щодо створення кримінально-процесуального законодавства на теренах Райхскомісаріату «Україна» (осінь 1941 – початок 1942 р.). *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2019. Вип. 140 (1). Ч. 1. Історичні науки. С. 37–42.

⁴¹² Держархів Київської обл. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 47. Арк. 26.

⁴¹³ Там само. Арк. 27.

3. Примусові фізичні роботи до 6 міс.
4. Позбавлення волі до 4 років
5. Позбавлення волі від 4 до 5 років.
6. Позбавлення волі від 5 до 8 років.
7. Позбавлення волі від 8 до 10 років.
8. Смертна кара.

Інколи застосовувалась додаткові покарання: конфіскація майна, що належало підсудному, звільнення з роботи при службових злочинах.

Штраф, який сплачував винний, ішов на користь держави, якщо підсудний не міг сплатити суму штрафу, то її замінювали на примусові роботи в еквіваленті 200 крб. – місяць праці.

При виконанні примусових робіт зловмисник мав виходити на основне місце роботи, у протилежному випадку його арештовували на термін примусових робіт і на місці ув'язнення він виконував вирок суду.

Смертна кара не застосовувалась для двох категорій осіб: вагітних жінок та дітей до 17 років⁴¹⁴.

Звільнення з роботи, неможливість займати певні посади чи проводити певні громадські, кооперативні та інші роботи за фахом.

Обтяжуючими обставинами вважалось:

- повторність злочину;
- вчинення злочину групою осіб;
- вчення злочину з особливою жорсткістю;
- злочин вчинено над особою, яка через вік або інші обставини знаходиться в безпорадному стані.

Пом'якшуючими обставинами вважалось:

- злочин скоєно вперше;
- злочин скоєно під загрозою життя, під примусом, через службову чи матеріальну залежність;
- вчинення злочину в стані сильного душевного хвилювання;
- злочин вчинено неповнолітнім, від голоду або вагітною жінкою;
- необхідна оборона;
- коли злочинець прийшов з повинною⁴¹⁵.

При виявленні обставин необхідної оборони обвинувачуваного могли звільнити від покарання.

Існувало поняття й позовної давності, яке залежало від тяжкості злочину:

- правопорушення, що карались арештом або штрафом – 1 рік;

⁴¹⁴ Там само. Арк. 28.

⁴¹⁵ Там само. Арк. 29.

- правопорушення, що караються примусовими роботами або позбавленням волі до 4 років – 3 роки;
- правопорушення, що караються позбавленням волі до 6 років – 5 років;
- решта злочинів – 10 років;
- на злочини проти держави термін давності не поширювався⁴¹⁶.

Особа вважалась такою, що не має судимість, якщо вона визнана не винуватою, якщо слідство проти неї закрито або пройшов термін позовної давності.

Неповнолітні до 16 років вважались особами з неповною дієздатністю: після вчинення злочину вони віддавались «під відповідальний нагляд батьків». Особи від 16 до 20 років вважались частково дієздатними: їм зменшували покарання в залежності від тяжкості злочину.

Психічнохворі та глухонімі люди вважались неосудними та піддавались лікуванню⁴¹⁷.

У зазначеному Проекті Київська міська управа кваліфікувала декілька видів злочинів. Найбільш тяжкими були злочини проти держави, які карались смертною карою та конфіскацією майна засудженого:

- бунт та збройне повстання;
- шпигунство на користь радянської влади;
- зрада держави;
- скоєння терористичних актів проти голови держави або його представників;
- скоєння диверсійних актів проти держави: напад на військові частини, зруйнування залізничних станцій та інших шляхів сполучення, електричних станцій та інших споруд державного та громадського майна.

Підготовка зазначених злочинів, агітація проти державної влади, а також переховування відповідних пропагандистських матеріалів, саботаж власних обов'язків, що загрожують державі, привселюдна образа Голови держави, – також кваліфікувались, як злочини проти держави, але покаранням за них було позбавлення волі строком від 3 до 10 років⁴¹⁸.

У цій же сфері зазначено ще один вид злочинів, найбільш розгалужений – злочини проти порядку управління. Термін покарання коливався між 6 місяцями і до 10 років. Якщо злочин був скоєний за обтяжуючих обставин або внаслідок яких сталась смерть постраждалого, то винний засуджувався до смертної кари. До даного виду злочинів відносились: хуліганство, масові погроми, образа представників влади, подання офіційній особі завідомого неправдивих даних, відмова від сплати податків, підробка документів, контра-

⁴¹⁶ Там само. Арк. 30.

⁴¹⁷ Там само. Арк. 31.

⁴¹⁸ Там само. Арк. 32–33.

банда, незаконні валютні операції, перехід без відповідного дозволу державного кордону, допомога втечі в'язнев⁴¹⁹.

Наступним видом злочинів були злочини проти релігії. Такими злочинами вважалось «кошунство» усно або письмово проти Бога, Пресвятої Богородиці, Святих Угодників, агітація проти релігії, особливо серед неповнолітніх, перешкода виконанню релігійних обрядів, псування могил та пам'ятників. Термін ув'язнення коливався між 6 місяцями та до 5 років⁴²⁰.

Окремо кваліфікувались службові злочини – до 7 років позбавлення волі. Це були дії, застосовані урядовою особою, унаслідок яких відбувалось порушення роботи певної установи чи підприємства або заподіяння їм майнової шкоди, невиконання своїх службових обов'язків, хабарництво, підробка службових документів⁴²¹.

Ще одним видом злочинів зазначені господарські злочини, прикладами яких були: несумлінне виконання повноважень особи, яка керує громадською або корпоративною установою чи підприємством, наслідком якого є шкода майнових інтересів; умисне невиконання договірних зобов'язань; свідоме надання таких умов праці, де робітник міг втратити дієздатність; штучне завищення цін; самогоноваріння; виготовлення та збут наркотичних речовин; полювання, риболовство без відповідних дозволів. Основними видами покарання в цій сфері були штрафи, примусові роботи, позбавлення волі до трьох років, у деяких випадках призначали як додаткове покарання конфіскацію майна порушника⁴²².

До тяжких відносились злочини проти життя, здоров'я, волі й гідності особи. Умисне вбивство каралось 8 роками позбавлення волі, а вбивство з особливою жорстокістю, катуванням чи вбивство вагітної жінки – 10 роками. Аборти і вбивство новонародженого карались трьома роками. Згвалтування або розбещення малолітніх несло за собою позбавлення волі на строк до 5 років, а якщо згвалтування мало наслідком самогубство – 10 років. Каралось двома роками позбавлення волі й свідоме зараження венеричними хворобами. Тілесні ушкодження карались від 6 місяців до 3 років в залежності від ступеня тяжкості. Незаконне позбавлення волі каралось ув'язненням до трьох років⁴²³.

Серед злочинів проти власності було виділено крадіжку, розбій, шахрайство, фальсифікацію та лихварство. За розбій, через більший ступінь суспільної небезпечності, передбачалось від 8 до 10 років позбавлення волі. Термін позбавлення волі за крадіж коливався від 1 до 5 років. Причому здійснення кра-

⁴¹⁹ Там само. Арк. 34–40.

⁴²⁰ Там само. Арк. 32, 33.

⁴²¹ Там само. Арк. 39, 40.

⁴²² Там само. Арк. 41–43.

⁴²³ Там само. Арк. 43–47.

діжки у фізичної особи каралось одним роком позбавлення волі, а в державного чи громадського підприємства чи установи – 5 – 6 років. Шахрайством визначалось незаконне одержання з корисливою метою майна або зловживання довір'ям. За ці дії було передбачено покарання – позбавлення волі терміном на 2 роки. Окремо кваліфікувалась підrobка документів та фальсифікація, тобто зміна вигляду та властивостей речей, за що передбачене покарання відповідно 3 та 2 роки позбавлення волі. Лихварство розцінювалось як кримінально каране діяння, за яке порушник мав отримати термін ув'язнення до двох років⁴²⁴.

Загалом аналізуючи Проект кримінального кодексу, створеного Київською міською управою, можна зробити висновок, що він був достатньо розірваним і нецілісним. Не всі види злочинів були зазначені в даному Проекті. Найбільш жорсткі міри покарання визначались за злочини проти держави, лише в цьому виді правопорушень передбачалась смертна кара. А от за вбивство з усіма обтяжуючими обставинами встановлювався найбільший десятирічний термін ув'язнення. У Проекті визначено види співучасті, обтяжуючі та пом'якшуючі обставини, стадії вчинення злочину. Повторність вчинення певних злочинів вважалось обтяжуючою обставиною та суттєво збільшувало покарання. Покарань передбачалось 8 видів, з них найбільш розповсюдженими були примусові роботи та позбавлення волі на терміни від 1 до 10 років⁴²⁵.

Керівництво органів місцевого управління не обмежилось ініціативою створення галузевої нормативної бази, а й намагалось сформулювати положення щодо створення майбутньої судової системи, зокрема в частині цивільного процесу. За планами Київської міської управи в місті мали запрацювати суди з розгляду цивільних справ.

Розгляд цивільних справ виконувався лише судовими установами українською мовою за заявою зацікавленої сторони. Прокурор брав участь у розгляді справи в таких випадках:

- коли цього потребувала охорона інтересів держави;
- коли справа могла закінчитись винесенням вироку з позбавленням волі підсудного;
- у справі з фальсифікацією документів;
- у разі розгляду справи виявлялись обставини, що є кримінально-караними;
- у справах про стягнення збитків, нанесених урядовими особами.

Суд був зобов'язаний з'ясувати права та обов'язки сторін, які беруть участь у судовій справі, відповідно учасники процесу зобов'язані сумлінно

⁴²⁴ Там само. Арк. 47–52.

⁴²⁵ Іваненко А. Нормативна правотворчість органів місцевого управління у кримінальному законодавстві на початковому періоді гітлерівської окупації (на прикладі Київської міської управи). *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2018. № 1. С. 94–100.

користуватися наданими їм цивільно-процесуальними правами та обов'язками. Затягування процесу несло за собою покарання⁴²⁶.

Якщо в справі брали участь недієздатні або обмежено дієздатні особи, то позови мали подавати та брати участь у подальшому судовому процесі їх законні представники. Представниками юридичних осіб є уповноважені їх статутом або іншим установчим документом органи, у даному випадку підтвердженням слугував витяг із протоколу засідання органу управління юридичної особи. Якщо права були передані душоприказнику за заповітом, то він мав повністю відповідати за власні дії відповідно закону та розпорядженням накладених на нього духівницею. Також представниками в суді могли бути адвокати або особи, що добровільно обрані дітями за своїх батьків, дітей, дружин, братів чи сестер. Права таким особам надавалися безпосередньо в суді усно, за нотаріально завіреною довіреністю або відповідними особами за місцем роботи чи служби. Якщо представництво в суді складало службові повноваження урядової особи, то довіреність не потрібна⁴²⁷.

Представники мали право вчиняти всі юридичні дії цивільного процесу, окрім мирової та оскарження процесу. Представниками не могли бути неписьменні, неповнолітні (особи до 21 року), обмежено дієздатні особи, особи, що були позбавлені адвокатських прав. Якщо в справі було декілька осіб з однієї або іншої сторони, то кожна з осіб відповідала самостійно, окрім солідарних зобов'язань. До справи могли притягатись і зацікавлені треті особи на будь-яку сторону конфлікту. Причому суд міг винести рішення на користь або проти таких третіх осіб⁴²⁸.

Загалом позови мали подаватися до судової установи, яка територіально ближча до місця виникнення правопорушення. Обирати судову установу мав право позивач. Позови мали подаватись за місцем постійного проживання відповідача, якщо воно було невідоме, то за місцем знаходження його майна або за місцем роботи. Позови на юридичну особу мали подаватись за місцем знаходження центрального органу або за місцем знаходження місцевого представництва. Позови внаслідок невиконання договірних зобов'язань мали подаватися за місцем виникнення даного юридичного факту. За аналогією будь-які спори через майно мали розглядатись за місцем знаходження майна.

Судові витрати становили мито й видатки на провадження справи на платі свідкам та експертам, на переїзди їх та суду для місцевого огляду, видатки на юридичну допомогу. Розмір оплати експертам та свідкам визначався судом. Оплату вносила зацікавлена сторона, якщо ж експертизу або наявність свідків

⁴²⁶ Держархів Київської обл. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 47. Арк. 1.

⁴²⁷ Там само. Арк. 2.

⁴²⁸ Там само. Арк. 3.

ініціював суд, то сплачували сторони порівну. Суд мав право звільнити від сплати судових витрат осіб, які не мали змоги їх оплатити. У разі розв'язання справи на користь сторони, що була звільнена від судових витрат, вона мала сплатити судові витрати після задоволеного позову⁴²⁹.

У деяких справах позивачем визначалася позовна ціна:

- у позовах про гроші та майно – стягувана сума або вартість майна;
- у позовах про строкові видачі та виплати – сукупність усієї заборгованості, але не більше десятирічного їх розміру (якщо виплата без строкова, то брався до уваги десятирічний обсяг);

- коли неможливо було визначити суму при подачі позову, вона визначалась судом⁴³⁰.

У разі не появи в суді експерта чи свідка суд мав право оштрафувати його в розмірі до 100 крб. у залежності від позовної ціни справи. Аналогічний штраф могли отримати особи, навіть якщо вони не брали участь у судовому процесі, але не надали суду потрібні документи, а також учасники процесу або їх законні представники за недобросовісне проведення справи. У кожній справі були встановлені процесуальні строки для виконання певних дій. На прохання зацікавленої сторони строки, установлені судом, могли продовжуватися⁴³¹.

Суд розпочинав розглядати справу після отримання письмової заяви, яка мала містити:

- точні адреси відповідача й доповідача;
- стислий виклад обставин, що становлять обставини позову;
- вимогу позивача із зазначенням позовної ціни;
- перелік доданих до справи документів;
- підпис позивача;
- однією зі сторін була юридична установа, то всі документи мали подаватися з копіями.

Суддя міг ще до першого засідання задовольнити певні прохання сторін. Відповідач міг подати не пізніше першого судового засідання зустрічний позов. Прийняття надалі зустрічного позову залежало від суду.

Позови забезпечувались арештом майна, належного відповідачеві, та заборороною провадити певні дії. У позовах, складених на державні установи, позов не забезпечувався. Судові ухвали про забезпечення позову або про відмову в ньому могли бути оскаржені⁴³².

⁴²⁹ Там само. Арк. 5.

⁴³⁰ Там само. Арк. 4.

⁴³¹ Там само. Арк. 6.

⁴³² Там само. Арк. 7–9.

Відповідача викликали до суду рекомендованим листом із зворотною розпискою на адресу, що її подала особа при складанні заяви, чи до Сільської ради. Дозволялася також видача позивачу для передачі відповідачу. У цій повістці вказувалась адреса суду, справа, за якою викликають, та наслідки неявки. Відповідач мав отримати повістку не раніше, ніж за три дні до судового засідання. Якщо відповідача не було вдома або його місцезнаходження невідоме, то повістку передавали членам родини, адміністрації будинку чи установи, де він живе чи працює. Навіть якщо відповідач відмовлявся забирати повістку, посильний відмічав на розписці, що її одержано.

Розгляд справи провадився усно та відкрито, за винятком справ, які стосувалися суто особистих справ сторін, у такому випадку засідання могло проводитися за закритими дверима. Але судові рішення завжди оголошувалося привселюдно. На кожному судовому засіданні складався протокол за підписом судді та секретаря. Головуючий суддя мав право накладати штраф до 50 крб. за непокору Суду. Судове засідання могло відбутися за відсутністю однієї зі сторін, якщо ж були відсутні обидві сторони, то суддя мав прийняти рішення відповідно до обставин справи, проводити засідання чи припинити провадження. Якщо в такому разі сторони не клопотатимуть упродовж місяця про відновлення провадження, то справа заривається, але з можливістю поновлення впродовж терміну позовної давності.

Суд був зобов'язаний зупинити судочинство в разі:

- смерті однієї зі сторін;
- потребою встановити опіку над однією зі сторін;
- припинення існування юридичної особи;
- призову однієї зі сторін до лав армії⁴³³.

За докази в цивільних справах брали до уваги показання свідків, огляд на місці, експертиза та писані докази.

При допиті свідків їх інформували про відповідальність за неправдиві свідчення. Кожного свідка допитували окремо, причому той, хто свідчення не давав, не мав права брати участь у судовому засіданні. У разі зацікавленості свідка у вирішенні справи або наявності особистих відносин між свідком і однією зі сторін, суд мав право не брати його свідчення до уваги.

Писані докази сторони повинні були подавати самостійно або могли їх вимагати від іншої сторони чи третьої особи. Суд мав право зобов'язати фізичних і юридичних осіб надсилати необхідні документи або їх огляду на місці. Одна сторона могла висловити підозру з доказами іншій стороні у фальсифікації документів, а та у свою чергу могла або відмовитися від їх використан-

⁴³³ Там само. Арк. 9–11.

ня, або залишити в справі, як доказ. Суд у такому випадку мав перевірити правдивість даних свідчень. У разі виявлення факту фальсифікації документи вилучались із справи та відкривалася кримінальна справа⁴³⁴.

Рішення ухвалювалося більшістю голосів, видавалося в писаній формі та оголошувалося привселюдно. У складних справах суд міг відкласти оголошення рішення на три доби. У прийнятті рішень було неможливе відходження за межі вимог позивача. Вирок визначав терміни впровадження відшкодування. Рішення набирало чинності з моменту закінчення строку для оскарження. На виконання рішення надавався виконавчий лист, його мало бути виконано впродовж одного року. Кількість листів могла залежати від кількості об'єктів майна для передачі та кількості суб'єктів правочину.

Суд мав право надати дозвіл на попереднє виконання рішення, якщо його відкладення могло нанести шкоду, стати неможливим чи складним (відшкодування каліцтва чи смерть, виплата аліментів). Попереднє виконання не допускалося, коли відповідачем виступала державна установа або підприємство в справах із населенням.

У незадоволеної сторони судового процесу була можливість оскаржити кожен з ухвал суду, що не перевищувала 100 крб., упродовж двох тижнів у вищій інстанції. Справа розглядалася не в залежності від того, чи прибули сторони. Вища інстанція мала право затвердити рішення нижчої інстанції, скасувати рішення та повернути справу на повторний розгляд, винести власне рішення. Підставою для скасування рішення було порушення чи неправильне застосування тимчасових цивільно-процесуальних правил або очевидна суперечність між рішенням і фактичними обставинами справи. Органи прокуратури мали право оскаржувати будь-яке рішення суду⁴³⁵.

Виконання вироків суду покладалося на судових виконавців. Виконавець надсилав боржникові повістку про добровільне виконання рішення суду впродовж 5 днів, після цього терміну рішення виконується примусово. Виконання ухвали могло відкладатися лише внаслідок смерті боржника або встановлення над ним опіки⁴³⁶.

Стягнення майна провадиться через арешт майна боржника, вчинення опису, опечатування і продаж. При арешті майна мав бути присутній його власник, в іншому випадку адміністрація будинку чи сільської ради. Судовий виконавець після опису проводив оцінку арештованих речей за середніми ринковими цінами. Після цих процедур майно віддавалось на охорону боржникові без права розпорядження до моменту продажу. Не можна було піддава-

⁴³⁴ Там само. Арк. 12, 13.

⁴³⁵ Там само. Арк. 14–16.

⁴³⁶ Там само. Арк. 17.

ти арешту одяг, взуття, постільну білизну, ліжка, їжу, потрібну не більше як на місяць, потрібний посуд і паливо⁴³⁷. Аналогічну процедуру проводили й для державних юридичних осіб.

Продаж описаного майна відбувався на прилюдних торгах за місцем його розташування. Між арештом і продажем майна мало пройти від 7 днів до 1 місяця. Про аукціон вивішувалось оголошення в місті та в канцелярії виконавця. Майно отримував той, хто зміг запропонувати найвищу ціну⁴³⁸. Якщо торги не відбулися через неявку покупців або жоден із них не запропонував належну суму, то призначались наступні торги не раніш як через 7 днів. На другі торги майно може бути продано нижче оціночної вартості. Якщо майно не було продане, воно звільнялось від арешту.

Якщо майно чи гроші, що підлягали стягненню, знаходилося у розпорядженні третьої особи, то їй надсилали повідомлення про те, що даний об'єкт правочину мав передаватися судовому виконавцю. У відповідь упродовж п'ятиденного терміну третя особа була зобов'язана повідомити судового виконавця про стан майна і кількість грошей боржника, що перебували у її розпорядженні. Це майно підлягало подальшому опису, у разі запобігання цьому третя особа могла бути оштрафована на суму до 500 крб. Вклади, що були зроблені до відповідних установ, також могли бути описані та арештовані за спеціальною постановою судових та судово-слідчих органів. За аналогічною вказівкою судового виконавця заборговану суму могли стягувати із заробітної плати винного. Дані стягнення не могли перевищувати 25 % виплат⁴³⁹.

Якщо стягнута сума грошей не була достатня для повного задоволення вимог усіх, на чю користь було винесено рішення, то кошти розподілялися пропорційно претензії кожного. Але якщо претензія ґрунтувалася на заставі майна, то вона задовольняється повністю з продажу цього майна.

Боржник мав право впродовж семи днів подати скаргу на неправомірні дії судового виконавця, подача скарги виконавчих дій не зупиняла⁴⁴⁰.

Існувала окрема група справ про встановлення фактів, від яких залежало виникнення публічних прав особи:

- установлення прізвища, ім'я або по батькові, часу народження та родинних зв'язків особи для отримання нею особової посвідки;
- про встановлення факту народження, одруження, смерті або інших фактів, які реєструвались у книгах запису актів громадянського стану, їх коригування або скарги по відмові у реєстрації вищезазначених подій;
- оголошення особи безвісти відсутньою;

⁴³⁷ Там само. Арк. 18.

⁴³⁸ Там само. Арк. 19.

⁴³⁹ Держархів Київської обл. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 47. Арк. 20, 21.

⁴⁴⁰ Там само. Арк. 22.

- установлення наявності або відсутності перешкод для шлюбу;
- установлення факту перебування на військовій службі та отримання інвалідності внаслідок неї;
- установлення факту одержання освіти;
- установлення трудового стажу робітників та службовців⁴⁴¹.

На сторону відповідачів, у даному випадку, відбувалось виїзне засідання та викликались представники відповідних установ (РАЦС, заклад освіти, підприємство і т.д.).

Також цивільні судові установи розглядали справи щодо відновлення прав на втрачені документи. У заяві вказувалось ім'я (назву установи) того, хто втрапив документ, і назву документа, також додавали копію втраченого паперу. Окрім цього, мало бути видане оголошення в офіційному органі преси, у якому вказувалося: прізвище та ім'я заявника, назву та відмінні риси документа, термін, упродовж якого потрібно подати цей документ до суду. Унаслідок цих дій або втрачений документ повертали або відновлювали рішенням суду⁴⁴².

Отож, підсумовуючи вищезазначене, можна стверджувати, що документ розкривав основну частину цивільно-процесуальних правовідносин: ведення судового процесу, винесення рішень, стягування покарань, оскарження. Розгляд справи провадився усно та відкрито, суб'єктами таких правочинів могли бути фізичні та юридичні особи. Брати участь у судових засіданнях могли як власне зацікавлені особи, так і їх представники. Позови мали подаватися до судової установи, яка територіально ближча до місця виникнення правопорушення. Судові витрати становили мито й видатки на провадження справив на плату свідкам і експертам, на їх переїзди та переїзди суду для місцевого огляду, видатки на юридичну допомогу, їх сплачувала зацікавлена сторона або обидва учасники процесу. За докази в цивільних справах брали до уваги показання свідків, огляд на місці, експертизу та писані докази. Причому докази мали надавати самі зацікавлені сторони за власний кошт. Рішення ухвалювалося більшістю голосів, видавалося в писаній формі та оголошувалося привселюдно. Окремо регламентувалася діяльність судового виконавця та процес стягнення. У даних правилах є певні неточності у формулюваннях та протиріччях деяких строків, пробіли, які вказані крапками. Нема жодних прикінцевих положень або будь-якого логічного завершення підзаконного акта. Але все ж таки основу цивільно-процесуального права даний документ регулює достатньо чітко. Характерною рисою його також є те, що в ньому нема жодних згадок про воєнний час, про зміну влади й взагалі специфіку тогочасного існування⁴⁴³.

⁴⁴¹ Там само. Арк. 23.

⁴⁴² Там само. Арк. 24, 25.

⁴⁴³ Іваненко А. Спроби створення цивільно-процесуальних норм в Україні в період нацистської окупації (осінь 1941 р.). *Переяславський літопис: зб. наук. статей* / [ред. колегія: Коцур В. П. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 14. С. 28–35.

РОЗДІЛ 4. ПРАВОТВОРЧИСТЬ АДМІНІСТРАЦІЇ РКУ ТА ВЗО В КРИМІНАЛЬНОМУ Й ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

4.1. Кримінальне право на теренах РКУ та ВЗО: аналіз нормативної бази

Разом з німецькою окупацією України для місцевого населення розпочався новий етап і нові умови життя. Керівництво Третього Райху мало далекосяжні плани щодо України. Вони передбачали побудову «нового порядку» з його стратегічною метою колонізації та перетворення загарбаного територіального масиву на «життєвий простір» для арійців. Але разом з окупацією нацистські лідери зустрілися з необхідністю нормативно-правового врегулювання соціальних відносин у місцевому середовищі, у тому числі й суто кримінальних.

На початковому періоді окупації, ще до створення РКУ, у частині судів використовувалася дореволюційна законодавча база. Так, Д. Сербалюк, суддя з Вінниці, свідчив, що відповідно до постанови міської управи у своїй практичній діяльності керувався дореволюційними «Кодексом про покарання» та «Статутом про покарання».

Розповідаючи про типові кримінальні справи, які провадив у судових засіданнях, він назвав випадки засудження ним осіб за різні вчинені ними злочинні дії. Так, «Стародуба, який працював у якійсь окупаційній установі бухгалтером-касіром і розтратив 3 тис. крб. я засудив на 3 місяці тюремного ув'язнення», – свідчив колишній суддя. Складського працівника, який допустив розтрату спирту, ним було засуджено на 3 місяці, а іншого – за крадіжку продуктів – на 8 місяців ув'язнення. Одну з місцевих мешканок, яка не здала натуральний податок картоплею, було оштрафовано на суму 400 крб. Також суддя зазначав, що в основному розглядав кримінальні справи за привласнення чужої власності, самовільство, крадіжку, посягання на життя і насильство, випас худоби в молодих лісах⁴⁴⁴.

Інший вінницький суддя Ф. Садкевич свідчив, що судові вироки касаційному оскарженню не підлягали, а в порядку нагляду справи не переглядалися. Він також розповів, що у своїй практичній діяльності користувався дореволюційним законодавством. Як суддя, він мав право позбавити винного до 1,5 року позбавлення волі або накласти штраф розміром 1000 крб.⁴⁴⁵.

Суддя Д. Венгрженовський розповів слідству, що, працюючи в окупаційному суді, у своїй практичній діяльності керувався радянськими законодавчи-

⁴⁴⁴ Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 6. Спр. 2503. Арк. 93.

⁴⁴⁵ Там само. Арк. 95.

ми актами, а також інструкціями, які надходили з міської управи. Він зазначав, що, порівняно з окупаційним, радянське законодавство різнилося, але норми були схожими. Виняток становили політичні, державні, посадові, а також особливо тяжкі злочини⁴⁴⁶.

Звісно, що обійтися застосуванням дореволюційного чи радянського кримінального законодавства окупаційна адміністрація не могла. Тому німецька влада здійснювала спроби введення в повсякденне життя окупованого соціуму власні правові норми, опираючись на вироблену в Третньому Райху нормативно-правову базу, модифікуючи її відповідно до місцевих умов. Основним нормативно-правовим актом, який планувалося застосувати в Україні, став Кримінальний кодекс Німецької імперії, прийнятий ще в березні 1871 р. Саме на його основі було створено редакцію від 1 жовтня 1941 р., яка поширювалась на відповідні протиправні дії місцевого населення.

Варто уточнити, що Німецький кримінальний кодекс у повному обсязі діяв лише для німецьких судів. Коло осіб, на яких поширювалась юрисдикція цього кодексу, було встановлене в загальній частині даного документа: німецькі громадяни, причому незалежно від того, на території якої держави вони скоїли злочин, а також іноземці, які вчинили неправомірну діяльність на території Німецької держави або поза її межами, якщо діяння було спрямоване проти Німецької держави чи німецького народу або особа вчинила вище вказані дії в якості державного чи військового службовця Німеччини. Причому в кодексі зазначається, що громадянин Райху не може бути виданий іноземній державі для переслідування та покарання⁴⁴⁷.

Відтак, на 1 жовтня 1941 р. під юрисдикцію цього кодексу не входили злочини, вчинені особами, які не мали громадянства Третього Райху та у яких німецькі громадяни не були постраждалими. Саме такі невеликі злочини розглядали місцеві кримінальні суди в РКУ та ВЗО. На теренах РКУ було прийнято постанову райхскомісара «Про покарання невеликих злочинів і порушень в межах Райхскомісаріату України» від 8 травня 1942 р.

Німецький кримінальний кодекс являв собою кодифікований документ у нинішньому розумінні нормативних актів. Кримінальний кодекс Третього Райху не був єдиним джерелом кримінального права; у цій області діяло також так зване «додаткове» кримінальне право⁴⁴⁸. У тексті кодексу можемо побачити бланкетний виклад деяких норм (відсилання до інших законодавчих актів).

Кодекс складався з двох частин: загальної та особливої. Перша частина у свою чергу складалась із двох розділів: «Вступні постанови» та «Покарання

⁴⁴⁶ Архів СБУ у Сумській обл. Ф. О. Спр. 5262. Арк. 12, 13.

⁴⁴⁷ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-8676. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 9–11.

⁴⁴⁸ Иванов А.А. История государства и права зарубежных стран. Москва, 2013.

за злочини, проступки та правопорушення загалом». У загальній частині встановлені підстави та принципи кримінальної відповідальності, підстави звільнення від кримінальної відповідальності та покарання. Дані розділи також були присвячені загальним питанням кримінального права: розмежування злочинів, проступків і поліцейських порушень, замаху, співучасті і т.д.

Так, діяння, за скоєння якого загрожувала смертна кара, каторга чи позбавлення волі у фортеці на термін більше 5 років, вважалося злочином. Діяння, за скоєння якого передбачалось позбавлення волі до 5 років, тюрма чи грошовий штраф більший за сто п'ятдесят марок чи необмежений, вважався проступком. Діяння, за скоєння якого могли засудити до арешту чи штрафу до ста п'ятдесяти марок, – правопорушення.

Чітко окреслено міри покарання:

- смертна кара виконувалась у вигляді обезголовлювання;
- каторга могла бути довічною та строковою. Найвищий термін строкової каторги – 15 років, найменший – 1 рік. Засуджених примушували до виконання певних робіт, які могли бути й поза межами місця позбавлення волі;
- тюрмне покарання надавалось на термін від 1 до 5 років. Ув'язнених відповідно до їх можливостей могли залучити до виконання певних робіт;
- ув'язнення у фортеці могло бути довічне та строкове. Строкове ув'язнення у фортеці могло бути призначене на термін від 1 дня до 15 років;
- арешт присуджувався на термін від 1 дня до 6 тижнів.

Повторність злочинів була обставиною, що суттєво обтяжувала наступні міри покарання, причому лише в тому випадку, якщо не спливав термін давнини в 5 років. До речі, засудження в іншій країні прирівнювалось до німецького в разі, якщо за законодавством Райху ці діяння прирівнювались до злочину або умисного проступку.

Суд міг прийняти рішення про одиночне ув'язнення, але без згоди винного воно не могло перевищувати три роки. Також зазначалась можливість дострокового звільнення ув'язненого в разі відбуття 75 % терміну ув'язнення, але не менше 1 року⁴⁴⁹.

Грошові штрафи сплачувались райхсмарками. За злочини та проступки могли присудити від 3 до 10000 райхсмарок штрафу, а за правопорушення – від 1 до 150 райхсмарок. Причому штраф міг виступати як основним, так і додатковим покаранням. При нарахуванні суми штрафу враховували економічні можливості винного та його прибуток від незаконної діяльності. За потреби штраф міг бути вищим за прописаний Законом. За несплати штрафу його стягували майном винного, за неможливості стягнення – заміняли каторгою чи тюрмою⁴⁵⁰.

⁴⁴⁹ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-8676. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 13–15.

⁴⁵⁰ Там само. Арк. 16, 17.

Додатковою мірою покарання виступало позбавлення громадянських прав: позбавлення активного і пасивного виборчого права, права вступати на державну або військову службу, права бути опікуном, носити кокарду Німецької держави. Наслідком відбування покарання каторгою обов'язково була неможливість займати військові та державні посади. При інших видах юридичної відповідальності такі наслідки були можливими. Терміни позбавлення громадянських почесних прав були від одного до 10 років у залежності від діяння⁴⁵¹.

Разом із покаранням як позбавлення волі суд міг призначити нагляд поліції на термін не більше 5 років, що являв собою заборону перебування в певних місцях та необмежені домашні обшуки⁴⁵².

Кодекс передбачав запобіжні та виправні заходи для відповідних категорій зловмисників, такі, як-от: примусове лікування від алкогольної залежності та психічних хвороб; заборона займатися професійною діяльністю; кастрацію осіб, визнаних винними в злочинах проти моралі; утримання в робочому домі⁴⁵³.

У загальній частині даного нормативного акту розмежовуються дві стадії вчинення злочину: замах та закінчений злочин. Замах визначався як злочинні дії, які були розпочаті, але не доведені до бажаного результату. Замах на проступок карався лише у випадках передбачених законом, а замах на злочин – обов'язково, лише у меншій мірі, аніж закінчений злочин (покарання могло бути зменшене до чверті передбаченого за завершений злочин)⁴⁵⁴.

Окремо виділялись види співучасті: підбурювач, посібник, спільник. Кожен співучасник мав бути покараний окремо. Але покарання позбавлявся той, хто зміг вчасно донести владним органам або передбачуваному потерпілому про можливу небезпеку та відверне діяння⁴⁵⁵.

Обставини, що виключали відповідальність, були такі: недієздатність або часткова дієздатність людини за психічними характеристиками; примушення винного до злочину; необхідна оборона; крайня необхідність; вчинення злочину глухонімими, які не могли усвідомити власні дії; якщо особа не знала про наявність законних обставин для обтяження провини, то вони не враховувались при винесенні вироку судом; якщо особа, що мала право подати заяву про порушення, не зробила цього протягом трьох місяців з дня, коли їй стало відомо про діяння та особу винного⁴⁵⁶.

⁴⁵¹ Там само. Арк. 18, 19.

⁴⁵² Там само. Арк. 20.

⁴⁵³ Там само. Арк. 21.

⁴⁵⁴ Там само. Арк. 25, 26.

⁴⁵⁵ Там само. Арк. 26, 27.

⁴⁵⁶ Там само. Арк. 27, 29.

Кримінальне переслідування не порушувалося за давністю років, якщо за діяння передбачалось застосування таких покарань: каторги – 20 років; позбавлення волі більше 10 років – 15 років; позбавлення волі менше 10 років – 10 років; за проступки з покаранням тюрмою на термін більше 3-х місяців – 5 років, інших проступків – 3 роки; правопорушення – 3 місяці⁴⁵⁷.

При наявності порушення декількох різних статей кодексу, то присуджувалась одна із найтяжчих мір покарання. Якщо ж це були сукупні міри покарання, то вони не мали перевищувати найбільші, передбачені цим законом⁴⁵⁸.

Особлива частина описувала конкретні види злочинів і покарань. Вона у свою чергу складалась із 29 відділень: державна зрада; зрада; напад на Вождя та Райхсканцлера; ворожі дії проти дружніх держав; злочини й проступки щодо виконання публічних прав; супротив державній владі; злочини та проступки проти публічного порядку; злочини й проступки монетні; лжеприсяга; безпідставне обвинувачення; проступки, направлені проти релігії; злочини й проступки, направлені проти особистого стану; злочини й проступки проти моралі; образа; поєдинок; проти життя; тілесні ушкодження; злочини й проступки проти особистої свободи; крадіжка та привласнення; грабіж та здирництво; потурання та переховування; обман і підрив довіри; фальсифікація документів; карана особиста вигода та розголошення чужих таємниць; пошкодження речей; загальнонебезпечні злочини та проступки; посадові злочини та проступки; правопорушення.

У статтях кожного із цих відділень наведено перелік діянь, які були злочинами чи проступками й за них встановлено покарання.

Кримінальний кодекс у першу чергу застосуванням найсуворіших покарань охороняв державний лад Німецької імперії. У § 80 і 81 як посягання на верховну державну владу розглядалися вбивство імператора, зміна порядку престолонаслідування. Ці злочини карались у вигляді застосування смертної кари⁴⁵⁹.

Будь-які дії, зміст яких обґрунтував фактичний склад державної зради, вважався злочином та карався каторгою чи тюремним ув'язненням на різні терміни, аж до довічного. Додатковими покараннями могли бути грошові штрафи, неможливість займати публічні посади та нагляд поліції⁴⁶⁰.

Розголошення або здобуття незаконним шляхом державної таємниці також каралось смертною карою. Аналогічне покарання отримували посадові

⁴⁵⁷ Там само. Арк. 29.

⁴⁵⁸ Там само. Арк. 31, 32.

⁴⁵⁹ Вологдин А.А. История государства и права зарубежных стран: учебник для бакалавров. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Издательство Юрайт, 2013.

⁴⁶⁰ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-8676. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 35, 37.

особи, які працювали з іноземними урядами на шкоду Райху; військові, які служили в іноземних військах, або особи, які своїми діями наносили шкоду державі під час війни⁴⁶¹.

При аналогічних злочинах проти союзних держав покаранням могла бути каторга чи тюремне ув'язнення на певний термін, але лише за умови, що подібні злочинні дії могли бути покарані і в тій державі «наваєм»⁴⁶².

Кримінально караними були дії осіб, які перешкоджали здійсненню публічних прав: голосуванню на виборах, прийняттю рішення зборами, перешкоджанню дозволеному владою зборам, підробці результатів рішення зборів, купівлі чи продажу голосу на виборах. Дані дії каралися від одного тижня ув'язнення до 5 років каторги, позбавленням волі в «тюрмі чи фортеці». Додатковими покараннями були грошові штрафи та позбавлення осіб, визнаних винними у вчиненні цих дій, публічних прав⁴⁶³.

Опір державній владі в будь-якому його прояві заслуговував, на думку укладачів кодексу, серйозних покарань. За одне лише публічне проголошення прмови або поширення творів з метою спонукання до одного з діянь, зазначених у цих параграфах, винний підлягав позбавленню волі до 10 років. Проголошення прмови на зборах, поширення творів або зображень, які підбурювали до непокори законам або іншим настановам влади, каралися штрафом або тюремним ув'язненням до двох років. У § 116 передбачалися більш суворі покарання для осіб, які збиралися в громадських місцях і не розходилися після триразового наказу посадової особи або «начальника збройної сили». Якщо останнім було вчинено опір, винні каралися як бунтівники⁴⁶⁴.

Злочинами та проступками проти публічного порядку за кодексом могли бути: проникнення у чуже приміщення чи територію, публічні збори людей із метою вчинення насильницьких дій або порушення виконання законів, публічне розповсюдження неправдивої інформації для зневіри в державну владу чи будь-якого керівника, знищення або наруга над будь-якими символами держави, її формою одягу, що-небудь, що мало державні відзнаки і т.д. Відповідно до § 128 особа, яка брала участь у роботі організації, цілі якої «приховуються від уряду», підлягала тюремному ув'язненню⁴⁶⁵.

Будь-які маніпуляції з фальшивими грошима (вироблення, розповсюдження), умисне пошкодження державних монет чи купюр або навіть наяв-

⁴⁶¹ Там само. Арк. 37–43.

⁴⁶² Там само. Арк. 43, 44.

⁴⁶³ Там само. Арк. 44, 45.

⁴⁶⁴ Вологдин А.А. История государства и права зарубежных стран: учебник для бакалавров. Москва, 2013.

⁴⁶⁵ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-8676. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 44, 45; Вологдин А.А., История государства и права зарубежных стран: учебник для бакалавров. Москва, 2013.

ність обладнання для виготовлення відповідних грошових знаків каралося каторгою або тюремним ув'язненням та обов'язковим грошовим штрафом.

У відділеннях дев'ятому та десятому регламентувалось покарання за лжеприсягу та безпідставне звинувачення. Покарання за лжеприсягу були достатньо суворі. Кодекс установлював покарання у вигляді десятирічної каторги. Безпідставне обвинувачення вважалось менш небезпечним діянням, бо найтяжчим покаранням за цей вид злочину встановлювався на один рік позбавлення волі в тюрмі⁴⁶⁶.

Статей щодо релігійних проступків у Кримінальному кодексі було всього дві. Богохульство та перешкоджання виконанню релігійних обрядів каралось позбавленням волі терміном не більш як на три роки. Аналогічним терміном ув'язнення могли покарати людину, яка підкинула чи замінила дитину. У разі, якщо ці дії були здійснені з корисливою метою, то покарання збільшувалось до 10 років каторги⁴⁶⁷.

За кодексом кримінально караною була подружня зрада, яка призвела до розлучення. При цьому кримінальне покарання було досить суворим. Одного з подружжя могли позбавити волі до 6 місяців. Інцест у будь-якому прояві також мав бути покараний тюремним ув'язненням до двох років. Каторгою до 10 років карались статеві стосунки між чоловіками, зґвалтування. Сутенерство каралось п'ятьма роками каторги. У злочинах проти моралі додатковими покараннями могли слугувати штрафи, позбавлення публічних прав і навіть кастрація⁴⁶⁸.

Будь-яка образа, розповсюдження недостовірної інформації як про живу людину, так і покійну, яка могла нанести образу, каралась тюремним ув'язненням до двох років та грошовим штрафом⁴⁶⁹.

Кримінально караними визнавались і так звані поєдинки. Причому покарані мали бути обидві сторони. Виклик на поєдинок та його прийняття каралось шестимісячним ув'язнення у фортеці. Після поєдинку обом його учасникам присуджувалось ув'язнення до 5 років. У випадку смерті одного з учасників поєдинку застосовувалось трьохрічне ув'язнення. Якщо в поєдинку через порушення його правил загинув один з учасників, то винного мало бути покарано як убивцю⁴⁷⁰.

Злочини проти життя були другою категорією діянь, за які могли присудити смертну кару. Причому до неї засуджувались особи, які вважались «нищим вбивцею» – тобто людиною, яка вбила когось через кровожерливість чи за іншими подібними мотивами. В іншому випадку вбивцю могли засудити до

⁴⁶⁶ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-8676. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 57–59.

⁴⁶⁷ Там само. Арк. 60.

⁴⁶⁸ Там само. Арк. 61–65.

⁴⁶⁹ Там само. Арк. 65–68.

⁴⁷⁰ Там само. Арк. 68, 69.

довічної чи строкової каторги не менше, ніж на 5 років. У даному виді злочинів пом'якшуючою обставиною могли бути тяжкі образи чи сильне роздратування померлим винного. За аборт або вбивство немовляти мали бути покарані мати та той, хто безпосередньо проводив процедуру. Законом заборонялось будь-яке спонукання жінки до аборту, розповсюдження та публічна реклама засобів для вчинення цієї процедури. Залишення без догляду немічної, малолітньої дитини засуджувалось тюрмою на термін не менше трьох місяців, а у разі нанесення тяжких тілесних ушкоджень даним діянням – каторгою не менше трьох років⁴⁷¹.

Насильницьке поводження з дітьми, нанесення тілесних ушкоджень фактично прирівнювалось у покаранні, а особу, визнану винною у вчиненні цих дій, мали покарати на термін не менше 3 місяців тюремного ув'язнення, а в особливо тяжких випадках – до 5 років каторги. Якщо після нанесення тілесних ушкоджень людина втрачала частину тіла, зір, слух, можливість говорити і т.д., термін каторги збільшувався до 5 років. Коли при тілесних ушкодженнях застосовувалася отрута, то термін покарання збільшувався до 10 років каторги, а якщо після застосування отрути людина помирала – могли призначити й довічну каторгу⁴⁷².

Цікавим фактом було те, що викрадення людини каралось каторгою, а викрадення жінки, незаміжньої жінки, неповнолітньої особи – тюрмою. Терміни при цьому не вказувались⁴⁷³.

За вчинення грабунку злодію загрожувало ув'язнення в тюрмі. За вчинення крадіжки із незаконним проникненням до чужого приміщення, наявність, але не використання зброї, групове пограбування, пограбування вночі житлового приміщення призначалась каторга до 10 років. Повторний злочин у цій сфері був обставиною суттєво обтяжуючою покарання, терміни ув'язнення ще більш зростали. Зауважимо, що крадіжка родичами по висхідній лінії в родичів по низхідній лінії або одним з подружжя іншого не каралась⁴⁷⁴.

Як грабіж, кваліфікувалось пограбування, яке супроводжувалось насиллям, погрозами та застосуванням сили. У сучасному законодавстві подібне діяння кваліфікується, як розбій. За грабіж засуджували до каторги. Існували й обтяжуючі обставини, подібні до інших видів пограбування. При їх наявності мінімальний термін покарання зростав до 5 років⁴⁷⁵.

За потурання та переховування злочинця покарання були відносно невеликі. Вони не мали перевищувати терміну покарання за вчинений злочин. У

⁴⁷¹ Там само. Арк. 69–71.

⁴⁷² Там само. Арк. 71–73.

⁴⁷³ Там само. Арк. 73–75.

⁴⁷⁴ Там само. Арк. 75–77.

⁴⁷⁵ Там само. Арк. 78, 79.

разі якщо людина займалась переховуванням «у вигляді промислу», термін покарання збільшувався до 10 років каторги⁴⁷⁶.

Уведення в оману з метою власної вигоди каралось тюремним ув'язненням, а додатковими покараннями часто могли бути штрафи та позбавлення публічних прав⁴⁷⁷.

Фальсифікація приватних документів могла бути покарана каторгою на термін до 5 років, а офіційного державного документу – до 10 років. Причому мав бути покараний і той, хто фальсифікував документи, і той, хто свідомо використовував ці документи⁴⁷⁸.

На термін до двох років могли бути ув'язнені особи, які організували чи брали участь у публічних азартних іграх. Також мали бути покарані особи, які без відповідного на те дозволу займалися полюванням та рибальством. Обтяжуючою обставиною в даному випадку було заняття даними діями у вигляді промислу. Додатковим покаранням у даному виді правопорушень була конфіскація знарядь для полювання та риболовлі, причому собаки чи інші тварини також вилучались, і не було важливо в чийй власності вони перебували. Існувало поняття лікарської та адвокатської таємниці. За її розголошення відповідну особу могли покарати тюремним ув'язненням до трьох місяців або грошовим штрафом⁴⁷⁹.

За пошкодження речей зловмиснику загрожувало ув'язнення на термін до двох років. Якщо пошкоджені речі були предметами мистецтва, належали будь-якій релігії, пам'ятками культури і т.д., термін зростав до трьох років⁴⁸⁰.

Каторгою каралась людина, яка вчинила підпал. При цьому обтяжуючими обставинами були смерть людини та протидія ліквідації пожежі. Також каторгою на різні терміни, аж до довічного, каралось влаштування повені, вибуху, отруєння води в колодязях чи розповсюдження отруйних речовин, заразних хвороб як серед людей, так і сприяння розповсюдженню захворювань тварин⁴⁸¹.

Пропозиції подарунків та інших зисків службовцю, судді, служителю релігії та отримання їх відповідними особами визначалися кодексом як кримінально-карані. Будь-яке перевищення службових повноважень, застосування незаконної сили при виконанні службових функцій, отримання незаконних доходів та інші подібні серйозні професійні злочини й проступки карались

⁴⁷⁶ Там само. Арк. 79, 80.

⁴⁷⁷ Там само. Арк. 80–82.

⁴⁷⁸ Там само. Арк. 82–85.

⁴⁷⁹ Там само. Арк. 85–90.

⁴⁸⁰ Там само. Арк. 91.

⁴⁸¹ Там само. Арк. 91–96.

ув'язненнями на різні терміни. Додатковими видами відповідальності була заборона займати певні посади, а також грошові штрафи⁴⁸².

Окремим останнім відділенням у кодексі були прописані покарання за правопорушення. Штрафом до 150 райхсмарок карались: збір зброї; незаконне виготовлення печаток, відтисків, форм для виготовлення грошових банкнот; використання герба Райху; хуліганство та ін.

Арештом могли бути покарані особи, які займалися бродяжництвом; просили милостиню; залежні від алкоголю та азартних ігор; отримували соціальну допомогу по бідності, але відмовлялись виконувати роботу, яку їм пропонували; ухилялись від утримання тих осіб, яких були зобов'язані доглядати⁴⁸³.

Узагалі система правопорушень була достатньо розширена. Вище наведена лише її частина. Проаналізувавши весь документ, іноді достатньо складно знайти грань між проступком та правопорушенням (наприклад, у галузі фальсифікації документів, зберігання та виготовлення пристроїв для вироблення банкнот та монет).

У більшості злочинів та проступків кримінальне провадження розпочиналось із заяви. Причому в деяких статтях були чітко визначені особи, які мали право подати заяву.

За структурою кримінально-правова норма особливої частини Кримінального кодексу складалася з двох частин: диспозиції та санкції. Роль гіпотези виконувала диспозиція.

У кодексі прослідковуються декілька видів диспозицій:

1. Проста диспозиція. Наприклад, ст. 185 «За образою слідує покарання грошовим штрафом чи тюрмою строком до одного року». У цій диспозиції не розкрито поняття «образа».
2. Описувальна диспозиція. Це основний вид диспозицій, де розшифровуються, описуються основні ознаки злочину чи проступку.
3. Відсылна диспозиція. Для розуміння змісту є відсилання до іншої статті даного Уложення. Ст. 102 «Хто здійснює проти іноземної держави зрадницькі дії, вказані у §§ 80 до 81, той карався тюрмою чи ув'язненням у фортеці».
4. Змішана диспозиція. Мала риси декількох вищезазначених диспозицій. Санкції присутні в документі в таких видах:
 1. Відносно визначена санкція – указано вид покарання, його верхню та нижню межу. § 90 є «... карається тюрмою до трьох років».
 2. Альтернативна санкція – указано два чи більше видів покарання. § 226 «... призначається каторга строком не менше трьох років чи тюрма строком не менше трьох років».

⁴⁸² Там само. Арк. 96–102.

⁴⁸³ Там само. Арк. 103–110.

Чинність кримінального кодексу базується на трьох принципах: принцип територіальності, принцип громадянства та універсальний принцип. Принцип територіальності – особа, яка вчинила злочин на території Третього Райху, мала бути покарана за законом цієї держави. Принцип громадянства – громадяни Третього Райху в не залежності від країни, де було скоєно злочин, мали відповідати за законам Третього Райху. Універсальний принцип – якщо тяжкий злочин було скоєно проти прав і свобод громадян Третього Райху або власне державних інтересів, не в залежності від громадянства злочинця та території, де було скоєно правомірні дії, то він мав бути покараний за законами Третього Райху.

Отже, під час аналізу документа ми прийшли до висновку, що у сфері покарання статті кодексу мали певну подвійність. З одного боку, у ньому зберігалися принципи залякування, що проявлялося в широкому колі криміналізованих діянь і жорсткими санкціями за їх вчинення, а з іншого боку, воно вже не могло не враховувати продиктованих часом буржуазних ліберальних новацій (наприклад виключення тілесних покарань і обмеження смертної кари, яка в мирний час передбачалася лише у двох випадках: умисного й заздалегідь спланованого вбивства та державної зради). Найпоширенішими покараннями були тюремне ув'язнення, позбавлення публічних прав і штраф.

Водночас окупаційна адміністрація потребувала більш простих правових санкцій за вчинення правопорушень, які мали ознаки злочинів. Тому в травні 1942 р. була видана Постанова райхскомісара про покарання невеликих злочинів і порушень у межах РКУ. Одночасно з цим було прийнято нормативний акт, який урегульовував роботу місцевих кримінальних судів (судів шефенів). За аналогією з Кримінальним кодексом цей нормативний акт був поділений на дві частини. У першій частині стисло вказані покарання, які мали право присуджувати винним шефени. У другій частині було дано чіткий перелік статей кримінального кодексу, якими могли користуватись шефени.

Окрім того, на відміну від вищезгаданого кримінального кодексу, коло осіб, яких могли притягнути до суду шефенів, було обмежено місцевим німецьким населенням.

Українські шефени діяли за уповноваженням гебітскомісара й на його подання призначалися та звільнялися генеральним комісаром. Їх зараховували до органів місцевого управління, але підлягали вони безпосередньому наглядові гебітскомісара. Причому гебітскомісар міг вирок пом'якшити, збільшити чи взагалі скасувати. Він також мав право звільнити обвинуваченого від кари або просити німецьку прокуратуру про перегляд справи. Тобто автономність прийнятих кримінальними судами рішень була лише в тому випадку, якщо

дане рішення влаштовувало орган нагляду. Генеральні комісари здійснювали нагляд над службовою діяльністю шефенів через правові відділи⁴⁸⁴.

Українські шефени застосовували німецьке кримінальне право, причому лише окремі статті зазначеного кодексу. Максимальний термін ув'язнення, який вони могли присудити, – 2 роки, грошовий штраф до 10000 карбованців із заміною позбавленням волі на 3 місяці. Додатковими покараннями могла бути конфіскація майна⁴⁸⁵. Позбавлення волі відбувалось у німецьких каральних установах. Стягнуті кошти зараховувались на рахунки органів місцевого управління, при яких перебував шефен.

Постанова райхскомісара дублювала у своєму змісті 25 параграфів загальної частини кримінального кодексу та 116 параграфів особливої частини. Причому переслідування за скоєння даних злочинів, проступків та правопорушень належало до відання українських шефенів лише в тому випадку, якщо збитки або вартість замаху не перевищували 1000 карбованців⁴⁸⁶.

За даною постановою шефени могли користуватися статтями із загальної частини, що регулювали види покарань (штраф, арешт, тюремне ув'язнення), які вони мали право присуджувати; порядок стягнення штрафів; замах на проступок; співучасть; обставини, що виключають відповідальність; наявність декількох злочинів. Кожен із цих відділів продубльовано не повністю, а лише ті статті, які стосувались незначних проступків.

Фактично через тяжкість злочинів було виключено із особливої частини кримінального кодексу у постанові для шефенів у повному обсязі 11 відділень: Відділення 1: Державна зрада; Відділення 1a: Зрадництво; Відділення 2: Напад на Вождя та Рейхсканцлера; Відділення 4: Ворожі дії проти дружніх держав; Відділення 5: Злочини і проступки щодо виконання публічних прав; Відділення 6: Супротив державній владі; Відділення 8: Злочини і проступки монетні; Відділення 9: Лжеприсяга; Відділення 15: Поєдинок; Відділення 20: Грабіж та здирництво; Відділення 28: Посадові злочини та проступки.

Чотири відділення особливої частини кримінального кодексу знаходилися повністю у юрисдикції шефенів: Відділення 10: Безпідставне обвинувачення; Відділення 11: Проступки, направлені проти релігії; Відділення 14: Образа; Відділення 29: Правопорушення⁴⁸⁷.

Усі інші відділення були представлені частково в різному об'ємі.

Серед злочинів проти публічного порядку суди шефенів мали право розглядати проникнення до чужого приміщення, погрозу загальнебезпечним

⁴⁸⁴ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-8676. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 5–7.

⁴⁸⁵ Там само. Арк. 5, 6.

⁴⁸⁶ Там само. Арк. 4, 5.

⁴⁸⁷ Там само.

злочином, носіння форми військової чи посадової особи без відповідного дозволу, знищення офіційних документів, печаток, оголошень або речей, узятих у заставу службовою особою, неправдиві виправдання за неявку до суду (незважаючи на те, для чого людина була викликана).

Злочини проти особистого стану представлені в постанові однією статтею: приховування законних перешкод для шлюбу.

Злочини проти моралі кваліфікувались у Третьому Райху як тяжкі. Тому основну частину даних злочинів розглядали німецькі суди, за винятком подружніх зрад, розбещення неповнолітніх та розповсюдження творів і зображень, які «не будучи огидними, грубо ображали почуття сором'язливості»⁴⁸⁸.

Аналогічно кваліфікувались як тяжкі, а деякі як особливо тяжкі – злочини проти життя. Фактично для винесення рішення шефенам надавалось лише два види злочинів – аборт та будь-які дії, які могли його стосуватись (спонукання до нього, розповсюдження реклами і т.д.) та вбивство з необережності.

Злочини та проступки проти особистої свободи та нанесення тілесних ушкоджень фактично повністю передавались до юрисдикції українських судів. Винятком були злочинні діяння, унаслідок яких потерпілий гинув.

Крадіжка речей невеликої цінності; заволодіння чужою річчю, яка знаходилась на зберіганні у винного; крадіжка в членів сім'ї – усі ці проступки карались у відповідності з постановою судами шефенів.

Справу за потурання та переховування злочинців, виключаючи випадки повторного аналогічного злочину та чинення даного злочину у вигляді промислу, також мали розглядатись місцевими суддями.

Майже в повному обсязі продубльовано в постанові наступні відділення 22–26 кримінального кодексу. Винятком стали статті, у яких вказано на повторність учинення злочинів, отримання власної вигоди від протиправних дій, наявність та використання зброї, у тому числі мисливської, без відповідного на те дозволу. Оскільки це виступало обтяжуючими обставинами та збільшувало терміни покарання, то відповідні справи мали розглядатись німецькими судами⁴⁸⁹.

У 27 відділенні лише два параграфи могли бути розглянуті місцевими судами: надання особі, що знаходиться на лікуванні від алкогольної залежності, спиртних напоїв чи наркотичних речовин; ненадання допомоги в нещасних випадках.

Характерною ознакою обох документів стала відсутність преамбули та прикінцевих положень. Правові норми в них були однаковими. Більша частина статей були продубльовані в обмеженій, необхідній кількості.

⁴⁸⁸ Там само.

⁴⁸⁹ Там само.

Як ми бачимо, перелік статей, які відносили до правомочності судів шефенів, був достатньо невеликий. Німецьким судам надавалися більші повноваження. В основному місцеві кримінальні суди вирішували справи щодо діянь, які за § 1 загальної частини кримінального кодексу кваліфікувались як проступки чи правопорушення. Окрім того, будь-яке рішення суду шефенів могло бути змінено за висновком гебітскомісара⁴⁹⁰.

Одним із важливих джерел кримінального права в РКУ виступали відповідні вказівки гебітскомісарів. Так, у гебітскомісаріаті «Біла Церква» генеральної округи «Київ» було видано відповідну постанову про кримінальне переслідування осіб, які здійснювали незаконний забій худоби. Зазначимо, що в багатьох інших адміністративних округах РКУ це правопорушення врегульовувалось у більш спрощеному, адміністративному порядку. Але на теренах гебітскомісаріату «Біла Церква» існував інший порядок, який розглядався в системі кримінального судочинства.

Відповідно до постанови по гебітскомісаріату місцеві судді уповноважувалися на відкриття провадження цього виду правопорушення. При цьому санкціями, запровадженими гебітскомісаром, передбачалося застосовувати до осіб, визнаних у судовому порядку винними у вчиненні цих дій, не менше одного року тюремного ув'язнення. Санкції, запроваджені гебітскомісаром, були навіть більш суворими, аніж в інших німецьких нормативних актах. Колишній суддя свідчив, що у випадку, якщо цю справу розглядав німецький суд у Києві, то до винних застосовували покарання у вигляді 6-8 місячного ув'язнення. Лише в серпні 1943 р. розпорядженням гебітскомісара місцеві судді уповноважувалися зменшувати строки ув'язнення до відповідного терміну⁴⁹¹.

Зазначимо, що судова система була достатньо різна в РКУ та у ВЗО. На території РКУ діяли окремі суди для цивільних справ (суди шліхтерів) і для кримінальних справ (суди шефенів), іноді, за браком кваліфікованих кадрів, створювали єдину камеру шефена-шліхтера. На території ж ВЗО діяла «звичайна» система обласних, районних та міських судів, які розглядали як цивільні, так і кримінальні справи. У невеликих містах чи селищах існували мирові суди. Мирові суди у ВЗО, на відміну від РКУ, функціонували комплексно й вирішували як кримінальні, так і цивільні справи.

На відміну від РКУ, на території ВЗО не було єдиного нормативно-правового акту, який би регулював діяльність судової системи та накладення кримінальних покарань. Для прикладу, на території Чернігівської області діяли так звані «Тимчасові судові правила», а на Сумщині були введені «Тимчасові

⁴⁹⁰ Іваненко А. Німецьке кримінальне законодавство в окупованій Україні: характеристика нормативної бази. *Історична пам'ять. Науковий журнал*. 2019. С. 69–80.

⁴⁹¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 56319. Арк. 17.

правила про підсудність і порядок розгляду судових справ». Причому, аналізуючи судово-слідчі справи і статті нормативних актів, за якими накладались покарання, ми зробили висновок, що всі три вищезазвані документи різного змісту: порядок статей різний, санкції різні за одні й ті ж злочини, навіть обсяг повноважень у судів різний. Для прикладу, за Постановою, яка діяла на території РКУ, фактично для винесення рішення шефенам надавалось лише два види злочинів проти життя – аборт та будь-які дії, які могли його стосуватись (спонукання до нього, розповсюдження реклами і т.д.) та вбивство з необережності⁴⁹². А от що стосується «Тимчасових правил про підсудність і порядок розгляду судових справ», що діяли на території Сумської області, то міські та обласні суди мали право розглядати не лише вищевказані злочини проти життя, а і вбивство батьків дітьми, убивство, убивство з пограбуванням, убивство матір'ю своєї дитини під час пологів або незадовго після них, необережне вбивство та перевищення меж необхідної оборони⁴⁹³. Про реальну дію цих статей нормативно-правового акту свідчать приклади судових справ.

Видів кримінальних справ, які мали право розглядати українські суди, було достатньо невелика кількість. Серед найпоширеніших – крадіжка, наклеп або образа та нанесення тілесних ушкоджень невеликої тяжкості (побої). На території Чернігівської області досить розповсюдженим злочином була крадіжка лісу⁴⁹⁴.

10 грудня 1941 р. була видана постанова Сумської міської управи «Про організацію тимчасових судів та затвердження тимчасових правил про підсудність і порядок розгляду судових справ на території м. Суми». У місті утворювалось дві дільниці міських судів, які очолювали міські судді, що призначались сумською міською управою. Усі справи розглядались одноособово міським суддею на відкритих засіданнях за участі сторін. Вироки й рішення суду могли оскаржуватись у п'ятиденний термін у сумському міському касаційному суді, який складався з голови (постійного судді) та двох почесних міських суддів за призначенням міської управи. Для юридичної допомоги сторонам допускалась присутність адвокатів як у міських, так і в касаційному суді⁴⁹⁵.

До вищезазваної постанови додавались відповідно й «Тимчасові правила про злочини і спори та цивільне право, що їх розглядають судді на території м. Суми», якими мали керуватись судді при винесенні рішення. Даний документ складався з декількох частин:

1. Види покарання.

⁴⁹² Держархів Полтавської обл. Ф. Р-8676. Оп. 2. Спр. 4, 5.

⁴⁹³ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1841. Оп. 4. Спр. 353. Арк. 8 зв.

⁴⁹⁴ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 7; Спр. 72. Арк. 2–3 зв.; Спр. 76. Арк. 2–2 зв.

⁴⁹⁵ Архів СБ України у Сумській обл. Ф. О. Спр. 3895. Арк. 3.

2. Додаткові види покарання.
3. Види злочинів і санкції:
 - а) злочини проти порядку управління;
 - б) злочини проти життя, здоров'я і особи;
 - в) майнові злочини.
4. Спори в цивільних справах.
5. Процесуальні норми.

До компетенції суддів належали справи 36 видів злочинів, за які вони мали винести вирок із призначенням одного з чотирьох основних та двох додаткових видів покарань.

До основних видів покарань належали: позбавлення волі до 10 років, примусова праця до 1 року, грошовий штраф до 1000 крб. (у випадку неможливості сплати заміна, із розрахунку 200 крб. – 1 місяць), заборона займати певні посади до трьох років.

Додатковими видами покарання визначались повна або часткова конфіскація майна, заборона займатися певним видом діяльності або промислом до трьох років⁴⁹⁶.

Серед п'ятнадцяти статей злочинів проти порядку управління, які належали до компетенції українських судів, були: підrobка документів, опір представникам влади, хуліганство, самоправство, фальшиве донесення, кривосвідчення в суді, спекуляція, хабарництво, розтрата, перевищення влади і т.д. За чотири злочини передбачалось позбавлення волі до трьох років: підrobка документів, спекуляція у великих розмірах, хабарництво та розтрата. Причому за спекуляцію у великих розмірах могли накласти додаткове покарання у вигляді конфіскації усього майна. За порушення пожежних правил та ухилення свідків або експертів від явки до суду передбачались штрафи розміром до 500 крб. і до 100 крб. відповідно. За вчинення всіх інших видів злочинів передбачалась примусова праця або можливість замінити на штраф відповідного розміру⁴⁹⁷.

У Тимчасових правилах містився достатньо обмежений перелік злочинів проти життя і здоров'я особи. В основному за ці злочини передбачалось позбавлення волі на різний термін: ст. 16. Вбивство – до 10 років; ст. 17. Важке тілесне ушкодження – до 5 років; Ст. 19. Згвалтування – до 5 років; Ст. 20. Свідоме зараження венеричною хворобою особою, що знала про наявність у неї цієї хвороби – до 3 років; Ст. 22. Проведення абортів лікарями без відповідного дозволу на те спеціальної лікарської комісії – до 2 років; Ст. 23. Проведення абортів в антисанітарних умовах, або особами, що не мали спеціальної медичної освіти – до 5 років.

⁴⁹⁶ Там само.

⁴⁹⁷ Там само.

За такі злочини, як-от: легке тілесне ушкодження, проведення аборту (для самої вагітної жінки), не надання хворому допомоги (від особи, яка зобов'язана її надати), образа чи наклеп – передбачалося застосування до осіб, визнаних винними, примусової праці з можливістю заміни цього покарання грошовим штрафом⁴⁹⁸.

У Тимчасових правилах було передбачено кримінальну відповідальність за вчинення одинадцяти видів майнових злочинів: пограбування, крадіжку, шахрайство, купівлю краденого (як професією), вимагання та підпал. За вчинення цих злочинів передбачалось позбавлення волі на різні терміни, максимальний із яких – 7 років.

Злочини, які були наближені до тих, що вказані в Тимчасових правилах, але не передбачені окремо, розглядались за аналогією до наближених. При множинності злочинів обиралось найтяжче покарання серед усіх передбачених. Співучасники карались у рівній мірі з виконавцем, а замах розглядався як скоєний злочин. Установлювався тримісячний термін давності в приватних обвинуваченнях.

Віком настання кримінальної відповідальності було встановлено досягнення особою 14 років. Але при скоєнні злочину у віці від 14 до 16 років санкція пом'якшувалась наполовину, а у віці 16 – 18 років – на третину. За наявності інших пом'якшуючих обставин суду на власний розсуд надавалась можливість зменшити розміру покарання. Попереднє ув'язнення зараховувалось до загального терміну покарання в пропорції: один день ув'язнення – три дні примусової праці⁴⁹⁹.

30 квітня 1942 р. було видано постанову Сумської міської управи про доповнення та зміни «Тимчасових правил», про підсудність і порядок розгляду судових справ на території м. Сум та Сумської області. Ця постанова доповнювала та дещо видозмінювала попередній нормативний акт. Для прикладу, було додано пункт про те, що якщо справу суддя вважав занадто складною або міра покарання перевищувала 5 років позбавлення волі, то справа розглядалась не одноособово, а в складі трьох осіб. Вироки оскаржувались не в касаційному, а в обласному суді, який діяв у такому ж складі, як і попередня касаційна інстанція⁵⁰⁰.

У «Тимчасових правилах про злочини і спори, що їх розглядають судді на території м. Сум і Сумської області» було також внесено серйозні правки. До видів покарань було додано позбавлення волі до 15 років із суворою ізоляцією, а максимальний розмір штрафу було збільшено до

⁴⁹⁸ Там само.

⁴⁹⁹ Там само.

⁵⁰⁰ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1841. Оп. 4. Спр. 353. Арк. 7, 25.

5000 крб. Натомість і відпрацювання примусовою працею було відкореговано – 1 місяць примусової праці за 400 крб.⁵⁰¹

У частині видів злочинів та санкцій у документах відбулось багато правок. Зазначимо, що санкції стали вагомо жорсткіші, майже всі вони були збільшені вдвічі й більше разів, інколи замінені іншим видом покарання. Лише поодинокі покарання за злочини залишились без змін. Нормативним актом були окремо виділені службові злочини та злочини проти релігії.

До злочинів проти порядку управління було додано: підробку грошових знаків, за який було передбачено позбавлення волі до 10 років, розголошення неправдивих даних про діяльність будь-якої урядової установи та переховування зброї, за які передбачено було позбавлення волі на різні терміни; невиконання повинностей, несплата податків, схов різних заборонених отрутих речовин, за які передбачено примусова праця на 1 рік або відповідно максимально великий штраф. До двох статей: «опір представникам влади» та «бешкетування, хуліганство, безчинство» – додано санкції за особливо тяжкі випадки – позбавлення волі до трьох років. За фальшиве донесення та кривосвідчення на суді примусову працю було замінено на позбавлення волі до трьох років. Усі інші види покарань були збільшені⁵⁰².

Такі злочини, як хабарництво, розтрата, перевищення влади та образа представників влади, які містилися в Тимчасових правилах за 1941 р., у редакції за 1942 р. були виділені в окрему групу під назвою «Службові злочини». До цього ж виду злочинів віднесли й необережне поводження з вогнем та порушення правил протипожежної безпеки. Усі санкції були аналогічні попередньому нормативно-правового акту, за винятком деякого збільшення максимального штрафу. Єдина нова стаття в даному розділі – втеча арештованого, за яку було передбачено покарання примусовою працею, а в складних випадках – тюремним ув'язненням на строк до 3 років⁵⁰³.

До злочинів проти релігійних культів було віднесено блюзнірство, бешкет під час богослужінь. За ці види злочинів до винних застосовувався п'ятирічний термін позбавлення волі. А от за пограбування церкви злочинець міг бути позбавлений волі на строк до 8 років⁵⁰⁴.

Розділ про злочини проти життя та здоров'я особи було суттєво розширено. У редакції за 1942 р. стаття «вбивство» була розширена до 5 статей, порівняно з попереднім нормативним актом:

Ст. 25. Вбивство батьків дітьми – позбавлення волі на 15 років із суворою ізоляцією.

⁵⁰¹ Там само. Арк. 7, 7 зв.

⁵⁰² Там само. Арк. 7 зв.

⁵⁰³ Там само. Арк. 8.

⁵⁰⁴ Там само. Арк. 8.

Ст. 26. Вбивство із пограбуванням – позбавлення волі до 15 років, вбивство – позбавлення волі до 10 років із суворою ізоляцією.

Ст. 27. Вбивство матір'ю своєї дитини під час пологів або незабаром після пологів – позбавлення волі до трьох років.

Ст. 28. Необережне вбивство – примусова праця до 1 року або штраф до 5000 крб., теж із порушенням правил небезпеки – позбавлення волі до трьох років.

Ст. 29. Вбивство із перевищенням меж необхідної оборони – позбавлення волі до трьох років.

Також було розширено групу злочинів проти статевої свободи й додано такі, як-от: зґвалтування купою осіб; зґвалтування неповнолітніх, пов'язане з розглінням; розпуста неповнолітніх. За ці злочини було передбачено позбавлення волі до 10 років із суворою ізоляцією. А от за розпуста неповнолітніх до винних застосовувався п'ятирічний термін позбавлення волі⁵⁰⁵.

Новими в цьому нормативному акті стали статті про побої та наклеп батьків або інших фізичних осіб. При цьому покарання за дані злочини, учинені в сім'ї, були жорсткіші (позбавлення волі до двох років, а до інших осіб – примусова праця до 1 року)⁵⁰⁶.

До майнових злочинів було додано статті про збройне пограбування (до 5 років позбавлення волі), службовий підлог (до 2 років позбавлення волі), підлог звичайний та розтрага фізичними особами (примусова праця до 1 року або штраф до 5000 крб.). До статті про підпал було внесено правку «а коли були смертельні наслідки – позбавлення волі до 15 років із суворою ізоляцією». Інші статті даного виду фактично залишились без ґрунтовних змін⁵⁰⁷.

Усе вищевикладене підтверджує той факт, що Тимчасові правила 1942 р. суттєво збільшили кількість злочинів, які були підсудні українським судам, та посилили міри покарання в більшості злочинів, які вже були передбачені раніше.

21 лютого 1942 р. контрольна комісія при польовій комендатурі № 194 видала «Тимчасові правила про проведення розслідування справ про дрібні злочини і судовий розгляд кримінальних та цивільних справ». Цей нормативний акт складався з трьох частин: процесуальної, кримінальної та цивільної.

Серед «Переліку злочинів, підсудних мировому суду» було встановлено 41 злочин. Зазначимо, що цей документ кардинально відрізнявся від Тимчасових правил у м. Суми. У них різна структура, процесуальні дії, види злочинів і відповідні правові санкції за вчинення.

Насамперед велику увагу в документі приділено злочинам проти порядку управління, службовим та майновим злочинам. Натомість злочинам проти

⁵⁰⁵ Там само. Спр. 357. Арк. 20 зв.

⁵⁰⁶ Там само. Спр. 353. Арк. 8 зв., 9.

⁵⁰⁷ Там само. Спр. 357. Арк. 20.

життя та здоров'я присвячено лише п'ять статей, до яких відносились завдання тілесних ушкоджень невеликої тяжкості, зараження венеричною хворобою та залишення в небезпеці. Більш тяжкі злочини не належали до компетенції українських мирових судів. Їх розгляд передався безпосередньо польовій командатурі або за її вказівками направлявся обербургомістру.

У нормативно-правовому акті зазначені злочини, що не належали до компетенції судів у Сумській області:

Ст. 2. Приховування спадщини.

Ст. 5. Підбурювання неповнолітніх до скоєння злочину.

Ст. 9. Самовільне присвоєння звання чи влади посадової особи.

Ст. 10. Умисне пошкодження майна, яке належало державній установі.

Ст. 11. Незаконний забій худоби.

Ст. 12. Незаконне звільнення з-під арешту.

Ст. 13. Втеча з-під арешту.

Ст. 14. Незаконний вируб лісу без дозволу органів лісової охорони.

Ст. 15. Полювання у забороненому місці у заборонений час.

Ст. 16. Зривання печатки, яка була накладена за розпорядженням влади.

Ст. 28. Підвищення влади чи службових повноважень у власних цілях.

Ст. 29. Недобросовісне відношення до посадових обов'язків.

Ст. 30. Дискредитація влади⁵⁰⁸.

Тобто, ми бачимо, що значна частина даного документа спрямована саме на посилення влади, охорону державної власності на добросовісність службовців.

Натомість у Тимчасових правилах найтяжчим покаранням було застосування шестимісячного тюремного ув'язнення та накладення 1000 крб. штрафу. Ще однією особливістю санкцій було їх поєднання. Так, відповідно до санкцій цього нормативного акту до штрафу з одночасним зобов'язанням винного до відшкодування збитків засуджували за незаконний забій худоби. До тюремного ув'язнення та відповідних штрафних санкцій засуджували за шантаж та незаконну вимогу щодо передачі майнових прав, виготовлення та збут алкогольних напоїв (самогону), шахрайство, завдання людині легких тілесних ушкоджень⁵⁰⁹.

Як ми бачимо, усі три зазначені документи достатньо різні, що говорить про те, що на території ВЗО не було єдності в тому, як чинити правосуддя.

Отже, нормативно-правова база, яка врегульовувала кримінальне переслідування місцевого населення в РКУ та ВЗО, була неоднаковою. На початковому періоду встановлення окупаційного режиму в Україні спробували застосувати дореволюційне та радянське кримінальне законодавство. Але досить швидко

⁵⁰⁸ Архів СБУ у Чернігівській обл. Ф. ОФ. Спр. 12961, 128 арк.

⁵⁰⁹ Там само.

від такого підходу відмовилися. Основним нормативним актом, який врегулював кримінально карані дії представників місцевого населення в РКУ, став Кримінальний кодекс Німецької імперії 1871 р. у його редакції станом на 1 жовтня 1941 р. Саме на його основі створювалися кримінальне законодавство, яке поширювалося на відповідні протиправні дії місцевого населення. У своєму повному обсязі цей нормативний акт діяв лише для німецьких судів.

Окупаційна адміністрація потребувала більш простих правових санкцій за вчинення правопорушень, які мали ознаки злочинів. Тому в травні 1942 р. була видана Постанова райхскомісара про покарання невеликих злочинів і порушень у межах РКУ. Цей нормативний акт було створено на основі скороченого варіанту Німецького кримінального кодексу. Постанова райхскомісара дублювала у своєму змісті 25 параграфів загальної частини кримінального кодексу та 116 параграфів особливої частини. Фактично місцеві кримінальні судді мали повноваження застосовувати окремі статті зазначеного кодексу. Максимальний термін ув'язнення, який вони могли присудити – 2 роки, грошовий штраф до 10000 карбованців із заміною позбавленням волі на 3 місяці. Додатковими покараннями могла бути конфіскація майна⁵¹⁰. Позбавлення волі відбувалось у німецьких каральних установах.

На відміну від РКУ, у ВЗО не було створено кодифікованого нормативно-правового акту, який врегулював кримінально карані дії місцевого населення. На території, підконтрольній польовим комендатурам, були створені різні нормативні документи, які стали основою кримінального законодавства. Для прикладу, на території Чернігівської області діяли так звані «Тимчасові судові правила», а на Сумщині були введені «Тимчасові правила про підсудність і порядок розгляду судових справ». До компетенції місцевих судів належали 36 видів злочинів, за які судді мали винести вирок із призначенням одного з чотирьох основних та двох додаткових видів покарань. До основних видів покарань належали: позбавлення волі до 10 років, примусова праця до 1 року, грошовий штраф до 1000 крб. (у випадку неможливості сплати заміна, із розрахунку 200 крб. – 1 місяць), заборона займати певні посади до трьох років.

Додатковими видами покарання визначались повна або часткова конфіскація майна, заборона займатися певним видом діяльності або промислом до трьох років.

З часом на Сумщині повноваження місцевих судів були збільшені. До видів покарань було додано позбавлення волі до 15 років із суворою ізоляцією, а максимальний розмір штрафу було збільшено до 5000 крб. У частині видів злочинів та санкцій у документів відбулось багато правок. Правові санкції стали вагомо жорсткіші, майже всі вони були збільшені вдвічі й більше разів, інколи замінені іншим видом покарання.

⁵¹⁰ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-8676. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 5, 6.

4.2. Цивільне законодавство в РКУ та ВЗО

Цивільне право є однією з найстаріших галузей законодавства, оскільки саме воно пов'язувалося із нормативним урегулюванням майнових та особистих немайнових правовідносин. У такому ж статусі ця галузь законодавства продовжує перебувати й дотепер. Період нацистської окупації України не став винятком із цього правила, а тому німецьким як цивільним, так і військовим адміністраторам довелося враховувати цю обставину.

Окупаційна адміністрація, розпочавши свою практичну діяльність в Україні, не мала у своєму розпорядженні заздалегідь підготовленої й санкціонованої керівництвом Німеччини нормативно-правової бази, здатної врегулювати цивільні правовідносини в місцевому соціумі. Звісно, що цивільне законодавство Німеччини поширювалось на громадян Райху та осіб, у встановленому порядку визнаних «фольксдойче». Проте перекласти це законодавство і на місцевий соціум окупаційна адміністрація ні РКУ, ні ВЗО таки не могла, та власне й не намагалася. Занадто різними виявилися правові системи, нормативна база і юридична техніка її створення, суб'єкти та об'єкти регулювання цивільного права.

Цілком логічним виходом із цієї ситуації стало те, що окупаційна адміністрація РКУ та ВЗО на офіційному рівні оголосила про продовження дії радянського цивільного законодавства в тій частині, яка не суперечила факту німецького вторгнення. Нічого дивного в такому підході немає, адже соціальні відносини продовжують існувати, навіть незважаючи на насильницьку зміну державно-політичних режимів чи то в результаті військового конфлікту, чи революцій і державних переворотів. А про те, що людство вже накопичило чималий досвід таких насильницьких суспільних трансформацій, говорити зайве. У будь-якому випадку насильно встановлені державно-політичні режими продовжують у певних часових рамках використовувати попередні нормативні установки, які не суперечать факту їхнього приходу до влади. В іншому випадку хаос та беззаконня суттєво зруйнують уже усталені моделі суспільної поведінки, і навіть сила зброї та воєнно-поліцейського примусу не здатні навести лад у соціальному середовищі.

Колишній суддя Д. Венгрженевський розповів слідству, що, працюючи в окупаційному суді, у своїй практичній діяльності керувався Цивільним процесуальним кодексом УРСР, іншими радянськими законодавчими актами, а також інструкціями, які надходили з міської управи. Він зазначав, що, на відміну від окупаційного, радянське законодавство різнилося строками, митними платежами, але норми майже не відрізнялися⁵¹¹. Але так було порівняно недовго.

⁵¹¹ Архів СБУ у Сумській обл. Ф. О. Спр. 5262. Арк. 12, 13.

Адміністрації РКУ та ВЗО розпочали видавати власну нормативно-правову базу, яка врегульовувала цивільні правовідносини в місцевому соціумі.

Німецька юридична окупаційна техніка передбачала створення локальних, у тому числі й суто відомчих нормативно-правових актів, якими врегульовувалися питання майнового й громадянського статусу місцевого населення. При цьому попередньо діючі нормативні установки радянського права в певних їх частинах зазвичай не відмінялися. Очевидно, окупаційні управлінці не вважали за необхідне здійснювати такий підхід, та, власне кажучи, у них для цього не вистачало ні часу, ні високопрофесійних юридичних кадрів, ні бажання займатися такими «тонкощами» нормотворення. Також і фахівців, добре знайомих із системою радянського цивільного законодавства, таки бракувало. А мету й завдання окупаційної політики потрібно було здійснювати негайно.

Окремі нормативно-правові акти врегульовували громадянський та цивільний статус єврейського населення України. Німецька юридична техніка передбачала введення до нормативно-правових актів окремих приписів для євреїв. Усі правові норми, які врегульовували повсякденне життя євреїв, носили відкрито дискримінаційний, репресивно-каральний вигляд. Євреї втрачали право на власність, яка оголошувалася державною, не мали права на одруження та розлучення, втрачали своє житло. В окремих випадках їм заборонялося не тільки відвідувати базари та крамниці, а й узагалі купувати продукти харчування. Виділення євреїв в окрему групу місцевого населення, їх сегрегація та ізоляція від інших людей і, зрештою, фізичне знищення – усі ці складові політики Голокосту повною мірою проявилися і в окупованій Україні.

Більшість локальних нормативних актів початкового періоду окупації, які врегульовували цивільні правовідносини місцевого населення, мала суто заборонний характер. Привласнення чужої приватної власності, власності державних і комунальних підприємств, установ та організацій, незаконний поділ майна колгоспів, надання можливостей укладення шлюбів та розлучень перебували в центрі уваги окупаційних адміністрацій і, звісно, суворо заборонялися. А за частину з них передбачалися суворі покарання, аж до застосування смертної кари. Так само було заборонено повернення власності особам, у свій час репресованих радянською владою під час проведення колективізації сільського господарства. Це ж стосувалося і відібраної землі. І лише з часом з'являлися нормативно-правові акти, які роз'яснювали дії місцевого населення в питаннях власності та змін громадянського статусу. А от дію радянського цивільного права було остаточно відмінено лише 12 січня 1943 р., коли в РКУ почали діяти «Правила для тимчасового врегулювання особистого, сімейного і спадкового права в Райхскомісаріаті України».

Зазначений нормативно-правовий акт є занадто важливим для розуміння тих процесів, які відбувалися в царині цивільного права, а тому на аналізі його приписів варто зупинитися більш детально. Цей документ урегулював особисті, сімейні та спадкові права осіб, які належали до місцевого населення окупованих областей України⁵¹². Окремі генеральні комісари вводили його в дію своїми розпорядженнями. Так, наприклад, генеральний комісар округи «Волинь та Поділля» своїм розпорядженням від 30 березня 1943 р. під назвою «Попереднє доповнення до правил для тимчасового впорядкування особистого, родинного і спадкового права в Райхскомісаріаті України» увів нормативний документ райхскомісара в дію. У преамбулі документа вказувалося, що процесуальні норми, необхідні для практичного використання місцевими цивільними суддями, будуть видані й надіслані їм уже найближчим часом⁵¹³.

Відповідно до розділу «Особисте право» визначалося поняття повноліття та дієздатності особи. Повнолітніми вважалися особи, які досягли 18 років. Кожен повнолітній вважався дієздатним, якщо він не був психічнохворим та не перебував під опікою. У документі зазначалося, що опіка встановлювалася відповідно до рішення місцевого цивільного суду над «Психічнохворими, марнотратними та алкоголіками». Ці ж особи вважалися недієздатними й від їх імені законні представники могли вчиняти певні правочини.

Приписами статей цього розділу встановлювався й судовий порядок оголошення особи померлою. Безвісно відсутньою оголошувалася людина, місце знаходження якої було невідомим протягом 10 років. У судді мав виникнути «поважний сумнів щодо того, чи він ще живий», – зазначалося в статті. Передбачалося, що безвісно відсутній помер у час, визначений суддею як найбільш вірогідний.

Другий розділ під назвою «Родинне право» конкретизував цілий ряд положень у галузі сімейного законодавства і певним чином корегував попередньо ухвалені нормативні акти в цій царині права. Розділ містив положення, якими врегулювався порядок утримання осіб, що цього потребували, визначався статус шлюбних та позашлюбних дітей, порядок опіки та піклування.

Особи, неспроможні самостійно себе утримувати, могли одержати відповідну допомогу з боку своїх родичів. Передбачалося, що подружжя несли зобов'язання утримання переважно перед своїми дітьми та внуками, а вони у свою чергу перед батьками. Позашлюбна дитина в особі її матері одержувала утримання переважно з боку батька, але й мати зобов'язувалася брати в цьому участь. Але самі батьки втрачали право на утримання їх позашлюбною дитиною.

⁵¹² ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 2. Спр. 224. Арк. 27–36.

⁵¹³ Держархів Волинської обл. Ф. Р-1. Оп. 6. Спр. 478. Арк. 1.

Дитина, народжена в шлюбі або після трьохсот двох діб після розлучення батьків та інших обставин вважалася такою, що народилася в шлюбі. Дитина, народжена в шлюбі, одержувала прізвище батька. Передбачалося, що в разі неможливості припущення факту вагітності жінки від свого чоловіка народжена нею дитина одержувала статус позашлюбної. Але її позашлюбне походження мав установити суд.

Батько визнавався законним представником дитини й разом із матір'ю зобов'язувався її утримувати. Лише суд у чітко названих випадках міг позбавити його цього права. У разі розлучення подружжя суд визначав особу, законного представника інтересів неповнолітньої дитини. У тексті нормативного акту міститься цікава ремарка – «у залежності від здібностей» особи.

Мати дитини вважалася її законним представником у разі смерті батька, оголошення судовим рішенням щодо позбавлення його цього права або ж він не мав для здійснення відповідних дій фактичної можливості. А в разі смерті ще й матері чи позбавлення її відповідних прав представництво інтересів дитини передавалося призначеному судом опікуну.

Позашлюбна дитина одержувала прізвище матері. Якщо ж мати дитини вже перебувала в законному шлюбі, то в цьому випадку дитині надавалося дошлюбне прізвище матері. Чоловік за згодою матері мав право порушити перед урядовцем установи, яка займалася питаннями громадянського стану, клопотання при присвоєнні дитини його прізвища. У разі офіційного укладення шлюбу батьками позашлюбної дитини вона отримувала статус народженої в шлюбі.

Законним представником позашлюбної дитини вважалася її мати. Батько ж зобов'язувався відшкодувати її матері всі витрати, пов'язані з пологами та народженням дитини.

Батьком позашлюбної дитини вважався той, хто мав статеві стосунки з матір'ю в час її ймовірного зачаття. У разі, якщо мати дитини мала одночасні відповідні відносини з іншими чоловіками або вела розпусний спосіб життя, то батьком дитини визнавався той, хто зізнався в батьківстві в офіційному документі.

Окремий підрозділ нормативного акту стосувався питань установлення опіки над неповнолітнім або повнолітньою особою. Опіка над неповнолітнім визначалася в разі відсутності осіб, які могли представляти його законні інтереси. Повнолітній же одержував опікуна, якщо над ним установлювалася опіка. Усі ці дії проводились відповідно до рішення цивільного суду. Саме на судовий орган, який призначав опікуна, покладался контроль за його діяльністю як законного представника інтересів підопічного. Суд мав право накладати

дення штрафних санкцій на опікуна, якщо він діяв неправомірно, а в інших випадках, навпаки, – відзначення його матеріальною винагородою в розмірі 3 % від вартості майна підопічного.

За аналогією з опікунством, законодавством передбачалася також і процедура встановлення піклування. Особа, яка вже мала опікуна, але останній не мав можливостей здійснення певних визначених законодавством дій або ж з'являлася необхідність застосування санкцій щодо опікуна, то в цьому випадку призначався піклувальник.

Так само й для повнолітньої особи, яка з певних причин, здебільшого фізичного чи психічного стану, не могла представляти свої законні інтереси самостійно, призначався піклувальник.

Піклувальник призначався й для особи, про місце перебування якої було невідомо, але існувала необхідність нагляду за її «маєтковими справами». Аналогічна процедура застосовувалася й щодо майна осіб, про місце перебування яких були відомості, але з різних причин вони не могли повернутися й особисто піклуватися належною їм власністю.

Розділ третій цього нормативного акту стосувався спадкового права. За встановленими приписами існувало два види спадкування – за законом і за заповітом. Спадкоємцем вважалася особа, яку в заповіті призначав спадкодавець. В іншому випадку застосовувалося спадкування за законом.

Законними спадкоємцями першої черги були діти спадкодавця, які наслідували майно в рівних частинах. Проте позашлюбні діти померлого чоловіка позбавлялися права на спадкування його майна. Діти, зачаті, але в момент смерті батька ще не народжені, також бралися до уваги при визнанні спадкоємців.

Спадкоємцями другої черги вважалися батьки, брати й сестри спадкоємця. Якщо в момент смерті особи її батьки ще були живими, то наслідували вони власність померлого в рівних частинах.

Батько позашлюбного спадкодавця та народжені від іншої матері діти того ж батька не мали права на спадкування за законом.

До третьої черги спадкоємців належали діди й баби спадкодавця. Вони мали право на спадкування в рівних частинах. Батьки батька позашлюбного походження й батько матері, яка мала позашлюбне походження, втрачали право на спадкування за законом.

За наявності родичів ближчої черги інші претенденти на одержання спадщини не могли претендувати. Дружина спадкодавця разом із дітьми наслідувала одну чверть, а поруч із спадкоємцями другої й третьої черги – половину спадщини. У разі відсутності родичів, які мали відповідні права, то наслідувала дружина чи чоловік, які пережили одного з подружжя.

Якщо один із подружжя наслідував разом із родичами другої та третьої черги, то разом із спадковою частиною він одержував предмети домашнього вжитку та подарунки, одержані в шлюбі.

У разі відсутності спадкоємців відповідні права на власність померлого переходили до відання адміністрації РКУ. Нормативний акт не ідентифікував конкретний орган окупаційного управління, який переймав спадщину померлої людини. Але, володіючи інформацією про особливості окупаційного адміністрування, можемо припустити, що цим органом визначалися гебітскомісаріати як місцеві виконавчі органи німецької влади і аж ніяк не органи місцевого управління, репрезентовані сільськими, міськими та районними управами.

Особлива увага в зазначеному нормативному акті приділялася процедурі укладення заповіту. Цей основний у спадковому праві документ складався шляхом вираження волі спадкодавця, записаної до протоколу цивільним суддею або нотаріусом. Спадкодавець зобов'язувався особисто укласти заповіт. Також спадкодавець мав право висловити свою волю письмово та підтвердити її власним автентичним підписом. У разі, якщо спадкодавець не мав можливості підписати цей документ, його завіряли своїми підписами двоє «заслугуючих довір'я» свідків. Своїми підписами вони підтверджували, що спадкодавець визнав це волевиявлення за заповіт.

У процедурі складання заповіту не могли брати участі як свідки судді та нотаріуси, дружина чи чоловік спадкодавця, навіть у випадку попереднього розлучення, а також близькі родичі. Не мали права засвідчувати своїми підписами заповіт і особи, яким за цим документом призначалася спадщина. У разі порушення цих умов заповіт у встановленому законом порядку міг бути визнаний недійсним. Звісно, що спадкодавець мав право відкликати свій заповіт та укласти новий.

Заповіт міг бути визнаний недійсним, якщо він входив у протиріччя з встановленим в РКУ «публічному порядку або добрим звичаям», а також якщо спадкодавець уклав цей документ унаслідок використання «його передсмертного душевного стану».

Процедура визнання укладеного заповіту недійсним провадилася в порядку цивільного судочинства. До суду мали право звернутися будь-які зацікавлені особи. Так само суд мав право позбавити спадщини в разі «негідності». Щоправда, нормативний акт не пояснював критеріїв застосування такого формулювання. Від спадщини усувалися й особи, які чимось тяжко завинили перед спадкодавцем.

Якщо за заповітом діти, батько або дружина спадкодавця частково або повністю усувалися від спадщини, то на їх прохання та відповідно до судо-

вого рішення їм виплачувалась вартість обов'язкової частини спадщини. Обов'язкова частина мала становити не більше половини вартості законної спадкової частки.

Нормативним актом передбачалася й відповідальність за спадковими зобов'язаннями, а також засоби охорони спадщини. Кожен спадкоємець відповідав за спадковими зобов'язаннями лише належною йому частиною одержаної спадщини. У разі наявності кількох спадкоємців наступала солідарна відповідальність.

До спадкових зобов'язань відносились борги спадкодавця, зобов'язання спадкоємців, а також витрати на похорони спадкодавця у вигляді відповідності його становища.

Спадкоємець зобов'язувався надавати допомогу членам сім'ї спадкодавця, які до його смерті проживали із ним спільно. Ця допомога надавалася протягом 30 днів із дня відкриття спадщини. Розмір допомоги мав бути таким, який надавався померлим. Спадкоємець зобов'язувався надавати членам родини спадкодавця дозвіл на користування предметами домашнього вжитку та житловими приміщеннями.

У разі, якщо вартість спадщини була недостатньою для задоволення всіх спадкових зобов'язань, то вони задовольнялися за такою чергою: витрати на похорони померлого; борги спадкодавця; зобов'язання щодо осіб, які мали право на обов'язкову частину спадщини.

Із метою захисту інтересів осіб, перед якими спадкодавець заборгував, суддя мав право ухвалити рішення про відділення спадщини від майна померлого й призначити для відповідної частки власності піклувальника.

У разі відсутності відомостей про ймовірного спадкоємця цивільний суддя зобов'язувався ухвалювати рішення щодо охорони спадщини. Для цього використовувалися такі засоби, як опечатування спадщини, внесення коштів і документів на збереження та опис майна. Також відповідно до судового рішення особі, яка могла стати спадкоємцем, у разі необхідності призначався піклувальник.

Окремі приписи встановлювали статус спільноти спадкоємців. У разі неможливості досягнення згоди між кількома спадкоємцями щодо порядку управління одержаною спадщиною або встановлення чи зміни її правового статусу відповідно до рішення цивільного судді один із них уповноважувався на здійснення цих дій, щоб тим самим розв'язати проблему відсутності згоди.

У випадку неможливості досягнення спадкоємцями згоди на поділ спільної спадщини вони мали звернутися до суду, а той у свою чергу складав план поділу. Цей план, ухвалений рішенням судді, підлягав обов'язковому виконанню всіма спадкоємцями.

Запроваджене відповідним розпорядженням спадкове право передбачало й порядок установаження спадкоємців. Особа, яка мала у своєму розпорядженні заповіт, після одержання повідомлення про смерть спадкодавця зобов'язувалася передати відповідний документ цивільному судді. У разі, якщо цього не відбулося, суддя мав право накладати на цю особу покарання у вигляді грошового штрафу розміром до 1000 крб.

Коли заповіт знаходився в цивільного судді, він зобов'язувався негайно відкрити його й повідомити про це не лише спадкоємців, а й інших, зацікавлених в одержанні спадщини осіб. На прохання спадкоємця суддя видавав йому спадкове посвідчення, у якому зазначався розмір належної йому власності. Суддя видавав відповідне посвідчення лише в разі доведення прав прохача на спадщину. Кільком спадкоємцям могло видаватися спільне спадкове посвідчення. У разі відкликання спадкового посвідчення цей документ повертався судді. А за порушення цього зобов'язання суддя мав право накладати на винних штраф розміром до 1000 крб.⁵¹⁴

Аналогічні заходи щодо врегулювання цивільних правовідносин місцевого населення було проведено й у ВЗО. Так, 10 грудня 1941 р. була видана постанова Сумської міської управи «Про організацію тимчасових судів та затвердження тимчасових правил про підсудність і порядок розгляду судових справ на території м. Суми». А 30 квітня 1942 р. було видано постанову Сумської міської управи про доповнення та зміни «Тимчасових правил» про підсудність і порядок розгляду судових справ на території Сум та Сумської області. Ця постанова доповнювала та дещо видозмінювала попередню. Розширювала юрисдикцію українських судів і на справи про домоволодіння, дещо збільшувала суми судових видатків та вартості виписаних судових документів.

У даних документах було чітко встановлено перелік справ, підсудних українським суддям:

1. Спори про власність на майно.
2. Спори про заставу майна.
3. Спори, що впливають із договору купівлі-продажу майна.
4. Спори, що виникають із зобов'язань по договорах і внаслідок іншої особою шкоди.
5. Спори про наймання майна та виселення мешканців.
6. Спори за договором міни, що провадиться між сторонами.
7. Спори за договором позики.
8. Спори за договором поруки.
9. Спори за договором доручення.
10. Спори за договором підряду.

⁵¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 2. Спр. 224. Арк. 27–36.

11. Спори за договором комісії.
12. Спори за договором всіх видів товариств.
13. Спори про наймання праці.
14. Спори на утримання неповнолітніх дітей, нужденних батьків і відібрання дітей одним із батьків.
15. Про охорону спадкоємства⁵¹⁵.

Саме в перших трьох пунктах була суттєва різниця в документах 1941 р. і 1942 р., тоді як у більш пізніших «Тимчасових правилах» було дозволено розгляд справ з приводу домобудівництва. Четвертий пункт у 1942 р. був виключений. Нормативно-правовий акт 1942 р. був доповнений ще трьома пунктами:

1. Переддоговірні спори між установами.
2. Затвердження спадкоємців, маючи на увазі, що спадщина може бути одержана: 1. По заповіту, 2. При відсутності заповіту по закону.

Власник мав право передати своє майно по заповіту, як рухоме, так і нерухоме, кому він бажав. При цьому заповіт був дійсний лише укладений нотаріально. При відсутності заповіту спадкоємці одержували спадщину згідно закону.

3. Крім того, суд розглядав усі справи про розірвання шлюбу та про встановлення фактів і подій⁵¹⁶.

Дієздатність за нормативно-правовими актами, прийнятими у ВЗО, наставала у 18 років. Недієздатними оголошувались особи внаслідок душевної хвороби чи недоумства.

Отже, на теренах РКУ розрізнені нормативні акти, якими врегульовувалися питання цивільно-правового характеру, було дозволено лише на початку 1943 р. шляхом створення єдиного кодифікаційного акту. Цим нормативно-правовим актом урегулювалося визначення статусу дієздатності та недієздатності особи, встановлення опіки та піклування, умова оголошення особи померлою, обумовлювався правовий статус шлюбних та позашлюбних дітей, порядок та умови одержання спадщини. Центральне місце в прийнятті важливих рішень щодо розв'язання цих проблем місцевого населення належало місцевим цивільним судовим установам, які порівняно з попереднім 1942 роком одержали значно ширші повноваження.

Так само як і в РКУ, цивільні правовідносини місцевого населення врегульовувались шляхом видання відповідних нормативно-правових актів, а адміністрація ВЗО, як і в галузі кримінального законодавства, не спромоглася створити кодифікованого нормативного акту. У зонах відповідальності польових комендатур були видані різні нормативно-правові акти, які неодноразово зазнавали відповідних змін та доповнень.

⁵¹⁵ Архів СБ України у Сумській обл. Ф. О. Спр. 3895. Арк. 3.

⁵¹⁶ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1841. Оп. 4. Спр. 353. Арк. 10.

4.3. Сімейне законодавство в РКУ та ВЗО

Шлюбне право достатньо старий інститут сімейного права як підгалузі цивільного права. Але регулювання даного інституту завжди здійснювалося окремими законами або навіть підзаконними нормативно-правовими актами. Подібна ситуація була й на території окупованої Третім Рейхом України. Але була достатньо вагома особливість: завоювання територій було відносно швидким, суспільство продовжувало існувати й відбувались природні цивільні процеси (одруження, смерть, народження дітей, купівля та продаж товару і т.д.), а механізмів регулювання цього фактично не було.

Перші нормативно-правові акти, які врегульовували сімейні правовідносини місцевого населення, з'явилися лише наприкінці 1941 р., а основна їх частина була видана навесні та влітку 1942 р. Документи були розрізнені, видавались із великим проміжком часу та різними посадовими особами. Для певної систематизації та спрощення користування видавались інкорпоровані збірники нормативно-правових актів, наприклад, офіційний збірник нормативно-правових актів генеральної округи «Київ» – «*Amtsblatt des Generalkommissars Kiev*». Аналогічні нормативні акти були видані й в інших генеральних округах. «Офіційний журнал Київського Генерального комісара» є інкорпорацією чотирьох підзаконних актів, у тому числі й постанови керівника РКУ «Про тимчасові правила щодо одруження та розлучень» від 11 травня 1942 р.⁵¹⁷ Саме на приписах цього нормативного акту ми й пропонуємо зупинитись для детального розгляду правил укладання та розірвання шлюбу представниками місцевого населення⁵¹⁸.

За цим нормативним актом шлюбний вік був установлений: 18 років для чоловіків та 16 років для жінок. Одруження неповнолітніх та частково дієздатних осіб також мало місце, але лише за згоди законних представників. Якщо представники з неповажних причин відмовлялись дати згоду на одруження, це міг зробити шліхтер. Недієздатні особи одружитись не мали права⁵¹⁹.

Укладенню шлюбу передувало публічне оголошення, яке мали подати не раніше, ніж за 6 місяців до процедури його реєстрації. Для укладання шлюбу молоді були зобов'язані одночасно з'явитись до уповноваженої службової особи та підписати обоюдно заяву про бажання одружитись. Церковний обряд міг мати місце лише після державної реєстрації шлюбу⁵²⁰.

⁵¹⁷ Ivanenko A. Peculiarities in the creation of Civil Procedures Law in the period of Nazi occupation of Ukraine (1941–1944). *Skhidnoievropeiskiy Istorychniy Visnyk [East European Historical Bulletin]*. 2019. Vol. 11, P. 159–169.

⁵¹⁸ Іваненко А. Шлюбне законодавство Рейхскомісаріату Україна: аналіз нормативної бази (1941–1944 рр.). *Сіверщина в історії України: збірник наукових праць*. Глухів, 2019. Вип. 12. С. 331–333.

⁵¹⁹ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-8676. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 13–33.

⁵²⁰ Там само. Арк. 30.

Якщо уповноважений на складання актів громадянського стану мав сумніви щодо правильності оголошення або можливості укладання конкретного шлюбу, то він мав звернутись до гебітскомісара з приводу розв'язання даного питання. До речі, даного уповноваженого призначав також гебітскомісар. Службовий нагляд за цією службовою особою здійснював керівник органу місцевого управління, а подальший службовий нагляд здійснював той же гебітскомісар.

Уповноважені повинні були вести книги, до яких уписували в послідовному порядку всі зареєстровані шлюби, та щомісяця подавати звіти гебітскомісару про них. Але більш детально повноваження та обов'язки даних службовців були вказані в розпорядженні райхскомісара «Про ЗАГС та його орган догляду», тому детально на цьому зупинятись ми не будемо⁵²¹.

Шлюби вважались недійсними в разі, коли хоча б один із подружжя був євреєм за національністю; укладався між родичами по прямій лінії споріднення або братом і сестрою; за відсутності розірвання попереднього шлюбу. Такі шлюби могли бути дійсними лише у випадку їх реєстрації німецьким службовцем та якщо протягом шести місяців із моменту набуття законної сили постанови райхскомісара «Про тимчасові правила одруження та розлучень» цей шлюб був листовно підтверджений відповідним гебітскомісаром.

Ніхто не міг посилатись на недійсність шлюбу, якщо не було відповідного судового рішення. Заяву про оголошення шлюбу недійсним міг подати прокурор, один із подружжя в тому разі, якщо він не знав, що шлюб не є дійсним; подружжя з попереднього нерозірваного шлюбу.

Дитина, народжена в недійсному шлюбі, коли хоча б один із подружжя єврейського походження, вважалась незаконно народженою. У інших випадках недійсного шлюбу – дитина визнавалась законно народженою.

Розлучення в РКУ проводилось виключно судом. Право на розлучення міг отримати один із подружжя у випадку, якщо:

1. При реєстрації шлюбу він «помилився щодо обставин, що торкаються особи іншого з подружжя, які при знанні положення справи й правильній оцінці суті подружжя, здержали б його від укладення шлюбу».

У поясненнях до цього розпорядження було розкрито суть поняття «помилка» та чого вона могла стосуватись: помилкою зазначалась «уява про щось фальшиве, а також незнання факту». Стосуватись ця помилка могла нездібності до спільного проживання, здійснення в минулому тяжкого злочину, у тяжкій хворобі, у «гвалтівному» характері і т.п.».

2. При реєстрації шлюбу один із подружжя був цілеспрямовано введений в оману стосовно тих же обставин, які були вказані в попередньому пункті.

⁵²¹ Там само. Ф. Р-2342. Оп. 1. Спр. 23. 15 арк.

3. Один із подружжя був примушений до шлюбу погрозами.
4. Один із подружжя вчинив перелюбство.
5. Один із подружжя вчинив важку провину проти іншого й непоправно зруйнував сімейне життя.

За відповідними поясненнями тяжкими подружніми провинами вважались, наприклад, груба образа, знущання, пияцтво, протигне подружжю відношення до третьої особи і т.п.

6. Один із подружжя був душевнохворим і на відновлення сімейного життя сподіватись було марно. У даному випадку повинна була мати місце довідка від лікаря про неможливість повернення особи до нормального життя.
7. Один із подружжя страждав від тяжкої, заразної хвороби, і лікування було неефективне.
8. Один із подружжя був безвісти відсутній протягом трьох років⁵²².

За останньої вказаної обставини, задля того щоб підтвердити, що місце знаходження одного із подружжя невідоме, другий із подружжя мав подати до газети оголошення про призначену дату розлучення, а також мировий суддя мав прикріпити до дошки оголошень районної управи аналогічне публічне доручення. Ці дії потрібно було вчинити не менш, як за 2 тижні до призначеної дати розірвання шлюбу⁵²³.

Розлучення в РКУ провадилось виключно судовим рішенням, і після цього дружина мала право вимагати в чоловіка утримання, якщо суд, беручи всі обставини до уваги, вважав ці вимоги справедливим. Загалом не лише колишня дружина могла бути утриманкою. У серпні 1942 р. Київською міською управою було видано роз'яснення з приводу того, хто міг бути утриманцями. До даної категорії належали такі особи:

1. Дружина чоловіка незалежно від свого віку. Жінка, яка не перебувала в шлюбі з чоловіком, але проживала з ним до 22 червня 1941р однією сім'єю, також могла претендувати на утримання.
2. Чоловіки віком понад 60 років або молодші за наявності довідки лікарської комісії про непрацездатність також могли бути утриманцями дружин.
3. Неповнолітні діти до 14 років або старші цього віку, що навчаються в школі чи технікумі, про що мають відповідні довідки, та не мають власного заробітку. Цих дітей могли взяти на утримання не лише їх рідні батьки.

⁵²² Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 477. Арк. 2, 3, 9, 10.

⁵²³ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 481. Арк. 38 зв.; Спр. 477. Арк. 4; Публічне доручення. *Український голос*. 1943. 2 липня. С. 4; Публічне доручення. *Український голос*. 1943. 16 липня. С. 4; Публічне доручення. *Український голос*. 1943. 2 вересня. С. 4.

4. Батьки працюючого та його дружини, коли чоловік старше 60 років, а жінка 55, а також чоловіки й жінки молодші цього віку, але визнані лікарською комісією непрацездатними.
5. Жінки, які жили в родині свого батька або інших родичів і мали дітей до 5 років, не мали чоловіка й власних засобів для існування, могли бути утриманцями своїх батьків або родичів.
6. Брати та сестри працюючого, яким не виповнилося 14 років, а також старші, але вони були визнані непрацездатними, у тому випадку, якщо батьків нема або вони були визнані непрацездатними.
7. Усі інші чоловіки старші 60 років та жінки старші 55 років, а також непрацездатні, могли бути утриманцями, якщо не мали власного заробітку⁵²⁴.

У середині 1942 р. в РКУ була видана Директива «Про подачу позовів щодо аліментів позашлюбних дітей». За цим документом, батьком вважався чоловік, який проживав однією сім'єю з матір'ю дитини в законний спосіб від 181 до 302 днів до народження дитини, включаючи обидва дні. Якщо чоловік оскаржував наявність відносин із позивачем, то позивач мав довести відносини (покази свідків). Якщо чоловік признавав наявність відносин із матір'ю дитини, але зазначав, що він не був єдиним чоловіком у даний період часу, то свої слова він також мав довести. Якщо цей факт було доведено, то позов мав був припинений, за винятком випадку, коли буде позивачем точно доведено, що дитина не могла народитись від іншого чоловіка. За потреби могли проводити й аналізи крові ймовірного батька дитини.

Розмір аліментів визначався соціальним положенням матері та місцем проживання дитини (місто чи село) й міг коливатись від 30 до 120 крб. на місяць. Термін виплати аліментів вираховувався з дня народження до 16 років. Ціна позову визначалась розміром аліментів, які мав виплатити відповідач за рік⁵²⁵.

Із часом нормативна база в галузі сімейного права була вдосконалена. Так, 5 березня 1943 р. вийшла постанова райхскомісара «Про нові правила щодо укладення шлюбів для місцевого населення», за яким недієздатним особам не дозволялось реєструвати шлюби. Недієздатними вважались неповнолітні особи обох статей, які не досягли 18 років, підопічні та душевнохворі⁵²⁶.

Для використання нормативних актів райхскомісара генеральними комісарями також створювалися документи, на основі яких і проводилося судочинство в галузі сімейного права. Так, 20 лютого 1943 р. правовим відділом генерального комісаріату «Київ» було створено Інструкцію «Для розгляду сімейних справ шліхтерами». Цей документ через гебітскомісаріати було на-

⁵²⁴ Держархів Київської обл. Ф. Р-2362. Оп. 4. Спр. 2. Арк. 85.

⁵²⁵ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71, Оп. 1. Спр. 491. Арк. 10–11.

⁵²⁶ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 23.

правлено у відповідні судові установи для практичного застосування. У ньому досить детально по кожному розділу відповідного розпорядження райхскомісара було дано роз'яснення по застосуванню вказаних у ньому приписів.

В інструкції визначалася місцева підсудність справи. Вирішальним для місцевої підсудності шліхтерам стало останнє місце проживання чоловіка. Так само в разі визначення безвісної відсутності чоловіка вирішальним, суддя мав звернути увагу на його останнє місце проживання. При цьому в документі не йшла мова про жінку. Судді мали визначати останнє місце проживання чоловіка, хоч безвісно відсутньою могла бути й жінка.

З метою підвищення морального рівня населення в ставленні до шлюбу та його захисту, як зазначалося в цьому документі, суддям рекомендувалося встановлювати максимальну суму ціни позову. Її середній розмір мав становити 5 тис. крб. Суддям вказували уникати занадто низького оцінювання суми позову.

Особливу увагу судді мали звертати на підстави розлучення. Вони зобов'язувалися користуватися виключно нормативним актом райхскомісара. Але документ, виданий генеральним комісаріатом, надавав і певні роз'яснення. Так, не кожне твердження позивачів про непоправне порушення сімейних відносин подружжя мало завершуватися розлученням. Судді мали встановити, чи дійсно сімейні відносини було неможливо відновити. Увага суддів зверталася й на те, що шлюб характеризується в першу чергу моральними засадами, а тому вони мали з'ясовувати конкретні обставини кожного окремо взятого випадку. Під час розгляду судової справи вони мали вивчати поведінку обох із подружжя.

Прикладами тяжких порушень сімейних обов'язків визначалися: зазіхання на життя, грубе ставлення, порушення обов'язку поваги та піклування, аморальна поведінка одного з подружжя.

Певна увага приділялася питанню пробачення подружжям одне одного. Суддя повинен був брати за основу не колишні проступки одного із подружжя, а фактичні сімейні відносини. Якщо сімейні відносини на час проведення судового розгляду справи таки продовжувалися, то суддя мав виходити з того, що подружжя одне одного вже вибачили, а тому шлюб мав бути збереженим.

В обов'язковому порядку в рішенні суду вказувалося на те, хто з колишнього подружжя винний у розлученні або чия вина є вищою. В окремих випадках суддя міг визнати винними обох із подружжя. Для визначення рівня вини або перекладення відповідальності на позивача відповідач мав право подати зустрічний позов.

Для ухвали рішення суддя мав скласти для себе повну і ясну картину особливостей сімейних відносин сторін процесу. При цьому він мав право самостійно збирати інформацію, а не використовувати виключно заяви сторін та пояснення свідків.

Рекомендувалося перед початком самого розгляду справи проводити примирливі засідання, на яких були присутні лише сторони процесу. У разі неможливості примирення подружжя призначався час проведення судового засідання. Подружжю мали пояснити, що визначення ступеня провини необхідне для майбутніх рішень щодо можливості утримання колишнього з подружжя. Вимоги щодо утримання, так само як і визначення долі дітей, не належали до розгляду сімейних справ і могли розглядатися в цивільному порядку.

У разі виникнення можливих запитань суддям пропонувалося звертатися за роз'ясненнями до правового відділу генерального комісаріату⁵²⁷.

Слід визнати, що правовий відділ генерального комісаріату «Київ» працював таки непогано, адже до цього документа долучалися й додатки, зокрема вказівки відносно повідомлення відділів реєстрації актів громадянського стану, надавалися приклади відповідних рішень німецького суду. Так, у цих прикладах у питанні застосування факту подружньої зради вказувалося, що лише особа, яка постраждала від цих дій одного з подружжя, мала право на звернення до суду. Той, хто вчинив подружню зраду, правом на звернення до суду не користувався.

Назвемо й інший, досить цікавий випадок, коли в судовий процес «вклинювався» й суто ідеологічний фактор. Так, одна з відповідачів у справі щодо розлучення була визнана винною в тяжкому порушенні сімейних відносин, оскільки «мала більшовицькі погляди на сутність шлюбу й у відповідності до цих поглядів не піклувалася про відповідача та свою дочку». «Така поведінка» – вказувалося в результативній частині судового рішення – «не відповідає навіть найменшим вимогам порядності, не говорячи вже про вірність і прив'язаність»⁵²⁸. Виною ж жінки, яка, до речі, була безвісно відсутньою, було те, що вона з початком війни залишила сім'ю. Обставини ж останнього в прикладі судового рішення не вказано.

Отож, підводячи підсумки, можна стверджувати, що в німецьких нормативних актах була прописана система прав, якими наділялись особи, бажаної одружитись чи розлучитись. У шлюбному праві також були присутні елементи суттєвого зменшення прав євреїв (лише в разі недійсності шлюбу, коли один із подружжя був єврейського походження, народжена дитина вважалась незаконною). Норми права, прописані в даних документах, традиційно для сімейного права, складаються із гіпотези та диспозиції.

Зазначимо ще одну обставину, характерну для системи тогочасного адміністрування німецького управлінського апарату. Якщо через відносно невели-

⁵²⁷ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1–3.

⁵²⁸ Там само. Арк. 7, 8.

кий проміжок часу на більшій території України встановилася єдина система управління – РКУ, то частина області країни фактично до завершення війни перебувала під розрізненим управлінням військових комендатур, що відображалося і на правових процесах у тому числі. Відповідно, якщо ми можемо говорити про відносно єдину систему нормативно-правових актів у РКУ, то у ВЗО про це взагалі мова навіть не йшла. Це стосувалося не лише судової системи, а й регулювання такого важливого для місцевого населення питання, як сімейні правовідносини, а також порядку реєстрації народжень, смертей та шлюбів, адже ці процеси продовжувались невпинно і факт окупації зупинити їх не міг. Спробуємо проаналізувати деякі нормативно-правові акти даної сфери, які були введені в дію на території ВЗО.

У 1941 р. у Ніжині було організовано Тимчасове управління як типовий орган місцевої влади. Для провадження реєстрації актів громадянського стану, надання вказівок та провадження в цих справах контролю при Тимчасовому управлінні було сформовано так званий відділ громадянського запису. При кожному районному та сільському старостаті, що були підконтрольні Ніжинському управлінню, були призначені діловоди, які й провадили відповідні дії.

Військовою комендатурою Ніжина 28 жовтня 1941 р. було видано Статут реєстрації актів громадянського стану. Документ складався з двох розділів під назвами «Органи» й «Порядок ведення реєстрації». Нормативно-правовий акт був керівництвом для службовців з приводу ведення книг записів народжень, смертей, розлучень, про зміну культу та всиновлення. Для населення були прописані правила реєстрації вищевказаних фактів. Статут у повному обсязі був опублікований у газеті «Ніжинські вісті»⁵²⁹. Витяги з цього нормативного акту, які стосувались виключно прав та обов'язків населення в цій сфері, були опубліковані через рік у газеті «Нові дні»⁵³⁰.

Зазначимо, що проходження цього нормативного акту через німецькі та місцеві службові установи був доволі довгим у часі. Так, в останньому пункті Статуту було зазначено, що він вступає в силу через двадцять чотири години з моменту його публікації, а в газетах він був опублікований через півроку та через рік із моменту офіційного затвердження.

Статутом передбачалося, що книги народжень, смертей, шлюбів та розлучень велись у двох примірниках, а книги з приводу всиновлення та зміни культу – в одному. Книги велись один календарний рік, якщо до спливу року книга закінчувалась, починали другу зі збереженням нумерації. Наприкінці

⁵²⁹ Статут реєстрації актів громадянського стану. *Ніжинські вісті*. 1942. 30 травня; Статут реєстрації актів громадянського стану (закінчення). *Ніжинські вісті*. 1942. 3 червня.

⁵³⁰ Про реєстрацію актів громадянського стану. *Нові дні*. № 38. Сновськ. 25 листопада 1942 р. С. 2.

кожної книги зазначалось число зареєстрованих, перший та останній номер, кількість зіпсованих листів у книзі та особу того, хто складав даний акт.

У книзі про народження мало бути 9 граф: чергові номери; дата та година реєстрації; дата та година народження; ім'я, по батькові, прізвище, віросповідання, національність, стать та місце народження дитини; ім'я, по батькові, прізвище, віросповідання, національність, заняття та місце перебування батьків; ім'я, по батькові, прізвище, заняття та місце перебування свідків або посвідчення пологового будинку або поліції; ствердження запису підписами; окремі випадкові примітки (смерть новонародженого або примітка про випадкові помилки)⁵³¹.

Народження можна було реєструвати за усним повідомленням батька чи родичів дитини або сторонніх осіб, які про це дізнались, але з обов'язковим підтвердженням пологового будинку, поліції або двох свідків. Народження необхідно було зареєструвати протягом восьми днів із моменту народження дитини, якщо дитина народилась мертвою, то протягом двадцяти чотирьох годин. У разі неповідомлення відповідних органів про факт народження дитини на винних накладався штраф розміром від 200 до 500 крб. Свідоцтво про народження, що видавалось після реєстрації у відповідній книзі, коштувало 3 крб., а при одержанні виписки при народженні – 5 крб.⁵³²

У книзі про смерть мало бути 10 граф: чергові номери; дата та година реєстрації; дата та година смерті; ім'я, по батькові, прізвище, віросповідання, національність, вік, стать, заняття та місце смерті особи; ім'я, по батькові, прізвище, віросповідання, вік, національність, заняття та місце перебування батьків померлого; ім'я, по батькові, прізвище, заняття та місце перебування свідків; причина смерті за діагнозом лікаря; ствердження запису підписами; окремі примітки (випадкові помилки).

Смерть можна було зареєструвати за усним повідомленням одного із родичів або осіб, що про це дізнались, але з обов'язковим підтвердженням довідкою лікаря або поліції, а в тих місцевостях, де лікарі були відсутні, – двома свідками.

Факт смерті людини реєструвався не пізніше однієї доби при умові, що до неї більш ніж 10 км. У інших випадках термін реєстрації факту смерті людини подовжувався до сорока восьми годин. У разі відсутності повідомлення передбачалося й адміністративне покарання у вигляді накладення штрафу розміром від 200 до 1000 крб. Після офіційної реєстрації видавалось свідоцтво про смерть, яке у свою чергу надавалось служителю релігійного культу, який лише на підставі цього документа мав право здійснити релігійний обряд похован-

⁵³¹ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-4484. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 7, 9, 14, 19, 26.

⁵³² Там само. Арк. 7, 10.

ня. При одержанні свідоцтва сплачувався збір розміром 1 крб. та передавався паспорт померлого. При одержанні метричної виписки сплачувалось 3 крб.⁵³³

У разі укладення шлюбу ці дані заносилися до спеціальної книги записів реєстрації. Цей документ складався із 13 підрозділів, а саме: чергові номери; дата та місце подання заяви на укладення шлюбу; дата та година шлюбу; ім'я, по батькові, віросповідання, національність, вік, родинний стан до шлюбу, основне заняття та постійне місце перебування шлюбної пари; ім'я, по батькові, прізвище, віросповідання, вік, національність, заняття та місце перебування батьків нареченого; ім'я, по батькові, прізвище, віросповідання, вік, національність, заняття та місце перебування батьків нареченої; ім'я, по батькові, прізвище, віросповідання, вік, національність, заняття та місце перебування свідків шлюбної пари; ствердження запису підписами; окремі примітки (про смерть, розлучення одного із подружжя, випадкові помилки).

За визначеними адміністрацією ВЗО правилами шлюбний вік був дозволений у двадцять один рік. За письмовою згодою батьків шлюбний вік міг бути зменшеним: для чоловіків вісімнадцять років, а для нареченої – шістнадцять років на час реєстрації шлюбу. Пара мала подати письмову заяву із метричними виписками або паспортами про бажання вступити в шлюб та оплатити 5 крб. адміністративного збору. Шлюб підлягав реєстрації за 15 днів після подачі заяви, за винятком випадків, якщо одна зі сторін хворіла на заразну хворобу, божевілля або епілепсію; хоча б одна зі сторін знаходилась у нерозірваному шлюбі; жоден із майбутнього подружжя не мав засобів до існування; особи, які бажали укласти шлюб, мали кровну спорідненість, зокрема були родичами до третього покоління.

Після отримання заяви відділ реєстрації актів громадянського стану вивішував на дошці оголошень копію заяви, щоб зацікавлені особи могли ознайомитись із нею та попередити про відомі їм порушення. Якщо одна зі сторін довгий час перебувала в іншому місці, то відповідний відділ надсилав до місцевої поліції подання щодо розслідування родинного стану даної особи⁵³⁴.

За отримання свідоцтва про шлюб після реєстрації пара мала сплатити 20 крб. При кожній реєстрації шлюбу запроваджувалась ділова папка про даний шлюб, яка містила такі документи: заяву на шлюб; метричні виписки, а в разі їх відсутності службовець при реєстрації виписував довідки із паспортів; письмові декларації батьків неповнолітньої особи про згоду на шлюб (у випадку смерті одного з батьків додавалось свідоцтво про смерть); письмову декларацію двох свідків про те, що шлюбна пара не була родичами; письмову декларацію з таким змістом: «Ми, нижчепідписані, зобов'язуємося по взаєм-

⁵³³ Там само. Арк. 15, 20.

⁵³⁴ Там само. Арк. 16.

ній згоді залишатися в шлюбі на все життя до повного нероздільного єднання на основі любові, поваги і відданості і обіцяємо ділити працю по виховуванню та утриманню сім'ї». Відповідна папка зшивалась, опечатувалась, на ній вказувався порядковий номер, зазначений у свідоцтві про шлюб⁵³⁵.

Серед документації відділу, який займався питаннями реєстрації актів цивільного стану, містилася й книга розлучень. Вона складалась із двох граф, одна з яких була не заповнена, а в другу дослівно вносились рішення суду про розлучення. Для отримання бюлетеня про розлучення потрібно було оплатити 100 крб.

Велась у відділі й книга про всиновлення. Вона складалась із семи граф із зазначенням даних особи, яку всиновлювали, та того, хто всиновлював, свідків, відповідних дат та копії рішення суду про всиновлення.

У книзі про зміну культури зазначалась особа, яка бажала змінити культ, значення культу до та бажаного, номер та дата посвідчення служителя релігійного культу, місце та прізвище особи, що здійснила релігійний обряд. Змінити культ можливо було із досягненням особою двадцяти одного року, а із письмового дозволу батьків – з вісімнадцяти років⁵³⁶.

До кожної книги заводився алфавітний журнал. Діловоди зобов'язувались чітко вести записи в усіх журналах. За виправлення внесеного тексту або записування іншого прізвища службовець міг бути оштрафований на суму від 200 до 5000 крб. У окремих випадках штрафні санкції могли бути замінені ув'язненням.

У 1941 р. головою районної управи м. Чернігова було підписано Положення про реєстрацію народжень, смертей та шлюбів у сільських бургомістрах. Даний акт складався із семи частин: загальні засади, порядок реєстрації народження, порядок реєстрації смертей, порядок реєстрації шлюбів, порядок ведення книги запису, оплата записів свідоцтв та порядок оскарження⁵³⁷.

Реєстрація народжень, смертей та шлюбів провадилась у сільських бургомістрах та була обов'язковою. Релігійні обряди могли відбуватись лише після відповідної реєстрації.

Усі новонароджені діти, а також діти, які народилися мертвими, підлягали обов'язковій реєстрації. Мертвонародженими вважались ті, що народились після шостого місяця вагітності без ознак життя. І навіть якщо батьки не були місцевими мешканцями й проживали на теренах підконтрольного органу місцевого управління тимчасово, їх діти також підлягали процедурі реєстрації. Батькам дітей, які народились і невдовзі після народження померли, видавались різні довідки (про народження і смерть).

⁵³⁵ Там само. Арк. 21–22.

⁵³⁶ Там само. Арк. 8 зв., 12.

⁵³⁷ Там само. Ф. Р-3001. Оп. 1. Спр. 123, 6 арк.

Кожен факт народження дитини мали зареєструвати протягом 10 днів, в іншому випадку сільським старостою складався протокол про порушення. У випадку смерті незареєстрованої дитини до спливу десяти діб запис про смерть мав бути зроблений не пізніше, ніж через сорок вісім годин. Мертвонароджені діти мали бути зареєстровані не пізніше сорока годин після закінчення пологів.

У разі знайдення дітей відомості про батьків також реєструвались протягом трьох днів. І навіть факт відсутності в них будь-яких документів не був перешкодою для вчинення цих дій.

Заяву про народження батьки могли подати усно або шляхом особистої явки до органу місцевого управління. Ці дії міг вчинити один із батьків або близький родич дитини.

Для реєстрації дитини, народженої в шлюбі, надавалось свідоцтво про шлюб батьків, паспорт або тимчасове посвідчення одного з батьків, довідку лікаря про факт, дату й місце народження, а також документи, які засвідчували особу матері. Для реєстрації позашлюбної дитини потрібні були лише документи, що посвідчували особу матері, та відповідна довідка лікарняної установи.

Якщо батько дитини був відомий і він письмово це підтверджував, то надавались його прізвище і по батькові, якщо ж заперечував – прізвище матері. При реєстрації дитини, що була знайдена, мали бути подані акт про знаходження дитини та паспорт особи, що робила заяву.

Після реєстрації батькам під розписку видавалось свідоцтво про народження. У разі втрати свідоцтва передбачалась можливість видачі дубліката після відповідної публікації в місцевій газеті про втрату документа. Газетний примірник подавався до органу місцевого управління разом із письмовою заявою про видачу дубліката свідоцтва⁵³⁸.

Факт смерті також підлягав реєстрації протягом сорока восьми годин. Відповідну заяву про смерть людини могли подати її родичі, особи, які проживали разом із померлим, лікарі чи співробітники поліції. Заявник зобов'язувався мати при собі документи, що підтверджували його особу, лікарську довідку про причину смерті та паспорт небіжчика. Після реєстрації видавалось свідоцтво про смерть⁵³⁹.

Шлюб вважався чинним, якщо він був зареєстрований у бургомістраті за місцем проживання хоча б одного із подружжя (у такому випадку інший мав подати зі свого бургомістрату довідку про те, що він не перебував в шлюбі).

Для реєстрації шлюбу особи мали подати заяву зі своїми підписами, заповнити особові картки встановленої форми, надати довідку про те, що вони

⁵³⁸ Там само. Арк. 5–6.

⁵³⁹ Там само. Арк. 2–2 зв., 5–5 зв.

не хворіють психічними чи венеричними захворюваннями, а також туберкульозом у відкритій формі. Заява мала бути подана не пізніше, ніж за 15 днів до бажаної дати реєстрації.

Бургомістр мав право відмовити в реєстрації в таких випадках: один із подружжя перебував у дійсному шлюбі; чоловік на момент реєстрації шлюбу ще не досяг вісімнадцяти років, а жінка – шістнадцяти років; кровна спорідненість претендентів на укладення шлюбу; один із майбутнього подружжя мав психічне або венеричне захворювання або туберкульоз в активній формі. У разі відсутності явних заборон на укладення шлюбу у визначеному громадському місці не пізніше, ніж за п'ятнадцять днів до призначеної дати реєстрації шлюбу вивішувалося відповідне оголошення. Прилюдне розміщення оголошення здійснювалося для того, щоб особи, які мали заперечення проти шлюбу або володіли інформацією, яка унеможливила реєстрацію шлюбу, могли заявити про це органу місцевого управління.

Заборонялось вступати в шлюб із військовополоненими, які працювали при колгоспах, та з особами, які були німцями за національністю⁵⁴⁰.

Після спливу 15-денного терміну з дня подачі заяви наречені мали з'явитися до органу місцевого управління для оформлення шлюбу. При собі вони повинні були мати документи, що посвідчували особу, а у випадку повторного укладення шлюбу ще й свідоцтво про смерть попереднього подружжя або свідоцтво про розлучення.

Зазвичай при реєстрації шлюбу наречена брала прізвище чоловіка, про що в паспортах робились відповідні відмітки. Нареченим під розписку видавалось свідоцтво про шлюб. У разі його втрати вони могли виготовити дублікат за такою ж процедурою, як і дублікат свідоцтва про народження або смерть⁵⁴¹.

Окремим розділом був виділений порядок ведення книг записів народжень, смертей та шлюбів для реєстраторів. Кожна книга могла складатись із декількох зошитів, але всі вони створювали єдину систему з наскрізною нумерацією без повторів або пропусків. Усі документи, що подавались при складанні записів, залишались у бургомістраті та підшивались в окремі папки за видами записів. Окремо існували книги видачі свідоцтв про шлюб, народження та смерть, де записувались номери, аналогічні тим, що зазначались на самому свідоцтві⁵⁴².

Через рік було видано наказ Чернігівського районного управління від 5 серпня 1942 р. «Про справляння збору за заяви до органів управління і їх виконання». Цей документ було прийнято на основі аналогічного розпорядження місцевої військової комендатури від 5 липня 1942 р. У результаті розмір

⁵⁴⁰ Там само. Ф. Р-3522. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 6; Ф. Р-4395. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 8, 11.

⁵⁴¹ Там само. Ф. Р-3001. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 2 зв.–3, 5 зв.–6.

⁵⁴² Там само. Арк. 3–3 зв., 6–6 зв.

зборів за видачу документів, які регулювали сімейні відносини, становив: реєстрація народження – 3 крб.; видача метрики – 5 крб.; видача метрики із архіву – 10 крб.; реєстрація смерті – 3 крб.; видача довідки про смерть – 5 крб.; заява про укладання шлюбу – 5 крб.; укладання шлюбу – 20 крб.; реєстрація дітей шляхом внесення відповідних відомостей до паспорту – 1 крб.⁵⁴³ Майже аналогічного суми встановлювалися й розпорядженнями органів місцевого та військового управління ортскомендатури⁵⁴⁴.

У лютому 1942 р. постановою Чернігівського міського управління «Про обов'язкову реєстрацію народжень, смертей та шлюбів по м. Чернігову» при адміністративному відділі при Чернігівській міській управі було створено бюро метрик, на яке й було покладено реєстрацію даних фактів.

Терміни реєстрації та документи, що потрібно було подати для цього, були такі ж, як і у вищевказаному документі. Даний акт уводив заборону всім похоронним конторам приймати для похорону осіб без свідоцтва про смерть. Усі факти народження дітей, смерті та укладених шлюбів з 1 вересня 1941 р. і до вступу в силу постанови повинні були пройти процедуру реєстрації в новоствореному бюро метрик у двотижневий термін. За ухилення від реєстрації була передбачена адміністративна відповідальність⁵⁴⁵.

Адміністрація ВЗО намагалася впорядкувати й процедуру розлучення подружжя. Так, 1 вересня 1943 р. увійшло в силу Тимчасове розпорядження Козелецької ортскомендатури про розлучення подружжя від 8 червня 1943 р. За цим нормативним документом шлюб міг бути розірваний за заявою одного з подружжя, якщо другий із подружжя порушив шлюб, жорстоко поведився, страждав на невиліковну хворобу і виявився нездібним для продовження шлюбу через цю ваду.

Клопотання про розлучення подавалось до примірчої камери за місцем проживання подружжя. Для його розгляду використовувався Порядок для примірчих камер від 19 листопада 1941 р. Після розлучення сторона, яка визнавалася не винуватою в розлученні або та яка страждала невиліковоною хворобою, могла вимагати утримання. Діти перебували на утриманні батька до своєї працездатності. Для цього передбачалося стягнення до 50 % від доходу особи. Після винесення відповідного рішення суду паспортний відділ при РУ мали зробити помітку у шлюбному реєстрі та тимчасовому посвідченні подружжя. Вартість самої справи про розлучення складала 2000 крб.⁵⁴⁶

⁵⁴³ Там само. Ф. Р-3071. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 87.

⁵⁴⁴ Там само. Ф. Р-3522. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1, 2, 4, 7, 10.

⁵⁴⁵ Там само. Ф. Р-3001. Оп. 1. Спр. 53, 1 арк.

⁵⁴⁶ Там само. Ф. Р-3071. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 69–70.

Як бачимо, що на кожній підконтрольній території військовим комендатурам видавались різні документи, якими врегульовувалися сімейні правовідносини, зокрема порядок одруження та розлучення. Зміст кожного із вищевказаних нормативно-правових актів також був достатньо різним⁵⁴⁷.

Отже, аналіз нормативних актів у галузі сімейного законодавства в РКУ та ВЗО засвідчує той факт, що в німецької цивільної та військової адміністрації не існувало єдності поглядів у проблемі правового врегулювання сімейних правовідносин. Якщо в РКУ справа зі створенням відповідної нормативно-правової бази дещо затяглася в часі, то все ж завершилася виданням кодифікованих актів. У ВЗО, навпаки, нормативна база була створена ще на початку окупації в 1941 р., але фактично кожна фельдкомендатура мала власні підходи до проблеми правового врегулювання сімейних правовідносин.

Водночас принципових відмінностей у нормативній базі таки не було. Вік осіб, які бажали вступити до шлюбу як у РКУ, так і у ВЗО, фактично був ідентичним. Збільшення шлюбного віку чоловіків у ВЗО до досягнення ними двадцяти одного року нівелювалося наданням відповідних дозволів їх батьків.

Заперечення окупаційної адміністрації щодо можливостей укладення шлюбу також мали майже однаковий характер. Додатковою умовою, яка перешкоджала укладенню шлюбу у ВЗО, стала матеріальна спроможність осіб самостійно себе утримувати. При проведенні процедури розлучення у ВЗО висувалася конкретна умова захворювання одного з подружжя на туберкульоз. Вартість оплати за проведення процедури розлучення у ВЗО була вищою. Як у РКУ, так і у ВЗО заборонялися шлюби представників місцевого населення з радянськими військовополоненими та німцями за національністю. У РКУ процедура розлучення провадилась винятково в судовому порядку, а в окремих районах ВЗО існувала можливість розгляду цього питання спеціально створеними установами, зокрема примирливими камерами.

Нормативно-правова база, якою врегульовувалися питання встановлення та змін громадянського статусу представників місцевого населення та органи, на які покладалася ця компетенція у РКУ та ВЗО, суттєво не відрізнялися.

⁵⁴⁷ Іваненко А. Нормативне забезпечення встановлення та зміни громадянського статусу місцевого населення у військовій зоні окупації України (1941–1944 рр.). *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. серія: історія, філософія, політологія: зб. наук. праць*. Одеса: Фенікс, 2019. № 17. С. 15–19.

РОЗДІЛ 5. ФУНКЦІОНУВАННЯ СУДОВИХ УСТАНОВ, АДВОКАТУРИ Й НОТАРІАТУ В РКУ ТА ВЗО

5.1. Нормативне та організаційно-правове забезпечення роботи місцевих цивільних та кримінальних судів у РКУ

Для відновлення повноцінної роботи місцевих судових установ німецькій окупаційній адміністрації РКУ довелося провести досить тривалу за обсягами часу та кропітку роботу. У першу чергу це стосувалося самого порядку створення судів, визначення їх організаційної структури, установлення взаємовідносин судових органів та німецької влади і головне – їх службових повноважень. Важливим напрямом роботи окупаційної адміністрації РКУ стало також питання створення повноцінної нормативно-правової бази, її вірного службового перекладу та направлення для користування й неухильного виконання безпосередньо на місця.

Насамперед окупаційну адміністрацію РКУ турбувало питання перекладення на місцеві кадри визначення і фіксації відповідних змін у громадянському статусі людей, отримання документів, які визначали особу тощо. Звісно, це не були складні питання, а тому адміністрація РКУ прагнула перекласти його на місцевих адміністраторів. Щоправда, ніхто не збирався відмовлятися від суворого контролю за їхніми діями, адже в окупаційних умовах досить часто отримання легальних документів було для людей справою життя чи смерті. Це стосувалося осіб, визначених окупаційною адміністрацією расовими та політичними ворогами Третього Райху.

Важливим питанням для місцевого населення став розгляд їх суто цивільних суперечок та спорів, легального набуття спадщини тощо. І ці питання в не залежності від бажання окупаційної адміністрації таки довелося розв'язувати. У результаті нормотворчості адміністрації РКУ більш-менш збалансовану нормативну базу таки було створено. Керівник РКУ 15 березня 1942 р. видав постанову «Про підсудність і судове переведення в цивільних справах місцевого населення», відповідно до якої й була створена сама система цивільних судів. У своїй правотворчості райхскомісар використовував нормативний акт вищого рівня, а саме – постанову райхсміністра східних окупованих територій від 19 грудня 1941 р. «Про німецьку юрисдикцію в зайнятих східних областях» шляхом її доповнення окремими статтями.

Окремі вимоги цього нормативного акту стосувалися осіб, призначених на посади шліхтерів. Звісно, що призначення належало виключно до компе-

тенції німецьких управлінців. Подання щодо призначення на посаду шліхтера належало гебітскомісарам (штадтскомісарам). А от прийняття остаточного рішення належало до компетенції генеральних комісарів як вищих керівників відповідних адміністративних округів.

До осіб, які висувалися гебітскомісарами на посади шліхтерів, установлювалися певні вимоги, а саме: вони мали проживати на теренах генеральної округи, а також мати «обізнаність із правом». Особи, призначені рішенням генерального комісара на посаду шліхтерів, уводилися до штатів німецьких або місцевих установ. Право на зняття шліхтера із зайнятої посади також належало генеральному комісару. Службовий нагляд за професійною діяльністю шліхтерів здійснював юридичний відділ відповідного генерального комісаріату, а безпосередній «персональний нагляд» проводив гебітскомісар.

З числа «найпридатніших» шліхтерів німецькими службовцями признавався головний шліхтер, який ніс відповідальність за правильну роботу всіх установ цивільних судів у відповідному адміністративному районі. У службовому підпорядкуванні шліхтери несли відповідальність перед гебітскомісарами та юридичним відділом генерального комісаріату.

У цивільних судових справах, які провадили шліхтери, міг брати участь і прокурор, який користувався правом опротестування відповідних прийнятих рішень перед німецьким судом.

Для розв'язання цивільних спорів та інших судових справ, переданих на розгляд шліхтерам, у кожному районі створювалися камери шліхтерів, а в кожному гебітскомісаріаті касаційні камери. Камера шліхтера складалася із судді (або декількох суддів), секретаря, судового виконавця й декількох канцелярських службовців. За необхідності декілька камер шліхтерів могли об'єднуватися в одну.

Касаційна камера складалася із необхідної кількості касаційних відділів. Касаційний відділ складався з голови й двох засідателів, які по чергово змінювали один одного під час розгляду справ. По відношенню до них діяла умова, що вони не брали участі в прийнятті рішень у справах, які надійшли в касаційному порядку. При касаційній камері перебувала необхідна кількість секретарів та технічний персонал.

Зміст нормативного акту, прийнятого райхскомісаром, засвідчує факт відсутності на той час повноцінної законодавчої бази, на основі застосування якої й могли ухвалюватися правомірні рішення. Шліхтери зобов'язувалися застосовувати нормативні акти, прийняті для РКУ райхсміністром східних окупованих територій, або ж ті закони, які ухвалювало керівництво РКУ. Останні положення виглядають досить дивно, адже тогочасна юридична практика була

такою, що без ухвалення нормативних актів, які виходили із надр РКУ, особисто генеральним комісаром або ж їх направлення через установи генерального комісаріату в гебітскомісаріати, про їх застосування не могло бути й мови.

За суто формальними ознаками шліхтерів наділяли досить широкими повноваженнями у сфері судочинства, оскільки вони відповідно до тексту постанови розв'язували «питання за своїм справедливим розсудом, зважаючи на основні законоположення, що є спільним здобутком європейської культури». Знову ж таки, суто формально, вони мали право застосовувати принципи законів, які діяли в даній місцевості до запровадження радянського права, за умови, якщо вони відповідали духу «теперішнього часу». Водночас шліхтерам вказувалося на необхідність досягати одноманітності застосування принципів німецького права за його суттю.

Практично у цей же час повноваження цивільних судів у сфері правового врегулювання соціальних відносин місцевого населення були суттєво розширені, зокрема це відбулося у сфері сімейних правовідносин. Так, згідно з постановою райхскомісара «Про тимчасові правила щодо одружень та розлучень» від 11 травня 1942 р. на цивільних суддів покладалася компетенція розглядати справи щодо можливостей дозволів на одруження представникам місцевого населення. Якщо неповнолітні особи або особи, обмежені у своїй дієздатності, бажали одружитися, а їх законний представник у незаконний спосіб відмовляв їм у цьому, то відповідний дозвіл мав право віддати шліхтер.

Власне кажучи, на цьому повноваження шліхтерів щодо надання дозволів на укладення шлюбу й закінчувалися. Але при розлученні осіб з місцевого населення повноваження судів були більш серйозні. Процедура розлучення провадилася виключно в судовому порядку. Для винесення відповідного судового рішення передбачалися чіткі умови, зокрема, якщо: один із подружжя під час укладення шлюбу був введений в оману; шлюб було укладено під примусом; один із подружжя порушив свої обов'язки, у результаті чого шлюбні відносини було «непоправно зруйновано»; один із подружжя страждав психічним захворюванням або тяжку заразну хворобу. Ще однією важливою умовою можливо розлучення була безвісна відсутність одного з подружжя протягом 3 років⁵⁴⁸.

Цей нормативний акт був дійсно важливим для місцевого населення, оскільки врегульовував як процедуру одруження, так і розлучення. Але водночас постановою райхскомісара не було врегульовано питання виплати аліментних платежів на користь неповнолітніх дітей, а також можливості матеріального утримання одного з подружжя. У постанові було лише зазначено, що один з подружжя мав право вимагати свого утримання іншим.

⁵⁴⁸ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-8676. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 29–32.

Лише в січні 1943 р. з'явилася постанова райхскомісара «Про тимчасове впорядкування особистого, родинного і спадкового права в Райхскомісаріаті Україна з 12 січня 1943 р.».

Цією постановою до повноважень цивільних суддів було віднесено встановлення над недієздатними особами опіки, а також оголошення безвісно відсутньої особи померлою. Щоправда, для місцевого населення це мало що вирішувало, оскільки безвісно відсутньою особою вважався той, про кого не було відомостей протягом 10 років. Цивільний суддя мав при цьому встановити найбільш імовірний час смерті людини.

На шліхтерів був покладений обов'язок установа позашлюбного походження дитини. Позов про визнання дитини позашлюбною міг подати лише чоловік жінки, у якої вона народилася протягом одного року з дня, коли він дізнався про цей факт. Якщо ж чоловік помер, не втративши права на позов, то в цьому випадку до суду могла звернутися його шлюбна дитина. Звернутися до суду вона могла протягом одного року з дня смерті батька.

Передбачалося, що постановою цивільного суду батьки, які неналежно виконували свої обов'язки, позбавлялися права представництва та виховання дитини, оскільки це було необхідним для попередження або усунення небезпеки для дитини. Під час розлучення постановою цивільного суду призначався представник дитини. Це міг бути як батько, так і мати.

У разі необхідності шліхтер мав право на призначення неповнолітній дитині опікуна. Але в цьому випадку він здійснював за опікуном службовий нагляд, а за умови неналежного виконання обов'язків накласти штраф розміром до 1000 крб. Так само в разі сумнінного виконання обов'язків шліхтер мав право призначити опікуну винагороду розміром не більш як 3 % від вартості майна особи, яка перебувала під опікою.

На шліхтерів поклалися певні обов'язки в галузі спадкового права. Так він, нарівні з нотаріусом, мав право зафіксувати у відповідному протоколі волю спадкоємця. Також шліхтер мав право розглядати судові позови щодо визнання заповіту недійсним та інші справи, пов'язані із спадковим правом⁵⁴⁹.

Аналіз оригінальних джерел засвідчує, що в результаті німецької нормотворчості станом на лютий 1942 р. до повноважень місцевих цивільних суддів (шліхтерів) належали:

1. Майнові спори щодо майна, яке станом на 21 червня 1941 р. було приватною власністю, за винятком земельних ділянок та націоналізованих будинків.

2. Установлення аліментних платежів.

⁵⁴⁹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 478. Арк. 1–5.

3. Визнання позашлюбного походження дітей, які народилися після припинення шлюбу.

4. Позбавлення батька представництва та права на виховання дитини.

5. Компенсація матері дитини, яка народилася поза шлюбом, витрат та збитків, пов'язаних із пологами.

6. Призначення та зняття опіки.

7. Призначення та зняття піклування.

8. Складання заповіту шляхом внесення до протоколу.

9. Визначення ознак недійсності заповіту.

10. Поділ спадщини за законом та складання плану поділу майна.

11. Затвердження заповіту.

12. Визнання заповіту недійсним.

13. Усунення від спадщини негідних цього осіб.

14. Присудження обов'язкової частки спадщини родичам спадкодавця.

15. Прийняття заходів з охорони спадщини.

16. Трудові відносини.

17. Укладання шлюбу та розлучення.

18. Виселення з квартири та стягнення квартирної плати.

19. Установлення фактів (часу народження, смерті та реєстрація шлюбу).

20. Відновлення порушеного права власності⁵⁵⁰.

Як і в будь-якому іншому судовому процесі, тогочасне законодавство передбачало стягування певних зборів. Судові виплати обчислювались сумою близько 5–10 % спірної вартості, причому стягувались одноразово без жодних окремих оплат. Якщо тяжкість спору неможливо було вирахувати на початку судової тяжби, то стягувалось 5 %, а при остаточному прийнятті рішення було можливе обґрунтоване збільшення до 10 %.

Сторона, яка програла спір, мала відшкодувати другій стороні витрачені на судову тяжбу кошти (наприклад на адвоката). У деяких випадках судові витрати сторони мали ділити навпіл⁵⁵¹.

Наприкінці зими 1943 р. було видано розпорядження «Про підсудність в цивільних справах», яке фактично було продовженням і деякою корекцією прав й обов'язків цивільних суддів. За цим документом утрачало чинність прийняте попередньо 15 березня 1942 р. розпорядження «Про компетенцію в цивільно-правових справах в Райхскомісаріаті Україна». Фактично, нормативно-правовий акт підтверджував юрисдикцію цивільних судів, наголошував на тому, що суди мають право вирішувати справи лише місцевого населення і ті,

⁵⁵⁰ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 40.

⁵⁵¹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 477. Арк. 14–15.

які не стосуються майна, яке на 21 червня 1941 р. не становило приватної власності. Наголошувався нагляд генерального комісара над мировими суддями і його можливість обмежувати або поширювати права та обов'язки шліхтерів⁵⁵².

Даний документ значно розширював повноваження цивільних судів, надаючи до їх компетенції весь спектр цивільних справ, за винятком земельних спорів, та майна, яке на 21 червня 1941 р. не становило приватної власності. Наприклад, якщо будинок не був у приватній власності і за певних обставин незаконно відібраний у володільця, то мировий суд не мав права вирішити таку справу. Виняток становили лише невеликі дерев'яні будинки. Усі ці справи мав розглядати німецький суд. Проте він міг своїм розпорядженням делегувати дану справу на розгляд місцевому цивільному суду. Але хід справи навіть за таких обставин усе одно був на контролі німецького суду, і остаточне рішення мало обов'язково бути з ним узгоджене.

До компетенції цивільних судів після прийняття вищеназваного акту належали справи запобігливого судочинства: опіка й піклування, оголошення померлим, складання або оголошення недійсним заповітів, охорона та поділ спадщини. Єдиним був виняток, де шліхтер не міг одноособово ухвалювати рішення в даних справах, якщо в спадок передавались сільськогосподарські наділи. У такому випадку своє рішення суддя мав погоджувати з гебітскомісаром. Зазначимо, що, за Обіжником «до всіх гебітскомісарів з передруками до мирових і карних суддів» від 10 грудня 1942 р., до компетенції шліхтерів не належали справи запобігливого або, як зазначалось у даному документі, «добровільного» судочинства. Ці справи у виняткових випадках могли бути вирішені адміністративним шляхом, німецьким судом або особисто гебітскомісаром⁵⁵³.

Місцеві цивільні судді зобов'язувалися вчасно і в повному обсязі надавати статистичну звітність. Спочатку вона надходила до установи гебітскомісара і вже звідти передавалася до головного правового відділу генерального комісаріату. Так як існували випадки скарг гебітскомісарів і інших уповноважених на недотримання звітності, а також форми складання справ, то цей порядок був чітко прописаний⁵⁵⁴.

Окремою категорією звітності були справи про розлучення. Звітність мала подаватись за встановленим взірцем і складатись із прізвищ та імен сторін, короткого опису предмета справи, дати та змісту рішення, а також при розлученні мала була вказана його причина⁵⁵⁵. Звітуватись судді мали до 5 числа кожного

⁵⁵² Там само. Спр. 478. Арк. 4–4 зв., 19–19 зв.; ЦДАВО України, Ф. 2077. Оп. 1. Спр. 13 Арк. 135–135 зв.

⁵⁵³ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 487. Арк. 1.

⁵⁵⁴ Там само. Спр. 488. Арк. 37.

⁵⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 2077. Оп. 1. Спр. 13 Арк. 135 зв.–136; Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 478. Арк. 4 зв., 7, 7 зв., 19 зв.–20 зв.

місяця. Ще однією категорією звітності були фінансові питання, а саме – нарахування судових зборів та канцелярські або інші господарські витрати⁵⁵⁶.

Майже синхронно з організацією цивільних судів адміністрація РКУ приступила до роботи зі створення кримінальних судів. Так само, як і в справі створення цивільних судів, нормативні акти вищого рівня на основі директивних вказівок райхсміністра східних окупованих територій приймав керівник РКУ. Після цього постанови чи розпорядження направлялися в генеральні комісаріати, керівники яких офіційно їх оприлюднювали та здійснювали переклади українською мовою. При цьому вони не змінювали ні текст, ні сам постатейний порядок створеного документа. Фактично правотворчість генеральних комісарів полягала в офіційному оприлюдненні нормативно-правових актів, ухвалених керівництвом РКУ та направленні їх на виконання гебітскомісарам. Для виконання нормативних актів райхскомісара вони приймали власні нормативно-правові акти, які також направлялися на місця. Гебітскомісари не мали права створювати власні законодавчі акти.

Зазначимо також ту обставину, що в різних генеральних округах дещо різнилися офіційні переклади нормативних актів РКУ українською мовою. Якщо в генеральній окрузі «Київ» кримінальні судді іменувалися як «шефени», то в генеральній окрузі «Житомир» у результаті відповідних перекладів із німецької на українську мову з'явилися «присяжні». Проте, незважаючи на різні офіційні назви, службові повноваження «шефенів» та «присяжних» між собою не відрізнялися, а їх діяльність полягала у виконанні обов'язків місцевих кримінальних суддів.

Постановою райхскомісара від 8 травня 1942 р. «Про покарання за легку провину та непослух в області Райхскомісара на Україні» було введено кримінальні покарання за вчинення незначних злочинів. На виконання цього нормативного документа адміністрацією РКУ було створено інститут місцевих кримінальних судів. Постановою досить детально регламентувався процес створення кримінальних судів, службові повноваження суддів та порядок проведення судового процесу. Передбачалося, що обвинувачений мав належати до місцевого ненімецького населення, а його дії не зачіпали німецьких інтересів.

Вимоги до призначення кримінальних суддів були майже тотожними вимогам до призначення їх колег із цивільних судів. Кримінальні судді призначалися та відкликалися генеральним комісаром за пропозицією гебітскомісарів. У службовому відношенні вони підпорядковувалися безпосередньо гебітскомісару. Водночас нагляд за їх фаховою діяльністю здійснював юридичний відділ генерального комісаріату. Але, незважаючи на фактичне

⁵⁵⁶ Там само. Спр. 488. Арк. 9, 23–27, 85; Спр. 490. Арк. 35, 36.

керівництво з боку німецьких адміністраторів, кримінальні суди зараховувалися до штатів органів місцевого управління.

Місцеві кримінальні судді «за їх розумінням» уповноважувалися застосовувати німецьке кримінальне законодавство. До покарань, які вони мали право застосовувати, належали: накладення штрафу розміром до 10000 крб. із заміною його покаранням у вигляді позбавлення волі строком до трьох місяців (або застосуванням обох покарань), ув'язнення строком до 2 років, конфіскація майна.

На початку проведення судового процесу кримінальні судді зобов'язувалися вияснити, чи належить ця справа до їх відання. Як видно із нормативних актів, на судовому процесі мало бути присутніми декілька суддів. Усі засідання суду ретельно протоколювались. У результаті судових засідань судді мали ухвалити відповідний вирок.

Нормативним актом передбачалися досить широкі повноваження гебітскомісарів у кримінальному процесі. Фактично гебітскомісари одержували право безпосереднього втручання в роботу кримінального суду. Вони мали право пом'якшити вирок кримінального суду, звільнити обвинуваченого від накладення штрафних санкцій. А от у разі, якщо гебітскомісари вважали, що вирок суду занадто м'який, вони мали право звернутися до прокуратури щодо передачі матеріалів справи до німецького суду.

Вирок кримінального суду вступав у законну силу лише після того, як ні у гебітскомісара, ні у німецької прокуратури не виникало жодних заперечень. Особи, засуджені до позбавлення волі, відбували покарання у відповідних німецьких установах. А от накладені вироком суду штрафні санкції в їх грошовому виразі перераховувалися на рахунки тих органів місцевого управління, у штатах яких перебували кримінальні судді⁵⁵⁷.

Отже, німецька окупаційна адміністрація РКУ, коли постала необхідність суто правового врегулювання цивільних правовідносин у місцевому соціумі, змушена була створювати цивільні суди. У результаті німецької нормотворчості постали німецькі та місцеві цивільні суди (суди шліхтерів). Повноваження німецького суду мали більш розширений, порівняно з місцевими судами характер. Вони розглядали не лише цивільні справи громадян Німеччини та осіб, визнаних приналежними до німецької національності, а й позови місцевого населення, сума яких перевищувала 5 тис. крб.

За своїми суто формальними ознаками повноваження місцевих цивільних судів були також досить широкими, адже охоплювали широкий спектр правовідносин у місцевому соціумі. До того ж шліхтери за відсутності чітко вста-

⁵⁵⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 21–23.

новлених норм матеріального права могли ухвалювати рішення на власний розсуд, користуючись принципами європейського права та правових норм, які діяли в країні до встановлення радянської влади.

Німецькі нормативні установи виписали для судів шліхтерів досить просту й зрозумілу структуру, на перший погляд, досить дієву в тогочасних окупаційних умовах. Особлива увага приділялась особам, призначеним на відповідні посади. Звісно, що це мали бути не лише фахівці юридичної сфери, а й особи, лояльно налаштовані до німецької влади. Усі вони призначалися за поданнями гебтскомісарів, хоч остаточне рішення приймало керівництво генеральних комісаріатів. Службовий нагляд за їх суто професійною діяльністю здійснювали як гебтскомісари, так і працівники правових відділів генеральних комісаріатів.

Незважаючи на офіційно виголошенні нормативним актом райхскомісара широкі повноваження місцевих кримінальних суддів, насправді як у своїх рішеннях, так і в проведенні судочинства вони залежали як від німецької прокуратури, так і від гебтскомісара. З боку німецьких місцевих керівників уводився суворий контроль як за проведенням судового процесу, так і винесенням вироків щодо кримінальних покарань осіб, визнаних винними у вчиненні відповідних правопорушень.

Фактично за допомогою створення місцевих кримінальних судів німецька окупаційна адміністрація економила власні кадрові резерви, а також переклала на місцевих фахівців завдання упокорення загарбаних земель України, забезпечувала дотримання місцевим населенням правомірної поведінки⁵⁵⁸.

Зазначимо, що особливістю окупаційної нормативно-правової творчості було наділення генеральних комісаріатів широкими можливостями деталізації приписів вищих за статусом органів влади цивільної адміністрації РКУ. Характерно, що частина генеральних комісарів видавала їх фактично на власний розсуд, у залежності від особистого бачення ситуації, звертаючи увагу на ті чи інші приписи статей, одержаних від райхскомісара нормативно-правових актів, не порушуючи їх основоположні принципи та конкретні, директивні вказівки.

Так, генеральний комісар округи «Житомир» на виконання відповідної постанови райхскомісара 10 липня 1942 р. видав підзаконний акт під назвою «Попередні директиви про виконання розпорядження відносно покарання про легкі провини та порушення в області Райхскомісара України від 8 травня 1942 р.». Ухвалений документ деталізував постанову райхскомісара та був опублікований в офіційних збірниках розпоряджень та постанов генерального комісара.

⁵⁵⁸ Іваненко А. Нормативна правотворчість адміністрації Райхскомісаріату «Україна» у створенні місцевих цивільних та кримінальних судів (1941–1944 рр.). *Етнічна історія народів Європи*. 2019. Вип. 59. С. 76–82.

Керівник генеральної округи «Житомир» сформулював вимоги до кандидатів на посади кримінальних суддів. Вони повинні були мати юридичну освіту та постійно мешкати на території округи. Із їх числа призначалися головні, додаткові та почесні судді, які й розподілялися по гебітскомісаріатах, районах, волостях та частинах міст.

Гебітскомісари зобов'язувалися провести ретельний відбір кандидатів на посади суддів. Вони повинні були мати не лише юридичну освіту, а й за своїми особистісними якостями, політичними переконаннями могли зайняти відповідні посади. Гебітскомісари мали переконатися в тому, що ці особи «давали б запоруку, що вони увесь час діятимуть на засадах німецької влади». Перед ними ставилася вимога звертати увагу на національність майбутніх суддів. Звісно, що вони повинні були бути німцями, але в разі відсутності таких осіб перевага надавалася українцям. Право на відкликання судді мав не лише генеральний комісар, а й гебітскомісар, якщо він вважав це необхідним. Але гебітскомісар звільняв суддю лише попередньо, остаточне ж рішення було за генеральним комісаром.

У разі, якщо на погляд кримінального судді справа, яку він розглядав, виходила за межі його компетенції, він мав звернутися до гебітскомісара, який у свою передавав її на розгляд прокуратури або ж німецького суду.

Особлива увагу в цьому документі була приділена вирокам, які ухвалювали кримінальні судді. Генеральний комісар зобов'язував суддів направляти їх гебітскомісарам. Лише після відповідної правової санкції гебітскомісарів вироки вступали в законну силу.

Широкими правами наділялася й німецька прокуратура, працівники якої могли в будь-який час ще до оголошення вироку витребувати у своє розпорядження справу, яка перебувала на розгляді в місцевому кримінальному суді⁵⁵⁹.

В інших генеральних комісаріатах на виконання постанови райхскомісара також приймалися підзаконні акти, але їх приписи дещо різнилися зі змістом документів, ухвалених в інших окупаційних зонах РКУ. Так, керівник генеральної округи «Волинь та Поділля», видаючи власні вказівки щодо виконання постанови райхскомісара, звернув увагу на інші, на наш погляд, дріб'язкові статті цього нормативного акту й деталізував інші його приписи.

Особлива увага в цій генеральній окрузі зверталася на проведення досудового слідства. У цій царині особливі повноваження мали гебітскомісари або наділені відповідними повноваженнями інші органи слідства. Лише в поодиноких випадках гебітскомісар міг дозволити кримінальному судді самостійно проводити слідство.

⁵⁵⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 25, 26.

Установлювався й особливий контроль за тими кримінальними справами, суб'єкти якого виправдовувалися або ж суддя вважав, що в діях обвинуваченого були відсутні ознаки злочину. У цьому випадку він зобов'язувався звернутися до гебітскомісара з відповідними матеріалами.

Інші ж положення, які деталізувалися в підзаконному акті генерального комісара округи «Волинь та Поділля», мали суто технічний характер⁵⁶⁰. Так, справу мав розглядати той суддя, на території діяльності якого було скоєно злочин, проживав винний у скоєнні злочину або його затримали в цьому районі. У сумнівних випадках місцеву приналежність справи вирішував контролюючий німецький орган.

Судовий розгляд відбувався українською мовою, за потреби суддя міг допустити допит іншою мовою задля зручності. Обвинуваченому, за умови не знання ним української мови, мали забезпечити переклад.

Кримінальний суддя призначав дату слухання справи, а обвинувачений мав з'явитись до судді не менше ніж за три дні до слухання, про що він попереджав окремо. За потреби викликалися свідки та експерти. У простих та термінових випадках суддя мав право проводити вирішення справи на місці в прискореному порядку⁵⁶¹. У разі, якщо особа не прибула на судові засідання після виклику, то суддя мав право звернутись до гебітскомісара про її привід або затримання.

На початку судового засідання суддя вислуховував свідчення обвинуваченого, згодом свідків та експертів, яким пред'являлись речові докази. Обвинуваченому в останню чергу надавали можливість висловитись із приводу зазначених доказів. Після цього суддею виносилось умотивоване рішення. Основним засобом фіксації перебігу судового розгляду справи був протокол судового засідання, у якому мали зазначатись покази свідків, експертів й обвинуваченого та рішення судді.

Суддя мав право присуджувати покарання, передбачене виключно законом. Міра кримінального покарання мала відповідати тяжкості вчиненого злочину. Для письмового оформлення оголошеного вироку надавалося три доби. У вирокі обов'язково вказувалась норма закону, на основі якої було його оголошено та визначено міру кримінального покарання⁵⁶².

Загалом підзаконний акт генерального комісаріату «Волинь та Поділля», яким вводився в дію нормативний акт райхскомісаріату, мав досить технічний характер, а вибіркова постатейна його деталізація мала дріб'язковий вигляд. Нами виявлено, що саме в цьому генеральному комісаріаті офіційні перекла-

⁵⁶⁰ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 492. Арк. 6.

⁵⁶¹ Там само. Арк. 4–4 зв.

⁵⁶² Там само. Арк. 4 зв.–5 зв.

ди нормативних документів українською мовою не відповідали німецьким оригіналам. Так, у прикінцевих положеннях нормативного документа райхскомісара зазначалося, що положення про українських шефенів та порядок проведення відповідного судочинства буде видано адміністративним порядком⁵⁶³. А от із перекладів фахівців генерального комісаріату виходило, що генеральні комісари мали право в адміністративному випадку видавати власні приписи з цього приводу⁵⁶⁴.

Зазначимо, що подібних випадків було немало. Один і той же нормативний акт центральних і регіональних відомств РКУ міг бути перекладений із різним, а інколи й взагалі незрозумілим змістом. Але суттєвого впливу на ситуацію з повноваженнями кримінальних суддів це не мало. Німецькі фахівці з юридичних відділів генеральних комісаріатів, які супроводжували роботу кримінальних та цивільних суддів, розуміли рідну мову, і з часом помилки виправлялися. Якими б не були переклади німецьких нормативно-правових актів, усі рішення суддів ретельно перевірялися, а в разі необхідності або переглядалися, або ж узагалі відмінялися. Нами наведено цей випадок для того, щоб унаочнити якість кадрів, які працювали в окупаційному апараті влади.

У генеральному комісаріаті «Київ» ситуація з конкретизацією постанови райхскомісара суттєво відрізнялася від інших регіонів і, потрібно відзначити, була виконана досить професійно. Так, 1 вересня 1942 р. генеральним комісаром округу «Київ» було видано «Загальну інструкцію для шефенів Київського генерального округу», відому також під назвою «Циркуляр шефенам генерального округу Київ». За своїм безпосереднім змістом це були майже ідентичні документи, і лише особливості їх тогочасного перекладу певним чином коригували один одного. Але по суті деталізації статей постанови райхскомісара вони були однаковими.

Документи досить детально аналізували роботу кримінальних суддів, процесуальні дії, порядок оформлення справи та окремих документів у ній. Фактично працівники юридичного відділу генерального комісаріату, максимально застосовуючи місцеві умови, прокоментували практично всі приписи статей постанови райхскомісара. У ньому віддаються конкретні вказівки німецьким управлінням у гебітскомісаріатах. У документі містяться й зразки суто процесуальних документів кримінального судочинства – зразки протоколів судових засідань та оформлення відповідних вироків⁵⁶⁵.

У нормативному акті генерального комісаріату вказувалися й конкретні установи, до яких направляли засуджених у кримінальних справах. На прикла-

⁵⁶³ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-8676. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 4.

⁵⁶⁴ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 492. Арк. 5.

⁵⁶⁵ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–7.

ді Київського округу можна показати систему установ, до яких направлялись копії вироків для виконання. У гебітскомісаріатах «Біла Церква», «Сміла», «Звенигородка» та «Тараша» за умови винесення вироку про покарання у вигляді позбавлення волі строком до 3 місяців ці документи направлялися в гебітскомісаріат. У гебітскомісаріаті «Умань» за умови винесення вироку про покарання у вигляді позбавлення волі строком до одного року документи направлялися до німецької тюрми.

У окремих випадках, – зазначалося в інструкції для шефенів, – вирoki про позбавлення волі надсилались до німецького карального органу в Києві за адресою вул. Дегтярівська 8, оскільки для областей, розташованих на лівому боці Дніпра, ще не були видані щодо цього спеціальні розпорядження⁵⁶⁶. Остання обставина вказує на те, що формування адміністративних меж генерального округу ще тривало, адже лівобережні області України лише з вересня 1942 р. передавалися із ВЗО у відання цивільної адміністрації РКУ.

Як видно зі змісту цього нормативно-правового акту, у генеральному комісаріаті передбачалась можливість створення спільних камер шліхтерів-шефенів. У всякому разі в ньому зазначалося, що технічний персонал камер шліфенів, як правило, обслуговує й камери шефенів⁵⁶⁷. Цілком очевидно, що це пов'язувалося з відсутністю достатньої кількості кваліфікованих кадрів.

Єдиною ознакою, яка відрізняла підзаконний акт генерального комісаріату від оригінального тексту постанови райхскомісара, стала мова судочинства. Нею мала бути українська мова, але якщо суддя володів іншою мовою, то нею він і проводив засідання. Це також було пов'язано як із нестачею суто професійних юридичних кадрів, так і не володінням частиною претендентів та зайняття посад суддів українською мовою.

Отже, нормативна правотворчість окупаційної адміністрації РКУ в галузі створення системи цивільного та кримінального судочинства передбачала ухвалення нормативних актів вищого та місцевого (локального) рівнів. Вищу юридичну силу отримували нормативні акти, прийняті центральним апаратом РКУ. Нормативні акти, ухвалені генеральними комісаріатами, одержували статус підзаконних актів.

За невеликим винятком, нормативні акти генеральних комісарів не досить компетентно деталізували конкретні приписи статей постанов райхскомісара. Переважно в нормативних актах генеральних комісарів суто технічно деталізувалися приписи райхскомісара. Інші ж приписи нормативних актів райхскомісара лише дослівно повторювалися.

⁵⁶⁶ Там само. Арк. 3.

⁵⁶⁷ Там само. Арк. 1.

Єдиним виявленим нами випадком професійного підходу до створення підзаконних актів стали документи, прийняті керівником генеральної округи «Київ», у яких нормативні приписи постанов райхскомісара не лише деталізувалися, а й наводилися приклади протоколів судових засідань, тексти вироків тощо. У нормативних актах генерального комісара округи «Київ» називалися й конкретні їх виконавці, якими звісно виступали гебітскомісари.

Особливістю нормативних актів усіх рівнів, а особливо керівників генеральних округ «Житомир», «Волинь та Поділля», був їх украй незадовільний переклад з німецької українською мовою. Подекуди конкретні правові приписи нормативних актів, навіть надрукованих у офіційних збірниках документів, досить важко зрозуміти. Тому одним із завдань тих представників центральної й регіональної окупаційної адміністрації РКУ, які відповідали за створення системи місцевого судочинства, мало постати тлумачення текстів відповідних нормативних актів⁵⁶⁸.

Із уведенням у дію нормативно-правових актів райхскомісара та генеральних комісарів, котрі регламентували роботу системи органів місцевого судочинства, постало цілком адекватне управлінське питання їх безпосередньої реалізації. Постановами райхскомісара не зазначалися ні часові рамки початку роботи зі створення, ні завершення формування системи судових установ. Із цього випливає, що часом початку відповідного напрямку роботи вважалися оголошені в нормативних актах дати вступу постанов у законну силу.

Основною проблемою, яка постала перед місцевими німецькими управліннями, став пошук тих фахівців, які змогли б зайняти відповідні посади в апараті місцевого судочинства. Звісно, що професійних юридичних кадрів катастрофічно не вистачало. А до того ж гебітскомісарам необхідно було ще й віднайти кадри для заміщення відповідних посад нотаріусів та адвокатів. Обійтися ж кадровими резервами ліквідованих у багатьох районах колишніх правових відділів було неможливо. У німецької адміністрації й так не вистачало ресурсів для відповідних посад у місцевому апараті влади – районних та міських управах. Ці посади в них узагалі обіймали особи з будь-яким рівнем освіти.

Претенденти на заміщення посад суддів повинні були пройти відповідну перевірку щодо їх лояльності до німецької влади. Колишні комуністи, працівники апарату НКВС, представники радянського господарського та партійного активу також не могли, навіть за їх бажанням, одержати посади суддів. Про євреїв, які мали юридичну освіту, ми в даному випадку мови не ведемо,

⁵⁶⁸ Іваненко А. Нормативний та організаційно-правовий супровід роботи місцевих цивільних та кримінальних судів в Райхскомісаріаті «Україна». *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського*. Історичні науки: збірник наукових праць. 2019. № 2 (48), Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського. С. 78–84.

оскільки вони не могли працювати в цих установах і до того ж «єврейське питання» в РКУ станом на середину 1942 р. було фактично «розв'язане» шляхом фізичної ліквідації цих людей.

Німецькою адміністрацією здійснювався суворий контроль за службовими призначеннями та переміщеннями суддів. Так, суддя М. Гусак 21 вересня 1942 р. одержав службове повідомлення гебітскомісара округи «Житомир» наступного змісту: «Відповідно до Вашої заяви я призначаю Вас із випробувальним терміном мировим суддею і судовим засідателем Черняхівського району. Вам належить негайно представитись для прийому на роботу районному шефу в Черняхові, який вже нами повідомлений. Службове приміщення і житло будуть надані у Ваше розпорядження районною управою.

Незабаром надійде від нас особливе розпорядження відносно Вашої заробітної плати. Перед вступом на посаду Вам необхідно зв'язатися із мировим суддею і судовим засідателем Житомирського району, який до цього часу заміщав Вашу посаду. Він ознайомить Вас із майбутньою роботою»⁵⁶⁹.

Німецькою адміністрацією проводився контроль і за кадровими змінами в суддівському корпусі. Так, за вказівкою гебітскомісара колишній окружний суддя М. Гусак переводився на посаду мирового суду Чуднівського району. У відповідному повідомленні, направленому місцевому керівництву, зазначалося, що попередньому районному судді Омельчуку надається можливість у подальшому знову працювати вчителем⁵⁷⁰.

У випадку певних реорганізацій чи закриття судових установ гебітскомісари складали на підлеглих відповідні характеристики. Так, у посвідченні, виданому гебітскомісаром округи «Чуднів» від 31 травня 1943 р. для судді М. Гусака, зазначалося: «Юрист Гусак Микола із Житомира з 1 лютого 1943 р. і до сьогоднішнього дня працював у якості мирового судді і судового засідателя у моєму відомстві. До його обов'язків входило здійснення контролю над мировими суддями і судовими засідателями в окремих районах Чуднівського округу і викладення своїх міркувань із усіх рішень, які надавалися мені для їх відповідного затвердження. Крім того, в особливо складних випадках я доручав йому особисто проводити необхідне слідство. Він виконував завдання добросовісно і ґрунтовно. Окрім того він ґрунтовно засвоїв яким чином практично використовувати свої юридичні знання для винесення правильного рішення.

Слід окремо підкреслити здорові і природні правові почуття, які виникли із причини його юридичної свідомості. Це надавало йому можливість неодно-

⁵⁶⁹ Архів СБУ у Житомирській обл. Ф. 6 (ОФ). Спр. 8971, Том 2. Арк. 117.

⁵⁷⁰ Там само. Арк. 127.

разово приймати рішення, які хоч і не погоджувались із буквою закону, але відповідали єдиній глибоко закріпленій юридичній потребі населення.

Із причини ліквідації Чуднівського округу Гусак після закінчення сьогоднішнього дня вибуває із мого відомства. На майбутнє я бажаю йому всього найкращого»⁵⁷¹.

Наступною проблемою, яку також потрібно було вирішувати, став пошук приміщень, меблів, канцелярського устаткування, а також певної кількості судових секретарів, діловодів та суто технічних працівників. З останніми, щоправда, проблем не було. Так, у судових установах м. Полтави працювали троє секретарів, двоє судових виконавців, три діловоди, троє кур'єрів, одна прибиральниця та завгосп, сторож-пічник та сторож-двірник⁵⁷².

На прикладі Полтави можна розглянути склад судової установи. У місті працювали 2 шліхтери та 1 шефен. Передбачався на трьох суддів достатньо розширений склад технічних працівників із відповідною заробітною платою: 3 секретарі (заробітна плата кожного 400 крб.), 2 виконавці (заробітна плата кожного 400 крб.), 3 діловоди (заробітна плата кожного 340 крб.), 3 розсильних (заробітна плата кожного 230 крб.), 2 прибиральниці (заробітна плата кожного 230 крб.), 1 завгосп (заробітна плата кожного 400 крб.), 2 сторожі (заробітна плата кожного 230 крб.)⁵⁷³. Шліхтери ж та шефени отримували заробітну плату 950 крб. Вони прирівнювались до так званої другої групи діяльності⁵⁷⁴.

Аналогічну заробітну плату отримували шліхтери Баришівського району гебітскомісаріату «Переяслав». А от штат технічних працівників був менший, у камері працювало всього 5 осіб: суддя, секретар, судовий виконавець, діловод-машиніст, кур'єр-прибиральниця. Заробітні плати були фактично такі ж, як і в полтавських колег, за винятком судового виконавця, який отримував 480 крб., і кур'єра-прибиральниці, яка отримувала 200 крб.⁵⁷⁵

Станом на початок 1943 р. штат був майже незмінний, за винятком деяких змін серед технічного персоналу, тепер працювали в судових установах міста 2 діловоди, 1 друкарка, 2 розсильних, 1 сторож та 1 прибиральниця⁵⁷⁶.

Робочий день у даних працівників тривав від 7.00 до 17.00, з обідньою перервою 12.00 – 13.00, хоча до цього робочий день був менший на 1 годину (початок о 8.00)⁵⁷⁷.

⁵⁷¹ Там само. 157.

⁵⁷² Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 3.

⁵⁷³ Там само. Арк. 13; Спр. 6. Арк. 13.

⁵⁷⁴ Там само. Спр. 1. Арк. 21 зв., 23 зв.

⁵⁷⁵ ЦДАВО України. Ф. 2520. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2 зв., 3 зв., 4, 5.

⁵⁷⁶ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 72, 72 зв.

⁵⁷⁷ Там само. Арк. 60; Спр. 5. Арк. 72.

Коли постали проблеми кадрового забезпечення та відповідного матеріально-технічного оснащення приміщень судових установ, частина німецьких окупаційних управлінців так і не приступила до їх вирішення. Здебільшого місцеві цивільні та кримінальні судові установи створювалися у великих містах, адміністративних центрах генеральних округ та у важливих для німецької адміністрації гебітскомісаріатах. Тому в одних гебітскомісаріатах однойменної генеральної округи судові установи були не лише створені, а й більш-менш стабільно працювали, а в інших це питання так і залишилося на папері.

Так само й матеріально-технічне забезпечення роботи місцевих судових установ напряму залежало від керівництва тих владних інституцій, до яких вони були організаційно приєднані. Здебільшого це стосувалося органів місцевого управління – районних та міських управ. Так, у Полтаві станом на лютий 1943 р. всі судові установи (міські та районні) розміщувалися в одному будинку, який так і йменувався – «будинок судових установ». У приміщенні розташовувалася ще й канцелярія нотаріуса. Але районна влада не брала участі в ремонті приміщень та не надала відповідних меблів. У результаті всі четверо суддів знаходились в одній кімнаті, що було «дуже неприємно», одночасно відбувалися засідання й міського, і районного суду. Нотаріус також не міг повноцінно працювати, оскільки відремонтована кімната в зимову пору року не опалювалась⁵⁷⁸.

В окремих регіонах нестача кваліфікованих суддівських кадрів призводила до призначення одних і тих же осіб на посади кримінальних та цивільних суддів. Так, у Полтаві ці обов'язки поєднував П. Арнаутов. Але за вказівкою міського керівництва його було переведено на посаду нотаріуса, і це призупинило роботу судової установи⁵⁷⁹. Обов'язки шефена-шліхтера суміщав і М. Григорович⁵⁸⁰. А в березні 1943 р. відповідно до наказу по Полтавській міській управі було звільнено одного суддю (того ж П. Арнаутова) та ще 17 технічних працівників⁵⁸¹. Водночас при міській управі створювалась інспектура бургомістрату, на яку й покладалося завдання виконання судових рішень⁵⁸².

Колишній вінницький суддя М. Прель розповідав на слідстві, що в місті існувало три судових ділянки, а суддівський корпус представляло троє суддів. Усі вони мали спільного секретаря й машиністку. А от у секретаря був ще й помічник. При міській управі самостійно працювали двоє слідчих. А от адвокатура (колегія захисників) була самостійною. Усього ж вказаний суддя за період своєї роботи розглянув кілька сотень судових справ⁵⁸³.

⁵⁷⁸ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1.

⁵⁷⁹ Там само. Арк. 7.

⁵⁸⁰ Там само. Спр. 6. Арк. 56.

⁵⁸¹ Там само. Спр. 5. Арк. 13.

⁵⁸² Там само. Арк. 14.

⁵⁸³ Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 6. Спр. 3483. Арк. 18, 20.

Досить цікавою є зміна вступної частини вироків та рішень Вінницького «мирового суду». У 1942 р. за вказівкою гебітскомісара судді використовували словосполучення «за дорученням німецьких збройних сил». Пізніше цю частину рішень було замінено на «іменем Райхскомісара України», а потім застосовували формулювання «іменем Закону»⁵⁸⁴.

Поєднання суддівських посад простежується і в інших регіонах країни. Так, колишній суддя Л. Фігурський, який ідентифікував себе як «шліхтер», розповідав на слідстві, що після призначення його на відповідну посаду в Христинівський район, він провадив одночасно як цивільні справи, так і справи кримінального характеру. За період своєї служби ним було розглянуто близько 300 – 320 цивільних та 70 – 80 кримінальних справ. У своїй практичній діяльності він керувався документами, виданими головним суддею гебітскомісаріату «Умань». Щоправда, із часом при проведенні слідства радянськими спецслужбами кількість розглянутих ним кримінальних справ суттєво «зросла». За кілька днів планомірних допитів вона вже досягла 300 справ. Більшість їх становили крадіжки та грабунки, хоч колишній суддя називав і факт розгляду ним 10 справ за саботаж⁵⁸⁵.

Відповідаючи на запитання про особливості застосування ним як суддею правових санкцій, Л. Фігурський указує, що по кримінальних покараннях він мав право застосувати ув'язнення не більше ніж на один рік та накладати штраф не більш ніж на 10000 крб. Так, за вироком цього судді було застосовано кількохмісячне тюремне ув'язнення за переховування злодійки. Здебільшого кримінальні справи стосувалися дрібних крадіжок. А от у цивільних справах суддя не мав права розглядати позови, ціна яких перевищувала 10000 крб.⁵⁸⁶

Отже, брак суддівських кадрів та незадовільний рівень матеріально-технічного забезпечення їх функціонування став причиною поєднання здійснення кримінального і цивільного судочинства в одній судовій установі. Так, у квітні 1943 р. на Николаївщині кримінальні й цивільні суди були об'єднані в одну структуру⁵⁸⁷.

Окупаційній адміністрації довелося розв'язувати й проблему підвищення кваліфікації суддівських кадрів. Для того щоб потенційні претенденти та особи, уже призначені німецькою адміністрацією на суддівські посади, могли повноцінно працювати, керівництву генеральних округ довелося проводити з ними службові зустрічі, ознайомлювати з діючою нормативно-правовою базою, тлумачити правові приписи та пояснювати порядок проведення про-

⁵⁸⁴ Там само. Арк. 20.

⁵⁸⁵ Архів СБУ у Черкаській обл. Ф. О. Спр. 1452. Арк. 23.

⁵⁸⁶ Архів СБУ у Черкаській обл. Ф. О. Спр. 1452. Арк. 20, 20 зв.

⁵⁸⁷ Архів СБУ у Запорізькій обл. Ф. О. Спр. 17082. Арк. 52 зв.

цесу. Для прикладу, протягом 26–28 жовтня 1942 р. в Києві відбувався з'їзд головних шліхтерів. Слухачі цього зібрання не лише прослухали курс лекцій німецьких спеціалістів з юридичного відділу генерального комісаріату, а й розглянули ряд практичних питань, пов'язаних із повсякденною судовою практикою. Один із лекторів, в особі юридичного співробітника гебітскомісаріату «Київ», сформулював перед присутніми вимоги до складових частин оголошеного судом вироку «з точки зору гебітскомісара». Перед присутніми виступили й головні шліхтери Києва, які поділилися з ними досвідом своєї практичної професійної суддівської діяльності. Також учасники з'їзду могли звертатися з конкретними запитаннями щодо своєї практичної роботи до начальника юридичного відділу генерального комісаріату⁵⁸⁸.

Д.Кроленко, миколаївський суддя, 17 квітня 1944 р. під час допиту в якості затриманого свідчив, що в разі утруднень при розгляді справ звертався за відповідними роз'ясненнями до німецького суду. На допиті він зазначає, що до призначення на посаду судді працював керівником бюро скарг, яке існувало при міській управі⁵⁸⁹.

Окреме місце в судовому апараті одержали головні судді гебітскомісаріатів. Їх завданням став контроль за практичною роботою районних суддів, доведення до їх відома нормативних установок німецького керівництва. Безпосереднім службовим завданням старших суддів стало затвердження рішень судів у цивільних справах, а також санкціонування вироків у кримінальному судочинстві⁵⁹⁰. У разі, якщо старший суддя не погоджувався з виснесеним вирок, він мав право накладати відповідну резолюцію й передати справу гебітскомісару. Причинами цього рішення міг стати неповний та розгляд справи судом першої інстанції. Так, старший суддя гебітскомісаріату «Бориспіль» не затверджував окремі судові вирок, вважаючи, що «вони були неправильними»⁵⁹¹. Після процедури перегляду старшим суддею кримінальні справи передавалися на затвердження гебітскомісаром⁵⁹². Старші судді особисто доповідали гебітскомісару про суть цих справ та інколи спільно вирішували долю людей⁵⁹³. Водночас окремі гебітскомісари пом'якували кримінальні покарання, призначені місцевими суддями, вважаючи їх занадто суворими⁵⁹⁴.

В інших регіонах для контролю за цивільним судочинством було створено апеляційні суди. Так, Житомирський апеляційний суд складався з трьох

⁵⁸⁸ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 14, 15.

⁵⁸⁹ Архів СБУ у Запорізькій обл. Ф. О. Спр. 17082. Арк. 51.

⁵⁹⁰ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 60076. Арк. 28, 29.

⁵⁹¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57562. Арк. 18, 18 зв., 19.

⁵⁹² Там само. Спр. 56878. Арк. 19.

⁵⁹³ Там само. Арк. 25.

⁵⁹⁴ Там само. Арк. 37.

суддів – голови, одного штатного судді та мирового судді, якого запрошували на засідання. Цей суд розглядав виключно цивільні справи, а от вирок по кримінальних справах затверджував особисто гебітскомісар⁵⁹⁵. А в генеральній окрузі «Миколаїв» було створено установу під назвою «з'їзд мирових суддів»⁵⁹⁶. Очоловав її М. Пашкевич, якому підпорядковувалися судді Миколаєва, Херсона, Вознесенська та Кіровограда⁵⁹⁷.

Необхідність здійснення контролю за роботою місцевих судів призводила й до інших управлінських рішень. Так, на Житомирщині існувала посада інспекторів районних судів. Так, зокрема М. Гусак виконував ці обов'язки, перебуваючи на відповідній посаді з лютого по травень 1943 р., контролюючи роботу районних судів гебітскомісаріату «Чуднів»⁵⁹⁸.

Брак кадрів із юридичною освітою став причиною призначення на відповідні посади осіб, які мали інший професійний досвід, зокрема судьями могли стати й учителі. Один із таких, М. Корженко, не володів професійними знаннями й потребував відповідної допомоги. З Миколаєва до нього прибув юридичний працівник генерального комісаріату Тарнавський, який надав детальні інструкції щодо майбутньої діяльності. Також М. Корженка направили до м. Нова Одеса, де місцевий суддя ознайомив із порядком оформлення діловодства, проведенням судового процесу. Колишній суддя зазначав, що в процесі практичної роботи від німецького керівництва надходили директиви, які потрібно було лише виконувати⁵⁹⁹. А от колишній суддя Понорницького району, що на Чернігівщині, В. Лазаренко також був учителем⁶⁰⁰. Мировий суддя з Чернігівщини О. Синенький узагалі не мав вищої освіти. Проте з системою судочинства був певним чином «обізнаний», оскільки до війни працював судовим виконавцем⁶⁰¹.

Ще один суддя, П. Руденко, розповідаючи про своє призначення на посаду, зазначав, що на початку листопада 1942 р. семеро претендентів було викликано до німецького суду, працівник якого шляхом особистої бесіди обрав із них трьох суддів. Сам П. Руденко не мав юридичної освіти, хоч і відкрив у місті адвокатську контору. Оскільки законодавчої бази для проведення судових засідань не було, їм запропонували при винесенні рішень керуватися «здоровим глуздом»⁶⁰².

⁵⁹⁵ Архів СБУ у Житомирській обл. Ф. 6 (ОФ). Спр. 9750. Арк. 16.

⁵⁹⁶ Архів СБУ у Запорізькій обл. Ф. О. Спр. 17082. Арк. 23.

⁵⁹⁷ Там само. Арк. 54 зв.

⁵⁹⁸ Архів СБУ у Житомирській обл. Ф. 6 (ОФ). Спр. 8971. Т. 1. Арк. 37.

⁵⁹⁹ Архів СБУ у Миколаївській обл. Ф. 5. Спр. 1418. Арк. 11 зв.

⁶⁰⁰ Архів СБУ у Чернігівській обл. Ф. П. Спр. 17189. Арк. 9, 31.

⁶⁰¹ Архів СБУ у Чернігівській обл. Ф. ОФ. Спр. 10161. Арк. 21.

⁶⁰² Архів СБУ у Запорізькій обл. Ф. О. Спр. 17082. Арк. 13 зв., 14, 16.

Відомі випадки направлення окремих суддів до Німеччини, де вони, окрім екскурсійної програми, відвідували суто фахові лекції. Так, миколаївські судді М. Пашкевич та Д. Криленко в складі групи суддів із Правобережної України в 1942 р. були направлені на екскурсію до Німеччини, повернувшись із якої, проводили відповідну агітацію⁶⁰³. Д. Криленко свідчив, що всього з РКУ до Німеччини було направлено близько 30 суддів. Під час перебування в Берліні в міністерстві юстиції для них було проведено лекцію про практичну роботу кримінальних судів⁶⁰⁴.

У багатьох гебітскомісаріатах для координації роботи кримінальних та цивільних суддів проводилися службові наради, на яких головні судді розглядали питання порядку застосування законодавства, використання доказів та інші не менш важливі проблеми проведення судового процесу. Інколи, як це було, наприклад, у гебітскомісаріаті «Сміла» генеральної округи «Київ», на цих нарадах були присутні адвокати та нотаріуси⁶⁰⁵. Такий підхід дозволяв координувати роботу працівників юридичної сфери, ухвалювати колективні рішення і так само звертатися з проханнями та пропозиціями до німецького керівництва.

Для правильного застосування нормативно-правової бази судьями окремо взятого гебітскомісаріату застосовувалися службові наради. Так, через юридичний відділ гебітскомісаріату «Бердичів» судді відповідного адміністративного округу отримали розпорядження з'явитися 17 вересня 1943 р. в Бердичів на нараду, оскільки частина з них у своїх рішеннях здійснювала різноманітні помилки. Тому для «загального обміну думками» з гебітскомісаром і скликалась службова нарада всіх суддів⁶⁰⁶.

Судді мали право звертатися за наданням роз'яснень зі службової діяльності й до відповідних відділів генеральних комісаріатів. Так, цивільний та кримінальний суддя Луцького району звернувся до юридичного відділу генеральної округи «Волинь та Поділля» з листом, у якому сформулював близько 20 запитань щодо практичного застосування розпорядження «Про впорядкування особистого, родинного і спадкового права». Запитання були різними, але основна їх частина стосувалась спадкового права. Для прикладу, суддя запитував: чи може бути складений заповіт сліпою особою, яка володіє письмом?; як належить поступити із заповітом, у якому зроблені поправки і доповнення?; як належить поступити, коли спадкоємець помер раніше спадкодавця і не встиг зробити другого заповіту?⁶⁰⁷

⁶⁰³ Там само. Арк. 3.

⁶⁰⁴ Там само. Арк. 52.

⁶⁰⁵ Держархів Черкаської обл. Ф. Р-50. Оп. 1. Спр. 1.

⁶⁰⁶ Архів СБУ у Житомирській обл. Ф. 6 (ОФ). Спр. 29879. Арк. 55.

⁶⁰⁷ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 487. Арк. 8–9.

Звернення місцевих суддів за роз'ясненнями до свого керівництва вказують на досить примітивну нормативну базу, створену німецькими службами. Нормативні приписи не врегульовували всієї палітри соціальних відносин місцевого населення, мали досить загальний вигляд, а тому судді як службові особи, які повинні використовувати їх у своїй повсякденній практичній діяльності, і зверталися за роз'ясненнями й консультаціями до німецького керівництва. Зрозуміло, що в разі неправильного використання німецьких нормативних приписів до суддів могли застосовуватися санкції не лише суто адміністративного рівня. Звинувачення їх у саботажі чи невиконанні німецьких розпоряджень могло завершитися й більш суворими правовими санкціями.

Діяльність суддів мала важливе значення для місцевого населення, адже в результаті винесених ними рішень у цивільних та вироках у кримінальних справах люди могли вирішити свої проблеми, установити законність у взаємних стосунках, одержати правову допомогу з боку окупаційного апарату влади. Але частину суддівського корпусу вразили суттєві зловживання, які сьогодні прийнято іменувати корупцією або «одержанням неправомірної вигоди». Після війни свідки розповідали про підвищення матеріального статусу осіб, які працювали судьями. Так, свідки розповідали, що старший суддя гебітскомісаріату «Бориспіль» М. Рущинський та його дружина при німцях «жили дуже розкішно, вино лилось рікою», на квартирі вони мали хороше умеблювання⁶⁰⁸. Його колишні колеги розповідали, що М. Рущинський брав із населення хабарі⁶⁰⁹. А от вінницький суддя М. Прель, не будучи етнічним німцем та навіть не володіючи німецькою мовою, якимось зумів одержати статус «фольскдойче» і, звісно, використовував його у власних матеріальних інтересах⁶¹⁰.

Ситуація з одержанням судьями хабарів простежується і в інших документах. Так, О. Чорний, який за незаконний забій худоби до процедури проведення судового засідання перебував у камері Володарської районної поліції гебітскомісаріату «Біла Церква», дав досить характерні для тієї доби свідчення. Він указував на той факт, що місцевий суддя Г. Байдаков використовував працю заарештованих у власних цілях, зокрема особи, які перебували під слідством, працювали в його помешканні. Вони різали й рубали йому дрова, прибирали приміщення квартири, виконували іншу домашню роботу. Але коли О. Чорний на відповідну роботу не вийшов, то суддя змінив йому міру запобіжного заходу, направивши до Білоцерківської тюрми. За вказівкою судді рідня цього чоловіка неодноразово передавала йому хабарі. Усього він одержав 26 курей, близько 5 пудів пшеничного борошна та одного кілограма

⁶⁰⁸ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 57562. Арк. 21 зв.

⁶⁰⁹ Там само. Арк. 26.

⁶¹⁰ Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 6. Спр. 3483. Арк. 95, 96.

вершкового масла⁶¹¹. Сам суддя також визнавав факт одержання хабарів від осіб, зацікавлених у його рішеннях щодо судових справ. Він дещо скромно зізнався, що вже після проведення судового процесу люди передавали йому «десяток яєць або літр молока». Але, із його слів, це не впливало на винесені ним рішення по судових справах⁶¹².

Ситуацію з одержанням цим суддею хабарів прояснив колишній адвокат Б. Бялоскорський, який здійснював захист осіб, засуджених судом у кримінальному порядку. Із його слів, після винесення судового рішення місцевий суддя Г. Байдаков пропонував родичам засуджених допомогу через його особисте клопотання перед гебітскомісаром про зменшення термінів тюремного ув'язнення. Але, одержавши хабар, він втрачав «інтерес» до засуджених і не виконував своїх обіцянок⁶¹³.

Аналогічні зловживання суддів простежуються і в інших документах. Так, під час обвинувачення колишнього судді Л. Фігурського, як свідок, виступив І. Пенезя. Він заявив слідству, що в 1943 р. під час молотьби ним та ще двома чоловіками було допущено крадіжку. Як сказав свідок, «із-за важкого матеріального становища кожен працюючий змушений був якимось чином здобути для сім'ї та дітей засоби харчування». У результаті спільного зговору трое чоловіків украли 6 мішків пшениці, але під час перевезення вкраденого були затримані об'їждчиком. Останній склав акт та звернувся до районної поліції. Звісно, що крадії були заарештовані.

Для звільнення з-під арешту ці чоловіки зібрали близько 60 підписів односельчан, які характеризували їх із позитивного боку. Керівнику районної поліції було достатньо пригощання спиртним, і він пообіцяв «зам'яти справу». Та вже за кілька місяців їх таки викликали до суду. Керівник поліції пообіцяв допомогти, аби суддя таки не призначив розгляд їх справи, указавши, що ці чоловіки повинні зробити судді «подарунок». Дуже швидко вони зібрали мішок пшеничної муки, а також певну кількість сала й особисто передали судді. Той прийняв «подарунок», але вже за кілька днів таки розпочав судову справу. У результаті всі вони одержали по 1,5 роки тюремного ув'язнення⁶¹⁴.

Цим суддею допускалися й перевищення службових повноважень та ухвалення неправомірних рішень. Так, до будинку В. Жовноватюк незаконно вселилась А. Денисюк. Свої дії вона мотивувала тим, що раніше цей будинок належав їй, але при розкуркуленні був у неї відібраний. Звісно, що власниця будинку звернулася із судовим позовом, але Л. Фігурський при-

⁶¹¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 56319. Арк. 23 зв., 24.

⁶¹² Там само. Арк. 17 зв.

⁶¹³ Там само. Арк. 29.

⁶¹⁴ Там само. Арк. 29.

йняв рішення на користь жінки, яка була розкуркулена. І навіть той факт, що позивач надала документи про купівлю будинку, не був прийнятий до уваги. Мотивація цих дій судді полягала в тому, що чоловік цієї жінки був комуністом⁶¹⁵.

Отже, німецькою адміністрацією РКУ задля організації повноцінної роботи місцевих судових установ було проведено заходи з нормативно-правового та організаційного їх супроводу. На основі виданих РКУ установок генеральні комісаріати оформлювали власні підзаконні нормативні акти, які конкретизували та доводили до відома суддів директивні вказівки райхскомісара.

У різних генеральних округах ці заходи мали неоднакову якість, а відтак і різний рівень ефективності. Сьогодні навіть важко уявити, яким чином судді користувалися неякісними перекладами нормативних актів, яких вони зобов'язувалися неухильно дотримуватися. Певним виходом із цієї ситуації стали постійні навчання та інструктування місцевих цивільних та кримінальних суддів, проводилися службові наради тощо.

У тогочасних умовах для організації повноцінної роботи судових установ не вистачало кваліфікованих кадрів із суто юридичною підготовкою. Тому в частині регіонів німецькі управлінці пішли шляхом суміщення посад кримінальних та цивільних суддів і навіть створенням спільних об'єднаних камер шліфенів-шефенів. Подібний підхід дозволив консолідувати суддівські кадри в одних установах, організувати між ними службу взаємодію.

Німецька влада перекладала на органи місцевого управління питання матеріально-технічного забезпечення роботи судових установ. Незважаючи на підпорядкування суддів гебітскомісаріатам та правовим відділам генеральних округ, місцеве керівництво своїми наказами й розпорядженнями здійснювало службове переміщення суддів, призначало їх на інші, не пов'язані з професійною діяльністю посади, здійснювало скорочення штатів.

Діяльність суддів мала важливе значення для місцевого населення, адже в результаті винесених рішень у цивільних та вироків у кримінальних справах люди могли вирішити свої проблеми, установити законність у взаємних стосунках, одержати правову допомогу з боку окупаційного апарату влади. Частина суддівського корпусу, отримавши від німецької влади досить широке повноваження, намагалася вирішити власні матеріальні потреби за рахунок інших категорій місцевого населення. Діяльність окремих суддів мала ознаки суттєвих зловживань, які сьогодні прийнято іменувати корупцією або «одержанням неправомірної вигоди».

⁶¹⁵ Там само. Арк. 51, 52.

5.2. Особливості створення та порядок функціонування судових установ у ВЗО

На теренах РКУ станом на середину 1942 р. склалася більш-менш усталена система місцевих судових установ, які розглядали справи цивільного та кримінального характеру. До створення цих органів відповідні справи розглядалися правовими відділами органів місцевого управління або ж іншими адміністративними структурами міських та районних управ. Водночас ситуація зі створенням судових установ у зоні відповідальності військової адміністрації була не такою простою й однозначною, як здається на перший погляд. В окремих регіонах окупованої України судові установи були створені чи не з перших днів і тижнів установлення німецької влади. Так, у Вінниці за ініціативою міського голови професора Севастьянова були проведені заходи з організації судової системи. Для цього наприкінці серпня 1941 р. він викликав до себе місцевих адвокатів і запропонував їм розробити проект системи судочинства. За кілька днів адвокати створили цей документ і передали його міському голові⁶¹⁶.

Оригінальні архівні джерела засвідчують, що в період літа – осені 1941 р. в окремих регіонах України ще в період існування військової адміністрації таки з'явилися місцеві судові установи. Так, у Гайсині Вінницької області наказом обласної управи № 97 від 1 грудня 1941 р. було створено тимчасовий міський суд у складі судді, секретаря, помічника секретаря, судового виконавця, судового слідчого та прибиральниці⁶¹⁷. Аналогічна установа функціонувала в самому обласному центрі⁶¹⁸. Про судову установу Вінниці періоду осені 1941 р. вказує той факт, що в правилах внутрішнього розпорядку Вінницької обласної управи за 1941 р. повідомлялася поважна причина відсутності працівника на робочому місці – «Коли викличе суд»⁶¹⁹.

І дійсно внутрішнє діловодство Вінницької міської управи, зокрема накази про створення й реорганізацію установ та організацій, доводить, що в місті функціонував суд. Так, відповідно до наказу № 16 по управі Вінниці від 17 лютого 1942 р. до складу реорганізованого цим наказом суду входили голова суду, троє суддів, один слідчий, двоє судових виконавців, один перекладач та секретар, двоє секретарів судових засідань, двоє кореспондентів, судовий розсильний, кореспондент слідчого (всього – 15 посад). Одночасно було ско- рочено три посади – судового слідчого, кореспондента та кур'єра⁶²⁰. Отже, сам

⁶¹⁶ Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 7 (ПФ). Спр. 27939. Арк. 20.

⁶¹⁷ Держархів Вінницької обл. Ф. Р-1311. Оп. 1. Спр. 286. Арк. 133.

⁶¹⁸ Там само. Ф. Р-1312. Оп. 1. Спр. 2 а. Арк. 85.

⁶¹⁹ Там само. Ф. Р-1311. Оп. 1. Спр. 286. Арк. 64.

⁶²⁰ Там само. Ф. Р-1312. Оп. 1. Спр. 2 а. Арк. 85.

факт реорганізації судової установи, який був проведений наказом по управі в грудні 1941 р., засвідчує про її існування в попередній період. Офіційною назвою судової установи у Вінниці влітку 1941 р. та взимку 1942 р. був «Народний суд», а от касаційна установа мала назву «З'їзд народних суддів»⁶²¹.

Також у Вінниці за погодженням із військовим комендантом було створено апеляційний суд, який переглядав відповідні рішення та вироки мирового суду. Зі створенням РКУ апеляційний суд було скасовано, а на його місці постав касаційний⁶²².

Існують відомості про роботу цивільних судів у Києві в першій половині 1942 р., тобто до появи відповідних німецьких нормативних актів. Так, у звіті юрисконсульта правового відділу Шевченківської районної управи в Києві за період 6 жовтня 1941 – 10 травня 1942 р. вказується, що в місті працюють суди шліхтерів, які розглядають виключно цивільні справи, предметом спорів яких установлена сума у 10 тис. крб. Німецькі ж суди розглядали цивільні справи, предметом спорів яких були вищі суми, а також кримінальні справи⁶²³. Отже, документ засвідчує факт роботи місцевих цивільних судів ще до прийняття відповідних нормативних актів адміністрацією РКУ.

Більш конкретні факти існування судів у Вінниці, Миколаєві та Житомирі надають матеріали радянського слідства, зокрема кримінальних справ на колишніх працівників юридичних установ. Даючи свідчення про свою діяльність під час окупації, колишні судді вказували на факти існування відповідних органів ще влітку та восени 1941 р., тобто ще до легалізації установ РКУ. А от зі встановленням контролю цивільної адміністрації РКУ над відповідними територіями судові органи зазнали переформатування та трансформації, а їх функціонування було уніфіковане.

Про процес створення судів та адвокатури в Миколаєві розповідав учасник тих подій А. Корендович. Із його слів, цей апарат було створено вже в перші дні окупації. За завданням окупаційних властей брати Микола та Георгій Пашкевичі провели організаційну нараду в міській управі. У цій нараді брало участь 12 осіб. Через місяць після створення мирові суди припинили своє існування. Судді не були звільнені з посад, продовжували одержувати заробітну плату, але ці установи не працювали. Судді виконували різноманітні завдання міської управи. Лише з 1942 р. суди відновили свою роботу⁶²⁴. Замість суду при міській управі було створено бюро скарг, у якому й розглядалися відповідні звернення місцевих мешканців⁶²⁵.

⁶²¹ Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 7 (ПФ). Спр. 27939. Арк. 53.

⁶²² Там само. Арк. 22.

⁶²³ Держархів Київської обл. Ф. Р-2412. Оп. 2. Спр. 102. Арк. 4.

⁶²⁴ Архів СБУ у Запорізькій обл. Ф. О. Спр. 17082. Арк. 29 – 20 зв.

⁶²⁵ Там само. Арк. 54.

Колишній вінницький суддя Ф. Садкевич пояснював причину необхідності створення судових органів у період окупації тим, що місцеве населення зверталось з різноманітними скаргами до міської управи. Зі слів Ф. Садкевича, «ці невришені конфлікти створювали незадоволення німецько-фашистськими окупантами і відображались на роботі «нової влади»⁶²⁶.

Колишні судді свідчили й про нормативно-правову базу, яку вони використовували в період перебування під контролем військової адміністрації. Із їхніх свідчень видно, що місцеві окупаційні суди неоднаково застосували законодавство. Так, вінницький суддя М. Прель свідчив, що у своїй практичній роботі керувався дореволюційним законодавством та власним досвідом, оскільки з 1889 і до 1918 р. працював суддею та був членом окружного суду⁶²⁷.

Про особливості роботи Вінницького міського суду періоду осені 1941 р. розповідав Г. Бондаренко, який працював у цій установі на посаді «додаткового» судді. Із його слів, у своїй практичній роботі використовував німецьке законодавство, зокрема кримінальний кодекс, який був перекладений російською мовою. Слідство по кримінальних справах проводилось судовими слідчими, а на початку 1942 р. ці посади були скорочені. Натомість функції слідства передали кримінальній поліції. Із метою проведення слідства в цій структурі було введено посади інспекторів. Спеціальний слідчий орган так і не був створений⁶²⁸.

Військові управлінці користувалися певною самостійністю в прийнятті рішень щодо відновлення роботи судових органів. Так, на Чернігівщині восени 1941 р. були створені конфліктно-примирливі камери. 19 листопада 1941 р. був виданий «Судовий статут до укладання конфліктів у громадах», за яким урегулювання громадських суперечок надавалось конфліктно-примирливим камерам.

На основі даного статуту улагодження конфліктів та спорів було передано органам місцевого управління. Причому в передмові до даного документа зазначалось, що «на підставі ґрунтовно зважених причин правові норми ще не подані». Він складався із 14 параграфів, регулював процес створення конфліктно-примирливих камер та їх основні принципи діяльності, але нормативно-правова база, на основі якої мали би виноситись рішення, на той момент ще створена не була⁶²⁹.

Конфліктно-примирливі камери створювались у міських та сільських громадах та складались із бургомистра (як голови), заступника голови та засідателів. На посаду заступника голови призначались виключно благонадійні особи (чоловіки або жінки), старші 30-річного віку, освіта мала відповідати їх посаді,

⁶²⁶ Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 6 (ОФ). Спр. 13133. Арк. 17.

⁶²⁷ Там само. Ф. 6. Спр. 3483. Арк. 21.

⁶²⁸ Там само. Ф. 6 (ОФ). Спр. 25025. Арк. 19 зв., 20.

⁶²⁹ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3071. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1, 1 зв.

та вони повинні були проживати на території бургомістрату не менше двох років. Призначення на посаду заступника та засідателів проводилось із дозволу належної місцевої комендатури. Голова, заступник і засідателі не могли бути родичами чи свояками. Посада замісника й засідателів вважалась почесною, за яку вони могли отримувати від управи «відповідну винагороду за збитки, що утворюються під час виконання своїх обов'язків»⁶³⁰. Натомість засідателі, які без поважних причин не з'являлись або несвоєчасно з'являлись на засідання суду, підлягали грошовому дисциплінарному покаранню, що накладалось головою камери. У разі, якщо будь-хто зі складу камери не відповідав покладеним функціям, місцева комендатура мала право усунути дану особу з посади⁶³¹.

Через відсутність чіткого законодавчого регулювання сфери цивільно-правових відносин, що складались із різного виду договорів, особливо з договорів купівлі, найму, оренди чи позики, особистих та майнових справ, сімейних відносин та справ спадщини, конфліктно-примирлива камера «повинна на власний розсуд, відповідно до здорового народного почуття, виносити справедливі рішення», тобто установа мала певну свободу у винесенні рішень⁶³².

Голова, заступник та засідателі не мали права розглядати справи своїх родичів, якщо вже до камери поступали такі справи, то комендатура дозволяла зробити заміну учасника судового процесу.

Конфліктно-примирлива камера мала всі допити, що вважали судді за доцільне, проводити самостійно. Перед проведенням допиту свідків чи експертів попереджали про відповідальність перед комендантом місцевої або польової комендатури за дачу неправдивих свідчень.

Голова мав призначити час розгляду справи і в писемній чи усній формі попереджав про це сторони. Натомість сторони були зобов'язані з'явитись для розгляду особисто або через уповноважену особу з письмовим дорученням. Якщо одна зі сторін не з'явилася без поважних причин, то справу розглядали заочним порядком. На початку обговорення голова повинен був спробувати схилити сторони до примирення. Про «полюбовну згоду сторін» мав бути складений протокол, підписаний головою і сторонами. Протокол мав бути зачитаний сторонам⁶³³.

Конфліктно-примирлива камера виносила рішення колегіально, за більшістю голосів, у формі «посередницького рішення заснованого на здоровій оцінці загального стану справи, за принципом права та правдивості»⁶³⁴.

⁶³⁰ Там само. Арк. 60 зв.

⁶³¹ Там само. Арк. 1 зв.

⁶³² Там само. Арк. 60.

⁶³³ Там само. Арк. 59 зв.

⁶³⁴ Там само. Арк. 1.

Конфліктно-примирлива камера на основі вищезгаданого Статуту була створена ще й у Козелецькому районі Чернігівської області. Вона розглядала справи про повернення майна та виплату грошової компенсації⁶³⁵, про власність на нерухоме майно⁶³⁶, про нанесення тілесних ушкоджень⁶³⁷. Зазначимо, що про діяльність даної конфліктно-примирливої камери в архівних документах згадується до кінця серпня 1943 р.

Нормотворчість військових управлінців тривала увесь період окупації. Так, 21 липня 1943 р. даний нормативно-правовий акт передавався до бургомістра Чернігова вже як «Розпорядження про інститут мирових суддів» та «Положення про мирових суддів», де конфліктно-примирлива камера ідентифікувалась як «мировий суд», а увесь зміст був повністю повторений із тексту попереднього нормативного акту⁶³⁸. Виходячи з того, що документи ідентичні у параграфах 1–14, а у Положенні датоване 1943 р. всього 23 параграфи, то можна припустити, що параграфи 15–23 у Статуті 1941 р. не зберіглися в архівних справах до нашого часу.

У параграфах 15–23 «Розпорядження про інститут мирових суддів» було зазначено, що рішення мирового суду не підлягало запереченню, але вирок підлягав перевірці, наслідком якої є його зміна або затвердження. Дану перевірку виконував відповідний районний голова, який корегував за потреби вирок і направляв його на перегляд фельдкомендатурі. У випадку, коли справа стосувалась важливих, принципівих питань щодо прав або вартість спору перевищувала 2000 крб., то цю перевірку мала виконувати фельдкомендатура із зазначенням власної думки. Вирок набував чинності після рішення районного голови або фельдкомендатури та передавався сторонам і суду⁶³⁹.

Примусове виконання провадилося лише в тому випадку, коли сторона, яка перемогла в процесі, змогла довести, що друга сторона не виконала зоб'язань вироку⁶⁴⁰.

Голова мав стягувати судовий збір, який не перевищував 50 крб. При обчисленні даного збору брались до уваги вартість судового спору та майнове становище сторін. Витрати на процес покривала сторона, яка брала їх на себе за мировою угодою (якщо така була складена) або ж «переможена сторона». Якщо вирок був винесений не однозначно на чиюсь користь, то витрати розподілялись навпіл⁶⁴¹.

⁶³⁵ Там само. Арк. 109.

⁶³⁶ Там само. Арк. 90, 108.

⁶³⁷ Там само. Арк. 9, 86, 88.

⁶³⁸ Там само. Ф. Р-3001. Оп. 1. Спр. 30, 1 арк.; Ф. Р-3465. Оп.1. Спр. 13, 7 арк.

⁶³⁹ Там само. Арк. 3 зв., 4, 6 зв.

⁶⁴⁰ Там само. Ф. Р-3001, Оп.1. Спр. 30, 1 арк.; Ф. Р-3465, Оп.1. Спр. 13. Арк. 4 зв., 7.

⁶⁴¹ Там само. Ф. Р-3001. Оп.1. Спр. 30. 1 арк.; Ф. Р-3465. Оп.1. Спр. 13. Арк. 5, 7.

Примирна камера в Шосткинському районі була створена 16 квітня 1942 р. відповідно до наказу № 48 по Шосткинському районному управлінню. У наказі було вказано, що ця структура є тимчасовою, перехідною формою до організації народних судів, які мали з'явитися після переходу в юрисдикцію німецької цивільної влади.

Районна примирна камера складалася з голови камери в особі бургомістра Шостки та чотирьох засідателів. Останніх мав підібрати загальний відділ міської управи й передати на затвердження керівнику органу місцевого управління.

Головами примирних камер в общинах ставали сільські старости, яких зобов'язували віднайти 4 засідателів. Останніх передавали на затвердження бургомістру.

На примирні камери покладалося завдання проведення засідань із розгляду цивільних справ. У випадку непогодження з їх рішенням передбачався порядок подачі касаційної скарги впродовж 7 днів. Рішення сільських примирних камер можна було оскаржити в районній примирній камері, а останньої в комендатурі⁶⁴².

Як бачимо, обов'язки керівника Шосткинської районної примирної комісії покладалися на бургомістра, у якого звісно й без того вистачало службових повноважень. Тому, оскільки примирна комісія була переповнена справами, для їх своєчасного розгляду було введено посаду голови. З 19 червня 1942 р. тимчасово виконуючим обов'язки голови примирної комісії став Г. Романенко⁶⁴³.

Після ліквідації примирної камери і створення мирового суду цю структуру було введено до штатного розпису міської управи на правах окремого відділу⁶⁴⁴. Зазначимо, що мировий суд було організовано відповідно до наказу польової комендатури від 10 листопада 1942 р. та наказу голови Шостки й району від 30 листопада 1942 р. Примирна камера як судовий орган припинила свою роботу, а мировий суд розпочав працювати з 1 грудня 1942 р.⁶⁴⁵ Мирові суди у ВЗО працювали колегіально. Так, засідання в Кролевецькому мировому суді відбувалися за участю судді, двох чергових суддів та судового секретаря⁶⁴⁶.

Військовий комендант Шостки встановив види покарання, які мав право застосовувати мировий суд. Ними став штраф розміром до 250 крб., а також

⁶⁴² Архів СБУ у Сумській обл. Ф. О. Спр. 2749. Арк. 115.

⁶⁴³ Там само. Арк. 114.

⁶⁴⁴ Там само. Арк. 115.

⁶⁴⁵ Там само. Арк. 103.

⁶⁴⁶ Там само. Спр. 177. Арк. 97.

притягнення осіб, визнаних винними у вчиненні певних правопорушень до 24 днів примусових робіт. Один із колишніх суддів свідчив про застосування більших строків ув'язнення. Але це було лише у випадку, якщо люди перебували під слідством у поліції, яка передавала їх справи на розгляд суду. Так, одного разу суддя застосовував покарання у вигляді примусових робіт строком на 2,5 місяці й відразу звільнив засуджених з-під варту, оскільки вони вже відбули цей строк при перебуванні під арештом у поліції⁶⁴⁷.

У березні 1942 р. польовою комендатурою № 194 було видано розпорядження бургомістрам міст Бахмача, Батурина, Борзни та Коропа «Відносно створення українських судів». Про виконання даного розпорядження потрібно було звітуватись не пізніше 1 квітня 1942 р. У ньому вказувалося, що для дотримання прав мали бути створені українські суди в складі голови та двох заступників. Голова мав бути по можливості юристом або ж мати досвід роботи адвокатом. За відсутності такої кандидатури виконувати обов'язки судді мав місцевий районний бургомістр⁶⁴⁸.

Слабкою ланкою німецької нормотворчості була законодавча база. У розпорядженні вказувалося, що судовий процес мав виконуватись за «руським» правом, «оскільки з ним не пов'язані будь-які комуністичні тенденції». Але документ не пояснював, яким чином судді мали використовувати «руське право».

Суд вважався повноважним, якщо він мав повний склад, збирався в цьому ж складі та був присутнім протягом усього процесу. Кожен вирок мав бути направлений на затвердження польовій комендатурі з відповідним юридичним обґрунтуванням. До затвердження комендатурою вирок не виконувався. Також суд не мав права виносити смертні вирoki⁶⁴⁹.

Суддя й засідателі не мали права судити осіб, з якими вони були пов'язані рідством, причому не було різниці чи це кровне споріднення, чи ні. Обвинуваченому також надавалось право суддо чи засідателів змінити через попереджене до нього ставлення⁶⁵⁰.

Зазначимо, що згадки про діяльність Козелецької конфліктно-примирливої камери в архівних документах зустрічаються до кінця серпня 1943 р. Як видно із постанов камери, звітувалась вона за свою діяльність перед ортскомендатурою 1(V) 738⁶⁵¹. Хоча вже на той момент, у липні 1943 р., у Чернігові діяла Постанова «Про інститут мирових суддів», які так само звітувались перед

⁶⁴⁷ Там само. Спр. 2749. Арк. 17 зв.

⁶⁴⁸ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3120. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 3.

⁶⁴⁹ Там само. Арк. 8.

⁶⁵⁰ Там само. Арк. 8 зв.

⁶⁵¹ Там само. Ф. Р-3071. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 9, 86, 88.

фельдкомендатурою № 197⁶⁵². На території управління польової комендатури № 194 діяли також мирові суди, як наприклад Понорницький мировий суд⁶⁵³.

В окремих регіонах ВЗО за кілька місяців роботи мирових судів було ухвалено рішення про їх ліквідацію. Компетенцію розгляду судових справ було передано бургомістрам. Для практичної реалізації цього напрямку роботи було введено посаду заступника бургомистра із судових справ⁶⁵⁴. До структури місцевих управ було введено правові відділи, які й виконували судові функції⁶⁵⁵.

Зазначимо, що у ВЗО керівники комендатур користувалися відносною самостійністю в справі налагодження судової системи⁶⁵⁶. Тому ми не знайдемо в цій зоні однотипного підходу до розв'язання цієї справи. Так, на Сумщині ситуація щодо роботи судових установ мала інший характер. Судова система на даній території зазнавала неодноразової реорганізації протягом періоду окупації.

За свідченнями очевидців та учасників тих подій, тимчасовий суд у Сумах був створений у січні 1942 р. у складі голови М. Сергеевича та суддів Я. Волошкович і Д. Венжинського. Цей суд уповноважувався розглядати цивільні та кримінальні справи. Розгляд справ провадився одним суддею⁶⁵⁷. Було створено суд другої інстанції в складі голови та двох почесних суддів. До штатів тимчасового суду було введено посади судових слідчих, судових виконавців та секретаря. У квітні 1942 р. цей суд було розпущено⁶⁵⁸. Суд працював у відкритому режимі⁶⁵⁹.

У зв'язку із розпорядженням керівника відповідної військової польової комендатури від 12 квітня 1942 р. про припинення роботи судів та необхідністю наявності органу, що розглядав би кримінальні та цивільні правопорушення, було ухвалено рішення про організацію двох судових комісій⁶⁶⁰. Судові комісії працювали в закритому режимі. При тимчасовому суді та судових комісіях працювала адвокатура⁶⁶¹.

У результаті вказівок німецького військового керівництва при сумському бургомістрі було організовано судову комісію «для розгляду судових справ,

⁶⁵² Там само. Ф. Р-3001. Оп. 1. Спр. 30. 1 арк.

⁶⁵³ Там само. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 115. 68 арк.

⁶⁵⁴ Архів СБУ у Чернігівській обл. Ф. ОФ. Спр. 10041. Арк. 7 зв.

⁶⁵⁵ Там само. Спр. 12961. Арк. 153.

⁶⁵⁶ Іваненко А. Нормативне забезпечення функціонування місцевих судів на території військової зони окупації (на прикладі Чернігівської області) (1941–1943 рр.). *Актуальні дослідження правової та історичної науки: Матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції / Збірник тез доповідей* (м. Тернопіль, 11 грудня 2019 р.). Тернопіль, 2019. Вип. 18. С. 77–81.

⁶⁵⁷ Архів СБУ у Сумській обл. Ф. О. Спр. 3895. Арк. 14.

⁶⁵⁸ Там само. Арк. 12, 12 зв.

⁶⁵⁹ Там само. Арк. 15.

⁶⁶⁰ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1841. Оп. 4. Спр. 353. Арк. 5.

⁶⁶¹ Архів СБУ у Сумській обл. Ф. О. Спр. 3895, Арк. 14.

тимчасового положення про підсудність на території Сум, колишніх Сумського и Хотенського районів та Низовської, Верхньо-Сироватської, Вездриківської, Велико-Бобрицької, Железняківської сільських управ колишнього Краснопільського району». За зразком сумської комісії мали створюватись і районні комісії. Але, як можна пересвідчитися із офіційних запитів Улянівського району станом на 24 червня 1942 р., окрім Сумської комісії, не працювала жодна районна, а створення обласної комісії не було навіть дозволено⁶⁶².

Усі справи, як закінчені, так і не закінчені, колишні суди мали передати бургомістру, який так само мав їх передати новоствореним комісіям⁶⁶³.

Кожна судова комісія, за відповідним положенням, створювалась у складі трьох чоловік (завідувача та двох членів) та запасним членом для обох комісій, яким було доручено розгляд судових справ на вищезгаданих територіях. Нами в ході аналізу оригінальних документів було з'ясовано, що судова комісія була створена лише одна – у Сумській міській управі.

З 1 травня 1942 р. було організовано судову комісію. Причому кількість співробітників за різними наказами від 30 квітня 1942 р. була відмінна. За наказом № 1 при судовій комісії при бургомістрі Сум від 30 квітня 1942 р. членів комісії було трое: М. Сергієвич – голова судової комісії; Я. Володкович та М. Городецький – члени комісії. А от за наказом № 65 при Сумській міській управі від 30 квітня 1942 р. до вищевказаних осіб було додано ще одного члена судової комісії – Я. Бородіна⁶⁶⁴.

У серпні 1942 р., за даними «Календаря прийому відвідувачів членами судової комісії та засідань колегії», членів судової комісії було вже четверо: до вищеназваних трьох у розкладі додано і І. Вьюннікова⁶⁶⁵.

Заробітна плата в голови комісії становила 1700 крб., а в її членів – 1200 крб.

Технічний склад комісії становили 10 осіб. Усі вони, включаючи і членів комісії, були переведені з відповідних посад у ліквідованому суді:

1. Судовим виконавцем з посадовим окладом 600 крб. було призначено Г. Качановського.

2. Старшим секретарем із посадовим окладом 600 крб. було призначено С. Ревенко.

3. Двоє секретарів (Д. Галденко та В. Тахтамірова) із заробітною платою 500 крб.

4. Двоє машиністок (О. Ніколаєва та З. Мирошниченко) отримували заробітну плату 400 крб.

⁶⁶² Держархів Сумської обл. Ф. Р-1841. Оп. 4. Спр. 353. Арк. 1, 5, 12, 16, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 29.

⁶⁶³ Там само. Арк. 19; Спр. 351. Арк. 1.

⁶⁶⁴ Там само. Спр. 353. Арк. 2 зв., 3, 4, 6 зв.

⁶⁶⁵ Там само. Арк. 27, 28.

5. Двоє діловодів (Е. Тимченко та О. Савицька) отримували заробітну плату 400 крб.

6. Розсильний У. Шульженко отримував посадовий оклад 250 крб.

7. Прибиральниця Г. Ключникова також отримувала 250 крб.

За наказом № 1 при судовій комісії при бургомістрі Сум від 30 квітня 1942 р. у технічному штаті цього органу мали працювати: перекладач на 0,5 ставки (заробітна плата 700 крб.), рахівник за сумісництвом на 0,5 ставки (200 крб. заробітна плата) та на таких же умовах і заробітній платі – зав. господарством. На останні дві посади за суміщенням (рахівник та зав. господарством) 4 травня було прийнято І. Цибульника⁶⁶⁶.

Для судового провадження комісії передавались дрібні кримінальні правопорушення, які здійснювались у приватному порядку (образу, нанесення легких побоїв, наклеп, самоуправство, легкі тілесні ушкодження), а також інші кримінальні справи, які передавались на розгляд комісії поліцією за розпорядженням керівника польової комендатури чи військового прокурора⁶⁶⁷.

Якщо проаналізувати список кримінальних справ, які розглядала судова комісія, то можна зробити висновок, що частіше всього розглядалися справи про образу, самоуправство та побої, але були й винятки: не надання допомоги новонародженій дитині, перепродаж краденого майна, крадіжка, крадіжка лісу, «розбазарювання худоби», фальсифікація документів, образу та непокора поліції, наклеп, образу членів судової комісії, перевищення службових повноважень та хуліганство⁶⁶⁸.

Також до комісії передавались усі цивільні справи (аліменти, установлення певних юридичних подій і фактів), зокрема й спори про трудові конфлікти, за винятком спорів про право власності та використання земельних ділянок, а також справи, що підлягали розгляду в адміністративному порядку⁶⁶⁹. Були й винятки: установлення факту реєстрації цивільного шлюбу⁶⁷⁰, трудові спори, зокрема позови щодо стягнення заробітної плати за фактично відпрацьований час⁶⁷¹.

До судової комісії передавались справи, які були відкриті попередніми органами. Комісія розглядала всі правопорушення, які були скоєні з моменту встановлення німецької окупації. На справи приватного обвинувачення накладався 6-місячний термін давності вчинення правопорушення⁶⁷².

⁶⁶⁶ Там само. Арк. 2–4, 6, 6 зв., 15.

⁶⁶⁷ Там само. Спр. 347. Арк. 3–5.

⁶⁶⁸ Там само. Спр. 352. 36 арк.; Спр. 357. Арк. 10, 17, 18–19.

⁶⁶⁹ Там само. Спр. 353. Арк. 7, 9, 11.

⁶⁷⁰ Там само. Спр. 90. 11 арк.

⁶⁷¹ Там само. Спр. 156. 21 арк.

⁶⁷² Там само. Спр. 353. Арк. 5 зв., 29 зв.

Судові комісії працювали колегіально та закрито. Їх рішення з цивільних справ направлялись на затвердження бургомістру. Вироки з кримінальних справ погоджувались бургомістром. Після цього для затвердження вони надходили військовому коменданту.

Для прийняття від населення заяв та скарг по цивільних спорах та кримінальних справах приватного обвинувачення було встановлене щоденне чергування з 9.00 до 12.00 та з 13.00 до 14.30. По суботах та перед святковими днями прийом справ виконувався до обідньої перерви (до 12.00). Календар чергувань члени комісії складали самостійно. Аналогічно встановлювались дні та час слухання справ, які передавались членам комісії для попереднього розгляду⁶⁷³. Для кримінальних справ громадського обвинувачення створювалось розпорядче засідання комісії. Усі засідання розпочинались о 9.00.

За порушення громадського порядку та тиші в приміщенні судового засідання винні мали заплатити штраф 100 крб. При неспроможності сплатити штраф до них застосовувалась примусова праця строком до 7 днів⁶⁷⁴. Усі штрафи та судові збори надходили на рахунки бургомистра.

Для приведення у виконання постанов комісії вводилась посада судового виконавця⁶⁷⁵.

Уже з 1 вересня 1942 р. робота судової комісії була припинена за розпорядженням військової комендатури та начальника СД Сум. Усі завершені справи мали передати до архіву міської управи, а всі незавершені кримінальні передавались по акту Управлінню поліції безпеки при СД Сум. Кожному співробітнику судової комісії мали виплатити повну заробітну плату. Приміщення та наявні матеріальні цінності передавались міській управі⁶⁷⁶.

Отже, судова комісія Сум працювала 4 місяці: з 1 травня по 1 вересня 1942 р. Планувалось створення двох комісій у м. Суми та районах. Проте реально функціонувала лише одна – Сумська. Ані районні, ані обласна комісії так і не були створені. До повноважень судової комісії входив розгляд цивільних та кримінальних справ. Вона працювала колегіально та закрито. У її складі працювало 2–4 члени, завідувач і 10 осіб технічного складу комісії.

Ініціатива щодо створення, реорганізації та припинення роботи місцевих судових установ у зоні відповідальності військової адміністрації належала командуванню фельдкомендатур. Судові комісії, які були створені на місці кримінальних та цивільних судів, підпорядковувалися керівництву органів місцевого управління, які й координували практичну діяльність цих структур. При

⁶⁷³ Там само. Арк. 15, 28, 29.

⁶⁷⁴ Там само. Спр. 353. Арк. 15 зв.

⁶⁷⁵ Там само. Арк. 5, 29, 29 зв.

⁶⁷⁶ Там само. Арк. 31, 32.

цьому судові органи виникали лише в найбільших за чисельністю населення містах. У інших адміністративних центрах ці органи були відсутні, а тому проблема потребує додаткового вивчення на предмет передачі цих функцій іншим адміністративним структурам органів місцевого управління або ж їх певним посадовим особам⁶⁷⁷.

Із часом ситуація на Сумщині змінилася. Судові функції були покладені на правові відділи органів місцевого управління, типовим прикладом якого є Сумська міська управа.

Так, 24 березня 1943 р. положенням «Про правовий відділ при бургомістрі м. Сум» було організовано відповідний структурний підрозділ у складі управи. Завданням відділу стало вирішення цивільних спорів населення та дрібних правопорушень, учинених на теренах Сум та Сумського району. Зазначимо, що в правовий відділ було перейменовано юридичну частину, яка виконувала фактично схожі функції й мала аналогічний штатний розпис⁶⁷⁸.

За штатним розписом правового відділу в установі мало працювати 8 осіб із відповідним посадовим окладом:

1. Завідувач правовим відділом – 1800 крб.
2. Член правового відділу – 1500 крб.
3. Старший секретар – 800 крб.
4. Виконавець – 800 крб.
5. Секретар – 400 крб.
6. Машиністка – 500 крб.
7. Кур'єр – 250 крб.
8. Прибиральниця – 250 крб.⁶⁷⁹.

Уже наприкінці квітня 1943 р. членами правового відділу працювали 2 спеціалісти⁶⁸⁰. Але якщо проаналізувати відомості про отримання заробітної плати за березень – червень 1943 р., то можна побачити, що деякі співробітники отримували дещо інші виплати, ніж було зазначено в положенні:

1. Начальник відділу – 1400 крб. (замість зазначених 1800).
2. Консультант (член правового відділу) – 1200 крб. (замість 1500).
3. Старший секретар – 800 крб., як і зазначено в Положенні.
4. Виконавець – аналогічно зазначеному, 800 крб.
5. Машиніст – 400 крб. (у Положенні зазначено 500 крб.).

⁶⁷⁷ Іваненко А. Особливості функціонування місцевих судових установ в зоні відповідальності військової адміністрації в окупованій Україні (на прикладі судової комісії м. Сум). *Актуальні питання сучасної науки*: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції м. Київ, 20-21 квітня 2019 року. Київ: МЦНД, 2019. Частина I. С. 25–27.

⁶⁷⁸ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1841. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 4; Спр. 18, Арк. 1, 4.

⁶⁷⁹ Там само. Оп. 7. Спр. 1942. Арк. 4; Оп. 3. Спр. 107. Арк. 4.

⁶⁸⁰ Там само. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 8, 9, 10; Спр. 18. Арк. 1; Оп. 7. Спр. 1940. Арк. 5, 16.

6. Діловод (секретар) – 400 крб., як і передбачалось.

7. Прибиральниця – з 1 травня 1943 р. 300 крб. (Положенням прописано було 250 крб., які співробітник отримував перші два місяці діяльності установи).

8. Кур'єр – з 1 травня 1943 р. 300 крб. (положенням прописано було 250 крб., які співробітник отримував перші два місяці діяльності установи)⁶⁸¹.

Робочий день в усіх відділах Сумської міської управи, так само й правовому, призначався з 8.00 до 16.00, з обідньою перервою з 12.00 до 13.00⁶⁸². А перед вихідним робочий день устанавлювався з 8.00 до 13.00. Із 20 липня 1943 р. наказом по правовому відділу робочий час було збільшено: з 7.00 до 17.00, а обідня перерва з 12.00 – 12.40. У суботу також було збільшено робочий день: з 7.00 до 15.00 із відповідною обідньою перервою⁶⁸³. Отож, робочий тиждень працівників правового відділу збільшився від 40 до 54 годин⁶⁸⁴.

Залишати робоче місце з поважних причин протягом робочого дня будь-хто зі співробітників міг лише з дозволу завідуючого відділом. Не вихід на роботу без поважних причин вважався прогулом. У випадку хвороби або поважних сімейних обставин співробітник мав попередити завідуючого відділом і не пізніше 12 годин того ж дня секретаря. Довідку про хворобу співробітник мав надати не пізніше трьох днів із дня хвороби. Кожен зі співробітників мав право на лікарняну відпустку⁶⁸⁵.

Контроль за виконанням трудової дисципліни по канцелярії покладался на секретаря відділу, а за виконавцем та консультантами його здійснював завідуючий⁶⁸⁶.

Працівникам правовому відділу надавалося право та обов'язок виконання службового контролю та нагляду за роботою нотаріальної контори⁶⁸⁷.

За положенням «Про правовий відділ при бургомистрі м. Сум», яке було ухвалено 1 квітня 1943 р., цей відділ виконував підготовку для вирішення бургомістром таких справ:

1. Спорів про право власності на різноманітне майно, окрім спорів про право власності на будівництво будинків та земельні ділянки⁶⁸⁸;

⁶⁸¹ Там само. Оп. 3. Спр. 107. Арк. 4; Оп. 7. Спр. 1940. Арк. 5–16; Спр. 1944. Арк. 6, 11; Спр. 1956. Арк. 2–3;

⁶⁸² Там само. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 14, 17.

⁶⁸³ Там само. Арк. 28 – 29.

⁶⁸⁴ Там само. Оп. 7. Спр. 1943. Арк. 8; Спр. 1961. Арк. 1.

⁶⁸⁵ Там само. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 17, 18; Оп. 7. Спр. 1931. Арк. 1–3; Спр. 1947. 2 арк.

⁶⁸⁶ Там само. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 17, 18.

⁶⁸⁷ Там само. Оп. 7. Спр. 1942. Арк. 3.

⁶⁸⁸ Там само. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 13–13 зв.; Оп. 3. Спр. 104. Арк. 18–18 зв.; Оп. 7. Спр. 1953. 6 арк.; Спр. 1894. 94 арк.

2. Спорів про оренду майна, виселення з квартир та інших приміщень⁶⁸⁹;
3. Спорів, що витікали з договорів міни, підряду, займу⁶⁹⁰;
4. Спорів, що витікали з договорів доручення та комісії;
5. Спорів з договорів усіх видів товариств⁶⁹¹;
6. Спорів по договорах найму, за нанесення каліцтва та шкоди⁶⁹²;
7. Аліментні спори, розлучення⁶⁹³;
8. Про затвердження в правах спадкування та охороні спадщини⁶⁹⁴;
9. Про устанавлення фактів та певних подій: дати народження, усиновлення, факту навчання або роботи в певній установі чи звільнення⁶⁹⁵.

На правовий відділ покладалося завдання врегулювання багатьох питань суто цивільного характеру. Та згодом у правовому відділі почали розглядатись і кримінальні справи⁶⁹⁶. Він працював достатньо продуктивно. Щомісяця до установи надходило 400–800 справ загалом, із них 10–30 кримінальних⁶⁹⁷. Переважна більшість справ стосувалась факту встановлення дати народження. Окрім вищевказаних, правовий відділ міг розглядати кримінальні справи при обмані та самовільстві⁶⁹⁸.

Через велику кількість справ бургомістру м. Сум надійшла доповідна записка від начальника правового відділу Н. Сергієвича про збільшення штату установи⁶⁹⁹. До цього членами правового відділу працювали: І. Корнієнко (24 березня – 21 квітня 1943 р.), Я. Володкович (з 9 квітня 1943 р.), а згодом переведено з посади начальника відділу на посаду другого консультанта І. В'юннікова (з 23 квітня 1943 р.)⁷⁰⁰. З 9 та 10 червня відповідно ряди консультантів поповнили М. Городецький та П. Ільїн⁷⁰¹.

24 липня 1943 р. бургомістру Сум надійшло ще одне прохання про збільшення штату до трьох консультантів знову ж таки через велику кількість справ⁷⁰².

⁶⁸⁹ Там само. Оп. 3. Спр. 94. 3 арк.; Оп. 7. Спр. 1729. 5 арк.; Спр. 1728. 7 арк.; Спр. 1414. 5 арк.; Оп. 6а. Спр. 14. Арк. 14.

⁶⁹⁰ Там само. Оп. 7. Спр. 168. 5 арк.

⁶⁹¹ Там само. Спр. 171. 13 арк.

⁶⁹² Іваненко А. Спроби створення цивільно-процесуальних норм в Україні в період нацистської окупації (осінь 1941 р.). *Переяславський літопис: збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 14. С. 28–35; Держархів Сумської обл. Ф. Р-1841. Оп. 7. Спр. 1953. 6 арк.

⁶⁹³ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1841. Оп. 3. Спр. 104. Арк. 8–8 зв.; Оп. 7. Спр. 1873. 1 арк.

⁶⁹⁴ Там само. Ф. Р-1841. Оп. 3. Спр. 104. Арк. 19–19 зв.; Оп. 7. Спр. 126. 9 арк.; Спр. 1953. 6 арк.

⁶⁹⁵ Там само. Ф. Р-1841. Оп. 7. Спр. 116. 6 арк.; Спр. 113. 4 арк.; Спр. 147. 7 арк.; Спр. 362. 28 арк.; Спр. 1216. 3 арк.; Спр. 462. 4 арк.; Спр. 1942. Арк. 1; Спр. 1953. 6 арк.; Спр. 1894. 94 арк.; Спр. 1646. 5 арк.

⁶⁹⁶ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1841. Оп. 7. Спр. 106. 3 арк.; Оп. 2. Спр. 17. Арк. 22.

⁶⁹⁷ Там само. Оп. 3. Спр. 96. Арк. 12, 13.

⁶⁹⁸ Там само. Арк. 16.

⁶⁹⁹ Там само. Оп. 2. Спр. 18. Арк. 6.

⁷⁰⁰ Там само. Спр. 17. Арк. 8, 9, 10; Спр. 18. Арк. 1; Спр. 19. Арк. 1, 3, 5, 6, 7, 10; Оп. 7. Спр. 1940. Арк. 5, 16.

⁷⁰¹ Там само. Оп. 7. Спр. 1940. Арк. 16; Оп. 2. Спр. 18. Арк. 7, 8.

⁷⁰² Там само. Оп. 5. Спр. 3. Арк. 9.

Прийом заяв здійснювався завідувачем правовим відділом, а у випадках його відсутності – секретарем щодня з 8.00 до 14.00 з обідньою перервою (12.00 – 13.00)⁷⁰³. Завідувачами правового відділу працювали І. В'юнніков (24 березня – 23 квітня 1943 р.), Н. Сергієвич (23 квітня 1943 р.)⁷⁰⁴. С. Ревенко працював на посаді старшого секретаря⁷⁰⁵. До обов'язків секретаря входило підшиття справ, зберігання їх у відповідному вигляді, систематизація справ: за галуззю права (цивільні, кримінальні), за завершеністю (закриті чи в процесі розгляду), по порядку (номерах та датах)⁷⁰⁶.

За вирішення кожного спору та виконання будь-якої юридичної дії правовий відділ стягував відповідну плату:

1. Зі скарг вартістю до 200 крб. стягувалось 5 крб.; відповідно 500 крб. – 10 крб.; від 500 до 1000 крб. – 3 %; більше 1000 крб. – 4 %; заяви без певної суми – 20 крб.; заяви по виселенню – 30 крб.

2. За розсилку правовим відділом повістки сторонам і свідкам зі свідка стягувалось по 1 крб. за кожну;

3. За кожну копію постанови мали заплатити по 5 крб.

4. За додані до справи додаткові заяви оплачувались листовим збором в 5 крб.

5. Заяви, що подавались виконавцю для приведення у виконання постанов бургомістра, оплачувались збором в 5 крб., а також окремо оплачувалась повістка, що направлялась виконавцю – 5 крб.

6. За накладання арешту виконавцем на майно стягується зборів 1–2 % від оцінки цього майна.

7. Така ж плата стягувалась за продаж із торгів майна.

В окремих випадках завідувач правовим відділом мав право звільнити сторону від оплати зборів із причини її бідності. Усі вказані збори оплачувались сторонами на рахунки бургомістра⁷⁰⁷.

При вирішенні спорів правовому відділу надавалось право збирати й перевіряти матеріали, викликаючи для цього сторони та свідків. Кожному запрошеному відправляли повістку, у якій указувалась точна адреса правового відділу, до якого учасник справи мав з'явитись. Дані повістки щодня кур'єр мав забрати в канцелярії відділу⁷⁰⁸. Кур'єрами працювали жінки: У. Шульженко (до 1 квітня 1943 р.), М. Соломаха (1 квітня – 17 червня 1943 р.), В. Гащенко

⁷⁰³ Там само. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 17 зв., 18 зв.

⁷⁰⁴ Там само. Арк. 10, 11; Оп. 3. Спр. 107. Арк. 4; Оп. 7. Спр. 1940. Арк. 5, 16; Спр. 1955. Арк. 2; Оп. 2. Спр. 19. Арк. 1, 3, 5, 6, 7, 10;

⁷⁰⁵ Там само. Оп. 2. Спр. 19. Арк. 1, 3, 5, 6, 7, 10; Оп. 3. Спр. 107. Арк. 4; Оп. 7. Спр. 1940. Арк. 5, 16;

⁷⁰⁶ Там само. Оп. 7. Спр. 1943. Арк. 8; Спр. 1961. Арк. 1.

⁷⁰⁷ Там само. Спр. 1942. Арк. 2; Оп. 2. Спр. 17. Арк. 15–16.

⁷⁰⁸ Там само. Оп. 7. Спр. 1943. Арк. 8 – 8 зв.; Спр. 1961. Арк. 1 зв.

(близько 20 червня 1943 р. 2 робочі дні), В. Ємельянова (з 25 червня 1943 р.)⁷⁰⁹. За неявку на виклик без поважних причин на свідків накладався штраф до 100 крб., а з 12 червня 1942 р. – 200 крб.⁷¹⁰.

По спірних справах, що розглядались правовим відділом, було дозволено допустити представниць сторін їх найближчими родичами чи представниками адвокатури⁷¹¹. Причому адвокатів зобов'язували з'являтися вчасно. Адвокатам, із дозволу начальника відділу, могли надати справу для розгляду до їх робочого кабінету. Про неявку адвоката консультанти мали попередити начальника відділу.

Секретар відділу не пізніше 8.00 мав вивісити список справ, що були призначені на слухання в даний день, із прізвищем консультанта, який розглядав відповідну справу. Розгляд справ мав бути призначений на 8.00⁷¹².

Постанова виносилась консультантом, який розглядав справу, протягом трьох днів із моменту останніх дій по ній⁷¹³. Постанови консультанти мали підготувати не пізніше як за день до дня доповіді, надавши сторонам можливість ознайомитись із нею. При неявці на вирішення справи обвинуваченого чи відповідача направлялась копія постанови з вказівкою про надання права в триденний термін або надати зауваження, або просити про розгляд справи в присутності того, хто не з'явився^{714, 715}.

Постанови консультантів правового відділу підлягали затвердженню підписом завідуючого правовим відділом після доповіді консультанта, що розглядав справу, а також пояснень сторін чи їх представників. Про дату розгляду справи завідувачем сторони не оповіщались, але списки справ, що підлягали вирішенню, вивішувались кожні два дні на дверях начальника відділу⁷¹⁶.

Постанови консультанта могли бути оскаржені в завідувача відділом у триденний термін після їх оголошення, за що сторони мали сплатити 20 крб. При розгляді справи завідувачем сторони спору мали право бути присутніми та давати пояснення. Кожна розглянута справа мала бути підписана завідувачем⁷¹⁷. У випадку хвороби особи, форс-мажорних або особливих сімейних обставин можливий термін подачі скарги міг бути подовжений⁷¹⁸.

⁷⁰⁹ Там само. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 5, 6, 19, 20; Спр. 19. Арк. 1, 3, 5, 6, 7, 11; Оп. 3. Спр. 107. Арк. 4; Оп. 7. Спр. 1940. Арк. 5, 16;.

⁷¹⁰ Там само. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 27.

⁷¹¹ Там само. Арк. 12–13; Спр. 18. Арк. 2.

⁷¹² Там само. Оп. 7. Спр. 1943. Арк. 8; Спр. 1961. Арк. 1.

⁷¹³ Там само. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 24.

⁷¹⁴ Там само. Арк. 15–16, 24 зв.

⁷¹⁵ Там само. Арк. 15–16.

⁷¹⁶ Там само. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 12–13, 22, 23, 24–24 зв.; Спр. 18. Арк. 2.

⁷¹⁷ Там само. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 23, 24 – 24 зв.

⁷¹⁸ Там само. Арк. 24.

Після санкціонування завідувачем правового відділу постанови передавались на розгляд та затвердження бургомістром. Участь сторін при цій процедурі не допускалась, але вони могли подати письмові зауваження щодо винесеної постанови. При доповіді в бургомістра завідувач відділу оголошував і письмові зауваження сторін. Рішення, винесене бургомістром, було законним та оскарженню не підлягало⁷¹⁹. Перегляд справ був можливий лише у виняткових випадках та тільки з дозволу останнього⁷²⁰.

Якщо правовим відділом розглядалась справа про дрібні правопорушення, то мірою покарання могли призначити штраф розміром до 5000 крб. або застосувати арешт до 2 тижнів. У випадку неспроможності особи оплатити штраф, то цей вид покарання замінювався арештом.

Для виконання постанов бургомістра про стягнення штрафів при правовому відділі працював виконавець. Виконання ж постанови про арешт передавалось місцевій поліції⁷²¹. Виконавцями постанов працювали протягом роботи установи дві особи: Я. Бородін (до 25 березня 1943 р.) і Г. Качановський (з 25 березня 1943 р.)⁷²². Виконавець міг стягувати не лише штрафи, а й провадив процедуру вселення до квартири, описував конфісковане майно тощо⁷²³.

З 23 червня 1943 р. були ухвалені Правила про накладення штрафу бургомістрами. За цим нормативним актом відповідні посадові особи могли накладати штрафи лише за дрібні правопорушення, які не зачіпали інтересів німецького командування, не були грабежем, крадіжкою і т.д. На осіб німецького походження могли накладати будь-які види покарання тільки польові та ортскомендатури, а бургомістри – лише три види стягнень: штраф до 1000 крб., арешт, примусові роботи строком до 14 днів.

Бургомістр був зобов'язаний надавати ортскомендатурі на затвердження рішення про накладання стягнень. Йому було надано взірць складання штрафних списків. У них указувались особисті дані порушника, вид проступку, розмір штрафу та підтвердження факту виконання. У додатку до списку уточнювались доказами, на основі яких було доведено провину⁷²⁴.

Процес діяльності правового відділу та накладання стягнень із правопорушників був багаторівневим. Спочатку справа розглядалась консультантом із можливістю проведення допитів сторін та свідків. Після цього ним виносилась постанови, яку зачитували за можливої присутності сторін. І лише після цих про-

⁷¹⁹ Там само.

⁷²⁰ Там само. Оп. 7. Спр. 1942. Арк. 3.

⁷²¹ Там само. Оп. 2. Спр. 18. Арк. 3.

⁷²² Там само. Оп. 2. Спр. 18. Арк. 1; Спр. 19. Арк. 1, 3, 5, 6, 7, 10; Оп. 3. Спр. 107. Арк. 4; Оп. 7. Спр. 1940. Арк. 5, 16.

⁷²³ Там само. Оп. 6а. Спр. 7. 6 арк.

⁷²⁴ Там само. Оп. 7. Спр. 1932. Арк. 1–4 зв.

цедур справа передавалась завідувачу відділу, який або погоджувався із постановою, або відправляв на доопрацювання чи самостійно виносив інше рішення.

Якщо впродовж триденного терміну не було подано оскаржень рішення, то постанова, підписана завідувачем, направлялась бургомістру, який ще раз переглядав справу, заслуховував заперечення сторін та виносив рішення. Дане рішення не могло бути оскаржене, але воно могло бути змінене ортскомендатурою, яка була останньою інстанцією розгляду кожної окремої справи. І лише після затвердження даною інстанцією покарання здійснювалось виконанням правового відділу (у разі, якщо накладено штраф) або поліцією (у разі арешту чи примусових робіт).

Отже, із вищезазначеного можна зробити висновок про певну, порівняно вільну, правотворчість у судовій сфері кожної окремої комендатури на території ВЗО. Із окупацією цих районів були створені конфліктно-примирливі камери та судові комісії. У частині регіонів, наприклад на Чернігівщині, створювалися мирові суди, які були органами комбінованого типу, оскільки розглядали як цивільні, так і кримінальні справи. Військова адміністрація постійно змінювали назви, структуру та службові повноваження цих органів. Рішення в цивільних справах зазвичай погоджувалося з керівником органу місцевого управління. Вироки ж у кримінальних справах потребували затвердження представниками військових комендатур.

Але в частині окупованих регіонів України, які перебували під контролем військової адміністрації, місцеві судові установи взагалі не створювалися. Їх функції були передані структурним підрозділам органів місцевого управління міського та районного рівнів, зокрема правовим відділам. Саме працівники цього органу розглядали цивільні та кримінальні справи, захищаючи певним чином права та інтереси місцевого населення, урегульовуючи спори, які виникали між ним⁷²⁵.

5.3. Досвід роботи місцевих цивільних та кримінальних судів в оцінках німецьких адміністраторів

Перед німецькою окупаційною адміністрацією як у РКУ, так і у ВЗО постала проблема з нагальними потребами як нормативно-правового врегулювання правомірної поведінки місцевого населення, так і створення задля цього судових органів. За їх допомогою окупаційна адміністрація одержувала можливість досягти певного спокою в місцевому суспільстві та врегулювати

⁷²⁵ Іваненко А. Особливості функціонування правових відділів органів місцевого управління північно-східних регіонів окупованої України (1941–1943 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2019. Вип. 1. С. 129–138.

соціальні відносини. Як уже зазначалося, на початковому етапі німецької окупації відповідні завдання й функції покладалися на органи місцевого управління, але це не стало панацеєю ні для місцевого соціуму, ні для німецьких адміністраторів. Працівники органів місцевого управління й без того були переобтяжені службовими завданнями, працюючи на все зростаючі практичні потреби німецької окупаційної адміністрації. До того ж відповідних суто професійних юридичних знань та навичок у місцевих управлінців очевидно не вистачало. Німецькі високопосадовці, аналізуючи відповідну практику, зазначали, що місцеве населення негативно поставилося до такого управлінського підходу. Тому бажали вони цього чи ні, але німецьким керівникам РКУ таки довелося йти на створення місцевих судових установ.

Керівництво частини місцевих управ, яке мало у своєму розпорядженні більш-менш кваліфіковані кадри, розуміючи необхідність відновлення роботи юридичних установ, проявляло власну ініціативу в розробці проектів судів, прокуратури, органів дізнання та слідства. Аналогічні заходи були проведені й у галузях матеріального та процесуального права. Як уже зазначалося, ця обставина стосується керівництва Київської міської управи. Певні плани намагалися реалізувати й працівники Житомирської управи. Але ці плани так і залишилися нереалізованими. Німецька адміністрація не потребувала відповідної допомоги і намагалася діяти самостійно, ставлячи місцеву владу перед фактом ухвалення відповідних рішень.

Результатом німецької правотворчості в справі відновлення роботи судової системи стала поява трьох типів судів – особливих, німецьких і місцевих. Також була створена й німецька прокуратура. Наймасовішими з них стали німецькі та місцеві суди.

Німецькі суди призначалися для розгляду цивільних та кримінальних справ громадян Третього Райху, які з певних причин перебували на окупованій території України, а також осіб, визнаних етнічними німцями (фольксдойче). Для практичного розв'язання як цивільних суперечок, так і кримінальних правопорушень ці суди використовували нормативно-правову базу, яка діяла в Німеччині.

Адміністратори РКУ вже після вигнання з України, аналізуючи ситуацію з діяльністю німецьких судів, визнавали, що у своїй більшості вони розглядали кримінальні справи. На їх думку, така ситуація пояснювалася тим, що «на Україну командировалися не кращі люди. Крім того, фінансові умови, ринкова ситуація на Україні і особливо наш відступ представляли чисельні спокуси для подібних натур». Як вихід, у подальшому пропонувалося підбирати взірцеві кадри та надавати право на звільнення непридатних працівників⁷²⁶.

⁷²⁶ ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 101. Арк. 190.

Чинovníки визнавали труднощі роботи німецьких судів, які полягали у відсутності кодексу покарань за порушення порядку й за дії, які підривали авторитет німецького керівництва. До того ж гебітскомісари зловживали своїм правом на передачу справ до суду, тоді коли була можливість їх вирішення у суто дисциплінарному порядку⁷²⁷.

Для нас важливими є міркування цих чинovníків щодо проблеми налагодження системи судів для місцевого населення. Вони визнавали, що на відміну від інших сфер суспільного життя з початком окупації їм не вдалося віднайти нічого, що можна було б використати при створенні цих судів. Більшовицькі судді втекли, а приміщення судів були або зруйновані, або ж використовувалися з іншою метою. Був відсутній і персонал секретарів та писарів. Але головна проблема полягала в тому, що німецька адміністрація не могла використовувати «більшовицьке право». «Добільшовицьке царське право вже давно застаріло та було забуте, а тому також не могло знайти застосування», – зазначалося в службових звітах колишніх німецьких адміністраторів.

Труднощі, які виникли в тих умовах, було частково розв'язано за рахунок привнесення в український сектор кримінально-правової частини німецьких судів. І лише згодом було введено нову нормативно-правову базу щодо створення місцевих цивільних та кримінальних судів. Але й у цьому сегменті окупаційної політики щодо створення судової системи виникли труднощі. Полягали вони у відсутності кваліфікованих кадрів. Окупаційна адміністрація намагалася віднайти колишніх царських суддів та адвокатів. Хоч вони виглядали досить жалюгідно, але мали велике бажання співробітничати з німецькою адміністрацією й «принесли велику користь». Для створення дієвого судового апарату довелось проводити курси, складати постійні іспити, і лише завдяки цим крокам суди таки були організовані. За визнанням німецьких чинovníків, особливими успіхами в цій сфері відзначалися генеральні округи «Київ» та «Житомир», у адміністративних центрах яких було створено місцеві судові установи. Проте в майбутньому пропонувалося відмовитися від такої практики, і з метою економії кадрових ресурсів створювати суди виключно в районних центрах⁷²⁸.

Як зазначалося у звітах колишніх окупаційних адміністраторів, курс на створення місцевих судів був правильним, а німецькі адміністративні органи звільнялися від вирішення відповідних потреб населення. Із німецького боку здійснювався контроль за тим, настільки добросовісно місцеві кадри вирішують поставлені завдання. Ці ж підходи пропонувалося перенести й у царину кримінальних судів, а їх повноваження у сфері винесення покарань збільши-

⁷²⁷ Там само. Арк. 190, 191.

⁷²⁸ Там само. Арк. 192.

ти, аж до смертних вироків. Щоправда, прокуратура кожен таку справу мала направляти в німецький суд, який міг відмінити винесений смертний вирок, виконання якого також перебувало в компетенції німецького суду⁷²⁹.

Поза сферою звичайного кримінального судочинства мали залишатися справи щодо прихованої чи відкритої боротьби місцевого населення з окупантами. У цьому випадку окупаційна адміністрація мала використовувати війська або поліційні органи. І лише неворожі конфлікти місцевого населення з окупаційною адміністрацією або нанесення шкоди інтересам Райху мав розглядати німецький суд. Колишні німецькі адміністратори визнавали позитивний досвід роботи цих судів. Вони вважали, що навіть застосування поліційних органів не давало такого позитивного ефекту⁷³⁰.

Німецькі суди в жодному разі не могли взяти на себе в повному обсязі ще й розгляд відповідних справ місцевого населення РКУ, оскільки самі були переобтяжені відповідною службовою діяльністю. До того ж навіть у них катастрофічно не вистачало кваліфікованих кадрів. Так, відповідно до змісту звіту про ситуацію за липень 1942 р. по генеральному округу «Миколаїв», у німецькому суді не вистачало кваліфікованих працівників. Автор документа зазначав, що через призов на військову службу представника суду, відправку в Рейх одного судового секретаря й відкомандирування одного уповноваженого судді, інші судді й прокурор настільки перевантажені, що справи, які поступали до суду, могли бути розглянуті лише при відмові від відпочинку. У документі вказувалося, що «Якщо ще один судовий інспектор буде призваний на службу до армії, тоді доведеться зняти відповідальність за правильністю розгляду судових справ»⁷³¹. А керівник генеральної округи «Дніпропетровськ» у червні 1943 р. повідомляв райхсміністра східних окупованих територій А. Розенберга, який у цей час перебував в Україні, про факт відсутності автомобільного транспорту для проведення виїзних засідань німецьких судів. Зазначимо, що цей чиновник констатував і відсутність кваліфікованих кадрів для заміщення відповідних посад у німецьких установах. Загалом були вакантними 250 посад для чоловіків і 50 для жінок⁷³².

У березні 1942 р. навантаження на німецькі суди було збільшено, оскільки відповідно до нормативних вказівок керівника РКУ частина справ місцевого населення направлялася саме до цієї установи. У травні 1942 р. в адміністрації генеральної округи «Дніпропетровськ» констатувалося, що «до суду з кожним днем звертається все більше місцевих мешканців»⁷³³.

⁷²⁹ Там само. Арк. 194.

⁷³⁰ Там само.

⁷³¹ ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 98.

⁷³² Там само. Арк. 373, 374.

⁷³³ Там само. Арк. 38.

Нормальній роботі судових установ заважала ще й діяльність учасників руху опору. Так, у документації генерального комісаріату «Волинь та Поділля» за квітень 1943 р. зазначається, що робота судів у Волинській області практично паралізована, а в гебітскомісаріаті «Любомль» суди взагалі не працювали⁷³⁴.

Німецька адміністрація йшла на створення судових органів, але цей напрям її діяльності безумовно відставав від практичних потреб. Так, у генеральній окрузі «Волинь та Поділля» за перший квартал 1943 р. прокуратурою було розглянуто 611, комісаріатами – 5000 і місцевими судами – 300 кримінальних справ. Німецьке керівництво чекало, що «така велика кількість кримінальних справ призведе хоча б до тимчасового покращення ситуації в районах генерального комісаріату.

Що стосується цивільного судочинства та нотаріату, то лише в цей час, як зазначається в документі, було видано інструктивні документи, які надавали можливість проведення самих судових процесів. До того ж було ще потрібно «негайно розробити документи, які б визначали порядок розгляду справ суддями, судові витрати і т.п., для того щоб судді могли приступити до проведення судочинства»⁷³⁵.

Така ситуація зі створення повноцінно функціонуючих судових установ пов'язана ще й з тим, що німецька окупаційна адміністрація РКУ перебувала в стадії формування, пошуку оптимальної управлінської моделі. Так, у донесенні від 14 травня 1943 р. «Звіт про положення за березень і квітень 1943 р.», направленому в центральний апарат РКУ, вказувалося, що лише на зазначений час у РКУ вдалося завершити організацію німецької адміністрації та вищого керівництва української допоміжної адміністрації»⁷³⁶. Звісно, що перебуваючи в таких умовах, німецькій адміністрації як в генеральних округах, так і в гебітскомісаріатах елементарно не вистачало часу для створення системи місцевих судів, адвокатури та нотаріату. А про те, що німецька адміністрація таки намагалася створити дієву судову систему, говорити зайве. У цьому ж документі подана інформація про те, що головний відділ РКУ провів велику роботу по введенню кримінального законодавства в окупованих областях. Для цього в Берліні відбувся пленум усіх прокурорів окупованих областей, на якому розглядали питання кримінального законодавства, які, на думку автора документа, могли внести «пожвавлення в цю роботу»⁷³⁷.

⁷³⁴ Там само. Спр. 294. Арк. 9, 10.

⁷³⁵ Там само.

⁷³⁶ Там само. Арк. 34, 35.

⁷³⁷ Там само. Арк. 38.

Відставання реагування окупаційної адміністрації на проблему необхідності створення судової системи можемо пов'язати з хронічною нестачею кваліфікованих управлінських кадрів, особливо на рівні гебітскомісаріатів. Це ж стосуються й чиновників із спеціальною юридичною освітою. Так, колишній гебітскомісар округ «Чуднів» та «Речиця» в доповідній записці від 8 травня 1944 р., направлений на ім'я райхсміністра східних окупованих територій, узагальнюючи власний управлінський досвід, зазначив, що необхідно в майбутньому (тобто – у разі повторної окупації України) звернути особливу увагу на питання юстиції. Він вважав за недоцільне створювати спеціальні німецькі суди, які при величезному напливі справ були здатними розглядати їх по 2–3 місяці, і пропонував вводити до штатного розпису гебітскомісаріатів працівника з юридичною освітою, який би виконував завдання здійснення одночасного контролю за діяльністю українських судових інстанцій. На його думку, це дозволило б суттєво розвантажити німецькі суди, і ті могли б займатися справами, які зачіпали суто німецькі інтереси⁷³⁸.

При розгляді питання повноважень місцевих судів пропонувалося зробити все для того, щоб повсюдно був забезпечений однозначний авторитет німецьких властей. Визнавалося за необхідне дозволити місцевим мешканцям звертатися в німецький суд з апеляціями навіть у випадках, кваліфікованих у правовому відношенні рішень місцевих судів.

У цьому відношенні головного значення набувала тісна співпраця прокуратури, поліції та судів. Це було пов'язано з можливістю втрати судом авторитету і також престижу німецької цивільної влади, включаючи й поліцію з її органами примусу. Автор документа зазначав, що «Така небезпека намітилась під час нашого відступу, коли з причин нестачі часу і сил поліція обходилась без судів»⁷³⁹.

Аналізуючи колишній досвід адміністрування в РКУ, німецькі чиновники пропонували продовжувати практику залучення гебітскомісарів до контролю за роботою місцевих судів. Стосовно цього зазначалося, що «Передача суддівських функцій гебітскомісарам було суто вимушеним рішенням, яке себе не виправдало, тим більше що багато із них виходили за межі свої повноважень. Водночас деякі з них прикладали немало зусиль при вирішенні цих правоохоронних завдань». Процедура затвердження вироку, винесеного місцевим судом, передбачала його вивчення, а це так само потребувало багато часу. Тим паче, що цими ж питаннями займалися головні правові відділи генеральних комісаріатів та прокуратура⁷⁴⁰.

⁷³⁸ Там само. Спр. 101. Арк. 167, 168.

⁷³⁹ Там само. Арк. 195.

⁷⁴⁰ Там само. Арк. 196.

Колишні німецькі управлінці РКУ планували повернути втрачені позиції, а тому пропонували переглянути адміністративну структуру у відвойованій Україні шляхом укрупнення гебітскомісаріатів. На їх погляд, це зберегло б кваліфіковані кадри й звільнило гебітскомісарів від нагляду за діяльністю місцевих судових установ. При необхідності застосування переслідування за кримінальні дії й для контролю за діяльністю місцевих судів вони могли використати прокуратуру, через яку й так проходила більша частина відповідних справ. Одночасно з цим пропонувалося виявити всіх суддів, які змогли евакуюватися в Генерал-губернаторство й Німеччину, зосередити їх в одному таборі й провести відповідне професійне навчання⁷⁴¹.

У липні 1944 р. до канцелярії райхсміністра східних окупованих територій під грифом «секретно» надійшла доповідна записка колишнього генерального комісара округи «Київ», у якій він аналізував досвід своєї роботи на відповідній посаді. Досить коротко колишній високопосадовець зупинився й на характеристиці створеної окупаційною владою системи судових органів. У цілому він позитивно оцінив надання широких прав в області судочинства. На його думку, цей підхід до створення місцевих цивільних та кримінальних судових установ був правильним, адже це дозволило окупаційній адміністрації полегшити виконання суто управлінських завдань. Із боку німецької адміністрації довелося лише організувати роботу судів та встановити контроль за їх практичною діяльністю. «Звісно, що межі компетенції будь-якого місцевого суду закінчуються там, де безпосередньо зачіпаються інтереси Німеччини», – констатував колишній генеральний комісар і запропонував у майбутньому використати цей досвід у галузі створення системи місцевого судочинства⁷⁴².

Отже, судова система в РКУ була репрезентована особливими німецькими та цивільними і кримінальними місцевими судами. Наймасовішим із них стали німецькі та місцеві судові установи, які уповноважувалися на розгляд цивільних та кримінальних справ.

Німецькі суди, особливо після того, як на них було перекладено ще й частину справ місцевого населення, були переобтяжені необхідністю проведення значної кількості судових засідань та відповідної процесуальної підготовки. А для організації повноцінної роботи цих органів не вистачало кваліфікованих юридичних кадрів, бо частину направлених в Україну працівників призивали до армії чи направляли на іншу роботу.

Із метою економії кадрових ресурсів та необхідності зосередження уваги на інших, більш стратегічних, напрямках роботи німецька адміністрація РКУ

⁷⁴¹ Там само. Арк. 197, 198.

⁷⁴² Там само. Спр. 6. Арк. 308, 330.

пішла на створення місцевих цивільних та кримінальних судів. Але розширення їх повноважень не означало надання права на прийняття ними самостійних рішень. Справи, які розглядали ці суди, стосувалися дрібних майнових суперечок, розлучень місцевих мешканців, фіксації змін у громадянському статусі, дрібних злочинів. Роль касаційних установ була покладена на гебітскомісаріати та правові відділи генеральних комісаріатів, які мали право відмінити будь-яке правомірне рішення місцевих судів. У цілому німецькі адміністратори позитивно оцінювали досвід створення місцевих судів.

Колишні управлінці РКУ, плануючи все ж таки знову повернутися в Україну та аналізуючи попередній досвід, пропонували ввести до структури укрупнених гебітскомісаріатів посаду працівника з юридичною освітою, який і здійснював би контроль за роботою як німецьких, так і місцевих судових органів.

До проблем функціонування місцевих судових установ німецькі адміністратори відносили як відсутність професійних юридичних кадрів, так і повноцінної правової бази, на основі застосування якої вони могли повноцінно працювати, розв'язуючи в такий спосіб повсякденні потреби населення. До позитивних сторін діяльності адміністрації РКУ вони відносили створення цивільного та кримінального законодавства, пристосованого до потреб місцевого населення⁷⁴³.

Плануючи повернутися в Україну, німецькі управлінці пропонували віднайти колишніх працівників юридичних установ, які змогли врятуватися під час відступу, та організувати їх перепідготовку на базі існуючих таборів.

5.4. Особливості функціонування нотаріату в РКУ та ВЗО

Важливу роль у здійсненні правозахисної та правоохоронної функції в державі відіграє нотаріат. Захист прав та законних інтересів громадян і юридичних осіб, запобігання правопорушенням є основним завданням нотаріату, авторитет і значення якого непинно зростає в нинішніх умовах реформування соціально-економічних відносин. Його діяльність має великий вплив на різні сторони суспільного життя країни, на нормальне функціонування цивільного обороту. Історія нотаріальних установ бере початок з античності і до ХХ ст. вже набула рис сьогодення.

Як відомо, під час Другої світової війни на окупованій Третім Рейхом території припинили діяльність радянські органи, зокрема нотаріальні: у разі можливості їх персонал й архіви були евакуйовані. Але, незважаючи на жорстокий окупаційний режим, запроваджений на теренах України, місцевій як

⁷⁴³ Іваненко А. Проблеми функціонування судової системи Райхскомісаріату «Україна» в оцінках представників німецького окупаційного апарату влади. *Часопис української історії*. Київ, 2020. Вип. 41. С. 9–16.

цивільній, так і військовій владі все ж довелося йти на створення установ нотаріату. Окупаційна практика досить швидко показала, що без цих спеціалізованих установ урегулювати соціальні відносини в суспільстві було неможливо.

Реальність була такою, що установи нотаріату почали відновлювати свою роботу з перших днів окупації синхронно із органами місцевого управління, репрезентованих міськими та районними управами. Нотаріальні установи переважно діяли у вигляді контор чи бюро при міських управах. Державною мовою за німецькими нормативно-правовими приписами вважалася українська. У дистрикті «Галичина» було створено нотаріальні контори, підпорядковані нотаріальній палаті у Львові. При цьому нотаріуси працювали навіть у львівському гето. Там були у вжитку українська, польська та німецька мови. На Закарпатті склалася система державних нотаріусів, призначених угорським урядом, та районних нотаріатів. На територіях, підпорядкованих Румунії, діяли нотаріальні столи при міських адміністративних органах примаріях. Угорська та румунська влади вели політику витіснення української мови з офіційного діловодства⁷⁴⁴.

У разі неможливості створення нотаріату на початковому етапі окупації відповідні функції покладалися на правові відділи місцевих управ, які одночасно з проведенням роботи з нормативного забезпечення діяльності відповідних органів влади надавали юридичну допомогу населенню. Якщо були відсутні правові відділи, то ці ж функції покладалися на адміністративні відділи. Так, адміністративний відділ Рівненської районної управи в липні 1941 р. поряд із судовими та «карно-адміністративними справами» мав вирішувати завдання посвідчення певних документів⁷⁴⁵.

Характерно, що в перших інструктивних документах, виданих військовою окупаційною владою, тільки інколи можна віднайти відомості про створення судових органів та нотаріату. Щодо цього німецькі управлінці висловлювалися здебільшого в загальних рисах – на кшталт того, що продовжують працювати попередні, ще радянські установи. А сама схема місцевого управління окреслювалася неконкретно. Так, в інструкції, виданій ортскомендатурою Тального (Черкащина) щодо цього зазначалося, що право на відкриття судів належить до компетенції фельдкомендатури⁷⁴⁶. Але вже восени 1941 р. Черкаською районною управою було оголошено про відкриття нотаріальної

⁷⁴⁴ Долинська М.С. Становлення та розвиток правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2015. С. 731–735; Кальницький М. Нариси історії нотаріату України. Київ: Гопак, 2008. С. 71, 72.

⁷⁴⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-52. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 46.

⁷⁴⁶ Держархів Черкаської обл. Ф. Р-2400. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

контори. Це оголошення було надіслано до місцевої газети «Українська думка». Контора провадила наступні нотаріальні чинності:

- а) запис актів цивільного стану (народження, шлюб, смерть – обов’язково до проведення церковного обряду);
- б) засвідчення різних договорів та заповітів;
- в) реєстрація статутів артілей, товариств, компаній та інш. (в обов’язковому порядку);
- г) засвідчення копій різних документів;
- д) інші нотаріальні чинності⁷⁴⁷.

На основі розпорядження по РКУ «Про тимчасове врегулювання місцевого нотаріату» від 15 липня 1942 р. та § 2 розпорядження Райхсміністра східних окупованих територій «Про правоустановлення в зайнятих східних теренах» від 21 лютого 1942 р. було зазначено, що у РКУ могли працювати нотарі. Це мали бути особи з місцевого населення, які під час служби використовували урядову печатку. Вона відповідала печатці місцевої районної управи. Українські нотаріуси не могли займатись справами, у яких фігурували громадяни німецької держави⁷⁴⁸.

Розпорядження керівника РКУ «Про тимчасове врегулювання місцевого нотаріату» складалося з 11 параграфів, які регулювали загальні засади діяльності відповідної установи. Того ж дня було видано й додаткове пояснення до вищевказаного розпорядження, яке уточнювало всі положення щодо прав і обов’язків нотаріусів⁷⁴⁹.

Місцеві нотарі могли засвідчувати справи, які не стосувались німецьких громадян або громадян, що були причетні до німецької держави. Ця умова могла бути порушена у випадку, якщо в сторін за певних обставин не було можливості скористатись послугами німецького суду або нотаря. Місцевий нотаріус у такому випадку міг запропонувати свої послуги⁷⁵⁰.

Кожну свою справу нотар мав засвідчувати печаткою, що відповідала печатці місцевої районної управи.

Українські нотаріуси призначались генеральним комісаром за пропозицією гетітскомісара. Ними могли бути лише фахові правники, які «дають заповість в тому, що кожнаразово заступатимуть безоглядно німецьке управління»⁷⁵¹. Генеральний комісар мав право відкликати нотаріуса з посади.

⁷⁴⁷ Там само. Ф. Р-52. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

⁷⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 2077. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 99 зв.

⁷⁴⁹ Іваненко А. До питання про функціонування інституту нотаріату в Райхскомісаріаті «Україна» (період нацистської окупації) (1941–1944 рр.). *Теорія та практика сучасної науки та освіти. Матеріали Міжнародної наукової конференції*. 29-30 листопада 2019 р., м. Дніпро / Наук. ред. О.Ю.Висоцький. Дніпро: СПД «Охотнік», 2019. Частина I. С. 154–156.

⁷⁵⁰ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 491. Арк. 24.

⁷⁵¹ ЦДАВО України Ф. 2077. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 100.

Розпорядженням було передбачене обов'язкове для кожного нотаря страхування, кошти для якого мала надавати українська допоміжна адміністрація.

Нотаріуси підлягали службовому нагляду гебітскомісара, а фахові вказівки отримували від правового відділу генерального комісаріату. Генеральний комісар мав право накладати дисциплінарне покарання на нотаріуса у вигляді догани, зауваження або грошового стягнення до 5000 крб. Нотареві надавався службовий осідок та службова округа, які за вказівкою генерального комісара можна було змінити. У виняткових випадках, із дозволу керівництва, нотаріус мав право розглядати справи, які не стосувались його службової округи або які виходили за межі його службової компетенції.

Районна управа, у межах якої діяв нотар, мала забезпечувати матеріальну базу для його діяльності, зокрема й заробітну плату за четвертою трудовою групою. При цьому річний прибуток нотаріуса не міг перевищувати суми прибутку, установленої для другої трудової групи. Усі інші кошти, що надходили за вчинені нотаріальні послуги, перераховувались на рахунки районної управи.

Про кожну нотаріальну дію складався протокол, у якому вказані були місце й дата дії, назви чи імена сторін, які брали участь в дії, а також їх заяви. Якщо одна зі сторін мала дефекти слуху, зору чи мовлення, то нотаріус мав запросити двох свідків. Якщо особа була неписьменною, то при оголошенні протоколу нотар мав запросити одного свідка для затвердження нотаріальної дії.

Свідок чи нотаріус не могли бути пов'язані зі сторонами нотаріальної дії. Заборона стосувалась будь-якої лінії споріднення, колишніх чоловіків та дружин, попечителів або опікунів⁷⁵².

До компетенції нотаріусів належали:

1. Проведення різної документації, завірення підписів і ручних знаків.
2. Переховування або передача третій особі коштів, цінних паперів, цінностей, які передавались їм зацікавленими особами.
3. Допомога зацікавленим особам у галузі забезпечення правосуддя (підготовка документів, проведення консультацій)⁷⁵³.

Завірення підпису виконувалось лише у випадку, коли документ підписувався в присутності нотаріуса. Завіренням визнавалась замітка підписом чи іншим ручним знаком, яка містила особисті дані особи, яка підписувалась, дату й місце виставлення відмітки у вигляді підпису та печатки чи штемпеля. Також нотаріус міг затверджувати час видачі певного документа, зазначивши відповідну замітку під ним у вигляді часу подачі документа.

⁷⁵² Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 491. Арк. 23.

⁷⁵³ Там само. Арк. 21.

Розпорядженням були прописані так звані «грунтовні чинності», до який належали зміни власників та права користування землі й житлових помешкань. Ці дії могли бути дозволені виключно окремих розпорядженням гебтс-комісара.

Кошти, які передавались на зберігання нотаріусові, вносились на спеціальний банківський рахунок, а згодом переводились на депозит.

При прийнятті на зберігання цінних паперів нотаріус мав занотувати зміст документів у відповідних книгах реєстру.

Нотаріус був зобов'язаний відмовитись від виконання своїх службових компетенцій, якщо справа суперечила інтересам німецької держави або мала на меті нечесні або недозволені цілі. Другою підставою для відмови у виконанні посадових функцій мала бути особиста зацікавленість у предметі справи.

Нотаріус мав зберігати службову таємницю. У випадку, якщо нотаріус порушив у відношенні до іншої особи свій службовий обов'язок, то, окрім юридичної відповідальності, він був зобов'язаний «йому направити виниклу через це шкоду»⁷⁵⁴.

Нотаріуси мали вести реєстри документів, книги переховувань та реєстр оплат. Нотаріус мав право складати наступні реєстри:

1. Загальний нотаріальний реєстр, де реєструвались усі без винятку документи, які надходили до нотаріуса⁷⁵⁵.

2. Реєстр документів, що не стосувались нерухомого майна⁷⁵⁶

3. Реєстр для записування протоколів для складання заповітів⁷⁵⁷

До реєстрів додавались алфавіти для зручнішого пошуку потрібних документів⁷⁵⁸. Кожна оплата нотаріальної дії та видатки на будь-що реєструвались у відповідних книгах⁷⁵⁹.

Будь-який запис у реєстр мав зазначатись із порядковим номером та датою.

Загалом розпорядженнями було зазначено, що виключно нотаріально завірений документ мав юридичну силу⁷⁶⁰.

Зазвичай створені нотаріальні контори структурно входили до складу органів місцевого управління. Так, у Києві в складі міської управи функціонувала нотаріальна контора, яка діяла згідно з Тимчасовим положенням про

⁷⁵⁴ ЦДАВО України Ф. 2077. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 100.

⁷⁵⁵ Держархів Київської обл. Ф. Р-2529. Оп. 1. Спр. 5. 34 арк.; Спр. 29, 40 арк.

⁷⁵⁶ Там само. Спр. 3. 20 арк.

⁷⁵⁷ Там само. Спр. 31. 23 арк.

⁷⁵⁸ Там само. Спр. 1. 35 арк.

⁷⁵⁹ Там само. Спр. 2. 31 арк.

⁷⁶⁰ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-52. Оп. 2. Спр. 15. Арк. 15.

нотаріальну контору Київської міської управи і мала в своєму складі старшого нотаріуса, двох нотаріусів та відповідний допоміжний персонал⁷⁶¹.

Як зауважує історик М. Кальницький, це положення містило цілком традиційні пункти, хіба що до нього було внесено вимогу щодо обмеження за національною ознакою кола кандидатів у нотарі. Також традиційною була запроваджена «Інструкція про порядок переведення нотаріальних дій». Тут розглядалися способи перевірки особи учасників нотаріального акту (за паспортом або на підставі свідчення двох осіб, відомих нотареві), процедура укладання актів, спосіб їх збереження та анулювання тощо⁷⁶².

Аналогічно на основі двох документів: «Тимчасового положення про нотаріальну контору Чернігівської міської управи» та «Інструкцію Чернігівської міської управи про проведення нотаріальних дій» – працювала й Чернігівська нотаріальна контора.

Вона мала у своєму складі нотаріуса та технічного співробітника. Кошторис нотаріальної контори затверджував керівник міста. Він же призначав та звільняв з посади нотаріуса. Нотаріусом могла бути особа української національності, що мала відповідні знання та практичний досвід у нотаріальній справі. А призначенням та звільненням технічного співробітника займався сам нотаріус. Протягом діяльності нотаріальної контори нотаріусами працювали дві особи: до 22 липня 1942 р. І. Макій, а після М. Макій. Секретарями також працювали двоє осіб: до 19 серпня 1942 р. М. Кирієнко, після – М. Шеремет. Останній працював до 15 листопада 1942 р., коли посада технічного співробітника була ліквідована⁷⁶³.

Нотаріальна контора повинна була мати печатку встановленого зразка й штамп із написом «Нотаріальна контора Чернігівської міської управи».

Усі нотаріальні акти та інші документи й засвідчення укладались українською мовою. За бажанням зацікавленої особи документи могли бути перекладені. Засвідчення перекладеного документа проводилось за окрему плату.

Для забезпечення роботи нотаріальної контори передбачалась наявність наступних документів:

1. Реєстр для зазначення всіх актів, договорів, зобов'язань, протестів та засвідчень.

⁷⁶¹ Долинська М.С. Особливості провадження нотаріальної діяльності на українських землях під час Другої світової війни. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2017. Вип. 4. С. 22; Ї ж. Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1941–1956 років. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2014. Вип. 3. С. 21, 22; Ї ж. Становлення та розвиток законодавства про нотаріальну діяльність в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2017. С. 261, 262.

⁷⁶² Кальницький М. Нариси історії нотаріату України. Київ: Гопак, 2008. С. 73, 74.

⁷⁶³ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3457. Оп. 1. Спр. 15. 26 арк.

2. Книгу для запису одержання зборів.
3. Книгу заборон.
4. Абетковий покажчик усіх актів та засвідчень.
5. Дві папки для охорони укладених нотаріальним порядком актів (одна – для нерухомого майна, друга – для усіх інших актів)⁷⁶⁴.

Діяльність нотаріальної контори полягала в таких процесах:

1. Укладанні нотаріальних актів і заповітів.
2. Засвідченні договорів, довіреностей, копій, підписів, протестів та інших документів і обставин.
3. Прийманні в депозит нотаріальної контори грошових коштів.
4. Прийманні документів на охорону.
5. Передачі заяв від однієї особи до іншої.

Виходячи з відомості «Про виконання нотаріальних дій за час 21 жовтня по 12 грудня 1941 р.», Чернігівською нотаріальною конторою було виконано:

1. Засвідчення підписів – 3776 дій.
2. Засвідчення копій документів – 8 дій.
3. Засвідчення довіреностей – 2 дія.
4. Заповіти – 1 дія.

Усього було виконано 3794 нотаріальні дії, за які отримано 29546 крб.⁷⁶⁵

Усі службовці установи були зобов'язані дотримуватись цілковитої таємниці щодо вчинення будь-яких нотаріальних дій. Одержувати виписки, копії, витяги та довідки про такі дії могли лише ті особи, хто брав участь як одна зі сторін, їхні спадкоємці та уповноважені, а інші – лише на підставі посвідки від судово-слідчих органів. Як виняток, кредитні установи могли отримувати відомості про опротестовані векселі.

За кожную нотаріальну дію контора отримувала оплату за преїскурантом, а також інші встановлені збори. Причому вартість за засвідчення підписів була різна в залежності від конкретної ситуації. Для прикладу, засвідчення підписів на договорі між фізичними особами про оренду приміщення або договорі фізичної особи з міською управою про дозвіл на забудову земельної ділянки коштувало 10 крб., засвідчення підписів на заяві до промислового відділу Чернігівської міської управи – 5 крб., засвідчення підписів на підписах про дату і місце народження – 16 крб., засвідчення підписів на підписці про одержання пенсії за померлого подружжя – 8 крб.⁷⁶⁶ Окрім вищеназваних, нотаріальна контора виконувала декілька видів нотаріальних дій:

⁷⁶⁴ Там само. Спр. 16. Арк. 1.

⁷⁶⁵ Там само. Спр. 15. Арк. 4.

⁷⁶⁶ Там само. Спр. 2. Арк. 12.

1. Складання й завірення заповіту – 20 крб.
2. Виготовлення та завірення копій довідок – 7 крб.
3. Засвідчення готових копій документів – 5 крб.
4. Засвідчення довіреностей – 10 крб.
5. Виготовлення й завірення витягів із трудового стажу – 7 крб.
6. Виготовлення й засвідчення копій договору – 14 крб.
7. Виготовлення й засвідчення копій трудової книжки – 21 крб.⁷⁶⁷

Щодня до нотаріальної контори надходило 30–50 крб. платежів за здійснені правочини. Зібрану суму установа вносила на прибуток міської управи кожного місяця з 5 по 20 число. «З 22.07 по 20.07.1942 р. надійшло 355 крб. Витрачено на зошити 130 крб. Здано 225 крб.», – такі звіти зазначались у реєстрах видачі завірених документів⁷⁶⁸.

Загалом на кожне півріччя утримання нотаріальної контори планувалось близько 6900 крб.:

1. Утримання нотаріуса – 3600 крб. (щомісячна заробітна плата нотаріуса 600 крб.).
2. Утримання секретаря – 2100 крб. (щомісячна заробітна плата секретаря 350 крб.).
3. Канцелярські витрати – 600 крб. (щомісяця виділялось близько 100 крб.).
4. Друкарські витрати – 600 крб. (щомісяця виділялось 100 крб.).⁷⁶⁹

Канцелярські та друкарські витрати коливались від 100 до 200 крб. протягом діяльності нотаріальної контори. Заробітна плата теж зросла з серпня 1942 р. до 700 крб., із вересня 1942 р. вона становила 715 крб., а вже в січні 1943 р. – 813 крб. У вересні 1942 р. заробітна плата технічного співробітника зросла до 440 крб.⁷⁷⁰

Не пізніше кожного п'ятого числа місяця установа мала звітувати за встановленою формою про свою діяльність перед адміністративним відділом міської управи⁷⁷¹.

Окрім звітування про діяльність та планування витрат кожні 4–6 місяців, нотаріальна контора планувала й прибутковий кошторис, у якому розраховувались збори з кожної нотаріальної дії та сумарний дохід установи. Для прикладу, із 1 березня по 1 липня 1942 р. планувалось:

1. Засвідчення особистих підписів на документах про видачу паспортів – 800 дій, за кожен з яких мали отримати 5 крб.

⁷⁶⁷ Там само; Спр. 3. 12 арк.; Спр. 5. 214 арк.; Спр. 6. 138 арк.

⁷⁶⁸ Там само. Спр. 2. Арк. 11 зв.

⁷⁶⁹ Там само. Спр. 5. Арк. 8.

⁷⁷⁰ Там само. Спр. 15. Арк. 9, 14, 17–22.

⁷⁷¹ Там само. Спр. 16. Арк. 1, 1 зв.

2. Теж на підписках про ствердження народжень – 400 дій по 5 крб.
3. За засвідчення довіреностей – 12 дій по 10 крб.
4. За засвідчення заповітів – 10 дій по 10 крб.
5. За засвідчення різних договорів – 20 дій по 10 крб.

Усього за зазначений період нотаріальна установа планувала отримати близько 10000 крб. Причому дійсно з березня по липень 1942 р. у прибутках нотаріальної контори зазначено 10862 крб.⁷⁷²

Копії засвідчених документів направлялися до податкових служб місцевих управ для стягнення відповідних податків. Так, 5 червня 1942 р. В. Шумський – нотаріус у Рівному засвідчив копію про право спадкоємництва, стягнувши при цьому 25 крб. та 200 крб. нотаріальної плати. При цьому майно заявника, оцінене в 5 000 крб., підлягало оподаткуванню, про що було направлено відповідне повідомлення до податкового відділу Рівненської міської управи. А в разі поділу земельних ділянок у порядку спадкування аналогічні повідомлення про направлення в списках платників податків направлялись сільським старостам⁷⁷³.

До того, як приступити до будь-яких нотаріальних дій, нотаріус мав з'ясувати особу тих, хто мав брати участь у них. Для цього використовувався паспорт чи інший відповідний документ. У разі неможливості пред'явити документи, особу могли підтвердити двоє відомих нотаріусові свідків, про що й зазначалось у загальному реєстрі. Окрім підтвердження особи, нотаріус мав переконатись у правоздатності та дієздатності сторін чи їх уповноважених.

При складанні нотаріального акту за бажанням сторін могли бути присутні два свідки, які стверджували дійсність його укладання. При складанні заповіту присутність двох свідків була обов'язкова. Особу свідків, їх правоздатність і дієздатність нотаріус мав також перевірити й зазначити в загальному реєстрі.

Текст нотаріального акту надавався сторонам і свідкам для підпису. Вони мали визнати, що його зміст відповідав їх умовам. Якщо особа, що брала участь у складанні акту, не розуміла українську мову, то нотаріус мав викликати перекладача. У разі, якщо він володів іноземною мовою, то міг вчинити ці дії самостійно.

Незалежно від бажання сторін, якщо в процесі брала участь особа сліпа, глуха, німа чи глухоніма, то присутність свідків була обов'язкова. Коли особа із зазначеними вище вадами була письменна, то після перчитування акту вона мала вказати, чи відповідав зміст її інтересам та підписати акт із зазначенням того, що акт прочитано та зі змістом погоджується. Лише після цього свідки

⁷⁷² Там само. Спр. 15. Арк. 10.

⁷⁷³ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-52. Оп 10. Спр. 2. Арк. 2, 8.

та нотаріус ставили власні підписи. Якщо ж особа із вищезазначеними вадами була неписьменна, то, окрім звичайних свідків, мала бути їй довірена особа, яка мала можливість із нею спілкуватись зрозумілими їй знаками. Нотаріус спочатку мав перевірити, чи розуміють дані особи один одного, ставлячи питання, які не стосувались справи. Підпис у даному випадку могла поставити на документі саме довірена особа в присутності свідків і нотаріуса⁷⁷⁴.

Якщо особа через недугу чи іншу поважну причину не мала можливості прибути до нотаріальної контори, то акт могли скласти й за місцем проживання даної особи.

В акті зазначались усі документи, які були підставою для укладання акту, з приміткою: в оригіналі чи копії вони були подані. Самі документи чи засвідчені з них копії мали зберігатись у нотаріальній конторі із зазначенням на них дати та номера того акту, до якого вони належать.

Нотаріуси були зобов'язані складати акти чітко, а всі цифри та терміни мали бути принаймні один раз у документі написані буквами. Прогалини, дописки, виправлення та скорочення припускалися не інакше, як із застереженням про них наприкінці документа – перед підписами сторін і свідків. Підчистки в актах заборонялись, прогалини потрібно було перекреслювати, а помилково вписане слово мало бути перекреслене тонкою лінією.

Документи, складені на декількох аркушах чи піваркушах, мали бути пронумеровані, прошнуровані, скріплені та пропечатані печаткою нотаріальної контори.

Нотаріальні акти могли бути анульовані за письмовою заявою обох сторін, що була подана протягом двох тижнів із дня підписання акту, або за постановою суду про визнання акту недійсним.

У разі втрати виданого стороні оригіналу документа, нотаріальна контора могла видати тій же особі, її уповноваженому чи спадкоємцям підписаний нотаріусом дублікат.

Нотаріальна контора мала право отримати від урядових та громадських організацій потрібні довідки безпосередньо або через осіб, що брали участь у нотаріальних діях, надаючи їм відповідні посвідчення⁷⁷⁵.

Окрема проблема в діяльності нотаріальних контор полягала в тому, що в окупації залишилася порівняно невелика кількість кваліфікованих кадрів. До того ж не всі вони могли працювати на відповідних посадах з огляду на їх «політичну благонадійність». А до цього окупаційна адміністрація ставилась досить прискіпливо. Тому доводилося призначати відповідних працівників на

⁷⁷⁴ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3457. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

⁷⁷⁵ Там само. Арк. 1 зв.

засадах суміщення професій. Так, А. Веселовський працював одночасно на трьох посадах: урядником цивільного стану, окружним нотаріусом (у межах гебітскомісаріату) та начальником адміністративного відділу. У зв'язку з цим 4 листопада 1942 р. керівництво Луцької міської управи звернулося в гебітскомісаріат з пропозицією перекласти обов'язки начальника адміністративного відділу на іншу особу, а А. Веселовському виплачувати вищий розмір заробітної плати⁷⁷⁶. Суміщення посад простежується і в інших регіонах України. Так, колишній голова Житомирського обласного управління О. Яценюк у 1942 р. суміщав посади мирового судді та нотаріуса⁷⁷⁷.

Отже, адміністраціям РКУ та ВЗО довелось відновлювати нотаріальні установи, оскільки без організації їх роботи було неможливо врегулювати соціальні відносини в місцевому соціумі. Фактично нотаріальні установи окупаційного періоду виконували ті ж функції, що і в довоєнні часи. Особливі вимоги були встановлені до самих працівників нотаріальних установ. Вони проходили перевірку на лояльність до німецької окупаційної влади і в жодному разі не могли проводити діяльність, ворожу Німеччині та її інтересам. Але якщо в РКУ процес призначення нотаріусів та здійснення контролю за їх службовою діяльністю проводився місцевою та регіональною німецькою адміністрацією, то у ВЗО ці функції покладалися на керівників органів місцевого управління.

Загалом Друга світова війна, установлений в Україні окупаційний режим негативно вплинули на розвиток нотаріату, зокрема призвели до різкого скорочення кількості вчинюваних нотаріальних дій. Як засвідчує документація органів місцевого управління та нотаріальних контор, основну масу складало засвідчення копій документів, заповітів, договорів оренди, а також різноманітних статутів тощо. Але, незважаючи на це, нотаріальні установи, які працювали як у РКУ, так і у ВЗО, своєю діяльністю певною мірою впорядковували соціальні відносини в місцевому суспільстві.

5.5. Функціонування інституту адвокатури на теренах РКУ та ВЗО

Для забезпечення права на захист, надання правової допомоги під час вирішення справ у судах існує адвокатура. Історичні джерела засвідчують, що паростки адвокатури виникли ще в древніх народів, коли в племенах або між ними виникали суперечки і їх урегулювання потребувало від вождя племені виконання функцій, подібних до правосуддя. Адвокати завжди брали активну участь у громадсько-політичному житті українського суспільства: займалися просвітництвом, створювали фахові та культурно-освітні громадські організа-

⁷⁷⁶ Держархів Волинської обл. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 124.

⁷⁷⁷ Архів СБУ у Житомирській обл. Ф. 6 (ОФ). Спр. 9750. Арк. 15, 15 зв.

ції, надавали вирішального імпульсу економічному життю та, найголовніше, у різні історичні періоди ставали активними учасниками суспільно-політичних перетворень. Період окупації українських територій Третім Райхом не став винятком із цього правила. Створивши видимість правового врегулювання соціальних відносин в окупованому соціумі засобами створення місцевих судових установ, гітлерівці змушені були дозволити роботу адвокатури.

Адвокатура як одна із форм надання правової допомоги місцевому населенню почала відновлюватися фактично з перших місяців німецької окупації. Про це ми можемо судити, зважаючи на зміст тогочасної періодики. Так, у листопаді 1941 р. оргбюро Київської обласної ради адвокатів оголосило про прийом до колегії адвокатів. Особам, які бажали працювати адвокатами, пропонували подати документи, які засвідчували їх освіту та попередню роботу в органах юстиції, а також докладний життєпис. Разом із подачею цих документів необхідно було сплатити 50 крб. «авансом, в рахунок відрахувань адвокатів»⁷⁷⁸.

На жаль, ми не володіємо повною інформацією про конкретну діяльність адвокатів у цей період окупації, але повідомлення в інших періодичних виданнях про відкриття адвокатської практики свідчать про відновлення їх роботи. Звісно, що окупаційна адміністрація не могла дозволити вільну професійну діяльність адвокатів та їх корпоративних об'єднань. Не вистачало й відповідної нормативної бази, на основі застосування якої адвокати могли надавати правову допомогу місцевому населенню.

Ф. Садкевич, колишній вінницький суддя, розповідав про особливості роботи адвокатів у початковий період окупації, наголошуючи на тому, що до міської управи зверталися безробітні адвокати, які не захотіли або не змогли евакуюватися й «нав'язували» їй свою професійну допомогу, аби «заспокоїти» народ. Зі слів Ф. Садкевича, «ці невирішені конфлікти створювали незадоволення німецько-фашистськими окупантами й відображались на роботі «нової влади». Із цієї метою адвокати створили колегію захисників»⁷⁷⁹.

Усе ж у Вінниці за дозволом, відданим міським керівником, професором Севастьяновим, у серпні 1941 р. було створено адвокатську колегію. Але зі створенням РКУ восени 1941 р. її роботу було припинено відповідним рішенням гебітскомісара. Натомість була дозволена приватна адвокатська практика⁷⁸⁰.

Для приватної адвокатської діяльності необхідно було отримати відповідний дозвіл від місцевої влади. Так, П. Руденко розповідав, що працюючи на різних посадах у міській управі він отримав патент на відкриття адвокатської

⁷⁷⁸ Оголошення оргбюро Київської обласної ради адвокатів. *Українське слово*. 1941. 18 листопада. С. 4.

⁷⁷⁹ Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 6 (ОФ). Спр. 13133. Арк. 17.

⁷⁸⁰ Там само. Ф. 7 (ПФ). Спр. 27939. Арк. 19.

контори⁷⁸¹. Одним із напрямів його практичної роботи став збір документів для звільнення радянських військовополонених, українців за національністю⁷⁸².

Однією з форм надання правової допомоги місцевому населенню стали нововідкриті юридичні консультації. Саме їх працівники й надавали відповідні послуги населенню окупованої країни, зокрема здійснювали представництво в судах та інших публічних інстанціях. Здебільшого ці структури створювалися у великих містах. Так, у Харкові в грудні 1941 р. розпочала свою роботу юридична контора. Її завданням, як зазначалося в оголошенні, опублікованому в місцевій газеті, стало забезпечення кваліфікованого юридичного обслуговування населення міста, організацій та товариств⁷⁸³. Подібна установа під назвою «Консультаційне бюро» станом на I квартал 1942 р. працювала й у складі Запорізької міської управи⁷⁸⁴.

Подібні установи працювали увесь період окупації України. Так, у березні 1943 р. при Полтавській міській управі за погодженням із німецьким військовим керівництвом було створено юридичне бюро. При цьому приватна юридична консультація була закрита⁷⁸⁵.

Німецькі окупаційні органи влади здійснювали ретельну перевірку працівників адвокатури. Немало із тих, хто займався адвокатською діяльністю у довоєнний період, були піддані перевірці німецьких спецслужб. Зрозуміло, що частина колишніх радянських адвокатів, які з різних причин і обставин лишилися в окупації, були піддані жорстоким репресіям. Це стосується й колишніх членів партії, тих, хто у свій час проявив себе як «радянський активіст» або ж був євреєм за національністю. Тому частина цих людей втратила право на заняття адвокатською діяльністю, а євреї й право на збереження життя.

Протягом усього періоду окупації за різних умов та в різних регіонах України з'являлись нормативні акти, які регулювали адвокатську діяльність. Здебільшого вони з'являлися з ініціативи органів місцевого управління й потребували відповідного затвердження чи погодження з німецькими владними структурами. У багатьох із них вживалися поняття «адвокат» і «правовий порадник». Щодо цього зазначимо, що вони були тотожними. У цьому ж вигляді їх можна віднайти в діловій документації як органів місцевого управління, так і в німецьких службових установах РКУ. Зміст їх службової діяльності також мав тотожний вираз. Основне їх завдання полягало в наданні різних форм правової допомоги місцевому населенню, зокрема й представництві на судових засіданнях.

⁷⁸¹ Архів СБУ у Запорізькій обл. Ф. О. Спр. 17082. Арк. 13.

⁷⁸² Там само. Арк. 13 зв.

⁷⁸³ Юридична контора. *Нова Україна*. 1941. 21 грудня.

⁷⁸⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-1433. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 34.

⁷⁸⁵ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 54.

Проте в різних генеральних округах РКУ були свої особливості реалізації відповідних нормативних актів райхскомісара, які врегульовували діяльність адвокатів. Зокрема, як зазначено в працях О. Гончаренка, М. Куницького та О. Лисенка, існували вони в гебітскомісаріаті «Житомир» генеральної округи «Волинь та Поділля» РКУ⁷⁸⁶. Так, у листопаді 1942 р. в цьому адміністративному окрузі з'явився дещо несхожий на інші регіони проект відновлення адвокатської діяльності. Місцевим мировим суддею Й. Лобачевським на основі дореволюційних законів щодо осіб, які перебувають при судових установах, було складено положення про адвокатуру, що з'явилося 18 листопада 1942 р. Відповідно до положення адвокати зобов'язувалися перебувати при судових установах для виконання доручень приватних осіб із питань захисту їх інтересів, а також для виконання доручень суду в належних випадках. Адвокатами могли стати особи, які мали документи про юридичну освіту та досвід роботи не менш як два роки.

Адвокатами не могли бути особи: а) молодші аніж 25 років; б) службовці; в) позбавлені прав адвоката за вчинений злочин; г) зняті з посад адвокатів за «кепське поведження»; д) жінки.

Адвокати перебували під наглядом судових установ і зобов'язувалися виконувати прийняті правила розпорядку, а в разі їх порушення підлягали дисциплінарному покаранню. Користувалися вони й правом на адвокатську таємницю.

У кримінальних справах адвокати брали на себе захист або за згодою із підсудними, або ж безпосередньо за призначенням суду. Винагороду за свою працю вони отримували відповідно до встановлених розцінок.

Усі особи, які отримали право на адвокатську діяльність, користувалися відповідним офіційним посвідченням. Про осіб, які отримали право на заняття адвокатською діяльністю, повідомлялося в місцевій пресі.

Положення передбачало, що в разі недостатньої кількості адвокатів судовими установами могли бути допущені повірені (приватні адвокати). Повірені повинні були мати відповідну освіту та «судову практичну підготовку» не менш як три роки. Усі претенденти на звання повірених зобов'язувалися скласти перед судовою установою іспити з матеріального та процесуального права, знання дореволюційного законодавства та основних нормативних актів райхскомісара.

Повірені одержували свідоцтво на право проведення відповідних справ на теренах району строком на один рік та зобов'язувалися сплатити на рахунки міської управи суму розміром 300 крб.⁷⁸⁷

⁷⁸⁶ Гончаренко О., Куницький М., Лисенко О. Система органів місцевого управління на території Райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. Київ, 2014. С. 71, 72.

⁷⁸⁷ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–4.

Основним нормативним актом, який урегулював діяльність адвокатів в РКУ, стало розпорядження райхскомісара від 9 липня 1942 р. На основі цього документа генеральні комісари ухвалювали власні постанови, які врегулювали роботу адвокатів на підконтрольній їм території. Щоправда, швидкість створення цих нормативних актів була дещо затягнутою в часі. Так, генеральний комісар округи «Житомир» прийняв відповідну постанову лише 9 грудня 1942 р., тобто майже через півроку після видання розпорядження райхскомісара.

Досить часто в німецьких нормативних актах адвокати іменувалися як правові порадики⁷⁸⁸. На ці посади могли претендувати особи, які за їх «особистими якостями і політичними настановами», а також науковою або практичною роботою були готові виконувати покладені на них обов'язки. Обов'язковою вимогою, яка висувалася до претендентів, було те, що вони будуть захищати інтереси німецького управління.

Особи, які претендували на одержання посади адвоката, мали звернутися до гебітскомісара, який і ухвалював відповідне рішення. Службовий нагляд за їх діяльністю проводив гебітскомісар.

Правові порадики мали право представляти інтереси своїх клієнтів у місцевих цивільних та кримінальних судах, адміністративних установах. Іншим особам, яким гебітскомісари не надавали відповідних повноважень, не мали право здійснювати відповідні дії щодо захисту «чужих юридичних справ».

У лютому 1943 р. ця постанова була доповнена приписами, якими встановлювався фаховий нагляд за діяльністю правових порадикиків з боку юридичного відділу генерального комісаріату. Остаточне рішення про допуск до відповідної професійної діяльності здійснював керівник правового відділу генерального комісаріату⁷⁸⁹.

Як уже зазначалося, адвокатська діяльність в РКУ була врегульована нормативним актом райхскомісара лише в середині 1942 р. Але все ж це був нормативний акт, який уніфікував діяльність адвокатів на всій підконтрольній окупаційній адміністрації РКУ території. Дещо інша ситуація складалась у ВЗО, адже, як засвідчують оригінальні документи органів місцевого управління, кожна польова комендатура ухвалювала власні нормативні акти з приводу діяльності як адвокатів, так і юридичних консультантів. Їх службова діяльність наближалась до повноважень і функцій адвокатів, а в окремих випадках була тотожною.

⁷⁸⁸ Іваненко А. Принципи діяльності адвокатури на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Україна. Європа. Світ. Історія та сучасність: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Київ, 6–7 грудня 2019 р. Київ, 2019. С. 22–26.

⁷⁸⁹ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1150. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 31 зв.–32.

Основною формою адвокатських корпоративних об'єднань виступали юридичні консультації. Вони підпорядковувалися місцевим управам безпосередньо або через інші структурні підрозділи, здебільшого правові відділи (секції).

Адвокатура у військовій зоні, наприклад у м. Суми, була від самого початку організована в грудні 1941 р., тобто всього лиш через два місяці після окупації. Та вже у вересні 1942 р., як засвідчує ділова документація міської управи, вона була ліквідована⁷⁹⁰. Зазначимо, що з моменту ліквідації й до початку травня 1943 р. будь-яких згадок про існування адвокатури у Сумах не виявлено. Адвокатів було допущено до участі в розгляді спорів правовим відділом лише 11 травня 1943 р.⁷⁹¹

Як уже зазначалося в попередньому підрозділі, в окремих регіонах ВЗО було створено судові комісії. До частини з них було введено посаду адвоката. Так, при Улянівській районній управі, що на Сумщині, було створено судову комісію, до складу якої входив і адвокат. До службових повноважень адвоката було віднесено особистий прийом людей, складання відповідних заяв до судової комісії та представництво на її засіданнях. За всі ці дії стягувалася відповідна плата. В обов'язковому порядку факт оплати послуг адвоката вносився до спеціального журналу. Плата за складання заяви становила 30 крб., касаційної скарги – 50 крб.⁷⁹²

Потреба у відновленні роботи адвокатури все ж існувала. Із часом підходи німецької адміністрації до цього питання були переглянуті. Так, 18 травня 1943 р. відбулась нарада правового відділу Сумської міської управи, на якій присутнім було надано до ознайомлення «Тимчасові правила про адвокатуру». У цьому документі розкривались основні принципи діяльності адвокатури та організованої при правовому відділі юридичної контори⁷⁹³.

Аналіз змісту цього нормативного акту засвідчує, що особи, котрі мали юридичну освіту чи практичний юридичний стаж, могли бути допущені бургомістром до адвокатської діяльності. Для того, аби бути допущеним до адвокатської діяльності, претенденти мали надати заяву начальнику правового відділу для клопотання перед бургомістром про прийом на роботу в адвокатську корпорацію. Після подання заяви скликались загальні збори адвокатів, на яких мали «визнати бажаним допустити» претендента на зайняття відповідної посади до роботи. Згодом завідувач правового відділу надавав бургомістру власне подання із характеристикою службових компетенцій, досвіду, соціаль-

⁷⁹⁰ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1841. Оп. 7. Спр. 1951. Арк. 11.

⁷⁹¹ Там само. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 13.

⁷⁹² Архів СБУ у Сумській обл. Ф. О. Спр. 4685. Арк. 57 зв.

⁷⁹³ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1841. Оп. 7. Спр. 1951. Арк. 1–3; Оп. 2. Спр. 18. Арк. 9, 10.

ного стану та походження претендента. Бургомістр мав у резолюції зазначити власні побажання з цього приводу. При ствердженні бургомістром видавалась постанова правовим відділом про прийняття на роботу. Узагалі до складу адвокатської корпорації входило 4–9 осіб, які мали юридичну освіту⁷⁹⁴.

Адвокати, що були допущені, отримували посвідчення, яке було їх службовим документом. Усі особи, що отримали дозвіл на адвокатську практику, складали адвокатську корпорацію та мали право займатись і приватною практикою «на дому» або відкривати спеціальні окремі чи колективні кабінети⁷⁹⁵.

Адвокати працювали при правовому відділі бургомістрату. Службовці мали якісно складати документи, у зазначений час з'являлись на розгляд справи та на чергування. Контроль за їх роботою покладался на начальника правового відділу, який так само доповідав про усі порушення бургомістру, надаючи при цьому свій висновок. Бургомістр мав право виключити адвоката із корпорації за допущені порушення, зловживання та неетичні вчинки⁷⁹⁶.

Для обслуговування незаможного населення при правовому відділі була відкрита юридична контора, яка обслуговувалась усією адвокатською корпорацією міста в порядку чергування. Дні та години чергування встановлювались начальником правового відділу за погодженням зі старостою адвокатської корпорації. Чергування мало тривати з 8.00 до 15.00. У середині липня 1943 р. чергування в юридичній конторі дещо змінило робочі години – з 7.00 до 16.00. У суботу робочий день мав закінчуватись на годину раніше. Обідня ж перерва щодня тривала 40 хв. (12.00 – 12.40)⁷⁹⁷.

Для обліку осіб, які звертались до юридичної контори, був створений реєстраційний журнал. Порядок прийому клієнтів установлював черговий адвокат самостійно, координуючи свої дії із загальною роботою правового відділу. Але це й складало певні труднощі. Відповідно до доповідної записки завідувача правового відділу Сумської міської управи можна зробити висновок, що адвокати конкурували між собою, замість безкоштовної допомоги «переманювали населення» до своїх приватних кабінетів. А от деякі з них недбало складали документи в юридичній конторі, що заважало нормальній роботі установи⁷⁹⁸.

Власне кажучи, за подібне «переманювання» на одного з адвокатів – О. Петрова, що мав і окрему приватну практику, 30 червня 1943 р. було відкрито дисциплінарне провадження⁷⁹⁹. Слідство проводив консультант пра-

⁷⁹⁴ Там само. Оп. 7. Спр. 1951. Арк. 5, 8, 7, 9, 10–14, 18.

⁷⁹⁵ Там само. Спр. 1951. Арк. 4; Оп. 2. Спр. 17. Арк. 26, 26 зв.

⁷⁹⁶ Там само. Оп. 7. Спр. 1951. Арк. 4.

⁷⁹⁷ Там само. Арк. 6, 7, 9; Оп. 2. Спр. 17. Арк. 28.

⁷⁹⁸ Там само. Оп. 7. Спр. 1951. Арк. 4; Оп. 2. Спр. 17. Арк. 26, 26 зв.

⁷⁹⁹ Там само. Оп. 7. Спр. 1951. Арк. 15.

вового відділу І. Вьюнников⁸⁰⁰. Провина адвоката не була доведена, слідство було побудоване на припущеннях, здогадках та, як було вказано в доповідній записці самого О. Петрова, «інтуїції». Справа була закрита 17 червня 1943 р. за відсутністю доказів⁸⁰¹.

У юридичній конторі особам, за якими було визнано «право бідності», або тим, хто отримував пенсію, надавали безкоштовну юридичну допомогу чи по спеціально визначеній вартості: усна відповідь – від 10 до 50 крб.; складання позовної заяви (не майнового характеру) – від 20 до 50 крб.; складання позовних заяв майнового характеру – 50–100 крб.; складання приватних скарг – від 25 до 75 крб.⁸⁰²

Для нагляду за діяльністю адвокатської корпорації, юридичної контори та представництва адвокатури обирався загальними зборами адвокатів староста. Останній затверджувався завідувачем правового відділу міської управи⁸⁰³.

Отже, адвокатські корпорації у ВЗО працювали в складі правових відділів міських управ. Їх призначення та порядок роботи контролювався керівництвом місцевого органу влади. Водночас кожна особа, яка отримувала право за заняття адвокатською діяльністю, могла мати окрему приватну практику.

Саме тоді у ВЗО існували й регіональні відмінності в ставленні окупаційної влади до створення адвокатури. Так, у Чернігові для забезпечення населення юридичною допомогою шляхом надання консультацій, складання різних видів договорів, статутів тощо при міській управі під загальним наглядом адміністративного відділу управи діяла юридична консультація.

14 листопада 1941 р. за пропозицією завідувача адміністративного відділу було створено «Довідковий стіл», який згодом було реорганізовано в юридичну консультацію⁸⁰⁴. Положення «Про юридичну консультацію при міській управі» було затверджено міською управою 23 березня 1942 р. та підписано завідувачем адміністративного відділу Тепловим⁸⁰⁵. Положення складалось із 6 параграфів та було досить загальним за змістом.

За цим положенням юридична консультація функціонувала на основі повної самоокупності, за рахунок коштів, що надходили за оплату наданої нею допомоги. Решту коштів установа здавала до фінансового відділу міської управи, яка й затверджувала ставки заробітної оплати, а також штат працівників. Юридичну консультацію очолював її завідувач, який приймав відвіду-

⁸⁰⁰ Там само. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 24.

⁸⁰¹ Там само. Оп. 7. Спр. 1980. 8 арк.

⁸⁰² Там само. Спр. 1951. Арк. 8.

⁸⁰³ Там само. Арк. 4.

⁸⁰⁴ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3465. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3.

⁸⁰⁵ Там само. Спр. 3. 10 арк.

вачів, розподіляв роботу поміж консультантами та брав особисту участь у наданні юридичної допомоги. Усі види наданих послуг заносились у загальний реєстр за формою, затвердженою адміністративним відділом⁸⁰⁶.

Навесні 1942 р. у міській управі відбулися зміни. Юридичне бюро як окрема структурна одиниця було ліквідоване, а його інспектори як і консультанти юридичної консультації увійшли до складу адміністративного відділу. Його очолив колишній голова юридичного бюро А. Рева-Мазепа⁸⁰⁷. Згодом юридичну консультацію розмістили в одному службовому приміщенні з адміністративним відділом, де працювали інспектори по скаргах, що давало змогу працівникам обох структур не лише спільно працювати над принциповими питаннями, а й «з'ясовувати їх укупі»⁸⁰⁸.

Після цього реформування було видано нове, доповнене положення «Про юридичну консультацію при міській управі», підписане новим завідувачем адміністративного відділу.

У положенні було змінено декілька пунктів, які принципово реорганізували діяльність юридичної консультації. Новий документ суттєво розширював повноваження юридичної консультації, або довідкового бюро, як було зазначено в деяких параграфах положення. Зокрема її працівники мали право надавати консультації німецькою мовою. Окрім складання різноманітних договорів та статутів, установа могла займатись провадженням справ у судових установах. Юридична консультація мала поточний рахунок у господарському банку. Від оплати послуг окремі заявники могли звільнитись у зв'язку із неплатоспроможністю. Але в цьому випадку потрібна була санкція адміністративного відділу⁸⁰⁹.

У нормативних документах, які регламентували діяльність юридичної консультації, досить чітко окреслювалися фінансові аспекти її роботи. Прибутки установи розподілялись у такому співвідношенні: 20 % зараховувалось до запасного фонду та для господарських витрат, а решта (80 %) йшла на заробітну плату службовців. Кошти для заробітної плати розподілялись між посадовими особами за розрядами, до яких їх було віднесено за освітою, рівнем кваліфікації та юридичним стажем. Зокрема було встановлено три розряди, заробітна плата між якими співвідносилась 1:1,5:2. Щомісячна заробітна плата виплачувалась у межах I розряду (до 1000 крб.), II розряду (до 1500 крб.), III розряду (до 2000 крб.). Решта щомісячних прибутків перераховувалась до запасного фонду⁸¹⁰.

⁸⁰⁶ Там само. Ф. Р-3465. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1.

⁸⁰⁷ Там само. Ф. Р-3001. Оп. 1. Спр. 213. Арк. 3.

⁸⁰⁸ Там само. Ф. Р-3465. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3 зв.

⁸⁰⁹ Там само. Ф. Р-3001. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 3.

⁸¹⁰ Там само. Арк. 1.

За завідування юридичною консультацією окремо була встановлена оплата розміром 150 крб. на місяць. Оплата роботи допоміжного персоналу здійснювалася згідно зі встановленими посадовими окладами. Накопичені фінанси в запасному фонді розподілялися між завідувачем та консультантами кожні півроку⁸¹¹.

За потреби міська управа мала право розпустити юридичну консультацію. Зазначимо, що у випадку припинення діяльності юридична консультація відповідала за свої зобов'язання власним майном, а от міська управа ніякої матеріальної чи фінансової відповідальності не несла⁸¹².

Також у положенні була чітко прописана вартість юридичної допомоги. Наголосимо, що повноваження з надання юридичних послуг були істотно розширені за рахунок функцій ліквідованого юридичного бюро, але потреба в наданні послуг якого залишилась. Юридичній консультації були делеговані такі функції бюро зі збереженням грошових зборів:

- складання письмових скарг – від 10 до 50 крб.;
- складання договорів та статутів – від 25 до 150 крб.;
- складання письмових заяв – від 5 до 10 крб.;
- усні консультації – від 5 до 15 крб. (у юридичному бюро ця послуга була безкоштовна);
- виконання різних видів доручень – від 10 до 30 крб.;
- провадження справ і представництво в суді – від 50 до 300 крб.;
- складання скарг із метою перевірки вироку та представництво під час розгляду справи – від 50 до 200 крб.⁸¹³

Документ мав примітку: «По особливо складних справах та при наявності великої суми спору – сума винагороди за юридичну допомогу може бути встановлена за згодою поза межами такси»⁸¹⁴. Натомість у юридичному бюро були встановлені чіткі суми або відсотки від суми позову⁸¹⁵.

В основному працівники юридичної консультації провадили усне консультування, складали письмові скарги та заяви. До установи звертались із матеріальних питань (надання матеріальної чи натуральної допомоги, повернення власності), установлення певних прав (право на власність), поновлення документів (про народження)⁸¹⁶.

Відповідно до затверджених нормативних актів до первинного складу бюро мали входити завідувач та два консультанти⁸¹⁷. Але до червня 1942 р. у

⁸¹¹ Там само. Арк. 2.

⁸¹² Там само. Арк. 3.

⁸¹³ Там само. Арк. 2; Ф. Р-3465. Оп. 1. Спр. 2. 13 арк.

⁸¹⁴ Там само. Ф. Р-3001. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 2.

⁸¹⁵ Там само. Ф. Р-3465. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 12.

⁸¹⁶ Там само. Спр. 7. 53 арк.; Спр. 4. 90 арк.

⁸¹⁷ Там само. Спр. 9. Арк. 3.

складі консультації працювало дві особи: завідувач і консультант. Потім штат було збільшено. Причиною цього стало те, що юридична консультація мала свою філію при районній управі. Завданням цього структурного підрозділу консультації стало юридичне обслуговування населення Чернігівського району. Для цього на чергування до районної управи було відправлено одного консультанта⁸¹⁸.

Упродовж усього періоду діяльності в юридичній консультації працювало загалом п'ять осіб, які мали вищу юридичну освіту. Першим завідувачем від моменту створення й до 22 липня 1942 р. був М. Макій, потім його замінив В. Щемелинов, який і займав цю посаду надалі. Консультантами в різний час працювали: Є. Лашкар'ов, В. Щемелинов, М. Никифоров, Г. Кошева⁸¹⁹. Питання щодо розширення своїх штатних розписів установа могла вирішувати самостійно, але міська управа мала право відводу будь-кого із нових працівників⁸²⁰.

Заробітна плата консультантів не була сталою. Її розмір за час діяльності юридичної консультації помітно зріс. Станом на січень – лютий 1942 р. у «Відомостях про виплату заробітної плати службовцям юридичної консультації» значилося дві посадові особи в бюро: завідувач та консультант. Відповідно завідувач отримував заробітну плату 650 крб. на місяць, а консультант – 600 крб.⁸²¹ У другій половині березня 1942 р. заробітна плата М. Макія зросла до 700 крб.⁸²² Фактично ж такою заробітна плата завідувача залишалась аж до вересня 1942 р., коли вона була підвищена до 812 крб. і 50 коп. Аналогічного підвищення зазнала й заробітна плата консультантів – до 715 крб.⁸²³ І такою вона залишалась до 23 березня 1943 р., коли завідувач юридичної консультації склав доповідну записку, у якій зазначив: «За новими штатами майже всі службовці міської управи одержують підвищену заробітну плату ... за перше півріччя 1943 р. після виплати зарплати робітникам юрконсультації на рахунку юрконсультації залишилася решта прибутку в сумі 2600 крб. А тому я і прошу цю решту прибутку, як приробіток до основної зарплати (812.50 крб., 715 крб. і 715 крб.), розподілити між працівниками пропорційно зазначеним ставкам»⁸²⁴.

Зазначимо, що розміри заробітної плати як службовцям органів місцевого управління, так і працівникам інших установ регулювалася німецькими нормативними актами. Так, відповідно до «Розпорядження головного штабу німецької армії про розмір і порядок оплати праці робітникам і службовцям окупава-

⁸¹⁸ Там само. Спр. 2. Арк. 3 зв.

⁸¹⁹ Там само. Спр. 3. Арк. 2–10 зв.

⁸²⁰ Там само. Ф. Р-3001. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 3.

⁸²¹ Там само. Ф. Р-3465. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 2, 3.

⁸²² Там само. Арк. 4.

⁸²³ Там само. Арк. 10 зв.; Спр. 9. Арк. 3.

⁸²⁴ Там само. Спр. 11. Арк. 1, 2.

них районів», виданого в лютому 1943 р., встановлювалося 8 розрядів заробітної плати службовців, відповідно до яких службовці з 3, 2 та 1 розрядами отримували заробітну плату, а саме: 750, 1000 та 1200 крб.⁸²⁵ Згідно з «Відомостями про виплату зарплати службовцям юридичної консультації» було виплачено завідувачу 994 крб., а консультантам – по 869 крб. відповідно⁸²⁶.

В установі велась відповідна службова документація. Так, у ній були заведені «Книги для запису відвідувачів», у яких реєстрували дані: дату прийому; прізвище, ім'я та по батькові відвідувача, місце його реєстрації; зміст запитання; зміст відповіді; суму плати за надану юридичну допомогу.

Юридична консультація користувалась досить широким попитом. Щодня відповідну допомогу отримували близько 7–12 осіб. В основному суми внесків складали 3, 5, або 10 крб., іноді доходили до 15–20 крб. Однією із найдорожчих послуг юридичної консультації була реєстрація будинку – 40 крб. Близько 20–25 % юридичних дій виконувались безоплатно⁸²⁷. Щоденно установа перераховувала до фінансового відділу міської управи, а після 23 березня 1942 р. – на власний поточний рахунок у господарському банку, суми від 100 до 250 крб., хоча звичайно траплялися й більші (640 крб. – 15 липня 1943 р.). Проте були й зовсім незначні суми зароблених коштів (50 крб. – 17 листопада 1943 р.). У 1943 р. доходи юридичної консультації суттєво зросли⁸²⁸. Працівники установи пояснили це «прибутками від реєстрації велосипедів по районній управі»⁸²⁹.

Отже, юридична консультація поєднувала в собі функції власне консультації та юридичного бюро. До функцій цієї установи входило усне консультування, складання скарг, договорів та статутів, і за потреби представлення інтересів особи у суді. Юридична консультація існувала на основі самоокупності: кожна юридична дія оплачувалась грошовими коштами, за винятком випадків, коли адміністративний відділ клопотав про безоплатність надання послуг для осіб, які не мали змоги здійснити відповідну оплату. Усі кошти перераховувались на окремий рахунок консультації, і з них виплачувалась заробітна плата працівникам установи. Консультації надавали кваліфіковані працівники, які мали вищу освіту. Загалом юридична консультація користувалась досить широким попитом⁸³⁰.

⁸²⁵ Там само. Ф. Р-3001. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 5, 5 зв.

⁸²⁶ Там само. Ф. Р-3465. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1.

⁸²⁷ Там само. Спр. 4. 90 арк.; Спр. 7. 53 арк.

⁸²⁸ Там само. Спр. 10. Арк. 7.

⁸²⁹ Там само. Спр. 12. Арк. 7 зв.

⁸³⁰ Іваненко А. Функціонування місцевих юридичних установ у зоні відповідальності Військової адміністрації окупованої України (1941–1943 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. Вип. 29. Збірник наукових праць. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. С. 19–26.

Тому маємо певні підстави стверджувати, що одним із засобів установлення правопорядку в окупованих Вермахтом регіонах України стало створення юридичних (правових) відділів при міських та районних управах, а також юридичних консультацій, які надавали правові послуги як населенню, так і органам місцевого управління, сприяючи впорядкуванню соціальних відносин у суспільстві, які продовжували функціонувати після окупації нашої країни.

Необхідно зупинитися й на суто практичних аспектах роботи адвокатів у період окупації України. Основна їх діяльність полягала в наданні різних форм правової допомоги місцевому населенню, особливо представництво та захист їх інтересів у порядку цивільного й кримінального судочинства. Адвокати могли представляти інтереси цивільного населення як перед місцевими, так і німецькими органами влади.

Нам відомі випадки, коли адвокати захищали людей від свавілля окремих місцевих суддів. Так, Б. Бялоскорський, який здійснював функції адвоката в м. Володарка, що на Київщині, уже після відновлення радянської влади дав свідчення про надання допомоги місцевому населенню, яке потерпало від надто суворих вироків, винесених суддею Г. Байдаковим. Адвокат оформляв касаційні скарги і звертався як до старшого судді округи «Біла Церква», так і особисто до гебітскомісара. Касаційні скарги склалися українською та німецькою мовами. Звернення адвоката ще й до гебітскомісара пояснювалось тим, що старший суддя, доповідаючи йому про суть справи, часто її спотворював, фактично захищаючи рішення підлеглих йому колег.

У результаті звернень до гебітскомісара адвокату часто вдавалося допомогти засудженим людям і навіть зменшити строк тюремного ув'язнення або взагалі звільнити їх від кримінального покарання. Ці дії не сподобалися місцевому судді, і він звернувся за допомогою до німецької жандармерії. Працівники цієї установи погрожували адвокату висилкою із Володарки. Але оскільки адвокат пояснював жандармам, що гебітскомісар погоджувався з його аргументами, викладеними в касаційних скаргах, то його таки залишили в спокої. Він і надалі, незважаючи на протидію суддів, продовжував надавати місцевому населенню правову допомогу⁸³¹.

Адвокати мали право захищати інтереси своїх клієнтів і в німецькому суді. Їх захист вівся через перекладача⁸³². Так, колишній адвокат О. Гармашев свідчив, що кожного місяця розглядав 10–12 справ, захист яких проводив у суді⁸³³. Він часто відвідував адміністрацію гебітскомісаріату, подаючи через

⁸³¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 56319. Арк. 29, 30.

⁸³² Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 7 (ПФ). Спр. 27939. Арк. 24.

⁸³³ Там само.

перекладача ті чи інші скарги та заяви своїх клієнтів. Але для особистої зустрічі гебітскомісар ніколи його не допускав⁸³⁴.

Водночас особам, які намагалися допомогти людям, які постраждали від свавілля окремих суддів, загрожувала реальна небезпека. Так, Г. Кругляченко, який допомагав засудженим переглянути вироки одного із суддів Білої Церкви, уже після війни свідчив про те, що міський суддя І. Толстопятов та старший суддя В. Краєвич пропонували йому припинити ці дії, оскільки вони «підривали авторитет суду». У разі ж відмови старший суддя погрожував сфабрикувати проти нього кримінальну справу і передати її до «гестапо»⁸³⁵.

А. Сандаровський, який певний час працював адвокатом у примирній комісії під час допиту розповідав, що зумів виправдати п'ятьох громадян, які здійснили крадіжку солі. З його слів, слідство по цій справі провадилося місцевою поліцією. Вердикт слідчих цього правоохоронного органу був суворим. Вони пропонували застосувати до крадіїв смертну кару. Але адвокат таки зумів їх виправдати. У результаті деяких із них звільнили від покарання⁸³⁶.

Відомі й інші випадки досить успішного судового захисту адвокатами інтересів людей. Так у період перебування Вінниці під управлінням військової адміністрації у листопаді 1941 р. троє місцевих мешканців С. Маслов, А. Тумко та В. Трененко здійснили пограбування кофейні, яка належала місцевому єврею Сироті. Фельдкомендатурою був проведений їх арешт та заочне засудження. Усі вони одержали різні строки ув'язнення – від 3 до 6 місяців. Зазначимо, що це було доволі м'яке покарання, адже за аналогічні дії в інших регіонах України застосовувалась смертна кара.

На прохання обвинувачених адвокат О. Гармашев звернувся до керівництва фельдкомендатури із запитом передати справу на перегляд до місцевого суду. Після одержання відповідного дозволу місцевою кримінальною поліцією було проведено слідство, матеріали якого передали до суду. У результаті судового засідання особи, які вже відбували покарання за рішенням фельдкомендатури, були все ж виправдані.

Адвокатом було застосовано досить цікаву аргументацію, яка й стала підставою для успішного завершення справи. О. Гармашев стверджував, що його підзахисні не грабували майно євреїв, а допомагали «заарештовувати жидів, виконуючи накази німецької влади». Відразу після цього його підзахисні із-під варті були звільнені.

Але доля самого адвоката з поверненням радянської влади виявилась незавидною, адже слідчий заявив, що він виправдовував дії людей, які за-

⁸³⁴ Там само. Арк. 32.

⁸³⁵ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 56878. Арк. 30 зв.

⁸³⁶ Архів СБУ у Сумській обл. Ф. О. Спр. 3789. Арк. 12 зв.

ймалися зрадництвом, зокрема видачею євреїв органам гестапо. Зазначимо, що радянський слідчий використав оригінальні документи кримінальної справи від 16 грудня 1941 р. № 48, виявленої в архіві колишнього мирового суду. Цілком очевидно, що це й стало підставою для його арешту радянськими службами⁸³⁷. У своїх доказах О. Гармашев намагався звернути увагу суддів на те, що викликані свідки були учасниками кампанії розкуркулення селян або ж комуністами. А тому їх свідчення він пропонував визнати неправдивими⁸³⁸.

Водночас цей адвокат таки намагався допомогти людям. Так, Р. Шраєр у 1946 р. під час провадження щодо нього слідчих дій розповідала, що як єврейка за національністю вона намагалася віднайти шляхи для отримання документів про те, що її чоловік начебто був українцем. Із цим проханням вона звернулася до О. Гармашева і все про себе розповіла. Адвокат не видав жінку німецьким властям, порадив їй покинути це «даремне заняття» і замість цього перейти в румунську зону окупації. Це й врятувало життя не лише їй, а й дітям⁸³⁹.

Звісно, що життєва окупаційна реальність була такою, що немало хто із адвокатів намагався нажитися на людському горі, використати надані можливості у власних інтересах. Уже по війні частину адвокатів було обвинувачено в тому, що вони брали зі своїх клієнтів так звані «хабарі». Так, колишній адвокат П. Наконечний, як з'ясувало радянське слідство, отримував хабарі від своїх клієнтів. Це підтвердилося й показами свідків. При цьому він стягував із людей продукти харчування та кошти, а от на судові засідання навіть не з'являвся⁸⁴⁰.

Колишній суддя Ф. Садкевич розповідав, що адвокати були зацікавлені в хабарах. Із його слів, до одного з адвокатів звернулася жінка, чоловік якої був заарештований «гестапо». Ніхто не бажав братися за цю справу, а він за 1000 крб. написав їй заяву⁸⁴¹.

Отже, у період гітлерівської окупації на теренах РКУ та ВЗО було відновлено повністю підконтрольну німецькій адміністрації роботу адвокатури. Організаційно-правові заходи німецької влади в цій сфері функціонування суспільного життя не були системними та послідовними. Створені за дозволами військової влади установи адвокатури були скасовані з передачею відповідних територій у відання цивільної адміністрації РКУ. Остання ж спромо-

⁸³⁷ Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 7 (ПФ). Спр. 27939. Арк. 25, 26, 28, 30.

⁸³⁸ Там само. Арк. 53.

⁸³⁹ Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 7 (ПФ). Спр. 27939. Арк. 42.

⁸⁴⁰ Архів СБУ у Сумській обл. Ф. О. Спр. 4685. Арк. 26, 28.

⁸⁴¹ Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 6 (ОФ). Спр. 13133. Арк. 18, 18 зв.

глася уніфікувати власні підходи до питання відновлення роботи адвокатури лише в середині 1942 р. Неодноразових змін відповідне питання зазнавало й у ВЗО, синхронізуючись разом із трансформацією судових установ. Основними організаційними формами професійних об'єднань стали адвокатські колегії та юридичні консультації. Для приватної адвокатської діяльності необхідно було одержати патент.

Незважаючи на неузгодженість нормативно-правового забезпечення функціонування інституту адвокатури, правова допомога місцевому населенню все ж надавалась. В окремих випадках вона була досить дієвою. Занадто суворі вироки місцевих судів та висновки слідчих органів таки були відмінені. Адвокати представляли інтереси людей у процесі цивільного та кримінального судочинства, допомагали оформити певні документи та здійснювати правочини, зверталися з відповідними заявами й зверненнями до місцевих та німецьких органів влади.

РОЗДІЛ 6. КРИМІНАЛЬНЕ ТА ЦИВІЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО В РКУ ТА ВЗО: АНАЛІЗ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ПРАКТИКИ

6.1. Організація цивільного й кримінального процесу в РКУ та ВЗО

Цивільне судочинство – це врегульований нормами цивільного процесуального права порядок провадження в цивільних справах, який визначається системою взаємопов'язаних цивільних процесуальних прав та обов'язків і цивільних процесуальних дій, які вони реалізують їх суб'єктами – судом і учасниками процесу. Основним завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Звичайно, що в сучасному вигляді цивільне судочинство нашої держави існувало не завжди. Воно розвивалось, видозмінювалось, і цей процес не завершився досі. Період окупації німецькими військами території України не був винятком. Незважаючи на важкі реалії воєнного лихоліття, життя тривало: люди розлучались, ділили майно, отримували спадщину і т.д., усі ці процеси достатньо часто як сьогодні, так і 80 років тому вирішував суд.

З окупацією України вся попередня радянська судова система була зруйнована, тому потрібно було будувати нову. У результаті нормативної правотворчості окупаційної адміністрації на теренах РКУ було створено «дуальну» судову систему: німецьких судів (суди, які вирішували справи, у разі якщо одна зі сторін була «арійського» походження або позовна вартість була вища 5000 крб.) та українських цивільних судів (судів шліхтерів) (вирішували дрібні цивільні справи місцевого населення, де позовна вартість була нижча 5000 крб.).

Постанова райхскомісара від 15 березня 1942 р. врегульовувала створення та відповідну роботу цивільних судів двох типів – німецького та місцевого. Німецьким судам були підсудні цивільні та кримінальні справи, включаючи й справи з питань праці, якщо один із учасників суду не був громадянином колишніх Польщі та СРСР. Отже, суб'єктами судового процесу могли бути винятково громадяни Німеччини, притримані до них особи, а також громадяни інших держав. Цьому суду передавалися й інші судові справи, якщо їх підсудність обґрунтовувалась спеціальною постановою⁸⁴².

Суб'єктами цивільного процесу в німецьких судах могли бути й місцеві мешканці, але ця умова діяла тоді, коли їх спір стосувався подружнього

⁸⁴² Держархів Полтавської обл. Ф. Р-8676. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 26.

стану, установлення походження особи від законного шлюбу, права на землю або в разі перевищення суми позову в 5000 крб. Інші судові справи місцевого населення мали розглядатися судами шліхтерів. Окремою статтею постанови райхскомісара передбачалося виведення з-під юрисдикції німецьких та місцевих судів єврейського населення. Для цієї категорії місцевого населення встановлювався виключно адміністративний розгляд справ.

Цивільні справи представників місцевого населення, визнані підсудними німецькому суду і не передані на розгляд шліхтерам, вирішувалися на підставі законодавства Німеччини «з урахуванням місцевих умов». Німецькі закони застосовувалися й у випадку, якщо суд міг використати колишні норми радянського права. Самі ж судові справи проводилися за принципами судочинства, встановленого в Німеччині.

Постанова передбачала, що в суді міг бути присутній адвокат. Але в разі необхідності до участі в судовому процесі допускався представник як позивача, так і відповідача. Ними могли бути винятково громадяни Німеччини та німці за національністю, які відповідали «своєму призначенню».

Постанови суду могли бути оскаржені тільки перед касаційною установою, якою визначався Німецький вищий суд столиці РКУ – у місті Рівне. Але оскарження судового рішення могло бути виключно у випадку, якщо це ним безпосередньо передбачалося. Касаційну скаргу можна було подавати через суд першої інстанції. Касаційна скарга мала містити: зазначення оскаржуваного рішення; пояснення, у якому обсязі оскаржується рішення й про які його зміни клопочеться сторона; точне зазначення причин оскарження та нові факти доказів, які сторона судового процесу мала в своєму розпорядженні для обґрунтування скарги.

Позов подавався або безпосередньо до суду або ж через структури гебітс-штадт комісаріатів. Оформлювався він тільки в письмовій формі із зазначенням сторін спору і їх законних представників, предмету спору та підстави обґрунтування порушеного позову, формулюванням доказів, якими сторона бажала підтвердити або спростувати свою вимогу, визначення ціни предмету спору.

Як видно зі змісту нормативного акта, німецькі суди тісно співпрацювали з апаратом шліхтерів. У своїй практичній діяльності німецький суд мав право використовувати апарат шліхтерів для вручення сторонам усякого роду судових документів, а також у кожній стадії судового процесу користуватися як їх особистим сприянням, так і допомогою судових виконавців.

У судових процесах, які провадили ліхтери, мав діяти принцип місцевої підсудності. Він передбачав, що справи були підсудні тому ліхтеру, у районі

діяльності якого тимчасово або постійно проживав відповідач. Але шліхтер мав взяти до уваги невідповідність місцевої підсудності лише в тому випадку, якщо відповідач протестував щодо цього не пізніше як під час подання першого заперечення проти позову.

Судовий процес, який провадили ліхтери, міг проходити в трьох формах: усній, спрощеній та письмовій.

Якщо сторони процесу з'являлися до шліхтера в день проведення суду й надавали усні пояснення, то він мав право розглянути це питання і прийняти відповідне рішення.

При спрощеному судовому процесі шліхтер заносив зміст позову до протоколу, призначав час проведення засідання, у разі необхідності викликав позивача, відповідача, свідків та експертів. Під час розгляду справи сторони процесу мали надавати усні пояснення.

Судовий процес у письмовій формі фактично означав заочний процес, коли сторони спору надавали письмові пояснення, а суддя вважав, що не було потреби з'ясувати обставини справи шляхом усних пояснень. Для подачі сторонами спору письмових пояснень суддя надавав певний час.

Нормативний акт передбачав і можливість заочного розгляду справи. Ця форма проведення судового процесу застосовувалась тоді, коли при необхідності проведення усного розгляду справи не з'являлася одна із сторін спору або ж для проведення письмового розгляду не надсилались відповідні пояснення. У цьому випадку справа розглядалась на основі тих документів, які надавалися позивачем.

При усному розгляді справи складався протокол. У ньому зазначалися істотні деталі розгляду справи, порушені клопотання, зміст допитів свідків та експертів, винесене рішення й можлива мирова угода. Протокол судового засідання підписував шліхтер.

Особливістю цивільного процесу в шліхтерів було те, що вони зобов'язувалися максимально схилити сторони спору до укладення мирової угоди. Така угода, складена в присутності шліхтера, підлягала виконанню нарівні із судовим рішенням.

У кожному випадку шліхтери приймали рішення, яке складалося й обґрунтовувалося у письмовій формі. Письмове обґрунтування було не обов'язковим, якщо обидві сторони від такого відмовлялися.

Рішення шліхтерів могло бути оскаржене шляхом подачі відповідної скарги до касаційної камери. Зі свого боку касаційна камера проводила засідання за тим же зразком, що й суд першої інстанції, ухвалюючи відповідне рішення, яке оскарженню вже не підлягало. Максимальний часовий термін для подачі

касаційної камери становив один місяць. Після прийняття рішення касаційна камера зобов'язувалася видати позивачу відповідний документ.

Нормативний акт, який урегульовував діяльність шліхтерів, передбачав примусове виконання його рішень. Такому виконанню підлягали рішення шліхтерів, які набули законної сили, або постанови про попереднє виконання, виконавчі листи, запротокольовані судові угоди й належні до виконання рішення німецького суду, які передавалися виконавцві разом із завіреним перекладом оригіналу.

Судовий виконавець провадив примусове виконання, про яке видавав боржникові документ і розписку в одержанні від нього належного. Виконавець наділявся правом проведення обшуку в приміщенні відповідача, а також відкриття його помешкання. У разі порушень він мав право застосувати силу й з цією метою викликати місцеву поліцію. Про кожну виконавчу дію він складав відповідний протокол. Водночас виконавець, вилучаючи майно чи частину заробітної плати відповідача, мав залишити йому «потрібні засоби для скромного існування». Припинити примусове виконання міг і шліхтер, якщо виявляв, що дії щодо боржника є занадто суворими або суперечили «здоровому глузду».

Якщо примусове виконання стосувалося нерухомого майна на суму понад 10000 крб. і зачіпало майнові інтереси німецьких громадян та осіб німецької національності, то в цьому випадку відповідні дії провадив німецький суд. Він вирішував питання і в тому випадку, коли для виконання судового рішення необхідно було арештувати боржника або накласти на нього грошовий штраф.

Як і в будь-якій державно-правовій системі, розгляд цивільних судових позовів не мав характеру безоплатних дій з боку уповноважених судових органів. Така ж практика була запроваджена і в окупованій Україні. Шліхтери за свої дії стягували мито. За тогочасними встановленими правилами воно становило від 5 до 10 % від суми позову, але не менш як 5 крб. Окрім того, дозволялося за кожну сторінку оформленого позову стягувати канцелярські витрати розміром в 1 крб. Відповідні кошти стягувалися з позивача. Сплата їх здійснювалася до початку судового розгляду цивільної справи. Водночас суддя, зважаючи на матеріальний стан позивача, мав право зменшити розмір судового збору цілком або частково. При укладенні мирової угоди сума збору зменшувалася до 5 крб. Розмір мита за примусове виконання встановлював судовий виконавець. Ці платежі надходили на рахунки органу, до якого були зараховані шліхтери. Зазвичай це були органи місцевого управління – міські та районні управи РКУ. Останні ж зі свого боку зобов'язувалися надавати місцевим цивільним судам приміщення, виплачувати заробітну плату тощо⁸⁴³.

⁸⁴³ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-8676. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 1–25.

Суто технічно кожну цивільну справу незалежно від її змісту заводили з відповідного розпорядження шліхтера. На обкладинці зазначали номер справи, назву камери шліхтера, прізвище, ім'я та по батькові сторін, предмет спору, дати початку та закінчення справи. На зворотному ж аркуші зазначалося прізвище, ім'я та по батькові всіх осіб, яких мали викликати на судове засідання⁸⁴⁴.

Під час заведення справи остання записувалась до настільного реєстру та абетки. Усі папери справи підшивались у порядку надходження⁸⁴⁵.

Одночасно із заведенням справи з позивачів у цивільних справах стягувались мито та судові збори, виписувались повістки для кожного з учасників судового засідання та складались інші потрібні документи. Якщо справа розглядалась без виклику сторін, то замість повістки мали виписати повідомлення відповідачу про його право протягом певного часу надати письмові пояснення чи заперечення проти позовних вимог⁸⁴⁶. Про одержання грошей видавалась квитанція та робились відмітки на позовних заявах або протоколах судових засідань. Для прикладу, у справах про розлучення судовий збір складав близько 150 крб.⁸⁴⁷ Усі грошові внески здавались у день їх одержання до шліхтера, який передавав їх не рідше ніж раз у 3 місяці в установу, до якої він був зарахований⁸⁴⁸.

У протоколі судового засідання зазначались такі дані: місце й час засідання, прізвище шліхтера, прізвища сторін, свідків та експертів, назва справи, усі дії сторін у порядку, у якому вони відбувались, окремі ухвали шліхтера, зміст показів та пояснень сторін, свідків, зміст усного висновку експертів і все те, що за необхідності забажали зазначити сторони й шліхтер.⁸⁴⁹

За результатами судового засідання суд виносив рішення, де було зазначено ухвалу та пояснення до неї⁸⁵⁰.

Цивільні справи, по яких було подано касаційну скаргу, надсилались до касаційної камери на другий день після надходження скарги, де і давалось остаточне рішення. У разі, якщо скаргу не було подано в зазначений у протоколі засідання термін (про що касаційна камера надсилала відповідне повідомлення), рішення підлягало виконанню⁸⁵¹. За вимогою відповідної сторони видавалось свідоцтво про набуття рішенням законної сили. У справах, де рішення підлягало примусовому виконанню, на ім'я відповідної сторони видавався під розписку виконавчий документ, який передавався судовому виконавцю для

⁸⁴⁴ Там само. Ф. Р-2358. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1 зв.

⁸⁴⁵ Там само.

⁸⁴⁶ Там само.

⁸⁴⁷ Там само. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 7. 10 арк.

⁸⁴⁸ Там само. Ф. Р-2358. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2.

⁸⁴⁹ Там само. Арк. 2 зв.

⁸⁵⁰ Там само. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 7.

⁸⁵¹ Там само. Спр. 47. Арк. 8.

реалізації. Два вищезазначені документи (свідоцтво і виконавчий лист) мали бути підписані шліхтером і секретарем⁸⁵².

Судові справи, у яких рішення набули законної сили і були направлені до виконання, вважались закінченими, про що робилась відмітка, зазначалась кількість аркушів у справі та підписувалась секретарем⁸⁵³. Вони зберігались у спеціальній шафі, ключ від якої мав лише секретар.

Статистичний поточний облік руху судових справ вів секретар камери, про що не пізніше 5-го числа кожного місяця звітувався касаційній камері. Даний звіт підписували секретар і шліхтер⁸⁵⁴. Власну ревізію проводив і шліхтер не менш одного разу на місяць. Про наслідки ревізії складався акт, копії якого направлялись до касаційної камери при штадткомісаріаті⁸⁵⁵. Окремо про роботу касаційної камери та судів шліхтерів мали подаватись двомісячні звіти кожного першого, третього, п'ятого, сьомого, дев'ятого та одинадцятого місяця через гебітскомісара до правового відділу генерального округу Київ⁸⁵⁶.

У щомісячних звітах мали зазначати: кількість справ, що залишились, кількість справ, що надійшли протягом місяця за підсудністю (про розлучення, про виселення з квартир та квартплату, про встановлення часу народження чи смерті, про виключення з опису майна, про право спадщини, про розділ майна та повернення майна, позовних), скільки справ розглянуто за місяць, скільки закінчених справ (вирішено, зупинено, припинено за згодою сторін, відмова від позову), залишилось незакінчених справ⁸⁵⁷.

Згідно «Інструкції про діловодство в камерах шліхтерів м. Києва» все діловодство велось українською мовою секретарем камери. Робити будь-які підчистки було заборонено. Якщо була виявлена помилка, то потрібно було закреслити непотрібне і зверху зробити потрібний напис. Нагляд за всім діловодством камери здійснював сам шліхтер.

У камері велись такі книги:

1. Настільний реєстр цивільних справ: відмічався рух справи, тобто дати: коли справу призначено до розгляду, коли її було відкладено, коли та як справу вирішено, коли справи надіслано до касаційної камери, коли справу повернуто, коли справу переведено до архіву і т.д., коротко викладена суть справи та її вирішення⁸⁵⁸.

⁸⁵² Там само. Ф. Р-2358. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2 зв.

⁸⁵³ Там само.

⁸⁵⁴ Там само. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 2. 14 арк.

⁸⁵⁵ Там само. Ф. Р-2358. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3.

⁸⁵⁶ Там само. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 42.

⁸⁵⁷ Там само. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 4-4 зв.

⁸⁵⁸ Там само. Ф. Р-2358. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1 зв.; Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 3. 98 арк.

2. Абетка цивільних справ: записувалось прізвище, ім'я та по батькові позивача та відповідача.

3. Журнал судових засідань: записувались усі справи, що призначені до розгляду на денне засідання, а після кожного засідання робилась відмітка про наслідки справи. За 3 дні, але не пізніше наступного дня судового засідання, у відповідності до журналу складався список справ до розгляду, який вивішувався на дверях залу судових засідань⁸⁵⁹.

4. Книга обліку надходжень судових зборів: зазначались дата внесення суми, від кого та по якій справі було надходження, сума та підпис про одержання квитанції⁸⁶⁰.

5. Розносна книга для пакетів і листування⁸⁶¹.

При надходженні листа секретар відмічав дату надходження на листі та не пізніше другого дня був зобов'язаний доповісти про надходження шліхтеру⁸⁶².

Отже, у результаті нормативної правотворчості окупаційної адміністрації РКУ місцеві цивільні суди, створені навесні 1942 р., розв'язували досить широке коло цивільних спорів і мали стати ефективним засобом збереження спокою та дотримання правопорядку з боку населення. У такий спосіб окупаційна адміністрація РКУ створювала видимість «спокою» та усталеного правопорядку в місцевому соціумі⁸⁶³.

Аналогічні заходи у сфері цивільних прав та інтересів місцевого населення проводилось і у ВЗО. Так, 21 лютого 1942 р. контрольна комісія при польовій комендатурі № 194 видала «Временные правила о производстве расследования дел о мелких преступлениях и судебного разбирательства уголовных и гражданских дел».

Даний документ складався з трьох частин: процесуальної, кримінальної та цивільної.

Цивільна частина була більш спрямована на врегулювання процесу розгляду цивільних справ. У ній не був представлений перелік видів справ, які мали право вирішувати українські суди. Лише було зазначено, що суд мав право вирішувати спори як між фізичними особами, так і установами на будь-яку суму.

Розгляд справ розпочинався з письмової заяви зацікавленої сторони.

На судовому засіданні сторони могли вести справу особисто або через представника (адвокат чи юрисконсульт установи). Представництво завірвалось у формі усної заяви в суді чи окремії домовленості.

⁸⁵⁹ Там само. Спр. 9. 20 арк.; Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 8. 10 арк.

⁸⁶⁰ Там само. Ф. Р-2358. Оп. 1. Спр. 7. 12 арк.

⁸⁶¹ Там само. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 5. 93 арк.; Спр. 9. 6 арк.; Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 12. 4 арк.

⁸⁶² Там само. Ф. Р-2358. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

⁸⁶³ Іваненко А. Особливості здійснення цивільного процесу в Райхскомісаріаті «Україна»: аналіз судової практики (1941–1944 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород: вид-во УжНУ «Говерла», 2019. Вип. 2 (41), С. 20–32.

З кожної заяви стягувався судовий збір у розмірі:

1. За позовами до 200 крб. – 5 крб.
2. За позовами від 200 до 500 крб. – 15 крб.
3. Більше 500 крб. – 2 % від суми позову.

У окремих випадках суд міг розстрочити сплату мита чи звільнити зовсім сторони від сплати, що окремо оформлювалось резолюцією судді. Витрати на мито, виклик свідків чи інших осіб накладались на особу, яка «програла» в судовому спорі. Причому винагорода для свідків була встановлена у 10 крб.

За вимогою сторони суд міг накласти арешт на майно відповідача до судового розгляду. Розгляд справ виконується публічно й неявка сторони без поважних причин не може бути перешкодою для розгляду справи.

Повідомлення про дату судового засідання учасники отримували через кур'єра суду чи місцеві органи влади.

Сам розгляд судової справи складався з роз'яснень сторін чи їх представників, пред'явленні та перевірка доказів, що заносилось коротко до протоколу судового засідання, до якого кожна зі сторін могла подати свої зауваження протягом 3 днів після засідання, які суддя мав прийняти чи відхилити, але до справи долучити був зобов'язаний.

Рішення суду викладалось у письмовій формі й мало складатись із дати й часу засідання, найменування сторін, змісту спору та суті його вирішення. Воно підписувалось усім складом суду та публічно оголошувалось із роз'ясненням порядку оскарження.

Оскаржити рішення можна було в касаційному порядку обер-бургомістру протягом п'яти днів із дня винесення рішення. Обер-бургомістр мав право затвердити рішення повністю, внести в нього свої правки чи передати до суду першої інстанції для повторного розгляду, але з власними зауваженнями. При оскарженні виплачувалось окреме мито вартістю 50 % від суми першочергово сплаченого мита. Рішення обер-бургомістра не підлягало оскарженню.

Виконувалось рішення поліцейськими управліннями чи органами сільської влади за виконавчим листом, що видавався судом після виходу терміну на оскарження, а після оскарження – після затвердження вищою інстанцією⁸⁶⁴.

Судові видатки по цивільних справах до 500 крб. були незмінні: з кожної первісної зустрічної заяви ціною до 200 крб. – 5 крб., від 200 до 500 крб. – 10 крб., а от далі за актом 1941 р., якщо позовна вартість була від 500 крб. – 2 % від позовної ціни. А вже в 1942 р. відбулись зміни: якщо позовна вартість коливалась від 500 до 1000 крб. – 3 %, за будь-який позов дорожчий 1000 крб., то сторона мала сплатити 4 %. Касаційні витрати були незмінні – 50 % від

⁸⁶⁴ Архів СБУ у Чернігівській обл. Ф. ОФ. Спр. 12961. 128 арк.

першочергового збору⁸⁶⁵. Аналогічно більшою вартість стала й за позовні заяви без ціни: якщо 10 крб. єдина ціна в початковому акті, то в другому вже розписано розподілення: позовні заяви без ціни – 20 крб.; при позовах про розлучення – 50 крб.; при позовах про виселення – 30 крб.; при переддоговірних спорах – 100 крб.⁸⁶⁶ Від мита суддя міг звільнити за бідністю.

У першому документі протягом судового розгляду суд міг стягувати лише мито і 1 крб. за кожну виписану повістку до суду. Але вже в наступному стягувалась сума фактично за кожну процесуальну дію, окрім повісток: копії рішень, постанов і виконавчих листів – 5 крб.; заяви до судового виконавця – 5 крб.; доручення судовому виконавцю повісток – 5 крб.; накладання арешту судовим виконавцем на майно – 0,5 % від вартості майна; опис майна – 0,5 % від вартості майна; продаж із торгів майна – 0,5 % від вартості майна.

Термін позовної давності збільшився від 3 до 5 років. Рішення мало бути подане до виконання протягом одного року, в іншому випадку воно не підлягало виконанню⁸⁶⁷.

Фактично постановою Сумської міської управи про доповнення та зміни Тимчасових правил про підсудність і порядок розгляду судових справ на території Сум та Сумської області у 1942 р. розширювала юрисдикцію судів та призводила до суттєвого подорожчання самого процесу для сторін.

Отже, німецькій адміністрації як у РКУ, так і у ВЗО довелося застосовувати судові форми й засоби врегулювання як соціальних відносин, так і дотримання населенням правомірної поведінки. Звісно, що німецька адміністрація широко застосовувала позасудові, репресивно-каральні заходи впливу на поведінку місцевого населення, намагаючись примусити його працювати на забезпечення мети й завдань окупаційної політики. Але за таких умов певну роль у цьому процесі відігравали суто судові засоби впливу на правомірну поведінку місцевого соціуму.

Окупаційними адміністраціями РКУ та ВЗО було проведено заходи й щодо організації кримінального судочинства. Зазначимо, що судова система була достатньо різна в РКУ та у ВЗО. На території РКУ діяли окремі суди для цивільних справ (суди шліхтерів) і для кримінальних справ (суди шефенів), іноді, за браком кваліфікованих кадрів, створювали єдину камеру шефена-шліхтера. На території ВЗО діяла «звичайна» система обласних, районних та міських судів,

⁸⁶⁵ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1841. Оп. 4. Спр. 353. Арк. 10; Архів СБ України у Сумській обл. Ф. О. Спр. 3895. Арк. 3.

⁸⁶⁶ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1841. Оп. 4. Спр. 353. Арк. 10–10 зв.; Архів СБ України у Сумській обл. Ф. О. Спр. 3895. Арк. 3.

⁸⁶⁷ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1841. Оп. 4. Спр. 353. Арк. 10 зв.; Архів СБ України у Сумській обл. Ф. О. Спр. 3895. Арк. 3.

які розглядали як цивільні, так і кримінальні справи. У невеликих містах чи селищах існували мирові суди. Мирові суди у ВЗО, на відміну від РКУ, функціонували комплексно й вирішували як кримінальні, так і цивільні справи.

Нормативно-правові акти, які регулювали вищеназвані судові системи, відомі також були різні. На території РКУ діяла Постанова райхскомісара «Про покарання невеликих злочинів і порушень в межах Райхскомісаріату України» від 8 травня 1942 р., яка фактично в межах санкцій була витягом з Німецького кримінального кодексу, який діяв на той момент. У даній постанові були вказані права та обов'язки шефенів та перераховані статті німецького Кримінального кодексу, у межах яких вони мали право працювати⁸⁶⁸.

Кримінальне провадження відкривалося місцевими суддями на основі приватного й публічного порядку. У першому випадку до суду з відповідними заявами зверталися особи, які були потерпілими від певних незаконних дій, вчинених по відношенню до них особисто. Також до суду надходили вказівки від гебітскомісаріату або вищого за службовим статусом судді. Це був так званий публічний порядок відкриття кримінального провадження. Колишній суддя Володарського району Г. Байдаков свідчив, що він отримував службові вказівки про відкриття кримінальних справ безпосередньо від гебітскомісара округи «Біла Церква», а також від «окружного судді» (обершліхтера)⁸⁶⁹.

У гебітскомісаріаті «Біла Церква» існував порядок початку кримінального провадження. Так, у випадку виявлення певних злочинних дій зацікавлені в розслідуванні справи з питанням зверталися до місцевої поліції, а та так само до німецької жандармерії. Процедура дізнання проводили працівники жандармерії, які направляли відповідні матеріали гебітскомісару. Установа гебітскомісара після вивчення цих матеріалів через обершліхтера направляла їх місцевому судді, який і розглядав цю справу. У випадку, якщо позивач не погоджувався із судовим вироком, він міг звернутися до органу, який провадив дізнання. Для в'яснення суті незгоди німецька жандармерія викликала до себе позивача та суддю, який провадив цю справу⁸⁷⁰.

На території ВЗО не було єдиного нормативно-правового акта, який би регулював діяльність судової системи та накладення покарань. Для прикладу, на території Чернігівської області діяли так звані «Тимчасові судові правила», на території Сумщини були введені «Тимчасові правила про підсудність і порядок розгляду судових справ». Причому, аналізуючи судово-слідчі справи й статті нормативних актів, за якими накладались покарання, ми зробили висновок, що всі три вищеназвані документи різного змісту: порядок статей

⁸⁶⁸ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-8676. Оп. 2. Спр. 5.

⁸⁶⁹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 56319. Арк. 16 зв.

⁸⁷⁰ Там само. Арк. 18, 18 зв.

різний, санкції різні за одні й ті ж злочини, навіть обсяг повноважень у судів різний. Для прикладу, за Постановою, яка діяла на території РКУ, фактично для винесення рішення шефенам надавалось лише два види злочинів проти життя – аборт та будь-які дії, які могли його стосуватись (спонування до нього, розповсюдження реклами і т.д.) та вбивство з необережності⁸⁷¹.

У ВЗО компетенція судів була суттєво розширена. Відповідно до постанови Сумської міської управи від 10 грудня 1941 р. «Про організацію тимчасових судів та затвердження тимчасових правил про підсудність і порядок розгляду судових справ на території м. Суми» міські та обласні суди мали право розглядати: злочини проти життя та вбивство батьків дітьми, убивство, убивство з пограбуванням, убивство матір'ю своєї дитини під час пологів або незадовго після них, необережне вбивство та перевищення меж необхідної оборони⁸⁷². Із часом у результаті нормотворчості міської управи з'явилися уточнюючі нормативні акти. Так, 30 квітня 1942 р. було видано постанову Сумської міської управи «Про доповнення та зміни тимчасових правил про підсудність і порядок розгляду судових справ на території м. Сум та Сумської області». Ця постанова доповнювала та дещо видозмінювала попередню. Але якщо кримінальні норми були суттєво змінені як у кількості злочинів, що розглядалися, так і в санкціях за них, то процесуально норми між собою майже не різнилися. Касаційний суд було замінено на обласний, при якому було створено «камеру предання суду», яка діяла як касаційна інстанція. З 1942 р. в судовому процесі почав брати участь прокурор, який міг видавати санкції на арешт, вилучати потрібні справи з міліції до свого переведення, розглядав скарги на дії слідчого та підтримував обвинувачення в суді.

Проведення слідства було обов'язковим у справах, де передбачалось позбавлення волі, у всіх інших дізнання провадилося поліцією. Закінчені дізнанням справи із затвердженням обвинувального висновку передаються до суду безпосередньо начальником міліції протягом трьох днів.

Скарги на органи дізнання подавались на ім'я слідчого протягом трьох днів, а скарги на дії слідчого – протягом 5 днів до обласного суду (згодом і до прокурора).

Обвинувачення на суді підтримував слідчий у справі (згодом прокурор). Свідки та експерти, що давали свідчення на судовому засіданні, давали підписку про правдивість показів.

Арешт міг бути проведений тільки з санкції судді або слідчого (згодом і прокурора). Виконання вироків зі стягнення штрафів та усіх ухвал у цивільних справах покладається на судових виконавців, у кримінальних справах – на міліцію⁸⁷³.

⁸⁷¹ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-8676. Оп. 2. Спр. 4. 111 арк.; Спр. 5.

⁸⁷² Держархів Сумської обл. Ф. Р-1841. Оп. 4. Спр. 353. Арк. 8 зв.

⁸⁷³ Там само. Арк. 10 зв.–11; Архів СБУ у Сумській обл. Ф. О. Спр. 3895. Арк. 3.

Загалом, аналізуючи два вищенаведених документи, можна побачити, що сам процес регулювався достатньо мало, у документах висвітлені лише окремі пункти, тобто сам судовий процес та проведення досудового слідства, оформлення відповідних документів даними актами не регулювався взагалі.

21 лютого 1942 р. контрольна комісія при польовій комендатурі № 194 видали Тимчасові правила про провадження розслідування справ про незначні злочини та судового розгляду кримінальних і цивільних справ⁸⁷⁴. Найбільшою за обсягами була саме процесуальна частина. У ній достатньо ретельно, наскільки це було можливо за існуючих життєвих обставин, регулювався увесь процес – від подання заяви позивача до виконання вироків і рішень.

Приводом для порушення справи були заяви фізичних осіб або установ, а також їх посадових осіб. При цьому органи дізнання, слідства чи суду були зобов'язані приймати усі заяви без винятків про вже скоєні правопорушення або які готувалися. Наступними умовами порушення кримінальної справи були явка з повинною, пропозиції і вказівки місцевої або німецької влади, органів дізнання, слідства й суду.

Приводом для порушення кримінальної справи могли бути й анонімні заяви. Щоправда, вони порушувалися лише після ретельної попередньої перевірки.

Позовні заяви приймалися у письмовій та усній формі. В останньому випадку посадова особа, яка приймала заяву, заносила ці дані у відповідний протокол, який підписувався заявником.

Справа підлягала припиненню або не могла бути порушена взагалі через смерть обвинуваченого, за відсутності складу злочину, у зв'язку із примиренням сторін. Останній випадок передбачав лише нанесення людині легких тілесних ушкоджень або особистих образ.

Провадження дізнання не могло продовжуватись більш аніж 15 діб. За цей час мали бути досліджені всі можливі об'єктивні обставини справи як зі сторони обвинувачення, так і позивача. У справах приватного обвинувачення дізнання проводилось лише за рекомендацією суду⁸⁷⁵.

Протягом провадження процедури дізнання допитувались свідки, експерти та перекладачі, котрі попереджались про відповідальність за неправдиві свідчення. Також проводились огляди місця злочину, вивчалися докази, сліди злочину. За наявності спеціально виданого для цього ордеру проводились обшуки. За результатами проведених обшуків складались відповідні протоколи. Після того як на основі зібраних доказів була припущена винність особи, органом дізнання виносилась постанова про притягнення винного до відпо-

⁸⁷⁴ Архів СБУ у Чернігівській обл. Ф. ОФ. Спр. 12961. 128 арк.

⁸⁷⁵ Архів СБУ у Чернігівській обл. Ф. ОФ. Спр. 12961. Арк. 90. (конверт)

відальності. Лише після застосування всіх цих процедур проводився допит обвинуваченого. За результатами цих дій органи дізнання могли обрати один із запобіжних заходів: підписку про невийїзд; взяття винного на поруки; призначення застави; утримання під вартою⁸⁷⁶.

Після завершення процедури дізнання обвинуваченого ознайомлювали з одержаними матеріалами. Про це також складався протокол із зазначенням можливих доповнень матеріалів обвинуваченим, який міг подати клопотання про доповнення справи. У цьому випадку органи дізнання мали надати аргументоване рішення. Також обвинувачений мав право в триденний термін оскаржити рішення органів дізнання. Після закінчення справи складався обвинувальний висновок із викладенням усіх обставин, копія якого надавалась обвинуваченому. Саме тоді справа направлялась до суду.

Розгляд кримінальної справи міг бути припинений органами дізнання або судом за малозначністю діяння та відсутністю шкідливих наслідків. Суд після отримання кримінальної справи міг відправити її на дорозслідування.

Кримінальні справи розглядались судом публічно, на відкритих засіданнях у складі судді, двох засідателів та секретаря⁸⁷⁷.

Судове засідання розпочиналось із визначення явки осіб, які були викликані у справі та можливості слухання справи у визначеному складі.

Слухання починалось з інформування свідків про можливу відповідальність за дачу неправдивих свідчень. Після цього свідки мусили залишити зал засідань суду, суддя доповідав обвинувальний висновок та переходив до допитів обвинуваченого, свідків та адвоката, якщо він брав участь у засіданні.

Обвинувачений мав право на останнє слово. Для підготовки вироку суд переходив у нарадчу кімнату, де, окрім судді й засідателів, ніхто не міг бути присутній. Усі судові дії заносились до протоколу засідання. Оголошений вирок обвинувачений або його адвокат могли оскаржити в триденний термін. Незважаючи на підтримання або відхилення оскарження, суддя був зобов'язаний долучити скаргу до справи⁸⁷⁸.

Вирок суду виносився у письмовій формі іменем обер-бургмістра, із зазначенням дати й місця слухання справи, особистих даних обвинуваченого, сутності обвинувачення та призначеного кримінального покарання. Вирок підписувався всім складом суду, а протокол судового засідання лише суддею та секретарем. Після цього вирок оголошувався публічно. Суддя мав зазначи-

⁸⁷⁶ Там само.

⁸⁷⁷ Архів СБУ у Чернігівській обл. Ф. ОФ. Спр. 12961. Арк. 90. (конверт) Временные правила о производстве расследования дел о мелких преступлениях и судебного разбирательства уголовных и гражданских дел. С. 6.

⁸⁷⁸ Архів СБУ у Чернігівській обл. Ф. ОФ. Спр. 12961. Арк. 90. (конверт) Временные правила о производстве расследования дел о мелких преступлениях и судебного разбирательства уголовных и гражданских дел. С. 7.

ти про можливість оскаржити вирок у п'ятиденний термін із дня його винесення в касаційному порядку обер-бургомістру. Постанови обер-бургомістра оскарженню не підлягали. У разі необхідності виконання судових вироків провадилось через місцеву поліційну установу. Нагляд за судовою системою та обер-бургомістром проводив відділ польової комендатури⁸⁷⁹.

Загалом видів кримінальних справ, які мали право розглядати українські суди, була достатньо невелика кількість. Найпоширенішими серед них були такі: крадіжка, наклеп або образа, нанесення тілесних ушкоджень невеликої тяжкості (побої). На території Чернігівщини досить розповсюдженим злочинном була крадіжка лісу⁸⁸⁰.

Слідство тривало близько місяця від подачі заяви до судового засідання. Але відомі випадки, коли справу було закрито через 11 днів після відкриття⁸⁸¹. Звичайно, що й зміст самих кримінальних справ відрізнявся в залежності від кваліфікації злочину та й від власне складу суду, який її розглядав. Окрім того, зміст кримінальної справи залежав від структури правоохоронної та судової системи. Інколи в кримінальних справах фігурують лише поліція або слідчий. Вони, провівши попереднє розслідування, передавали матеріали справи на остаточний розгляд і винесення вироку до суду. Саме так був організований кримінальний процес у Полтаві. Але в деяких містах система була трьохрівнева. У Сумах початковий етап розслідування провадила поліція, яка передавала з певними висновками справу до судового слідчого. Цей службовець доводив розслідування до логічного завершення, підписував обвинувальний висновок та передавав справу до суду.

Кожна справа мала розпочинатись із заяви або скарги потерпілого. Звичайно, що могли бути й випадки, коли справа починалась зі звернення поліції про наявність об'єкта чи предмета злочину, наприклад виявленого тіла загиблої людини. Але виключно на підставі заяви потерпілого розпочиналося кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення. Також про скоєння правопорушення могли повідомляти службові особи, наприклад сільський староста села, які склали відповідний акт з повідомленням про виявлення злочину чи іншого правопорушення⁸⁸².

Заява подавалась на ім'я того слідчого, який згодом розглядав справу, або ж начальника поліції району чи міста. У документі вказувались претензії до тієї чи іншої особи або наслідки факту вчинення правопорушення⁸⁸³.

⁸⁷⁹ Там само. С. 8–9.

⁸⁸⁰ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 7; Спр. 72. Арк. 2–3 зв.; Спр. 76. Арк. 2–2 зв.

⁸⁸¹ Там само. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 1–4.

⁸⁸² Держархів Сумської обл. Ф. Р-2209. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 1.

⁸⁸³ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2655. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1; Спр. 8. Арк. 1; Ф. Р-2358. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 3; Держархів Сумської обл. Ф. Р-1902. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 4; Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 2; Спр. 10. Арк. 1; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 3–3 зв.

У заведеній кримінальній справі міг бути присутнім протокол затримання обвинуваченого. Але здебільшого, якщо й відбувалось затримання, привід або доставляння (наприклад для допиту чи арешту до судового засідання), скоріш за все процедура не протоколювалась.

Зазначимо, що затримання підозрюваного – це тимчасовий, короткочасний запобіжний захід, що застосовується з метою забезпечення дієвості кримінального провадження, припинення кримінально протиправного діяння, попередження уникнення особою слідства або суду, запобігання фальсифікації особою доказів та з метою запобігання іншим спробам завадити здійсненню кримінального провадження⁸⁸⁴.

Затримання могло бути проведене співробітниками органів поліції. Вони мали право здійснити ці дії, якщо особа на їх погляд виглядала підозрілою або під час виконання нею протиправних дій. Такі протоколи або акти складалися безпосередньо на місці затримання чи вже в приміщенні поліції⁸⁸⁵.

В усіх судових справах міститься протокол допиту обвинуваченого. Виходимо із того, що допит – це врегульована процесуальним законодавством слідча й судова дія, під час якої свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений або підсудний дають показання, які фіксуються в протоколі допиту або в протоколі судового засідання⁸⁸⁶.

Протоколи допитів при всій їх суб'єктивності є цінним біографічним джерелом. З них ми можемо дізнатися та докладніше встановити факти з життя підозрюваних (обвинувачених), свідків чи потерпілих, дані про ті чи інші історичні події та процеси, простежити перебіг слідства, методи дізнання, скласти уявлення про соціально-моральну атмосферу в суспільстві тощо.

Зазвичай у кожній справі підшивалось по одному «комплекту» протоколів допиту, тобто кожного учасника справи допитували лише один раз⁸⁸⁷. Звісно, що траплялися випадки, коли в'ясування сутності кримінальної справи потребувало декількох допитів одних і тих же суб'єктів провадження⁸⁸⁸.

В основному протоколи допиту оформлялись на спеціальних, надрукованих друкарським способом бланках, які потрібно було заповнювати відповідями допитуваного або відомостями про нього. Бланки протоколів допиту були російськомовними, але в них дублювалась німецька мова⁸⁸⁹. Відомі й украї-

⁸⁸⁴ Кримінальне процесуальне право України : [навчальний посібник] / За редакцією професорів В.Г. Гончаренка та В.А. Колесника. Київ: Юстиніан, 2014. 576 с.

⁸⁸⁵ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1902. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 5.

⁸⁸⁶ Як працювати із документами ЧК-КГБ: архівно-слідчі справи/ URL: <http://deconstruction.cdv.org.ua/2018/45/> (дата звернення: 9.03.2019).

⁸⁸⁷ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2358. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 6, 8, 10, 15.

⁸⁸⁸ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1902. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 8–12 зв., 15–18 зв., 21–27 зв., 33–34 зв.

⁸⁸⁹ Там само. Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 4–5 зв.

номовні бланки⁸⁹⁰. Також фіксуються випадки, коли протоколи оформлялись власноруч, без відповідного друкованого бланку⁸⁹¹.

У протоколі зазначалась роль допитуваної особи в справі (свідок, підозрюваний, потерпілий), дата допиту та особа слідчого, який проводив допит. Наприкінці протоколу допиту зазначалась фраза «із моїх слів записано вірно, в чому і розписуюсь» та підкріплювалась підписом допитуваної особи.

Протоколи допиту зазвичай розпочинались з анкети допитуваної особи. Це важливий біографічний документ, який містив основні біографічні дані про особу: її особисті дані, місце народження та проживання, дату народження, сімейний стан, освіту, соціальний статус, службу в армії та службу при радянській владі, професію та місце роботи, членство в партії, національність, наявність судимості та ін.⁸⁹²

Слідчий мав право провести одночасний допит двох та більше осіб для з'ясування розбіжностей у їхніх свідченнях (очна ставка). Дана процедура включала в себе запитання, у яких були спірні відповіді⁸⁹³.

У багатьох справах містяться й протоколи обшуку. Обшук – слідча дія, яка проводиться з метою виявлення та фіксації відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення, відшукування знаряддя кримінального правопорушення або майна, яке було здобуте в результаті його вчинення, а також установлення місцезнаходження розшукуваних осіб.

В основному обшук проводився при скоєнні майнових злочинів (крадіжка), коли необхідно було відшукати речові докази правопорушення. Обшук проводився на підставі ордеру, виданого начальником місцевої поліції⁸⁹⁴. При обшуку обов'язково мали бути присутні поняті (свідки) або направлені на здійснення цієї процедури виконавці.

У протоколі вказувалась дата обшуку; звання та прізвище особи, яка його провадила; адресу місця обшуку та особу, за місцем проживання (роботи) якої проводився обшук; прізвища понять; перелік вилученого майна; підписи всіх учасників слідчої дії; наявність скарг на процедуру проведення обшуку⁸⁹⁵.

На прикладі кримінальних справ Понорницького мирового суду можна побачити, що за потреби обшук міг проводитись не лише слідчим, а й у складі місцевих мешканців, направлених місцевою владою. В акті, складеному після обшуку, містилися підписи п'ятерох присутніх, у тому числі сільського

⁸⁹⁰ Там само. Спр. 4. Арк. 4–4 зв.

⁸⁹¹ Держархів Сумської обл. Ф. Р-2209. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 2; Спр. 40. Арк. 1.

⁸⁹² Держархів Сумської обл. Ф. Р-1902. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 8–12 зв., 15–18 зв., 21–27 зв., 33–34 зв.

⁸⁹³ Там само. Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 11–11 зв.

⁸⁹⁴ Там само. Ф. Р-1902. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 3.

⁸⁹⁵ Там само. Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 3–3 зв.

старости та бригадира колгоспу. Зазначимо, що обшук провадився у зв'язку з виявленою крадіжкою майна громадського господарства. У ньому ж було зазначено відомості про майно, що підлягало вилученню⁸⁹⁶.

Тогочасний кримінальний процес передбачав оформлення протоколу опису вилученого майна в підозрюваного. У протоколі обшуку вказувалась особа, яка проводила обшук, підстава для обшуку, особа, у котрої проводився обшук, адреса її проживання та особи понятих⁸⁹⁷.

Під час проведення обшуку також проводився й опис поцупленого майна. На це майно на період слідства накладався арешт. Згодом речі, які були вилучені в підозрюваного, надавались на опізнання свідку чи постраждалому⁸⁹⁸. Заарештоване майно згідно судового вироку передавалось позивачу⁸⁹⁹.

Під час проведення попереднього слідства ще до винесення обвинувального висновку вкрадену річ могли повернути законному власнику. У цьому випадку до матеріалів кримінальної справи додавалась відповідна розписка⁹⁰⁰.

Така група документів судових матеріалів, як уточнюючі документи, довідки, виписки, запити в інші органи влади, сприяє підвищенню інформаційного потенціалу архівно-слідчої справи і тим самим збільшує їхню цінність як історичного джерела. Указані документи виходять за рамки слідчого процесу, окрім того, вони різноманітні за своїм змістом.

Серед них акти з висновками експертних комісій щодо виконання службових обов'язків обвинуваченими, довідки сільських управ, довідки про рік народження⁹⁰¹. До уточнюючих документів можна було віднести й виписки з газет про розшук зниклого предмета⁹⁰². Також це могли бути автобіографії, службові характеристики, послужні списки тощо⁹⁰³. У справах про безвідповідальне ставлення до службових обов'язків могли бути присутні довідки про відрядження, доповідні службові записки⁹⁰⁴.

У деяких справах присутні заяви родичів та сусідів про передачу обвинуваченого їм на поруки⁹⁰⁵. Рішення про це мав прийняти суддя. В іншому ж випадку він перебував у статусі заарештованого. Зазвичай місцем його утримання під вартою визначалася місцева поліція. Для осіб,

⁸⁹⁶ Держархів Ченігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 3–3 зв.

⁸⁹⁷ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1902. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 6–7 зв.

⁸⁹⁸ Там само. Арк. 29–29 зв.

⁸⁹⁹ Там само. Арк. 56, 58.

⁹⁰⁰ Там само. Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1; Спр. 2. Арк. 6–7; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 8.

⁹⁰¹ Держархів Сумської обл. Ф. Р-2209. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 5.

⁹⁰² Там само. Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

⁹⁰³ Держархів Сумської обл. Ф. Р-2209. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 3.

⁹⁰⁴ Там само. Спр. 53. Арк. 12, 14, 16–16 зв.

⁹⁰⁵ Там само. Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 8.

які знаходились під вартою, суд міг просити (за бажанням сторін) надати побачення з кимось із родичів⁹⁰⁶.

Для визначення розміру заподіяної матеріальної шкоди слідчий мав право подати відповідний запит до потерпілої організації. У результаті складався акт про перевірку матеріального стану організації та надавались відомості про заподіяну шкоду⁹⁰⁷.

Окремою категорією додаткових документів у справі можна виділити мирові угоди, які сторони підписували власноруч про відсутність претензій один до одного та прохали припинити провадження у справі⁹⁰⁸.

У справах про крадіжку деревини складався протокол про незаконну вирубку лісу. У ньому вказувалась кількість незаконно вирубані деревини, ділянка, де це було зроблено, прізвище затриманої особи, підписи осіб, що брали участь у затриманні та описі⁹⁰⁹.

У судових кримінальних справах про нанесення тілесних ушкоджень у разі необхідності складався акт про стан здоров'я потерпілого, а для встановлення ступеня тяжкості нанесених пошкоджень зазначався й діагноз. Це могла бути довідка з лікарні, оформлена відразу після скоєння злочину та надання необхідної допомоги потерпілому. Інколи за фактом відкриття кримінального провадження суд вимагав провести судово-медичну експертизу⁹¹⁰. При розслідуванні справи про вбивство додавався акт огляду трупа вбитого з висновком про причину смерті⁹¹¹.

Окупаційна адміністрація встановлювала жорсткий контроль за незаконним забоем домашньої худоби. У разі вчинення цього правопорушення наставала кримінальна відповідальність. Особи, які вчиняли ці правопорушення, намагалися пояснити свої дії захворюваннями тварин. Тому за потреби установою ветеринарної медицини складались відповідні довідки, які стверджували або, навпаки, заперечували захворювання тварини⁹¹².

Кримінальний процес передбачав оформлення постанови про обрання запобіжного заходу у вигляді арешту або підписки про невиїзд. Арешт у кримінальному процесі – запобіжний захід, який полягав у взятті під варту підозрюваного, обвинуваченого або підсудного з метою запобігання можли-

⁹⁰⁶ Там само. Арк. 30, 31.

⁹⁰⁷ Там само. Спр. 2. Арк. 14, 15, 16.

⁹⁰⁸ Держархів Сумської обл. Ф. Р-2209. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 4; Спр. 23. Арк. 13.

⁹⁰⁹ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 7; Спр. 72. Арк. 2–3 зв.; Спр. 76. Арк. 2–2 зв.

⁹¹⁰ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр. 65. Арк. 3; Ф. Р-2209. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 2; Спр. 28. Арк. 1, 3; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 3–4; Спр. 46. Арк. 3.; Спр. 47. Арк. 3–4; Спр. 104. Арк. 2.

⁹¹¹ Держархів Сумської обл. Ф. Р-2209. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 2–2 зв.; Спр. 46. Арк. 1–1 зв.

⁹¹² Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 5.

вому ухиленню їх від слідства й суду, перешкоджанні встановлення істини в справі або зайнятті злочинною діяльністю, а також забезпечення виконання вироку⁹¹³. Підписка про невийзд полягала у відібранні у підозрюваного або обвинуваченого письмового зобов'язання не відлучатися з місця постійного проживання або з місця тимчасового знаходження без дозволу слідчого.

Постанова про обрання запобіжного заходу оформлялася на основі інформації про особу підозрюваного, яку зібрали органи досудового слідства. Основою для подібної дії могли бути покази свідків та потерпілих, обшук приміщення, де проживав підозрюваний, а також інших слідчих дій.

Як правило, у разі обрання запобіжного заходу частіше всього встановлювалася підписка про невийзд протягом усього терміну слідства⁹¹⁴. Але були випадки, коли слідчий вважав за потрібне, «беручи на увагу важкість скоєного злочину та, що не було підстав гадати, що вони не ухияляться у цій справі від слідства і суду», обирати запобіжним засобом утримання підозрюваного у вчиненні злочину під вартою⁹¹⁵. У деяких судах, як-от Понорницькому мировому суді, обрання запобіжних заходів було одним із пунктів обвинувального висновку слідчого⁹¹⁶. У цьому ж суді сільським старостою було подано власну поруку на предмет звільнення громадянина з-під варти. Староста поручався в тому, що обвинувачений «не зникне» до набуття судовим вироком законної сили. В іншому випадку сільський староста зобов'язувався нести за нього кримінальну відповідальність⁹¹⁷.

Для участі в судовому засіданні осіб, що знаходились під вартою, суд надсилав листа до поліції з проханням доставити арештованого у відповідний час і за вказаною адресою⁹¹⁸.

Коли кримінальна справа на попередній стадії розгляду вважалася закінченою, то в цьому випадку виносилася постанова про оголошення обвинувачення та про закінчення попереднього слідства. У постанові вказувалася дата та зазначалось, що судовий слідчий пред'явив обвинуваченим матеріали попереднього слідства. До постанови додавався обвинувальний висновок – процесуальний документ, у якому слідчий підводив підсумки попереднього розслідування в справі, обґрунтовував висновок про скоєння злочину конкретною особою і про достатність доказів для розгляду справи в суді⁹¹⁹.

⁹¹³ Як працювати із документами ЧК-КГБ: архівно-слідчі справи. URL: <http://deconstruction.cdvr.org.ua/2018/45/> (дата звернення: 9.03.2019).

⁹¹⁴ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1902. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 3; Спр. 4. Арк. 39.

⁹¹⁵ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 11; Спр. 2. Арк. 30.

⁹¹⁶ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 58, 4 зв.

⁹¹⁷ Там само. Арк. 12.

⁹¹⁸ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 32.

⁹¹⁹ Там само. Ф. Р-1902. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 43.

В обвинувальних висновках указувались статті нормативних актів, на основі яких кваліфікувався злочин, підводились підсумки. У разі необхідності в обвинувальних висновках наводились результати процесуальних дій, зокрема допитів та обшуків⁹²⁰. Додатково зазначався список осіб, що мали бути викликані до суду та засвідчувався факт наявності речових доказів⁹²¹. Загалом в обвинувальному висновку підводились підсумки попереднього слідства⁹²².

Після оголошення обвинувального висновку особам, які знаходились під вартою, надсилалось повідомлення з копіями висновку та надавалась можливість протягом трьох днів просити призначити сторону захисту. Обвинувачені могли самостійно обрати адвоката або ж просити суд про його призначення⁹²³.

Після закінчення попереднього слідства відбувалась передача справи на розгляд суду, про що окремо складався відповідний акт (постанова)⁹²⁴.

Процес розгляду справ судами характеризувався наявністю чотирьох обов'язкових документів: виклик (повістка), квитанції про сплату зборів, протоколи судового засідання і, як наслідок, вирок.

Кожен учасник кримінального процесу, незалежно від ролі (потерпілий, свідок, обвинувачений), отримував повістки про виклик до суду. У цьому документі вказувалось прізвище особи, яку викликають, дата проведення судового засідання та виділялось місце для підпису особою, яка мала з'явитись⁹²⁵.

У деяких судах, наприклад у Комишнянському районному суді, видавались колективні повістки про виклик до суду, у яких зазначались усі особи, які брали участь у засіданні⁹²⁶. А от мировий суд Понорниці направляв колективні повістки до старости села, у якому проживали особи, що брали участь у справі. Сільський староста мав повідомити їх усіх, отримати підтверджуючий підпис та повернути документ до суду⁹²⁷.

Окремим пунктом у повістках указувалась відповідальність за неявку до суду. У разі, якщо особа не могла з'явитись на судові засідання, вона мала надати письмове пояснення до зазначеної дати судового засідання та подати заяву про перенесення судового засідання або можливість розгляду справи за її відсутності⁹²⁸. Якщо ж особа не з'являлась на судові засідання без поваж-

⁹²⁰ Там само. Арк. 43–45, 51–53, 55–57; Ф. Р-1902. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 13; Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 21–21 зв., 23, 25, 26–26 зв.; Держархів Сумської обл. Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 22; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 2, 9–9 зв.

⁹²¹ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 26 зв.; Спр. 2. Арк. 37.

⁹²² Там само. Ф. Р-2227. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 16 – 16 зв.

⁹²³ Там само. Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 27; Спр. 2. Арк. 39.

⁹²⁴ Там само. Ф. Р-1902. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2; Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1.

⁹²⁵ Там само. Ф. Р-1902. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 15–18.

⁹²⁶ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2655. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 3.

⁹²⁷ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 7; Спр. 34. Арк. 1–1 зв.

⁹²⁸ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 18.

них причин, накладався штраф, про що видавався виконавчий лист⁹²⁹. Суд міг диференціювати розмір штрафів залежно від ролі особи на процесі (обвинувачений, свідок чи потерпілий)⁹³⁰.

У разі, якщо позивачем виступала установа або організація, особі, яка представляла їх інтереси, видавалась довіреність. Так само й адвокату, який представляв інтереси обвинуваченого в суді, видавалась довіреність⁹³¹.

Протокол судового засідання вівся секретарем та підписувався головою судового засідання із зазначенням у ньому прізвищ інших судових засідателів. Мирний суддя міг одноосібно розглядати справу⁹³². Протягом судового засідання зазначались усі свідчення сторін і свідків справи, надавались докази та виносився вирок⁹³³. Якщо справа розглядалась у мировому суді ВЗО, то виносилась постанова.

Протокол судового засідання міг включати в себе перекваліфікацію злочину з однієї статті нормативно-правового акта на іншу⁹³⁴.

У вирокі чи постанові суду підводились підсумки справи. У ньому змістився аналіз матеріалів попереднього слідства та самого судового засідання. Також у документі зазначався винний у скоєнні злочину, міра покарання за вчинене правопорушення та можливість його оскарження. Вирок підписувався головуючим та суддями. У залежності від кожного окремо взятого суду та його територіальної приналежності рішення виносились: іменем німецько-українських властей (Комишанський районний суд, нинішня Полтавська область)⁹³⁵; постановою Райхскомісара України (камера шефена-шліхтера Полтавського району)⁹³⁶; ім'ям Українського народу (Сумський міський суд другої дільниці, м. Суми)⁹³⁷; ім'ям обер-бургомістра (мировий суд Понорницького району)⁹³⁸.

Суд мав право виносити не лише вирокі, а й на основі матеріалів попереднього слідства закрити справу за відсутністю складу злочину⁹³⁹. У разі, якщо сторони дійшли мирової згоди, суд міг припинити розгляд справи⁹⁴⁰.

⁹²⁹ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 11–11 зв.

⁹³⁰ Держархів Сумської обл. Ф. Р-2209. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 2.

⁹³¹ Там само. Спр. 53. Арк. 17–18.

⁹³² Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 5.

⁹³³ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1902. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 9–9 зв.; Спр. 5. Арк. 19; Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2358. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 21–21 зв.; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 3.

⁹³⁴ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 8.

⁹³⁵ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2655. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 6–6 зв.; Спр. 8. Арк. 7–7 зв.

⁹³⁶ Там само. Ф. Р-2358. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 22–22 зв.

⁹³⁷ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1902. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 10–10 зв.; Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 44; Спр. 4. Арк. 29; Спр. 5. Арк. 25–25 зв.

⁹³⁸ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 11–11 зв., 13–13 зв.

⁹³⁹ Держархів Сумської обл. Ф. Р-2209. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 7; Спр. 39. Арк. 10.

⁹⁴⁰ Там само. Ф. Р-2209. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 3; Спр. 8. Арк. 14; Спр. 28. Арк. 5; Спр. 45. Арк. 3; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 1–6; Спр. 45. Арк. 6.

Також одним із варіантів судового рішення була передача справи до німецького карального органу, так званого «гестапо»⁹⁴¹. У разі, якщо суд вважав, що доказів зібраних попереднім слідством недостатньо, він відправляв матеріали справи на додаткове розслідування з умовою майбутнього її розгляду в судовому порядку⁹⁴². Суд не завжди погоджувався з обвинувальними висновками, оформленими попереднім слідством⁹⁴³.

Усі рішення судів у кримінальних справах у ВЗО підлягали затвердженню військовою комендатурою⁹⁴⁴. А от на теренах РКУ судові вироки підлягали затвердженню гебітскомісаром. У разі виявлення процесуальних норм, зокрема відсутності в матеріалах кримінальної справи допитів свідків, гебітскомісар, який мав затверджувати вироки, міг не погодитися з рішенням і відправити його на повторний розгляд⁹⁴⁵.

Нормативними актами передбачалася можливість оскарження судових рішень. Про можливість даної процесуальної дії зазначалось у судових вироках⁹⁴⁶. Касаційна інстанція мала ухвалити відповідне рішення: змінювати вирок суду чи надати йому законної сили⁹⁴⁷.

В окремих випадках суд або інші уповноважені структурні підрозділи місцевих управ також могли відмінити чи змінити оголошений вирок. Так, групу чоловіків було засуджено за ст. 266 – «зловживання у розпорядженні чужим майном». Ініціатора цього злочину А. Штандера було засуджено до тримісячного ув'язнення. Але суд переніс виконання свого ж вироку на пізніший термін, оскільки до нього звернулася із заявою дружина засудженого чоловіка. У цій заяві вона просила відкласти відбуття покарання через початок польових робіт та її неспроможність самостійно виконати ці роботи з двома малими дітьми. Суд переніс початок терміну ув'язнення з 25 липня на 15 вересня. А вже в жовтні того ж року начальник правничого відділу Рівненської замінив А. Штандеру міру покарання на штраф розміром у 1000 крб. Згодом покарання було замінено всім обвинуваченим. Вони мали сплатити штрафи розміром 500 крб. замість призначених раніше примусових робіт⁹⁴⁸.

На основі обвинувального вироку видавався виконавчий лист, який передавався судовому виконавцю. У ньому вказувалась особа винного, злочин, за

⁹⁴¹ Держархів Сумської обл. Ф. Р-2209. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 5–5 зв.

⁹⁴² Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 1.

⁹⁴³ Там само. Спр. 30. 5 арк.

⁹⁴⁴ Там само. Спр. 53. Арк. 11.

⁹⁴⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-59. Оп. 1. Спр. 1. 54 арк.

⁹⁴⁶ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 18–18 зв.; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 11; Спр. 53. Арк. 13 зв.–15 зв.

⁹⁴⁷ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 19.

⁹⁴⁸ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-59. Оп. 1. Спр. 159. 25 арк.

який його засуджено, та статті «нормативного акту, на основі яких установлювалась міра покарання. Виконавчий лист видавався після проведення всіх процесуальних дій, коли рішення набувало законної сили. Окрім того, суд зобов'язував органи місцевої влади та поліцію надавати допомогу судовому виконавцю при виконанні ним службових завдань⁹⁴⁹.

Розглянувши кримінальні справи декількох судів РКУ та ВЗО, можна проаналізувати їх склад. Склад справ міських та районних судів обох окупаційних зон різнився між собою в залежності від виду злочину (образ, крадіжка, побої). Типова судова справа складалась із:

1. Матеріалів попереднього слідства:
 - 1.1. Заяви потерпілого.
 - 1.2. Протоколів допиту кожного учасника справи.
 - 1.3. Обвинувального висновку попереднього слідства.
2. Матеріалів судового розгляду:
 - 2.1. Виклику до суду (повістка).
 - 2.2. Квитанції про сплату судових зборів.
 - 2.3. Протоколів судового засідання.
 - 2.4. Вироку суду.

У залежності від об'єкту злочину (майновий чи немайновий) в деяких справах присутні й інші обов'язкові документи. При провадженні справ із майновим об'єктом складу злочину (крадіжка) обов'язковим атрибутом є протокол обшуку й вдало проведений протокол опису вилученого майна. У разі провадження справ, де об'єктом злочину було життя або здоров'я постраждалого, обов'язковим документом була медична довідка або довідка судово-медичної експертизи.

Уточнюючі документи, протокол затримання особи та протокол обрання запобіжного заходу, були скоріш факультативними документами, бо присутні в обмеженій кількості справ, залежно від характеру справи або поведінки підозрюваного.

Зміст справ, які розглядали мирові суди, різнився з тим, що розглядали міські та районні суди: у збережених документах Шалигінського мирового суду (с. Шалигіне за часів окупації входило до Чернігівської обл., а нині перебуває в складі Сумської обл.) відсутні дані про проведення попереднього слідства. У наявності: додаткові довідки (медичні довідки, службові записки тощо), які додавались до справи; протокол засідання з усіма детальними, наскільки це було можливо, свідченнями, короткими анкетами учасників процесу, датою засідання та прізвищами засідателів; постанови суду, а не вирокі, які оформлювалися в міських судах⁹⁵⁰.

⁹⁴⁹ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр 4. Арк. 2.

⁹⁵⁰ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 2.

Необхідно визначити механізми виконання рішень місцевих кримінальних судових установ. У цьому контексті слід назвати роботи О. Гончаренка⁹⁵¹ та М. Куницького⁹⁵². Так, О. Гончаренко встановив, що судові виконавці на теренах Райхскомісаріату «Україна» були введені до штатних розписів судових установ і реалізовували свої функції, перебуваючи у складі цих структур. Звісно, що вони виконували рішення судів суто за встановленими правилами. Отримавши рішення суду, виконавець стягував із відповідача предмет спору натурою або в грошовому вимірі. У разі присудження судом грошових виплат виконавець вилучав майно та за посередництвом місцевого органу влади продавав його по «урядових цінах». При цьому судовому виконавцю заборонялося вилучати життєво важливе для відповідача майно. У разі незгоди боржника щодо вилученого в нього майна він міг звернутися до суду, а той так само перевірити законність дій судового виконавця. Така ситуація склалась у системі виконання цивільних судів. А от при виконанні вироків кримінальних судів доводилось використовувати органи місцевої поліції⁹⁵³.

Подібна система виконання судових рішень склалась і на територіях України, які входили до ВЗО. Так, 28 лютого 1942 р. Сумський касаційний суд надіслав судовим виконавцям копію «Тимчасових правил про виконання судових вироків, якими користуються особи, засуджені до примусової праці, та про порядок відбуття ними покарань у м. Сумах та Сумській області»⁹⁵⁴.

Примусова праця була одним із видів покарання (позбавлення волі, штрафу, арешту і т.д.), яке присуджувалось за різноманітні злочини. Серед зло-

⁹⁵¹ Гончаренко О. Кримінальне право як засіб регулювання поведінки місцевого населення Рейхскомісаріату «Україна»: огляд нормативної бази та судової практики (1941–1944 рр.). *Наукові записки з української історії: Збірник наукових праць*. Переяслав-Хмельницький, 2009. Вип. 23. С. 120–126; Його ж. Українські поліційні формування в системі гітлерівського окупаційного режиму на теренах Райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура та службова компетенція (1941–1944 рр.). *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2010. Вип. 24. С. 124–130; Його ж. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія. Київ: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2011. С. 310; Гончаренко О., Куницький М., Лисенко О. Система органів місцевого управління на території Райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. Київ, 2014. 151 с.; Гончаренко О., Лисенко О., Першина Т. Система управління окупованими територіями України. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси*. Київ: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2010. Кн. 1. С. 321–367.

⁹⁵² Куницький М. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): монографія. Київ: ПП «НВЦ «Профі», 2014. 564 с.; Його ж. Судові засоби захисту прав та інтересів місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Мандрівець*. Тернопіль, 2013. № 6 (108). С. 36–40; Його ж. Функціонування установ Шліфенів та Шефенів на теренах Райхскомісаріату «Україна»: аналіз судової практики (1941–1944 рр.). *Часопис української історії*. Київ, 2014. Вип. 29. С. 29–34.

⁹⁵³ Гончаренко О. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія. К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2011. С. 310.

⁹⁵⁴ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1841. Оп. 6. Спр. 9. Арк. 3.

чинів проти порядку управління засудити до примусової праці суд мав право за опір представникам влади, виготовлення та збут самогону, спекуляцію, невиконання різноманітних повинностей, несплата податків. Серед службових та майнових злочинів примусова праця була одним із найбільш розповсюджених покарань. А от серед злочинів проти життя й здоров'я лише найменш серйозні такі: легкі тілесні ушкодження, ненадання медичної допомоги без серйозних наслідків для хворого та словесна образа батьків⁹⁵⁵.

Примусова праця без утримання під вартою як міра покарання, передбачена тимчасовими правилами, призначалась на строк від 1 дня до 1 року й відбувалась засудженими до примусової праці фізичним трудом за розпорядженням і під контролем суду та поліції.

Суди після того, як вирок уступив у законну силу, надсилали копію вироку для виконання органами місцевої поліції.

Виконання вироку покладалося на одного зі співробітників поліції. Даний співробітник був відповідальним за доручену йому роботу. Нагляд за виконанням вироку здійснювали: суддя, який виніс вирок; особи прокурорського догляду; голова касаційної установи.

Особи, які ухилялись від залучення до примусової праці, піддавались відбуттю аналогічного строку покарання у в'язниці з розрахунком: один день не відбутого покарання – один день тюремного ув'язнення. У такому випадку суд, який виніс вирок, розглядав справу повторно із зазначенням факту вчиненого правопорушення.

Осіб, які були засуджені до примусової праці, поліція відправляла на роботу за запитом осіб та установ, а також використовувала працю цих осіб у першу чергу в усіх випадках трудової повинності населення.

Подібна примусова праця оплачувалась. Органи поліції отримували заробітну плату засудженого за пророблений час і передавала її частину правопорушнику. У перші три місяці покарання винний отримував 40 % від усієї оплати, а відбуваючи подальше покарання – 50 %. Особам, які виявилися дисциплінованими та отримали високу оцінку з місця відбування покарання, виплачувалось 60 % заробітної плати.

Кошти, які одержували органи поліції від оплати примусових робіт, передавались судовому виконавцю, який відповідно перераховував їх на рахунок суду, який виніс вирок.

Чоловікам, старшим 65 років, жінкам, старшим 60 років, непрацездатним у зв'язку з фізичними особливостями та станом здоров'я примусова праця замінювалась грошовим штрафом. А у випадку неплатоспроможності засудже-

⁹⁵⁵ Там само. Ф. Р-1841. Оп. 4. Спр. 357. Арк. 20, 20 зв.; Спр. 353. Арк. 7, 11.

ної особи з обмеженими можливостями до примусової праці покарання могли замінити тюремне ув'язнення на такий термін: три дні примусової праці – 1 день тюремного ув'язнення.

Якщо особа ще навчалась або була визнана тимчасово непрацездатною, то для неї існувала можливість відстрочити виконання покарання до того часу, коли вона зможе приступити до примусової праці. Окрім тимчасової або повної непрацездатності, при виконанні вироку до примусової праці органи поліції мали враховувати зріст, стать та фізичний стан засудженого⁹⁵⁶.

Отже, під час окупації території України застосовувалось декілька видів кримінальних покарань, зокрема й примусова праця. Вона поєднувала в собі характеристики нинішніх виправних та громадських робіт: засуджена особа виконувала громадсько-корисні роботи, але з нарахуванням заробітної плати, частину якої вона отримувала особисто, а частина зараховувалась на користь суду, який виніс щодо неї вирок⁹⁵⁷.

Робота з кримінальними справами періоду окупації засвідчує неоднаковість стану їх збереженості. Частина справ збереглася добре, про що свідчить їх цілісність, порядок судово-слідчих дій і завершеність змісту. Інша частина збереглася погано – справи неякісно зшиті, наявні не всі аркуші або, навпаки, до справи додані аркуші, які насправді не входили до цієї конкретної справи, папір запліснявілий і ламкий. У наявності й незрозумілий текст. Деякі аркуші справ написані олівцем, що ускладнює опрацювання. Досить часто в справах аркуші підшиті в неправильному порядку. Але загалом стан збереження матеріалів цих установ можна оцінити як задовільний.

У цілому комплекс матеріалів українських судів часів німецької окупації є значним за обсягом і містить велику кількість відомостей, що дають можливість отримати певну інформацію про політичне й економічне становище суспільства, соціальні процеси, приватні відносини.

Аналізуючи кримінальні справи, доходимо висновку, що їх матеріали при відповідному критичному ставленні до них здатні розкрити деякі невідомі сторінки історії України періоду окупації Третім Райхом, дозволяють об'єктивніше підійти до вирішення дослідницьких проблем, зокрема судових форм та засобів урегулювання відносин соціального порядку. Використання при роботі з ними порівняльного, текстового, структурного та інших методів, а також комплексне використання цих матеріалів разом з іншими джерелами гарантує високий рівень достовірності отриманої інформації.

⁹⁵⁶ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1841. Оп. 6. Спр. 9. Арк. 1.

⁹⁵⁷ Іваненко А. Примусова праця як один із видів кримінального покарання в окупованій Третім Рейхом Україні (1941–1943 р.). *Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Тернопіль, 8 травня 2019 р.* / Збірник тез доповідей. Тернопіль, 2019. Випуск 12. С. 122–125.

Отже, незважаючи на жорстокі умови окупації, присутність позасудових методів вирішення справ та покарання правопорушників, було створено дієву судову систему як один із засобів дотримання місцевим населенням правомірної поведінки. При цьому в РКУ організовано спеціалізовані судові установи, які уповноважувалися на розгляд кримінальних та цивільних справ, хоч в окремих генеральних комісаріатах були сформовані спільні камери шєфєнів-шлїфєнів.

У ВЗО судові установи мали комплексний вигляд, оскільки розглядали одночасно й кримінальні, і цивільні справи. Обсяг повноважень судових установ ВЗО мав значно вищий рівень, аніж в аналогічних структурах РКУ. А от нормативно-правова база, на основі якої здійснювалося цивільне та кримінальне судочинство в РКУ, на відміну від ВЗО, мала більш уніфікований вигляд⁹⁵⁸.

Основним завданням цивільного судочинства в РКУ та ВЗО був розгляд і вирішення цивільних справ із метою певного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів установ окупаційної влади. На теренах РКУ було створено «дуальну» судову систему: німецьких судів (суди, які вирішували справа, у разі якщо одна зі сторін була «арійського» походження або позовна вартість була вища 5000 крб.) та систему українських цивільних судів (судів шлїхтерів) (вирішували дрібні цивільні справи місцевого населення, де позовна вартість була нижча 5000 крб.).

Нормативними актами райхкомісара врегульовувалось створення та відповідна робота цивільних судів двох типів – німецького та місцевого. Німецьким судам були підсудні цивільні та кримінальні справи, включаючи й справи в трудовому праві, якщо один із учасників суду не був громадянином колишніх Польщі та СРСР. Суб'єктами цивільного процесу в німецьких судах могли бути виключно громадяни Німєччини та прирівняні до них особи. Суб'єктами цивільного процесу в німецьких судах могли бути й місцеві мешканці, але ця умова діяла в разі, якщо їх спір стосувався подружнього стану, установлення походження особи від законного шлюбу, права на землю або в разі перевищення суми позову в 5000 крб. Окремою статтею постанови райхкомісара передбачалося виведення з-під юрисдикції німецьких та місцевих судів єврейського населення. Для цієї категорії місцевого населення встановлювався винятково адміністративний розгляд справ.

Цивільні справи представників місцевого населення, визнані підсудними німецькому суду й не передані на розгляд шлїхтерам, вирішувалися на підставі законодавства Німєччини «з урахуванням місцевих умов». Німецькі закони

⁹⁵⁸ Іваненко А. Кримінальний процес як засіб дотримання місцевим населенням Райхкомісаріату «Україна» та військової зони окупації правомірної поведінки (1941–1944 рр.). *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.*, Київ, 2019. Вип. 22. С. 162–176.

застосовувалися й у випадку, якщо суд міг використати колишні норми радянського права. Самі ж судові справи проводилися за принципами судочинства, встановленого в Німеччині. На судовому процесі міг бути присутній адвокат.

У судових процесах, які провадили шліхтери, мав діяти принцип місцевої підсудності. Він передбачав, що справи були підсудні тому шліхтеру, у районі діяльності якого тимчасово або постійно проживав відповідач. Але шліхтер мав узяти до уваги невідповідність місцевої підсудності лише в тому випадку, якщо відповідач протестував щодо цього не пізніше як під час подання першого заперечення проти позову. Судовий процес, який провадили шліхтери, міг проходити в трьох формах: усній, спрощеній та письмовій. Особливістю цивільного процесу в шліхтерів було те, що вони зобов'язувалися максимально схилити сторони спору до укладення мирової угоди. Складена в присутності шліхтера мирова угода підлягала виконанню нарівні із судовим рішенням. У кожному випадку шліхтери приймали рішення, яке складалося й обґрунтовувалося у письмовій формі. Письмове обґрунтування було не обов'язковим, якщо обидві сторони від такого відмовлялися.

Рішення шліхтерів могло бути оскаржене шляхом подачі відповідної скарги до касаційної камери, а у разі її відсутності – до головного судді гебітскомісаріату. Зі свого боку касаційна камера проводила засідання за тим же зразком, що й суд першої інстанції, ухвалюючи відповідне рішення, яке оскарженню вже не підлягало. Максимальний часовий термін для подачі скарги до касаційної камери становив один місяць. Після прийняття рішення касаційна камера зобов'язувалася видати позивачу відповідний документ.

Аналогічні заходи у сфері цивільних прав та інтересів місцевого населення проводилось й у ВЗО. Функції апеляційної установи виконували керівники органу місцевого управління, на території якого були створені судові установи.

Окупаційними адміністраціями РКУ та ВЗО було проведено заходи й щодо організації кримінального судочинства. На території РКУ діяли окремі суди для провадження кримінальних справ (суди шефенів). На території ВЗО діяла система обласних, районних та міських судів, які розглядали як цивільні, так і кримінальні справи. У невеликих містах чи селищах існували мирові суди, які у ВЗО, на відміну від РКУ, функціонували комплексно й вирішували як кримінальні, так і цивільні справи.

Кримінальне провадження відкривалося місцевими суддями на основі приватного й публічного порядку. У першому випадку до суду з відповідними заявами зверталися особи, які були потерпілими від певних незаконних дій, вчинених по відношенню до них особисто. Також до суду надходили вказівки від гебітскомісаріату, військової комендатури або вищого за службовим статусом судді.

На території ВЗО не було єдиного нормативно-правового акта, який би регулював діяльність судової системи та накладення покарань. На території Чернігівської області діяли так звані «Тимчасові судові правила», на території Сумщини були введені «Тимчасові правила про підсудність і порядок розгляду судових справ». За постановою, яка діяла на території РКУ, фактично для винесення вироків шефенам надавалось лише два види злочинів проти життя – аборт та будь-які дії, які могли його стосуватись, а також вбивство з необережності. У ВЗО компетенція судів була суттєво розширена.

Проведення кримінального судочинства в РКУ та ВЗО здійснювалось за спеціально розробленими нормативними актами, які врегульовували процедуру попереднього слідства, обшуків, арештів, вибору міри запобіжних заходів, оформлення обвинувальних висновків і власне самого процесу та виконання судових рішень.

6.2. Судовий порядок провадження майнових спорів місцевого населення

Майнові спори в юриспруденції визначаються як спори, які стосуються різних майнових відносин між фізичними або / та юридичними особами, включаючи відносини з приводу різних видів майна, майнових прав, матеріальних благ, грошових коштів і зобов'язань, що випливають з правових актів, договорів та інших правочинів. Юридичними діями та подіями в даному випадку можна вважати не лише цивільно-правові договори, а й отримання спадщини, поділ майна між колишнім подружжям, позови комунальних підприємств про заборгованість і т.д. Ці спори виникають унаслідок порушення майнових прав. В окупаційний період цивільне населення продовжувало частину звичних для себе майнових операцій: виконувалась робота, позичались речі та гроші, винаймалось житло та земельні наділи.

Для укладення цивільно-правового договору необхідно досягти угоди у всіх істотних його умовах і надати йому відповідну форму. На сьогодні можливі варіанти укладання договору як у письмовій, так і в усній формі. За часів окупаційного режиму між підприємством та фізичною особою була можливість укладення письмового договору на виконання певних робіт⁹⁵⁹. Що стосується договору між фізичними особами, то ледь не єдиним можливим варіантом була усна домовленість. Але така форма передбачала складнощі у відповідальності щодо виконання зобов'язань. Вони могли бути не виконані однією зі сторін або жодною із них⁹⁶⁰. Так, до цивільного суду м. Полтави надійшла позовна заява К. Петренка до О. Зотінова про стягнення коштів за засклення вікон у будинку.

⁹⁵⁹ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 284. 7 арк.

⁹⁶⁰ Там само. Спр. 312. 6 арк.; Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 277. 9 арк.

Позивач стверджував, що за виконану ним роботу О. Зотінов не сплатив 210 крб. Відповідач же називав суму коштів за взятим на себе зобов'язанням майже вдвічі меншу – 120 крб., і що 110 крб. із них він сплатив виконавцю одразу. Суд підкреслив, що жодних письмових зобов'язань сторони не мали, свідки оплати також відсутні. Тож відповідача зобов'язали виплатити суму за домовленістю, але не 210 крб., які вимагав позивач, а 120 крб., які зазначив О. Зотінов⁹⁶¹.

Посилаючись на відсутність письмового договору, не змогли домовитись стосовно виплати за пророблений час і дві жительки с. Шалигіно. Але, узявши до уваги покази лише одного свідка й позивачки, суд вирішив задовольнити її позов⁹⁶².

У судовому порядку позивач також мав право на розірвання договору⁹⁶³. У позові С. Карпінської до Г. Юзичова стосовно сплати оренди відповідач виправдав себе тим, що він не платив оренду, оскільки йому ніде взяти затребувану суму⁹⁶⁴. Це вказує на масове невиконання зобов'язань у зв'язку з початком війни, приходом нової влади й нового порядку життя. А ще такі судові справи свідчать про те, що все-таки одне із завдань установленної німецької судової системи все ж таки діяло – мотивація й сприяння правомірній поведінці.

Неповнолітні особи не мали можливості бути жодною зі сторін судового процесу, зокрема й щодо майнових спорів. У судовому порядку над ними виключно для проведення єдиної справи встановлювався опікун. Лише він мав право представляти інтереси неповнолітніх у суді⁹⁶⁵.

Незважаючи на окупацію в Україні, продовжувала функціонувати частина підприємств, зокрема й комунальної сфери. Окремі з них надавали населенню певні послуги. У зв'язку зі скрутним матеріальним становищем не всі люди мали можливість оплачувати надані послуги. Комунальні підприємства зі свого боку мали право стягувати кошти в примусовому порядку через виконавчі листи суду. Так, до суду Полтави 29 грудня 1942 р. надійшли три позовні заяви від Полтавського водоканалу з приводу стягнення із споживачів заборгованих сум за воду та каналізацію. Незважаючи на неявку одного із відповідачів, ухвала суду була на користь підприємства. Окрім боргу перед водоканалом, відповідач мала виплатити 4 крб. судових зборів⁹⁶⁶. А от Г. Компанієць за допомогою свого представника та свідка намагалась довести несправність водоміру, але всі її намагання були марними. Її також зобов'язали сплати борги перед під-

⁹⁶¹ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 41. 13 арк.

⁹⁶² Держархів Сумської обл. Ф. Р-2209. Оп. 1. Спр. 13. 9 арк.

⁹⁶³ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 203. 4 арк.

⁹⁶⁴ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 279. 9 арк.

⁹⁶⁵ Там само. Спр. 281. 23 арк.

⁹⁶⁶ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 28. 12 арк.

присмством⁹⁶⁷. У третій справі відповідачем було зазначено будинкоуправління, яке не сплатило більш ніж 800 крб. Відповідач, захищаючи свої інтереси, посилався на неможливість стягти кошти за споживання води з мешканців, які виїхали в невідомому напрямі. Суд зобов'язав будинкоуправління розподілити суму боргу між наявними мешканцями або самостійно розшукувати боржників⁹⁶⁸. Судове засідання з розгляду всіх трьох справ відбулось 6 січня 1943 р.

Окрім виплати боргу комунальному підприємству споживачами, заборгованість могла загрозувати й виселенням, як-от А. Рострості, на яку подало позов до суду Сумське міське житлове управління. Не дочекавшись судового засідання, відповідачка виплатила більшу частину боргу по квартирній платі, і справу було закрито⁹⁶⁹.

Юридична особа могла бути позивачем у справі не лише у випадку виплати заборгованих комунальних виплат, а й при невиконанні певних зобов'язань фізичними особами. Так, Крисківський пункт відгодовування худоби позивався до В. Чепи стосовно виселення його з приміщення, яке було власністю підприємства. Відповідач, який не працював у конторі, виселяється відмовлявся, аргументуючи тим, що його сім'я складається з чотирьох осіб і мешкати їм більше ніде, та вимагав надати інше помешкання⁹⁷⁰.

Юридичними особами могли бути й обидві сторони судового процесу. Але спори між юридичними особами допускались до розгляду українських цивільних судів лише на теренах ВЗО. Такою справою був позов між громадським двором «Перемога» с. Авдіївка та Крисковським спиртзаводом про виплату заборгованої суми⁹⁷¹.

Ураховуючи антидемократичність системи Райхскомісаріату «Україна», важко сподіватись на те, що судова система буде працювати в інтересах населення. І все ж траплялись випадки справжньої судової боротьби з владою, зокрема як виплата заробітної плати. С. Ярошенко вимагав від Полтавського фінансового відділу 533 крб., котрі, як він вважав, не дорахували йому до заробітної плати. Працівник декілька разів протягом року звертався до фінвідділу з проханням підвищити заробітну плату. Аргументував він це тим, що за наказом про прийняття на роботу до фінвідділу на посаду інспектора його посадовий оклад мав бути 400 крб. Ці ж кошти він й отримував, але фактично виконував ще й посадові обов'язки податкового інспектора з кустарних промислів. Співробітники, які виконували подібний обсяг роботи, отримували більше 500 крб. Тож С. Ярошенко

⁹⁶⁷ Там само. Спр. 27. 22 арк.

⁹⁶⁸ Там само. Спр. 26. 17 арк.

⁹⁶⁹ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1841. Оп. 1. Спр. 1414. 5 арк.

⁹⁷⁰ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 324. 4 арк.

⁹⁷¹ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1 Спр. 243. 10 арк.

вимагав не лише підвищити йому заробітну плату, а й здійснити перерахунок із 18 квітня 1942 р. (звертаємо увагу на те, що судове засідання відбулось 19 січня 1943 р.). Суд відмовив у задоволенні заяви, аргументуючи своє рішення тим, що в розпорядженні райхскомісара «Про врегулювання умов праці та заробітної плати» було вказано розмір заробітної плати, яка мала бути нарахована за роботу інспектора. Окрім того, позивач мав виплатити 26 крб. судового мита⁹⁷². А от П. Петренку пощастило більше, бо він подав позов до суду на Старосельське громадське господарство про виплату йому зарплати натурою. У позові він точно вказав розмір оплати, яку йому мали видати за три місяці роботи. Розрахунок він отримав лише за перший місяць. Не дочекавшись судового засідання, господарство розрахувалось із працівником, і справу було закрито⁹⁷³.

Наявність оформленого в письмовій формі трудового договору в будь-який час полегшувало можливість доказу власних прав. О. Бурлій і М. Бабиченко, надавши договори та документи, які свідчили про фактично виконану ними роботу, змогли стягнути з Тарашанського лісництва належну їм кількість складометрів дров у якості виплати заробітної плати. Хоча в позові ними було вказано втричі більшу кількість⁹⁷⁴.

А от позову фабрики «Трикотажник» до завідуючого господарством фабрики Крачковського про стягнення 5280 крб. завершилась виправданням останнього. Справа в тому, що при перевезенні пиломатеріалів сторона, яка їх приймала, не дорахувалась 40 складометрів. Відповідальність керівництво вирішило покласти на завгоспа виробництва. У ході судового розгляду та показів свідків було роз'яснено причину такої недостачі: дирекція фабрики не вказала обсяги укладених пиломатеріалів. Судовим рішенням позивачу в задоволенні його вимог було відмовлено⁹⁷⁵.

Ухвалою на компенсацію витрат завершився позов М. Гульцевої до Шалигінського цукрового заводу. Позивачка стверджувала, що в 1941 р. за радянської влади її донька зламала ногу та почала лікування спочатку в лікарні, а потім у водолікарні. З приходом німецької влади лікування продовжилось, і за весь період було витрачено 2435 крб. Керівництво заводу компенсувало лише 650 крб. Суд зобов'язав виплатити доньці позивачки повну суму компенсації на лікування⁹⁷⁶.

Позитивні ухвали стосовно поновлення на роботі за різних обставин судді приймали нечасто. Так, В. Шкрєба позивався до Сумського санітарного лікаря

⁹⁷² Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 25. 21 арк.

⁹⁷³ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр. 57. 3 арк.

⁹⁷⁴ Держархів Київської обл. Ф. Р-2016. Оп. 1. Спр. 23. 12 арк.; Спр. 22. 12 арк.

⁹⁷⁵ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 13. 47 арк.

⁹⁷⁶ Держархів Сумської обл. Ф. Р-2209. Оп. 1. Спр. 30. 9 арк.

про неправомірне звільнення з роботи. В. Шкреба отримав від свого безпосереднього керівника – завідуючого міською санітарно-бактеріологічною лабораторією дозвіл на відпустку з 2 по 9 березня 1942 р. Але 12 березня 1942. йому оголосили розпорядження про звільнення за прогул. До подачі позову в суд міський санітарний лікар відмовлявся вияснити непорозуміння. Але на засіданні він запевнив, що видасть розпорядження про поновлення на роботі позивача⁹⁷⁷.

А. Чернишева позивалась про поновлення на посаді медичного фельдшера та встановлення трудового стажу. Позивачка стверджувала, що трудова книжка та документи про закінчення Глухівської фельдшерської школи знаходились у районному відділі охорони здоров'я й згоріли разом з усіма іншими паперами під час евакуації. Шалигінський мировий суд позов задовольнив, стаж був установлений від дати, названої позивачкою⁹⁷⁸.

Великий масив справ, що їх вирішували цивільні суди, стосувався поверненню речей їх власнику. Звичайно, що мова йде не про викрадені речі, бо крадіжка була підсудна кримінальним судам, а ті, які були добровільно віддані в користування відповідачу справи, а він або відмовлявся їх повертати, або не сплачував обіцяну суму⁹⁷⁹. Так, О. Бугаєвська подала позов до А. Комашко про те, що він після приїзду в їх будинок попросив у користування речі домашнього побуту та вжитку, а коли пізніше виїжджав до іншого приміщення, забрав їх із собою. Речі повертати чоловік відмовлявся, обіцяв оплатити їх вартість за ринковою ціною, проте цього не зробив. У позовній заяві О. Бугаєвська наголошувала, що вона пенсіонерка, але жодних виплат не отримує. Судове засідання в цій справі признавалось тричі. На перші два засідання не з'являлись відповідач та свідок. До справи на судовому засіданні було долучено відомості про те, що позивач працювала як хатня робітниця в єврея Едліна, який утік з міста до приходу німецьких військ. Під час складання опису його речей висувалась імовірність того, що деякі речі позивачка забрала в покинутому приміщенні. Але за допомогою показів свідків її власність була підтверджена, і в результаті суд ухвалив повернути речі власниці або виплатити їй вартість майна⁹⁸⁰.

Хотілося б звернути увагу на те, що діяльність судових органів першочергово мала бути спрямована на примирення осіб на зручних для них умовах, а також установлення справедливості. У позові Л. Кукушкіної до І. Дмитренка вказувалось, що належний І. Дмитренку комісійний магазин зіпсував річ, яка була віддана туди позивачкою. Відповідач відмовився виплачувати компенсацію. Під

⁹⁷⁷ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1902. Оп. 1. Спр. 111. 6 арк.

⁹⁷⁸ Там само. Ф. Р-2209. Оп. 1. Спр. 10. 9 арк.

⁹⁷⁹ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2763. Оп. 1. Спр. 9. 16 арк.; Держархів Сумської обл. Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр. 17. 5 арк.; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 177. 5 арк.

⁹⁸⁰ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 14. 42 арк.

час судового засідання сторони погодились примиритись за умови виплати позивачці половини заявленої в позові компенсації та поверненні належної їй речі⁹⁸¹.

У цивільному порядку могли вирішуватись справи про компенсацію коштів за лікування після завданої травми. І. Стасюк подав позов до Ф. Якубця на відшкодування 500 крб. за обстеження та лікування доньки, яка внаслідок гри з сином відповідача залишилась без одного ока. Відповідач, хоча й намагався довести, що син не винен, і відмовлявся сплачувати кошти, усе ж погодився віддати візку з ягням у якості компенсації⁹⁸².

На території ВЗО, на відміну від РКУ, до юрисдикції українських цивільних судів належали спори щодо права власності та права користування нерухомим майном⁹⁸³. З огляду на це Я. Коровай звернувся до суду у Сумах з позовом проти Сумської дослідної станції про повернення будинку. Позивач стверджував, що під час прийняття на роботу до дослідної станції в 1939 р. йому запропонували перенести на територію станції свій будинок, а потім, аргументуючи тим, що приватних будівель на території станції бути не може, внесли її на власний баланс, пообіцявши власнику 1000 крб. і переселивши його в тимчасове приміщення. Кошти виплачені не були, а зі зміною влади будинок був внесений в опис, як власність станції. Тож позивач зі всією сім'єю фактично залишився без житла. Жодна зі сторін на судове засідання не з'явилась, і суддя припинив його провадження⁹⁸⁴.

У лютому 1942 р. до суду у Сумах звернувся П. Бондарьов, який у своєму позові просив суд стягти із своїх сина та невістки як відповідачів квартплату й виселити їх із будинку. Подружжя були розлучені, але проживали в одному приміщенні, хоч і в різних кімнатах. Кожен із них мав сплачувати за своє житло. Під час судового засідання було вияснено, що трьома тижнями тому подружжя пара поставала перед судом у справі про невиконання аліментів, так як мали двох неповнолітніх дітей. Суд прийшов до висновку, що позов до І. Бондарьова був фіктивний, а метою позову було виселення його колишньої дружини В. Бондарьової разом із малолітньою дитиною. Тож суд вирішив задовольнити позов проти І. Бондарьова повністю – стягти квартплату та виселити з будинку, а його колишня дружина В. Бондарьова мала лише сплатити належну їй суму й могла залишитись проживати в будинку⁹⁸⁵.

В умовах війни частина людей не мала змоги проживати у власному житлі, а була вимушена переселятися до інших приміщень або міст. Єдиним можли-

⁹⁸¹ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 16. 15 арк.

⁹⁸² Держархів Рівненської обл. Ф. Р-59. Оп. 1. Спр. 224. 12 арк.

⁹⁸³ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 145. 10 арк.; Спр. 147. 16 арк.; Спр. 211. 7 арк.; Спр. 226. 13 арк.; Спр. 244. 3 арк.; Спр. 262. 9 арк.; Спр. 270. 5 арк.; Спр. 300. 10 арк.

⁹⁸⁴ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1902. Оп. 1. Спр. 49. 10 арк.

⁹⁸⁵ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр. 20. 10 арк.

вим варіантом виселення певних осіб із власного приміщення господарі бачили судове рішення⁹⁸⁶. І в деяких випадках квартиранти мали сплачувати певні суми за користування житлом⁹⁸⁷. Так, М. Іванов тимчасово вселив до власного житла Л. Ловицького, який через певний час перестав сплачувати кошти за проживання й відмовився виселятись із будинку. Суд зобов'язав відповідача обрати прийнятний для нього варіант: виселитись чи сплачувати 100 крб. на місяць за проживання⁹⁸⁸.

У судових справах можна чітко простежити і факт надання певної правової допомоги з боку окупаційної влади особам, репресованим у свій час радянською системою. Так, І. Боровика з с. Холопкова в 1930 р. було вислано та конфісковано все майно. Повернувшись додому, він з'ясував, що його будинок продали іншій людині ще в 1933 р. Другий власник перебудував на свій розсуд будинок та відмовлявся звідти виїжджати без надання відповідної компенсації за витрати на будівництво. У разі свого виїзду з будинку він вимагав сплатити йому 53000 крб. Після декількох судових засідань, огляду будівлі, показів свідків суд прийняв рішення відмовити від виплати І. Цибатому зазначеної суми як безпідставно завищеної. І. Боровик так само зобов'язувався повернути І. Цибатому побудовані ним сарай та погреб і не виселяти відповідача з будинку раніше 1 травня 1943 р.⁹⁸⁹

Висланою з рідного села в 1932 р. виявилась і сім'я У. Лупанової. Після 9 років заслання її чоловік був мобілізований до Червоної армії, а жінка з трьома дітьми повернулась до рідного села. У батьківську хату її не пустив брат чоловіка, аргументуючи це тим, що протягом усіх років заслання вони не допомагали жодним чином утримувати приміщення. Суд дозволив жінці проживати в будинку до повернення її чоловіка з війни⁹⁹⁰.

Обурений вселенням у власний будинок був і мешканець с. Верби В. Козел, який придбав будинок за 180 крб. у С. Дмитренка. На суді з'ясувалося, що й цей чоловік так само придбав будинок на прилюдних торгах після того, як його було конфісковано за несплату податків ще в 1931 р. у першого власника – У. Ковалю. Останній же вирішив, що він усе ще був власником будинку, і в 1943 р. поселився в ньому разом із своєю сім'єю. Суд, ідентифікуючи У. Ковалю як особу, постраждалу від радянської влади, не міг залишити його без житла. Але й право власності на будинок нового господаря І. Козла не заперечував. Судовим рішенням рекомендувалося продати У. Ковалю якусь безхазяйну хату, придатну для проживання⁹⁹¹.

⁹⁸⁶ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 3. Спр. 30. 33 арк.

⁹⁸⁷ Там само. Спр. 362. 10 арк.

⁹⁸⁸ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 267. 5 арк.

⁹⁸⁹ Держархів Сумської обл. Ф. Р-2209. Оп. 1. Спр. 1. 23 арк.

⁹⁹⁰ Там само. Спр. 64. 7 арк.

⁹⁹¹ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 274. 9 арк.

У спорі про власність на будинок між І. Єременко та П. Кошарною, яку було репресовано за часів радянської влади, справа вирішена достатньо цікавим чином. Після виселення з будинку П. Кошарної право власності на нього протягом декількох років переходило з рук в руки, аж допоки його не викупив І. Єременко. Суд постановив, що П. Кошарна мала сплатити І. Єременко повну вартість будинку та проведеного ремонту після його примусового виселення. А І. Єременку, як працівнику Крисківського спиртового заводу, мали надати окрему квартиру⁹⁹².

У радянський час дехто з розкуркулених, чиї будинки були описані та виставлені на торги, викупували їх через фіктивних власників і разом із ними продовжували в них мешкати. З приходом німецької влади фіктивні власники намагались довести, що ці будинки були їхньою власністю. Але в процесі судового розгляду справ довести їм це не вдавалось⁹⁹³.

Окремим питанням судових спорів на території ВЗО було користування земельними наділами. Так, у протоколі судового засідання у розгляді позову Т. Петрушенко до П. Кузьменко зазначалося, що декількома місяцями раніше компетентні органи передали в користування частину землі відповідачки її сусідці Т. Петрушенко. Але П. Кузьменко продовжувала обробляти відібрану в неї земельну ділянку й нанесла збитків новій власниці розміром 400 крб. Суд вирішив задовольнити позов про компенсацію збитків власниці наділу⁹⁹⁴.

Хотілося би наголосити на тому, що на території РКУ питання власності землі та нерухомості належало виключно до юрисдикції німецьких судів або вирішувалось особисто гебітскомісарами в адміністративному порядку. Саме так Межиріцький мировий суддя пояснив відмову в розгляді справи про право власності на землю А. Федорович. Суд передав розгляд справи гебітскомісару Рівного⁹⁹⁵.

На території РКУ ледь не єдиним видом спорів стосовно користування землею були справи, коли частину земельної ділянки сільськогосподарського призначення, замість власника, починала обробляти інша людина. А самого власника до обробітку земельного наділу ніхто не допускав. Як правило, ці справи закінчувалися рішенням про повернення права користування земельним наділом до власника, разом із належним йому урожаєм⁹⁹⁶.

Звісно, що позови не завжди подавались для встановлення істини, а першочергово для власної вигоди. Так, І. Котов подав позовну заяву до Г. Гладкої,

⁹⁹² Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 135. 35 арк.

⁹⁹³ Там само. Спр. 125. 7 арк.

⁹⁹⁴ Там само. Спр. 299. 12 арк.

⁹⁹⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-59. Оп. 1. Спр. 211. 42 арк.

⁹⁹⁶ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-59. Оп. 1. Спр. 203. 14 арк.; Спр. 208. 10 арк.; Спр. 226. 8 арк.

стверджуючи, що він проживав протягом трьох місяців у відповідачки як квартирант, а вона його вигнала, не віддавши належне йому майно. Натомість відповідачка, отримавши повістку про виклик до суду, звернулась із зустрічною скаргою, у якій указала, що позивач переїхав до її житла як чоловік, а не квартирант. Г. Гладка стверджувала, що він «прийшов голий і босий і без копійки грошей», виносив із будинку зароблені нею гроші, витрачаючи їх на азартні ігри. Тож суд мав розглядати два зустрічні позови⁹⁹⁷.

У судовому порядку захищалась спільна сумісна власність подружжя незалежно від офіційного укладення шлюбу. Розподіл майна був можливий як після розлучення, так і без нього. Прикладом цього є справа М. Слюсаренко проти її цивільного чоловіка В. Бровко. Інформація про реєстрацію їх шлюбу ніде в справі не зазначалась, проте цивільний суд Полтави був фактично третьою установою, до якої вони звернулись стосовно поділу майна. Так, постановою старшого слідчого Полтави 20 травня 1942 р. було ухвалено розподіл майна між ними в рівних частках. Згодом постановою адмінвідділу бургомістрату вищевказана постанова була скасована, а отримане жінкою майно мало бути повернуто чоловіку. Але бургомістр наклав резолюцію на справу та направив її до суду. У суді В. Бровко та свідки намагались довести, що разом пара проживала сім'єю лише три місяці, а за цей термін неможливо було заробити на власне помешкання. Жінка ж зі свого боку доводила, що продала свій будинок та інше майно, аби придбати спільний будинок із М. Бровко. Цей факт підтверджували і її свідки.

Після заслуховування показів свідків та аналізу матеріального стану сторін, зокрема й того, що лише однієї заробітної плати відповідача не вистачило б на купівлю будинку, а під час оформлення договорів купівлі-продажу В. Бровко взагалі був безробітним, суд виніс рішення задовольнити позов М. Слюсаренко в повному обсязі⁹⁹⁸.

Позивач мав право вимагати грошову компенсацію за свою частину спільної сумісної власності подружжя, замість частки в натуральному вигляді⁹⁹⁹. На судовому засіданні при розділі рухомого майна було достатньо впевнених показів декількох, а у деяких випадках навіть й одного свідка для затвердження права власності на речі домашнього вжитку¹⁰⁰⁰.

Розділ майна був можливий не лише між колишнім подружжям, а й між родичами, які вели до певного часу спільне господарство¹⁰⁰¹. До Понорницького

⁹⁹⁷ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 20. 20 арк.

⁹⁹⁸ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 40. 44 арк.

⁹⁹⁹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 238. 2 арк.

¹⁰⁰⁰ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 3. Спр. 33. 24 арк.

¹⁰⁰¹ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 117. 8 арк.; Спр. 193. 6 арк.; Спр. 290. 10 арк.; Держархів Рівненської обл. Ф. Р-59. Оп. 1. Спр. 222. 5 арк.

мирового суду була подана заява свекрухи, речі якої після смерті її сина, почала виносити невістка. Жінка вимагала лише половину своєї власності, віддаючи другу половину свого власного майна дружині померлого сина. Суд ухвалив рішення про спільне користування майном, не виділяючи його частку в натурі. Окрім того, невістку зобов'язали піклуватись про свекруху¹⁰⁰².

У справах, де чоловік після розлучення виселяв жінку з дитиною зі свого дому, суд найчастіше ставав на бік жінки, зважаючи на те, чи був будинок спільною власністю подружжя. Жінці в таких випадках або дозволяли залишитись проживати в будинку, або надавали інше житло¹⁰⁰³. Суд мав право зобов'язати одного з родичів надати матеріальну допомогу в будівництві окремого будинку для своєї сім'ї¹⁰⁰⁴.

У разі можливості розтрати майна, яке було об'єктом цивільної справи, суд мав право видати постанову про арешт предмету спору¹⁰⁰⁵.

Частими були випадки позовів про розподіл майна, які завершувались примиренням осіб. Тому цивільне провадження в цих справах припинялося¹⁰⁰⁶.

На території окупованої України існувала практика судового затвердження права на спадщину, тобто нотаріально засвідчених дій у справах про майно виявлялось недостатньо. Причому це стосувалось навіть справ, де фактично не було предмету спору й позивач був єдиною стороною судової справи. Так, П. Вашук подав заяву для отримання права на спадщину після смерті своєї дружини. За документами судової справи він був прямим і єдиним спадкоємцем. До справи було додано свідоцтво про смерть жінки, договір купівлі-продажу будинку, у якому зазначена спільна сумісна власність подружжя на нього в рівних частках¹⁰⁰⁷.

З аналогічною заявою до правового відділу у Сумах звернулась С. Гудим як єдина спадкоємниця свого чоловіка. Єдиною різницею було те, що чоловік був одноосібним власником будинку, який став об'єктом спадкування. Усі необхідні документи було долучено до справи, і суддя виніс позитивне для позивачки рішення¹⁰⁰⁸.

Із справи про затвердження в правах спадкування по закону К. Вадлевського, Н. Оскваряк, О. Мендзельської та А. Панфілович видно, що брата вказаних

¹⁰⁰² Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 296. 9 арк.

¹⁰⁰³ Там само. Спр. 275. 10 арк.

¹⁰⁰⁴ Там само. Спр. 233. 3 арк.

¹⁰⁰⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-59. Оп. 1. Спр. 221. 6 арк. Арк. 2.

¹⁰⁰⁶ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 126. 8 арк.; Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 230. 9 арк.; Спр. 249. 6 арк.; Спр. 408. 9 арк.; Держархів Київської обл. Ф. Р-2016. Оп. 1. Спр. 112. 16 арк.

¹⁰⁰⁷ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр. 25. 12 арк.

¹⁰⁰⁸ Там само. Оп. 7. Спр. 126. 9 арк.

осіб радянською владою було страчено як обвинуваченого в шпигунстві на користь Німеччини. Сталося це 28 червня 1941 р., тобто ще до встановлення влади Третього Райху на території України. Нерухомість, належна вбитому, була передана до міської управи як така, що не мала спадкоємців. На судовому засіданні 6 серпня 1943 р., керуючись § 25 і § 27 Правил для тимчасового впорядкування особистого, родинного та спадкового права в РКУ від 12 січня 1943 р., суд Луцька визнав позивачів спадкоємцями їх брата – І. Вадлевського¹⁰⁰⁹.

Інколи окупаційними судами переглядалися рішення радянських судів щодо визнання права спадкування майна. О. Горбачук не погоджувався з присудом радянського суду щодо визнання О. Мельничук єдиною спадкоємницею А. Горбачука, який трагічно загинув ще в 1939 р. У червні 1943 р. мировий суддя Луцького району, вислухавши всіх свідків та переглянувши документи справи, визнав право на успадкування майна померлого О. Горбачуком у рівних частках із О. Мельничук¹⁰¹⁰.

На підставі § 50 Правил для тимчасового впорядкування особистого, родинного та спадкового права в РКУ мировий суддя мав відразу після смерті спадкодавця відкрити заповіт. Але фактичне виконання приписів нормативно-правових актів іноді відрізняється від юридичної частини, особливо в умовах війни¹⁰¹¹. Так, 29 червня 1943 р. мировим суддею Луцька був затверджений заповіт та відкрита спадщина І. Ковальчука, який помер 16 лютого 1942 р.¹⁰¹² Аналогічно, майже через три роки, у 1943 р. було затверджено заповіт та відкрито спадщину Д. Єсіпової, яка померла в 1940 р.¹⁰¹³

Майже на кожному судовому засіданні, де здійснювалась процедура відкриття заповіту, був присутній нотаріус, який зачитував відповідний документ та підтверджував правильність процедури його складання¹⁰¹⁴.

У судовому процесі діяло поняття спадкового зобов'язання. Так, у 1942 р. Я. Маєвська подала позов проти спадкоємця її чоловіка Т. Рогуля, який, отримавши спадок, вигнав позивачку з дому. Суд зобов'язав спадкоємця виплачувати утримання позивачці в розмірі 260 крб. на місяць або надавати їй продукти харчування на зазначену суму¹⁰¹⁵.

У разі відсутності заповіту відбувалось спадкування за законом. Першою чергою спадкування були діти померлого, а за їх тимчасової відсутності або смерті – онуки. Так, у померлого С. Винокурі було троє синів, відповідно й

¹⁰⁰⁹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 25. 23 арк.

¹⁰¹⁰ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 231. 15 арк.

¹⁰¹¹ Там само. Спр. 478. Арк. 14.

¹⁰¹² Там само. Спр. 266. 8 арк.

¹⁰¹³ Там само. Спр. 251. 7 арк.

¹⁰¹⁴ Там само. Спр. 244. 12 арк.

¹⁰¹⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-59. Оп. 1. Спр. 206. 8 арк.

спадок був поділений на три частини. Але двоє з них були відсутні. Один із них помер, інший був безвісти відсутнім. Тому відповідно до судового рішення спадкові посвідчення отримали їх дружини та діти¹⁰¹⁶.

У разі, якщо спадкоємець першої лінії спадкування був неповнолітнім, відбувався опис майна померлого та до виповнення йому 18 років спадкове майно передавалось під догляд опікуна. Так, постановою мирового судді Межиріцького району опікуном над малолітнім Л. Ємельяновим було призначено його батька та передано як законному представнику право догляду за спадщиною¹⁰¹⁷. Хоча в справі Понорницького мирового суду щодо власності на будинок позивачкою зазначена п'ятнадцятирічна дівчина, яка претендувала на законну спадщину¹⁰¹⁸.

Якщо в померлого не було спадкоємців, то судовим рішенням майно підлягало опису й передавалось у власність відповідної місцевої управи¹⁰¹⁹.

Нині існує практика позовів про виключення майна з опису. Вона передбачає вимогу виключення спірного майна з опису внаслідок фактичного чи юридичного вилучення його й позбавлення власника права володіння, користування й розпорядження цим майном. В Україні даний позов є заходом, спрямованим на забезпечення виконання судового рішення про відшкодування шкоди чи вироку про конфіскацію майна, на задоволення інших майнових прав громадян і юридичних осіб (наприклад на ліквідацію заборгованості по аліментним платежам платника аліментів шляхом накладення стягнення на його майно) чи на охорону майнових прав власників або третіх осіб (при відкритті спадщини; при укладенні договору про довірче управління майном особи, визнаної безвісно відсутньою).

За часів окупації Третім Райхом українських земель подібні позови також надходили до цивільних судів. Але їх підстави були зовсім інші. Так, 6 листопада 1941 р. була опублікована постанова Полтавської міської ради «Про міські фонди, що підлягають обліку та реєстрації фінансовим відділом міської управи». За даним документом фінансовий відділ зобов'язувався виконувати роботи по виявленню, обліку й реалізації майна та цінностей, які були покинуті євреями та комуністами під час виїзду з міста або будь-яке інше безхазяйне майно.

Виконуючи дану постанову, фінвідділ додав до опису речі Й. Підлепича, із чим позивач був не згоден. Але в ході судового засідання було виявлено, що описані речі позивач присвоїв незаконно, забравши з чужої квартири, тож їх

¹⁰¹⁶ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-59. Оп. 1. Спр. 383. 8 арк.

¹⁰¹⁷ Там само. Спр. 382. 13 арк.

¹⁰¹⁸ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 287. 4 арк.

¹⁰¹⁹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 224. 8 арк.

власником він також не був. Відповідно суд визнав позов безпідставним, акт так само законним¹⁰²⁰. А от речі С. Єрмоленко були-таки вилучені з опису, який склала Сумська міська поліція в березні 1942 р. Позивач за допомогою показів свідків спромігся довести, що речі були ним викуплені¹⁰²¹.

Безхазайне через будь-які причини майно мало бути внесене у відповідні описи управ і після цього продавалося всім бажаючим. Але, що показаво, окрім права власності на нерухомість, покупець отримував і обов'язки, про що свідчив відповідний виконавчий лист. Власник був зобов'язаний протягом 7 днів із моменту оплати коштів за майно прибрати повністю територію навколо нього від сміття, в іншому випадку це мала зробити управа, але коштом покупця¹⁰²².

За умови отримання всіма учасниками оповіщення про судові засідання справу могли розглядати за відсутності однієї зі сторін. Звичайно, що це могло впливати на винесене рішення, так як фактично одна зі сторін залишилась без можливості захисту¹⁰²³.

Судові збори за кожну окрему справу могли сягати 500 крб. Так, у справі мирового суду Луцька коштом відповідача мало бути сплачено 300 крб. судових зборів, 30 крб. канцелярських витрат і 200 крб. за провадження справи¹⁰²⁴. На підставі скрутного матеріального становища сторони або одна зі сторін могла бути зовсім звільнена від сплати судових зборів¹⁰²⁵. Сторона, що, за її думкою, неправомірно сплатила судові збори, могла в судовому порядку оскаржити це рішення¹⁰²⁶.

Основними майновими спорами за часів Другої світової війни на території окупованої України були поділ спадщини або майна між колишнім подружжям, повернення речей або виплата заробітної плати. Основною тенденцією винесення судових рішень став той факт, що майнові спори між фізичними особами частіше за все вирішувались, наскільки було можливо, справедливо; а от спори, де одна зі сторін була представником окупаційного органу влади, установи чи організації, вирішувались на користь останніх.

Отже, як у РКУ, так і у ВЗО були відсутні єдині підходи до врегулювання процесу судових розглядів спадкових спорів. Окрім цього, фіксуються й певні порушення щодо врегулювання спадкових спорів. Українські судді мали право на відміну відповідних рішень радянських судів. Але певний правопорядок у цій важливій сфері цивільних правовідносин таки було встановлено.

¹⁰²⁰ Держархів Полтавської обл. Р-2357. Оп. 1. Спр. 43. 25 арк.

¹⁰²¹ Держархів Сумської обл. Р-1904. Оп. 1. Спр. 31. 12 арк.

¹⁰²² Держархів Рівненської обл. Ф. Р-59. Оп. 1. Спр. 274. 2 арк.; Спр. 275. 2 арк.

¹⁰²³ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 250. 9 арк.

¹⁰²⁴ Там само. Оп. 3. Спр. 33. 24 арк.

¹⁰²⁵ Там само. Оп. 1. Спр. 224. 8 арк.

¹⁰²⁶ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 125. 6 арк.

Місцеве населення РКУ та ВЗО користувалось можливістю судового захисту власних майнових прав та інтересів. Значна частина судових спорів стосувалася порушень договорів, зокрема й укладених в усній формі. Те ж саме стосувалося й певних юридичних дій – отримання спадщини, поділу майна між колишнім подружжям, повернення речей, стягнення боргів, розірвання договорів оренди.

Цивільні провадження відкривалися в разі виникнення майнових спорів між юридичними та фізичними особами. Найбільш поширеними були спори між фізичними особами, які мали право подавати позови щодо виплати заробітної плати, поновлення на роботі. Досить часто вони таки домогалися від юридичних осіб задоволення їхніх законних прав.

У судових справах можна чітко простежити й факт надання певної правової допомоги з боку окупаційної влади особам, репресованим у свій час радянською системою. Здебільшого це стосувалося повернення їм прав на конфісковані й реалізовані радянською владою будинки, проте суди не брали до розгляду позови щодо повернення відібраних земельних ділянок.

Для провадження процедури судового захисту прав та інтересів неповнолітньої особи призначався опікун. Лише він мав право представляти інтереси неповнолітніх у суді.

На території окупованої України існувала практика судового затвердження прав людей на спадщину. Майже на кожному судовому засіданні, де здійснювалася процедура відкриття заповіту, був присутній нотаріус, який підтверджував правильність процедури складання даного документа. Українські судді мали право на відміну відповідних рішень радянських судів.

6.3. Судова практика врегулювання шлюбно-сімейних правовідносин у РКУ та ВЗО

Шлюбно-сімейні правовідносини були й залишаються важливим атрибутом існування сучасної людської цивілізації. Держава завжди приділяла цьому явищу значну увагу, на основі виданих уповноваженими органами нормативних актів санкціонуючи процедуру укладення шлюбу і припинення сімейних стосунків. Певний час вони перебували у віданні військових властей, а подекуди право на санкціонування шлюбних відносин та проведення процедури розлучення передавалося органам місцевого управління. І лише з 1942 р. з'явилася нормативно-правова база, на основі застосування якої в РКУ та ВЗО і проходилися відповідні юридичні процедури.

Як уже зазначалося, німецькою окупаційною адміністрацією, як РКУ, так і ВЗО було створено судові органи, уповноважені розглядати цивільні справи

місцевого населення. Доволі значна частина цих справ стосувалася процедури розлучення. Окупаційна влада досить жорстко і, потрібно визнати, «неохоче» підходила до питання розлучень місцевого населення. За встановленими правилами розірвати попередньо укладений шлюб можна було лише в судовому порядку та у визначених нормативними актами випадках.

Тогочасні суди розривали шлюби, укладені ще при радянській владі, так в окупаційний період. Окрім звичних причин для відносно великої кількості таких судових справ, були й випадки характерні виключно для воєнного часу. Справа в тім, що значна частина чоловіків була безвісти відсутньою й про них не було жодної згадки. Чимало таких людей зникло ще до війни в результаті радянських репресій, чимало чоловіків були мобілізовані до Червоної армії і з відомих причин втратили зв'язок із рідними, які опинилися в окупації. Те ж саме стосується людей, які опинилися в армії Польщі і про їх місце перебування не було відомо з 1939 р. Здебільшого йдеться про населення західних областей України.

Так само жорстко окупаційна влада підходила до укладання шлюбів. Сама процедура обумовлювалася спеціально виданими для цього нормативними актами, якими шлюбний вік суттєво збільшувався й становив 21 рік. Лише з часом вік осіб, які бажали укласти шлюб, було зменшено. Передбачалася й судова процедура надання права на укладення шлюбу.

За тогочасною нормативно-правовою практикою вирішальним для місцевої підсудності розгляду сімейно-шлюбних справ вважалось місце проживання чоловіка. Якщо ж він був безвісно відсутнім, то бралось до уваги останнє спільне місце проживання подружжя.

За встановленими нормативними актами приписами кожен із подружжя мав право подавати документи на розлучення, якщо один із них помилився у відношенні до іншого в таких обставинах, які б суттєво впливали на його попереднє рішення вступати до шлюбу. Так, у типовому для таких справ позові В. Ятлик зазначав, що за одинадцять років подружнього життя в їх сім'ї не з'явилися діти. Він обвинувачував у відсутності дітей фізичні вади власної дружини. А так як заявник бажав забезпечити свою старість годувальниками, то й просив суд розлучити їх, аби знайти фізично здорову жінку, яка б народила спадкоємців¹⁰²⁷.

Щоправда, суд не завжди брав до уваги докази позивачів щодо фізичних вад жінок, зокрема їх здатності виконувати репродуктивну функцію. Так, до одного із цивільних суддів м. Полтави звернувся позивач, який у своїй заяві вказував, що його дружина нездатна до шлюбних відносин. Але дружина пред'явила суду довідку лікаря, у якій, навпаки, вказувалося, що вона «здат-

¹⁰²⁷ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2763. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1.

на до шлюбного співжиття». У результаті судового розгляду справи позивачу було відмовлено в проханні про розлучення¹⁰²⁸.

Досить поширеними випадками прийняття судового рішення про розлучення була подружня зрада. Так, до цивільного суду Полтави в січні 1943 р. звернувся І. Войчук, який у позовній заяві вказав на факт фактичного припинення сімейних стосунків із дружиною, оскільки, з його слів, вона вчинила подружню зраду. З моменту припинення стосунків із дружиною пройшов більш як рік, чоловік добровільно виплачував на утримання неповнолітньої доньки щомісячно по 200 крб. Під час показів він зазначив, що його стосунки з дружиною «непоправно порушені».

На суді з'ясувалося, що подружжя мало досить непрості взаємовідносини, а покази свідків не дозволяли в'яснити сторону, яка була винною в порушенні сімейного життя. До того ж сторони процесу «відмовились помиритися і прохали розлучити їх, бо їх сумісне життя вже зруйновано».

У результаті суддя передав справу на розгляд до Німецького суду в Києві. Лише в травні 1943 р. після повернення справи до Полтави суддя в черговий раз призначив судове засідання. На ньому було прийнято рішення про розлучення подружжя, а винними в цьому були названі обоє з них, оскільки, як з'ясувалося, і чоловік, і жінка неодноразово вчиняли подружню зраду¹⁰²⁹.

Загалом при виявленні факту подружньої зради та відмови учасників процесу від укладення мирового договору попередні матеріали судового засідання направлялися на розгляд до Німецького суду. Лише після розгляду ним матеріалів справи по суті судова справа поверталася назад і вже тоді на місці вирішувалося питання розлучення. Звісно, що це не сприяло пришвидшенню прийняття судового рішення. Так, у типовому порядку розгляду таких справ позовна заява могла бути розглянута 19 січня 1942 р., а остаточне рішення приймалось 29 липня 1943 р.¹⁰³⁰

Судовий процес із розлучення мав ознаки змагальності, адже суддя досить уважно вивчав докази та опитував свідків сторін. Один із подружжя мав право подати зустрічний позов та запросити до судового засідання власних свідків. У результаті винним у розлученні міг стати й ініціатор судового позову. Так, Г. Яковенко, вимагаючи розлучення, у своєму позові заявив, що після одруження «він довідався, що він уже не перший чоловік у неї і це його дуже вразило». Потім позивач виявив, що дружина «не уміє господарювати і що вона безплідна і не має дітей, що у неї є багато боргів». На цій підставі чоловік вимагав розлучення.

¹⁰²⁸ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 10.

¹⁰²⁹ Там само. Спр. 31. Арк. 1, 12, 17, 18.

¹⁰³⁰ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2763. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4, 14.

Проте дружина позивача Х. Яковенко подала зустрічний позов, який містив зовсім іншу картину їхніх взаємовідносин: «про попередні її шлюби Яковенко Григорій знав; боргів ніяких немає; сварки у них сталися з того, що Яковенко Григорій почав залицятися до Дуньки Ворони, у сім'ї яких він раніше жив на квартирі, і нарешті він забрав Дуньку Ворону до себе за жінку й живе з нею як з жінкою», а її вигнав. Суд, заслухавши покази свідків, які підтвердили заяву Х. Яковенко, визнав винним Г. Яковенка і розлучив подружжя¹⁰³¹.

У типовому для таких справ позові М. Бакшеєва вказувалося, що його дружина протягом півтора року мала інтимні стосунки з трьома німецькими військовослужбовцями. Саме ці обставини й стали причиною для розлучення. Щоправда, дружина категорично заперечувала й звинувачувала чоловіка, що саме він протягом указанного часу вже фактично мешкав із іншою жінкою¹⁰³². А от В. Лупаєнко обумовлював своє проживання протягом подружнього життя із іншими жінками тим, що дружина не задовольняла його фізіологічних потреб, що й примусило його до подружньої зради¹⁰³³.

Нормативними актами право на розлучення надавалося в тому випадку, якщо один із подружжя тяжким порушенням сімейних обов'язків руйнував шлюбні стосунки. Так, П. Макуха вказував, що причиною для розлучення стало те, що дружина його не поважала як чоловіка, не виконувала хатню роботу¹⁰³⁴. На подібні причини в заяві про розлучення вказував і К. Волох¹⁰³⁵.

Іншою причиною розлучення називалося захворювання на алкоголізм одного з подружжя. Так, відповідна вада М. Борєя стала причиною звернення до суду його дружини з позовом щодо розірвання шлюбу¹⁰³⁶.

Так само позивачі мали право на розлучення, якщо один із подружжя хворів на тяжку інфекційну або «викликаючу огиду» хворобу, на виліковування від якої другий із подружжя вже не сподівався. Так у ВЗО Понорницький мировий суд 26 серпня 1943 р. прийняв рішення про розлучення сімейної пари після семи місяців їхнього подружнього життя через те, що чоловік був хворий на цингу і, як наслідок, запах з ротової порожнини став настільки нестерпним для дружини, що вона вже не могла продовжувати спільне життя¹⁰³⁷.

Воєнне лихоліття вносило корективи в номенклатуру судових справ про розлучення. Досить масовими й типовими для того часу були позови про розлучення у зв'язку з безвісною відсутністю одного з подружжя. За нормативни-

¹⁰³¹ Там само. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 1, 24.

¹⁰³² Там само. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 4.

¹⁰³³ Там само. Спр. 31. Арк. 11.

¹⁰³⁴ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2763. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4.

¹⁰³⁵ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 210. 11 арк.

¹⁰³⁶ Там само. Спр. 192. 17 арк.

¹⁰³⁷ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 288. 5 арк.

ми приписами для прийняття позитивного для позивача рішення була умова безвісної відсутності особи протягом більш як трьох років поспіль. Зазвичай, саме на безвісну відсутність одного з подружжя протягом більш як трьох років посилались позивачі в справах про розлучення¹⁰³⁸.

У багатьох регіонах РКУ перед засіданням суду стосовно розлучення подружжя, один із яких був відсутнім, у місцевій пресі розміщувалися відповідні оголошення. У змісті оголошення суддя викликав безвісно відсутню особу на засідання¹⁰³⁹.

В окремих судових позовах, де безвісна відсутність одного з подружжя виступала основною причиною розлучення, як додаткові докази необхідності проведення цієї процедури називалася подружня зрада. «Плюшкін Іван жив зі мною погано, часто сварився зі мною і часто сходився з другими жінками, зраджуючи мені», – зазначала в судовому позові про розлучення А. Плюшкіна. І хоч справа не була складною, суддя надіслав її матеріали до німецького суду й лише після цього розлучив подружжя. У результаті справа розглядалася з 19 січня 1943 р. по 25 травня 1943 р.¹⁰⁴⁰.

Нами зафіксовано, що в багатьох випадках жорстка установка окупаційної влади щодо врахування факту безвісної відсутності людини протягом більш як трьох років поспіль місцевими цивільними судами не виконувалась. Так, обставини судової справи М. Антонюк показують, що шлюб позивачки було укладено у вересні 1940 р. і через кілька тижнів чоловіка було мобілізовано до армії. У результаті – дружина не володіла інформацією про його місце знаходження. Судове засідання відбулось 22 грудня 1942 р., тобто із моменту укладення шлюбу ще не сплив навіть трирічний термін, але суддя вирішив задовольнити позов М. Антонюк¹⁰⁴¹.

Відомі й інші судові справи, коли судді для прийняття рішення про розлучення з причини безвісної відсутності чоловіка виявилось достатньо дво-річного терміну. Саме так було розлучено мобілізованого С. Бондарука¹⁰⁴². Аналогічні терміни застосовувалися й судами ВЗО, зокрема в Сумах¹⁰⁴³.

Водночас суди за умови короткого терміну безвісної відсутності одного з подружжя могли здійснити процедуру розлучення, якщо позивач змогла довести грубе ставлення до неї, порушення обов'язку поваги й турботи, а також подружньої зради. У такому випадку суд не брав до уваги умову трирічної

¹⁰³⁸ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 1, 8.

¹⁰³⁹ Оголошення. *Наше слово*. № 14 (103). Брест-Литовськ. 12 березня 1944 р. С. 4.

¹⁰⁴⁰ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 1, 7, 9, 11.

¹⁰⁴¹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 179. 18 арк.

¹⁰⁴² Там само. Спр. 193. 19 арк.

¹⁰⁴³ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1841. Оп. 1. Спр. 1873. 1 арк.

безвісної відсутності відповідача й визнавав саме його винним у розлученні¹⁰⁴⁴. Так само було розлучено подружжя Кучеренків, оскільки дружина допускала подружню зраду. Про її місце перебування нічого не було відомо, адже вона виїхала з якимось чоловіком під час евакуації більшовиків з Полтави¹⁰⁴⁵.

Загалом у разі безвісної відсутності одного з подружжя позивачі намагалися вказати або на факт подружньої зради, або грубого поводження. Так, до суду у Полтаві в грудні 1942 р. звернулась позивач С. Собокар. У позовній заві про розлучення вона повідомила суд, що її чоловік із невідомих причин виїхав із міста ще в березні 1939 р. З того часу вона не володіла про його долю жодними відомостями. Дітей від цього шлюбу в неї також не було. Тому позивач просила не лише розлучити її, а й надати дівоче прізвище та видати нові документи. При цьому позивач у своєму проханні посилалася на безвісну відсутність чоловіка більш як три роки поспіль. А свідки розповіли про досить погані сімейні стосунки подружжя, адже чоловік зловживав спиртним, а тому вони «часто билися».

У результаті проведеного судового засідання, вислуховування показів свідків суд виніс рішення про направлення матеріалів справи до Німецького суду в Київ. Із незрозумілих для нас причин судовий розгляд цієї справи затягнувся в часі. Лише 27 липня 1943 р. суд прийняв рішення про розлучення подружжя та надання дружині дошлюбного прізвища¹⁰⁴⁶.

Відомі випадки, коли суд виходив з інтересів позивачів, які прохали розлучити їх із безвісти відсутньою особою, але трирічного терміну для цього не вистачало. При цьому суд виходив із факту створення позивачами нової сім'ї та народження дитини, зазначаючи у своєму рішенні, що «вже склалася нова сім'я і розбивати її та залишати поза сім'єю дитину недоцільно»¹⁰⁴⁷.

Звичайно, що причина розлучення могла мати «комплексний» вираз. Так, у заяві про розлучення О. Мальований вказував, що дружина вела аморальний спосіб життя: її забирали з дому поліцаї разом із якимось чоловіком, вона виносила з дому речі, аби була можливість ходити купувати горілку, зрідка ночувала вдома, не доглядала за дітьми, через що старший син осліп на одне око¹⁰⁴⁸.

Ще однією причиною розлучення міг бути попередньо укладений фіктивний шлюб. Так, Р. Груцинський одружився задля зміни прізвища жінки, оскільки радянською владою був заарештований її брат. У результаті фіктивно укладеного шлюбу ця жінка намагалася уникнути переслідувань з боку

¹⁰⁴⁴ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2347. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2.

¹⁰⁴⁵ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2347. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 4.

¹⁰⁴⁶ Там само. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 1–12.

¹⁰⁴⁷ Там само. Ф. Р-2347. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 13.

¹⁰⁴⁸ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2763. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 2.

радянської влади. Але однією сім'єю ці люди так і не стали. Суд виніс рішення про розлучення цих осіб¹⁰⁴⁹.

До суду зверталися й люди, які офіційно перебували в шлюбі, але їх фактичні сімейні правовідносини були припинені. Так, до одного із судів Полтави в грудні 1942 р. звернувся О. Ворона, який у позовній заяві просив розлучити його з дружиною Є. Чарнигою, оскільки вони вже певний час за «обопільною згодою» розлучилися. Із травня 1942 р. цей чоловік добровільно сплачував на утримання їх дитини аліменти. До того ж він мотивував свій позов хворобою, яка від частих сварок із дружиною загострювалася.

На суді виявилось, що дружина не бажала розлучатися й просила суд зберегти їх шлюб. Виявилось, що посилення позивача на захворювання було суто формальним, оскільки він бажав одружитися з іншою жінкою. Суддя вирішив передати цю справу на розгляд Німецького суду в Києві, після чого ініціатор позову від нього відмовився, а дружина погодилася на збереження шлюбу¹⁰⁵⁰.

Матеріали судових справ засвідчують, що судді достатньо скрупульозно проводили процедуру розлучення і в обов'язковому порядку формулювали висновки. При цьому вони брали до уваги можливість вибачення одного з подружжя. У разі, якщо один із подружжя вибачив іншого за провину, шлюб не розривали. Також суддя намагався знайти винного в розлученні та вказати його особу¹⁰⁵¹.

На початку розгляду справи судді призначали примирливі засідання, на які запрошували як чоловіка, так і жінку. Якщо примирення було неможливе, то з'ясовувалось ставлення подружжя до розлучення. При цьому пошук винного мав правові наслідки лише в тому випадку, коли поставало питання про подальше утримання одного з подружжя та долі дітей¹⁰⁵².

Загалом справи про розлучення вирішувались відносно швидко, близько 1–2 місяців. Але відомі випадки, коли за певних обставин справа розглядалась усіма судовими інстанціями майже півроку. Так, справа про розлучення П. Макухи та М. Макухи була розпочата 29 грудня 1942 р. і розглядалась шліхтером Зіньківського району. У січні 1943 р. матеріали справи було направлено до Німецького суду. Лише 29 липня 1943 р. Гадяцьким касаційним судом при гебітскомісарі було розлучено цих осіб¹⁰⁵³. Такий термін розгляду справ про розлучення не був поодиноким¹⁰⁵⁴.

¹⁰⁴⁹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 217. 9 арк.

¹⁰⁵⁰ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 1–9.

¹⁰⁵¹ Там само. Спр. 4. Арк. 3, 6.

¹⁰⁵² Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 3, 6.

¹⁰⁵³ Там само. Ф. Р-2763. Оп. 1. Спр. 1. 14 арк.

¹⁰⁵⁴ Там само. Спр. 2. 9 арк.

Відомі випадки реєстрації так званого цивільного шлюбу. Так, до Сумської судової комісії 10 травня 1942 р. було подано заяву про встановлення факту одруження. Жінка вказувала, що вона з чоловіком із початку 1925 р. проживають однією сім'єю і за сімейним законодавством УРСР не зобов'язані були укладати офіційний шлюб, аби вважатись сім'єю. У лютому 1941 р. її чоловіка А. Івченка було засуджено до тюремного ув'язнення, а згодом вислано в північні райони країни, звідки він до моменту подачі заяви так і не повернувся. Уже через три тижні судова комісія Сум на основі показів свідків встановила факт одруження цих людей у лютому 1925 р.¹⁰⁵⁵.

Хотілося б зазначити, що в судовому порядку розглядалися і справи про надання дозволу на укладення шлюбу особам, які не досягли відповідного віку (21 року), а їх батьки були відсутніми¹⁰⁵⁶. Так, у заяві А. Пикалова про надання дозволу на одруження зазначалося, що до досягнення шлюбного віку йому залишилось усього 10 місяців, батьків у нього нема, з 18 років він працює й свідками характеризується, як досить розвинений і серйозний чоловік¹⁰⁵⁷.

Інша позивачка, Н. Євко звернулася до суду з позовною заявою, у якій просила надати їй право на укладення шлюбу. Вона бажала вийти заміж за поліція І. Микитенка, якому вже виповнилося 23 роки, а от їй до повноліття не вистачало 9 місяців. Очевидно, що професійний статус нареченого було взято до уваги. Суд ухвалив позитивне рішення, навіть без запрошення свідків чи інших зацікавлених осіб¹⁰⁵⁸.

За один день судом було прийнято надати дозвіл на укладення шлюбу І. Коломійцю, якому не вистачало для цього двох років і трьох місяців. Підставою для такого швидкого позитивного рішення стало перебування позивача на військовій службі в німецькій частині та можлива відправка його на фронт¹⁰⁵⁹. Так само швидко було надано дозвіл на укладання шлюбу М. Ткаченку, який перебував на службі в німецькій військовій частині¹⁰⁶⁰.

В інших випадках суд уважно розглядав особу претендента на укладення шлюбу. Так, в одному з типових рішень зазначалося, що А. Пикалову «до повноліття – 21 року не вистачає 10 місяців, але з його слів відомо, що ні батьків, ні родичів він не має, що з 18 років живе й працює самостійно, у даний час працює в ортскомендатурі, свідками ж характеризується як досить розвинений, серйозний чоловік»¹⁰⁶¹.

¹⁰⁵⁵ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1841. Оп. 4. Спр. 90. 11 арк.

¹⁰⁵⁶ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 38, 44, 46.

¹⁰⁵⁷ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 4.

¹⁰⁵⁸ Там само. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 3.

¹⁰⁵⁹ Там само. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 1, 2.

¹⁰⁶⁰ Там само. Спр. 44. Арк. 1, 2.

¹⁰⁶¹ Там само. Спр. 38. Арк. 4.

Водночас навіть у межах одного й того ж генерального округу ця процедура могла бути спрощеною. Очевидно, це пов'язано з процесом створення як власне генеральних комісаріатів, так і судових органів. Так, документація відділу актів громадянського стану Полтавської міської управи періоду грудня 1941 р. містить численні заяви батьків, які надавали своїм дітям дозвіл на одруження в разі недосягнення ними 21 року¹⁰⁶².

Певний час цей орган розглядав і справи щодо розлучення. Ці заяви да-товані серпнем – вереснем 1942 р., тобто періодом переходу лівобережних районів області до структури генерального комісаріату «Київ». Окрім заяви про бажання розлучитися, зацікавлені особи подавали письмові пояснення стосовно цього. Так, М. Корба не погоджувалася на розлучення, указуючи на можливість примирення з чоловіком, зазначаючи при цьому, що «все, що він пише у своїй заяві, не відповідає дійсності, і запевняю, що у нас буде гарне, дружнє родинне життя, коли чоловік мій змінить своє ставлення до мене, й почне добувати засоби для утримання нашої з ним сім'ї». Текст резолюції, яка була накладена при винесенні рішення, указує на відмову заявнику з причини «безпідставності»¹⁰⁶³.

Восени 1942 р. особи, зацікавлені в розлученні, зобов'язувалися зверну-тися до гебітсюрита, і лише на основі його рішення справа направлялася до відділу реєстрації актів громадянського стану. Так, одна з громадянок намага-лася розлучитися з чоловіком, який був безвісти відсутнім. Отримавши дозвіл гебітсюрита, вона звернулася до керівника відділу реєстрації актів громадян-ського стану. Проте він відмовив у розлученні. У тексті сказано, що за німець-ким законодавством необхідна умова безвісної відсутності протягом більш як трьох років, а її чоловік зник лише на початку 1941 р. Окрім того, вимогою розірвання шлюбу є сповіщення іншого з подружжя¹⁰⁶⁴.

Отже, передача справ щодо проведення процедури розлучення відділу ре-єстрації актів громадянського стану міської управи пов'язано з початковим етапом створення місцевих судів, хоч законодавча база для цього вже вступи-ла у силу.

Відділ реєстрації актів громадянського стану Полтавської міської упра-ви в серпні 1941 р. розглядав і нетипові справи щодо розлучення, зокрема, якщо один із подружжя був євреєм за національністю. Так, 4 серпня 1941 р. до відповідного органу звернулася Г. Катченко, яка просила розірвати шлюб із З. Фішманом тому, що «він був жид». Заявниця прохала також виправити прізвища, імена та по батькові двох доньок, які в цьому шлюбі народилися:

¹⁰⁶² Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2347. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1, 3, 12.

¹⁰⁶³ Там само. Спр. 2. Арк. 1, 4.

¹⁰⁶⁴ Там само. Арк. 9.

Фішман Нелю Зельманівну (1939 р.н.) на Катченко Нелю Іванівну та Фішман Фаню Зельманівну (1941 р.н.) на Катченко Феодосію Іванівну. Працівник відділу не відмовив заявниці. На заяві міститься резолюція «Потрібні: шлюбне свідоцтво та метрики про народження дітей»¹⁰⁶⁵.

Як засвідчують матеріали окремих тогочасних заяв про розірвання шлюбу, у них містяться згадки про переслідування заявниць та членів їх сімей радянською владою. Так, Н. Крат своє прохання обґрунтовувала тим, що її рідні були «розкуркулені і засуджені за політику», «я і мої рідні були під гнітом більшовизму, і я не жила, а мучилась, була пригнічена своїм чоловіком». Звісно, що в тексті заяви вказано на покращення життя за німецької влади. Жінка мотивувала своє прохання ще й тим, що не могла жити так, як жила при більшовиках¹⁰⁶⁶.

На процедури судового розлучення впливали й німецькі репресії щодо євреїв. Відомі факти, коли їх родичі намагалися розлучитися з причини єврейського походження одного із подружжя. Знаючи про долю, яка спіткала їх близьких, ці люди очевидно прагнули ще й змінити прізвища, ім'я та по батькові дітей, оскільки розуміли, що слідом за євреями будуть знищені й діти, народжені в змішаних шлюбах.

В окремих випадках суд не вважав, що причиною розлучення міг бути попередньо укладений шлюб із євреями за національністю. Так, 4 січня 1943 р. до суду Полтави звернувся П. Рибалка, який прохав розлучити його з дружиною. Із позовної заяви видно, що шлюб був укладений 2 січня 1943 р., тобто з часу його реєстрації минуло всього два дні. Причиною розлучення було те, що дружина ввела позивача в оману: «мала чоловіка жида і від нього є зараз дитина – дівчина 5 років. З цих причин, зазначав П. Рибалка, «я більше не можу з нею залишатись в шлюбі».

Дружина Г. Рибалка також надала письмові пояснення, які полягали в тому, що «до одруження з Рибалкою Петром, я жила з ним на одній вулиці, через один двір протягом семи років, отже, безперечно позивачу було відомо все моє минуле життя і з ким я була одружена». У поясненнях Г. Рибалки зазначено, що із своїм колишнім чоловіком вона розлучилася 27 листопада 1941 р.

Сторони процесу відмовлялися помиритися, і суддя виніс рішення про звернення до німецького суду, який і мав вирішити справу по суті. Після повернення матеріалів справи з Києва наступне судове засідання відбулося у червні 1943 р. Суд відмовив П. Рибалці в задоволенні позову, вважаючи його безпідставним¹⁰⁶⁷.

¹⁰⁶⁵ Там само. Арк. 21.

¹⁰⁶⁶ Там само. Арк. 37.

¹⁰⁶⁷ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 1–27.

Окупаційною адміністрацією як РКУ, так і ВЗО контролювався процес судового розгляду справ про розлучення. Щороку судді складали щорічні звіти в справах про розлучення, у яких указувалось прізвище шліхтера, що вирішував справу, дані сторін процесу, короткий виклад предмету спору, дата та зміст оголошеного рішення¹⁰⁶⁸.

Після оголошення розірвання шлюбу шліхтер направляв копії рішень до тієї установи РАЦСу, де шлюб було укладено. У разі, якщо ця установа знаходилася поза територією впливу німецької влади, дане рішення направлялось старшому шліхтеру для попереднього зберігання¹⁰⁶⁹.

Адміністрації РКУ та ВЗО приділяли велику увагу шлюбно-сімейним правовідносинам місцевого населення, санкціонуючи процедуру як укладення шлюбу, так і припинення сімейних стосунків. На початку окупації певний час ці процедури перебували у віданні військових властей, а подекуди право на санкціонування шлюбних відносин та проведення процедури розлучення передавалось органам місцевого управління. І лише з 1942 р. з'явилася нормативно-правова база, на основі застосування якої і проводилися відповідні юридичні процедури.

Окупаційна влада досить суворо й «неохоче» сприймала розлучення місцевого населення. За встановленими правилами розірвати попередньо укладений шлюб можна було лише в судовому порядку та у визначених нормативними актами випадках. Окрім звичних причин для відносно великої кількості таких судових справ, були й випадки, характерні виключно для воєнного часу. Значна частина людей була безвісти відсутньою й про них не було жодної згадки. Немало з них зникли ще до війни в результаті радянських репресій, а у воєнну добу мобілізовані до Червоної армії втратили зв'язок із рідними, які опинилися в окупації. У багатьох регіонах РКУ перед засіданням суду стосовно розлучення подружжя, один з яких був відсутнім у місцевій пресі, розміщувалися відповідні оголошення. У змісті оголошення суддя викликав безвісно відсутню особу на засідання.

Так само жорстко окупаційна влада підходила до укладання шлюбів. Сама процедура обумовлювалася спеціально виданими для цього нормативними актами, якими шлюбний вік суттєво збільшувався й становив 21 рік. Лише з часом вік осіб, які бажали укласти шлюб, було зменшено. Передбачалася й судова процедура надання права на укладення шлюбу, зокрема неповнолітніми особами.

У разі розірвання шлюбу з причини подружньої зради та відмови учасників процесу від укладення мирового договору справа передавалась до Німецького суду, і лише за його рекомендаціями шліхтер приймав відповідне рішення.

¹⁰⁶⁸ Там само. Спр. 2, 14 арк.

¹⁰⁶⁹ Там само. Спр. 4. Арк. 4, 7, 16.

У багатьох випадках сувора установка німецької влади РКУ та ВЗО щодо врахування факту безвісної відсутності людини протягом більш як трьох років поспіль місцевими цивільними судами не виконувалась. Відомі випадки, коли суд виходив з інтересів позивачів, які прохали розлучити їх із безвісти відсутньою особою, але трьохрічного терміну для цього не вистачало. При цьому суд виходив із факту створення позивачами нової сім'ї та народження дитини.

В обов'язковому порядку судді мали назвати особу, яка була винною в розладі сімейного життя, що надавало підставу постраждалому в разі потреби вимагати як для себе, так і для неповнолітніх дітей утримання та виплати аліментів.

6.4. Судова практика захисту прав та інтересів неповнолітніх та осіб, які перебували утримання в РКУ та ВЗО

Держава завжди піклується про неповнолітніх, видаючи та санкціонуючи стосовно цього нормативно-правові акти. Не став винятком із цього правила й період нацистської окупації, коли під сумнів був поставлений сам факт існування нашого народу, а німецька адміністрація основним засобом впливу на місцеве населення використовувала позасудові репресивно-каральні засоби впливу на поведінку місцевого населення. Але в арсеналі засобів впливу на місцевий соціум використовувалися й судові органи, працівники яких, діючи виключно в руслі виданих німецькою стороною нормативних установок, здійснювали захист прав та інтересів неповнолітніх осіб.

Аналіз матеріалів тогочасних цивільних справ та узагальнення судової практики в РКУ та ВЗО засвідчує, що в окупаційний період надзвичайно поширеними були справи про виплату аліментів, інші види утримання неповнолітніх та осіб, які цього потребували. Але здебільшого позовні заяви надходили від жінок, які виховували неповнолітніх дітей самостійно, а батьки не брали участі в їх утриманні. Зазвичай ці позовні заяви подавалися до суду вже після проведення процедури розлучення. При цьому майже всі подані позови були схвалені судами. Для вирахування суми аліментів судді брали до уваги матеріальний стан позивачки та відповідача, нагальні потреби матері та дитини.

На території РКУ та ВЗО на основі діючих положень нормативно-правових актів, які регулювали шлюбно-сімейні відносини, на одну дитину виплачувалось 25 % заробітної плати або прибутку відповідача, а на двох дітей – 30 %¹⁰⁷⁰. Зазначимо, що так само було і в радянський період. У разі ухиляння відповідача від явки до суду засідання по призначенню аліментних платежів

¹⁰⁷⁰ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 38–40; Там само. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 12 а.; Спр. 18. 10 арк.; Спр. 47. 8 арк.; Там само. Ф. Р-2763. Оп. 1. Спр. 21. 26 арк.

усе одно відбувалося. На ньому й без свідчень відповідача приймалося позитивне для позивача рішення. Суддя у своєму рішенні виходив із того, що відповідач «ніяких заперечень проти позову не подав»¹⁰⁷¹.

Зазвичай тогочасні суди, розглядаючи позовні заяви з вимогами утримання неповнолітніх дітей, як доказову базу використовували відповідні рішення радянських судових установ. Матеріали багатьох судових справ засвідчують той факт, що немало чоловіків, сплачуючи аліменти за присудами радянських судів, припиняли здійснювати покладені на них зобов'язання відразу після встановлення окупаційного режиму. Водночас у разі звернення до суду вони відразу погоджувалися виплачувати ці кошти¹⁰⁷².

Один із відповідачів узагалі заявив, що «акуратно» виконував аліментні зобов'язання, накладені на нього присудом радянського суду. А от після захоплення німецькими військами він вирішив, що рішення радянського суду є недійсним, тому й перестав виплачувати аліменти¹⁰⁷³.

Назвемо деякі типові для тих складних часів судові справи. Так, у грудні 1942 р. цивільний суддя І дільниці Полтави, розглядаючи позов М. Душинської про стягнення з А. Душинського аліментів на користь їх спільних двох неповнолітніх дітей, узяв до уваги аналогічне судове рішення за 1935 р. Рішенням радянського суду на А. Душинського було покладено обов'язок сплачувати на утримання дітей 30 % від його заробітку.

У позовній заяві зазначалося, що колишній чоловік до 1940 р. сплачував аліменти, а потім перестав виконувати покладені на нього обов'язки. Колишній чоловік позов визнав, але прохав зменшити розмір аліментів до 25 % від його заробітку. У результаті суд не задовольнив прохання відповідача й ухвалив рішення про стягнення з нього, починаючи від 1 листопада 1942 р., 30 % заробітку. Окрім того, він зобов'язувався сплатити на користь колишньої дружини 10 крб. судового збору та на «користь казни 30 крб.»¹⁰⁷⁴.

Незважаючи на позитивне для позивача рішення суду, розгляд справи на цьому не закінчився. М. Душинська знову звернулася до суду з новим позовом, у якому погодилася, аби колишній чоловік у зв'язку з відсутністю постійної роботи сплачував на утримання дітей фіксовану суму коштів. Колишній чоловік мав надію на отримання постійного місця роботи, після чого погоджувався сплачувати аліменти у відсотковому виразі. Сторони процесу погодилися, що до того часу він буде сплачувати зафіксовану рішенням суду суму коштів.

¹⁰⁷¹ Там само. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 16.

¹⁰⁷² Держархів Запорізької обл. Ф. Р-3077. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 1, 2, 4.

¹⁰⁷³ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 6.

¹⁰⁷⁴ Там само. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 1–8.

У результаті додаткового судового розгляду було прийнято рішення стягнути з А. Душинського за період листопад 1942 – 20 січня 1943 рр. 600 крб. А за січень 1943 р. і до отримання ним постійного місця роботи чоловік зобов'язувався сплачувати по 150 крб. щомісяця. Після отримання роботи він знову зобов'язувався сплачувати аліменти розміром 30 % від свого заробітку¹⁰⁷⁵.

В. Бабіч 29 січня 1943 р. звернулася до Полтавського суду з вимогою, у якій, посилаючись на рішення радянського суду, вимагала, аби її колишній чоловік сплачував аліменти на неповнолітню дитину розміром 25 % від його заробітку, починаючи з вересня 1942 р.

У своїх поясненнях відповідач зазначив, що не міг сплачувати аліменти, адже не знав адреси своєї колишньої дружини, і запропонував унести за попередній період одну тисячу крб. єдиним платежем. В. Бабіч погодилася на компромісне рішення. У результаті суд ухвалив рішення про стягнення з відповідача 25 % його заробітку за умови одночасної виплати однієї тисячі крб.¹⁰⁷⁶

Інший із відповідачів, який з приходом німецької влади перестав платити аліменти, пояснював свої дії тим, що не знав про місце проживання їх спільної дитини. «Я раніше платив на утримання дитини, а зараз перестав платити тому, що дитина не живе у позивачки. Дитину я не бачу вже два роки», – зазначав у своїх поясненнях відповідач М. Свиначенко.

Позивачка пояснила, що їх дитина проживала в її батьків у Курській області, що підтверджувалося відповідною довідкою місцевої влади. Вона також пояснила, що надала батькам матеріальну допомогу, аби вони утримували дитину. У результаті суд виніс рішення про стягнення з відповідача 25 % його заробітку, починаючи з дня подачі позовної заяви¹⁰⁷⁷.

У матеріалах судових справ простежується та обставина, що через нестабільність прибутків відповідачів позивачі вимагали в якості аліментних виплат певну сталу суму, а не відсоток від заробітної плати¹⁰⁷⁸. Звичайно, що вимоги позивачок не завжди відповідали можливостям відповідачів. Наприклад, Н. Козаченко вимагала від Т. Козаченка виплати 400 крб. на місяць в якості аліментів. Позивачка аргументувала розмір виплати тим, що їй стало відомо, що, окрім роботи на підприємстві, відповідач працює вдома й отримує до 1000 крб. на місяць. Але під час судового засідання позивачем не було доведено понаднормову роботу відповідача, а тому суддя прийняв рішення про виплату на користь дитини стандартного платежу розміром 25 %¹⁰⁷⁹.

¹⁰⁷⁵ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 13.

¹⁰⁷⁶ Там само. Спр. 47. Арк. 1, 9, 10.

¹⁰⁷⁷ Там само. Спр. 48. Арк. 1, 7, 8.

¹⁰⁷⁸ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 37. 5 арк.

¹⁰⁷⁹ Там само. Спр. 24. 13 арк.

Аналогічну суму розміром 400 крб. намагалася стягнути зі свого колишнього чоловіка М. Чигир. Ця сума була вищою за встановлений присудом радянського суду розмір аліментів. До того ж позивач намагалася змінити ставку аліментів від відсоткового розміру до сталої, але в результаті таки вищої суми. Але шліхтер Полтави рішення радянського суду не змінив¹⁰⁸⁰. А в позові Х. Дяденко до М. Немири суд зафіксував конкретний, а не відсотковий розмір грошових виплат, хоч і зменшив його на 20 крб.¹⁰⁸¹

Зазвичай виплата аліментів відбувалась уже після офіційного розірвання шлюбу. Але існували випадки, коли приймалося рішення про стягнення аліментів на утримання дитини й без офіційного розлучення. Так, у матеріалах позову У. Касьян проти чоловіка, із яким вона перебувала в шлюбі, зазначено, що він систематично вживав щодо неї фізичне насильство, виганяв її з житла разом із дітьми. Після цього подружжя склало перед керівником районної управи добровільну угоду, у якій зобов'язувались до мирного співіснування. Проте угода так і залишилася на папері. Він продовжував чинити насильство й над дружиною, і над власними неповнолітніми дітьми.

На засіданні суду Луцького району чоловіка зобов'язали повернути належні жінці речі та виплачувати щомісяця на кожну дитину по 300 крб. до їх 16-річчя¹⁰⁸².

Зазвичай, якщо на утриманні в позивача перебувало двоє неповнолітніх дітей, то суд признавав їх утримання шляхом стягнення 30 % від заробітку чи прибутку відповідача. Так, позов П. Жаботинської до С. Макарця закінчився рішенням суду про виплату 30 % заробітної плати останнього на утримання двох дітей. Важливим є й час початку виплат. У цій справі, яка була датована 20 січня 1943 р., позивачка вимагала розпочати відповідні виплати з квітня 1942 р. Суддя ж початком виплат визначив грудень 1942 р.¹⁰⁸³

У судових справах фіксуються й нетипові випадки, коли фактично судді порушували нормативні установки німецької влади. Так у одному із позовів зазначалося, що позивач виховувала двох дітей, одному з яких виповнилося менше двох місяців. Суд зобов'язав відповідача виплачувати лише 25 % заробітної плати, зазначивши: «на утримання старшого сина». Причому після оголошення рішення судді було внесено окрему правку про те, що відповідач уже виплатив позивачці 590 крб. У зв'язку з цим виконання рішення суду відтермінувалося з 21 січня до 14 червня 1943 р.¹⁰⁸⁴

¹⁰⁸⁰ Там само. Спр. 23. 9 арк.

¹⁰⁸¹ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-59. Оп. 1. Спр. 223. 16 арк.

¹⁰⁸² Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 264. 17 арк.

¹⁰⁸³ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 47. 8 арк.

¹⁰⁸⁴ Там само. Спр. 49. 26 арк.

За діючою нормативно-правовою базою не були позбавлені аліментів і діти, які народились протягом 302 днів після розлучення. Так, позовна заява Г. Убійсобоки до Я. Романа стосувалась скоріше не так суми аліментів, яку, як виявилось під час судового засідання, відповідач регулярно сплачував, а швидше того, що позивач просила надсилати кошти за її місцем проживання (Решетилівський район, Лиман 2-й), а не за місцем проживання відповідача (м. Полтава). Хотілося б зазначити, що справа була розглянута всього за 3 дні: 1 січня було подано заяву, а 4 січня – винесено рішення¹⁰⁸⁵.

Аліменти надавались і дітям, батьки яких ніколи не перебували в шлюбі. Але в цьому випадку позивач мала підтвердити факт батьківства особи, визначеної нею як відповідач¹⁰⁸⁶. Підтвердження батьківства могло бути суто формальним, як-от у позові Н. Усенко до М. Ніколаєва. Як очевидно із матеріалів судової справи, цей чоловік і так був одружений. До того ж він ніколи не проживав із позивачкою сім'єю. Але М. Ніколаєв не зміг жодним чином підтвердити те, що він не є батьком дитини.

Характерно, що батьківство чоловіка визнав ще радянський суд. Він же зобов'язав його до виплати аліментних платежів. Проте після встановлення німецької окупаційної влади чоловік перестав виконувати покладені на нього аліментні зобов'язання.

Узимку 1943 р. Н. Усенко звернулась до шліхтера Полтави з відповідним цивільним позовом. Суддя не взяв до уваги покази чоловіка, який у черговий раз відмовлявся від батьківства, і присудив аліментні виплати в розмірі 25 % від заробітної плати¹⁰⁸⁷.

Аналогічним присудженням аліментних виплат розміром 25 % заробітної плати закінчився позов М. Торопівської до П. Лимаря. Ці особи не зареєстрували шлюб, а відповідач навіть намагався довести відсутність будь-яких відносин із позивачкою. М. Торопівська зазначила та свідки, викликані до суду, доводили, що їх відносини закінчились у серпні, а дитина народилась у грудні 1942 р. На основі показів свідків і позивачки суддя виніс схвальне для позивача рішення¹⁰⁸⁸.

У разі народження позашлюбних дітей їх мати мала право звернутися до суду з вимогою сплати аліментів від особи, яку вона вважала батьком дитини. Підставою для такого судового рішення ставали зізнання чоловіка у відповідних зв'язках із жінкою. І навіть те, що він перебував в офіційному шлюбі, не ставало на заваді судовому рішенням¹⁰⁸⁹.

¹⁰⁸⁵ Там само. Спр. 30. 8 арк.; Спр. 24.

¹⁰⁸⁶ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 187. 17 арк.

¹⁰⁸⁷ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 50. 7 арк.

¹⁰⁸⁸ Там само. Спр. 35. 24 арк.

¹⁰⁸⁹ Держархів Миколаївської обл. Ф. Р-1101. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 12.

У деяких випадках єдиним варіантом доведення батьківства був аналіз крові, і призначення аліментів відбувалось лише після подібного підтвердження¹⁰⁹⁰.

Звичайно, якщо ж не доведено батьківство чоловіка, на якого складався позов про аліменти, то жінці відмовляли навіть у тому випадку, якщо він був законним її чоловіком. Так, Г. Маслова звернулася до районної поліції Полтави з вимогою примусово стягувати на утримання дитини частини зарплатні чоловіка, який служив поліцаєм на станції Південна. У цій заяві вона вимагала стягувати з В. Маслова аліменти на неповнолітню дитину. Але керівництво поліції, оскільки В. Маслов уже в ній не служив, направило цю заяву до місцевого суду.

Під час судового засідання виявилось, що дійсним батьком дитини Г. Маслової був німецький вояк, який виїхав із міста, а В. Маслов лише обіцяв їй визнати своє батьківство. Вони одружилися на сьомому місяці її вагітності. Дитина була зареєстрована як дитина В. Маслова. На підставі його обіцянки жінка вимагала примусово стягувати з нього аліменти.

Суд прийняв рішення відмовити позивачці, оскільки «в справі відсутня сама підстава позову, бо сама по собі обіцянка вигодувати чужу дитину не може бути підставою для позову»¹⁰⁹¹.

Як зазначалось у нормативно-правових актах, які регулювали діяльність цивільних судів, що першочерговим завданням судді було укладення мирної угоди сторін. Але іноді сторони доходили до мирного рішення до засідання суду. Так, Н. Антонюк подала заяву до суду про утримання себе та своєї малолітньої доньки, але на судовому засіданні сторони оголосили про своє примирення й справа була закрита¹⁰⁹².

Воєнне лихоліття вносило свої корективи в розміри та види стягнень із відповідачів. У першу чергу це стосувалося матеріальних засобів, як-от продуктів харчування, інколи особистих речей. Так, у позовній заяві, поданій до Полтавського суду Г. Мироною-Гальченко, вимагалось стягнути з відповідача одноразово «лантух картоплі» та до досягнення неповнолітніми дітьми 16 річного віку половину продовольчого пайка, який чоловік одержував на підприємстві.

Суд частково визнав вимоги жінки. До досягнення дітьми 16 річного віку з її колишнього чоловіка судовим рішенням передбачалося стягувати 35 % від розміру заробітної плати, а також 50 % продовольчого пайка¹⁰⁹³.

¹⁰⁹⁰ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 200. 32 арк.

¹⁰⁹¹ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 1, 12.

¹⁰⁹² Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 178. 13 арк.

¹⁰⁹³ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 16.

Мировий суд Луцького району зобов'язав відповідача Ф. Ворошилюка видавати щомісячно колишній дружині 15 кг зерна в чистому й сухому вигляді, по 1 кг круп, 1 кг жиру і 30 кг картоплі. Окрім цього, відповідач зобов'язувався виплачувати по 200 крб. щомісяця на утримання дитини¹⁰⁹⁴.

Зазвичай позивачами в цих цивільних справах були жінки. Винятком із правила про позивачів-жінок став позов Г. Кудри до колишньої дружини про відібрання в неї сина. Чоловік наполягав на тому, що жінка не доглядала дитину. Суд вирішив залишити дитину з матір'ю. У судовому засіданні брав участь адвокат відповідачки¹⁰⁹⁵.

В окремих випадках відповідачі у цих справах не відмовлялися від виконання покладених на них аліментних зобов'язань, але в силу різних життєвих причин просили зменшити їм час початку їх здійснення. Так, В. Ляшенко просив суд призначити йому аліменти не з червня 1942 р., як просила колишня дружина, а з листопада того ж року, оскільки він намагався певним чином допомогти дружині утримувати їх спільну дитину¹⁰⁹⁶. Цікаво, що чоловік припинив платити аліменти з червня 1941 р. у зв'язку з призивом до лав Червоної армії та перебуванням у полоні. Лише після повернення з полону в червні 1942 р. він знову був зобов'язаний сплачувати аліменти на утримання дитини.

Загалом суди виносили позитивні рішення щодо накладення на батьків зобов'язань виплачувати аліменти. Інші аргументи суд особливо не цікавили. Так, А. Маліновський, визнаючи свій обов'язок сплачувати аліменти на утримання неповнолітньої дитини, просив суд зменшити їх розмір, оскільки мав на своєму утриманні престарілу матір та ще одну дитину. Але суд відмовив йому в цьому й зобов'язав виплачувати на утримання дитини 25 % заробітку¹⁰⁹⁷.

Одночасно з визначенням розмірів аліментів судовими рішеннями встановлювалося місце проживання неповнолітніх дітей. В окремих матеріалах судових справ містяться відомості про намагання окремих батьків взяти одного з дітей до себе на виховання. Часто безпосередньою причиною такого прохання було намагання зменшити розміри аліментів та інших матеріальних зобов'язань. Зазвичай суд виходив з інтересів неповнолітніх дітей. Так, в одному із судових рішень, яким чоловіку було відмовлено в цьому праві, зазначалося, що «задовольнити цього не можна з таких підстав: відповідач і громадянка, з якою він зараз живе, працюють на підприємстві, а мати його стара, зовсім непрацездатна, немає змоги навіть сама себе обслуговувати й на підставі цього подружжя розлучилося. Тому дитина, коли б таку передали

¹⁰⁹⁴ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 212. 15 арк.

¹⁰⁹⁵ Там само. Спр. 285. 12 арк.

¹⁰⁹⁶ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2302. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 1, 14.

¹⁰⁹⁷ Там само. Спр. 24. Арк. 1, 14.

батьку, залишилась би без догляду і належного виховання. Між тим мати дітей – позивачка ніде не працює і діти весь час знаходяться при ній. Тому доцільно з метою виховання дітей залишити їх при матері»¹⁰⁹⁸.

Виплати на неповнолітніх дітей призначалися і в разі народження позашлюбної дитини. У цьому випадку суд вивчав докази та покази свідків. На позашлюбну дитину присуджувалося 25 % коштів чоловіка, визнаного судом її батьком. При цьому дитина народилася в грудні 1932 р., а жінка зверталася з позовом до суду в січні 1943 р.¹⁰⁹⁹ Аналогічні позови могли подавати й особи, які проживали в цивільному шлюбі. Підставами для цього було народження дитини. Зазвичай суд виносив позитивне для позивачів рішення. Розмір накладених аліментів також становив 25 % від заробітку батька дитини¹¹⁰⁰.

Ще одним методом захисту прав неповнолітніх було визнання дитини такою, яка народжена в шлюбі, навіть без його офіційного реєстрування на момент народження¹¹⁰¹. Так, О. Ходоровський і Б. Ходоровська надали суду посвідку про шлюб за 1942 р., нотаріально завірені посвідчення про те, що Генрик-Лех Ходоровський 1936 р.н. був народжений під час їх спільного життя¹¹⁰².

Аналізуючи судові справи про присудження аліментних виплат, можна побачити цікаву деталь – терміни виплат. Зазвичай дата початку виплат залежала від дати подачі позовної заяви. Здебільшого початком виплат суддя визначав місяць подачі заяви або який йому передував. А от кінцева дата виплат була сталою й завершувалася виповненням дитині 16 річного віку. Аналогічні правила застосовувалися й до дітей, які народилися поза шлюбом¹¹⁰³. Але відомі випадки винесення рішень судьями Полтави, за якими батько мав виплачувати аліменти до виконання повноліття, тобто 18 років¹¹⁰⁴. Це певним чином підтверджує факт неоднорідного застосування суддівським корпусом нормативних установок німецької влади.

У ВЗО порядок стягнення і встановлення суми аліментів за невеликим винятком були майже аналогічними. Основна частина судових справ вирішувалась на користь позивачки з рішенням виплачувати їй 25 % заробітної плати батька дитини¹¹⁰⁵.

Для прикладу, позов П. Букшіної до А. Наталухи закінчився рішенням судової комісії Сум призначенням виплат аліментів у розмірі 100 крб. до до-

¹⁰⁹⁸ Там само. Спр. 35. Арк. 16.

¹⁰⁹⁹ Там само. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 1–24.

¹¹⁰⁰ Там само. Спр. 34. Арк. 2, 13.

¹¹⁰¹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 216. 9 арк.

¹¹⁰² Там само. Спр. 309. 12 арк.

¹¹⁰³ Там само. Спр. 491. Арк. 10–11.

¹¹⁰⁴ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 36; Спр. 47.

¹¹⁰⁵ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 128. 10 арк.; Спр. 132. 7 арк.

сягнення донькою повноліття. І навіть відсутність відповідача на судовому засіданні не було підставою для його переносу або відміни¹¹⁰⁶.

У ВЗО сума коштів на утримання двох дітей могла доходити до 50 % заробітної плати. Про це свідчить касаційна скарга К. Михайличенка, якого Сумський міський суд зобов'язав виплачувати дружині 50 % своєї заробітної плати на утримання двох дітей. При цьому одному з дітей на момент винесення рішення вже виповнилося 17 років. Але касаційний суд задовольнив позов К. Михайличенка, і суму аліментів було зменшено до 30 % заробітної плати¹¹⁰⁷.

Так само як і в РКУ була можлива виплата аліментів у натуральному вигляді, зокрема продуктами харчування та речами повсякденного вжитку. Так, Понорницький мировий суд зобов'язав О. Войтенка, окрім надання щомісяця продуктів харчування, купувати дитині щороку пару взуття. А після прохання позивачки переглянути справу, до вищевказаного суд додав виплату по 50 крб. щомісяця¹¹⁰⁸. До виплати аліментів продуктами харчування вищевказаний суд зобов'язав І. Овсієнка, а от взуття дитині він мав купувати кожні 2 роки¹¹⁰⁹.

Установлення батьківства на території ВЗО відбувалось також за показами свідків. Так, М. Трихлібу місцевий суд призначив виплату аліментів у розмірі 25 % заробітної плати і визначив місячний термін для того, щоб відповідач надав безапеляційні докази того, що він не є батьком дитини У. Кулібової. У разі надання ним доказів суд мав право переглянути справу. На судовому засіданні був присутній і адвокат позивачки¹¹¹⁰.

У справах про аліменти на території ВЗО не встановлювалась ціна позову. Так, судовим митом у Понорницькому мировому суді визначались сталі суми: 15-20 крб. за подання заяви і 5 крб. за надання виконавчого листа¹¹¹¹. У Сумах встановлювалось судове мито 48 крб. і збір за надання повідомлення про явку до суду – 2 крб.¹¹¹² Касаційна скарга вартувала сторонам 26 крб.¹¹¹³

На теренах РКУ та ВЗО існувала можливість усиновлення неповнолітніх осіб у судовому порядку. Так, відповідно до матеріалів судової справи Н. Нагорної про усиновлення дівчинки, вихованки дитячого будинку № 1, правовий відділ Сум надав дозвіл про усиновлення й надання прізвища матері, незважаючи на те, що жінка була заміжня, а її чоловік перебував у Червоній армії й жодного його дозволу на усиновлення до справи не було долучено¹¹¹⁴.

¹¹⁰⁶ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр. 24. 12 арк.

¹¹⁰⁷ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр. 51. 9 арк.

¹¹⁰⁸ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 272. 7 арк.

¹¹⁰⁹ Там само. Спр. 154. 7 арк.

¹¹¹⁰ Там само. Спр. 276. 12 арк.

¹¹¹¹ Там само. Спр. 128. Арк. 3; Спр. 132. Арк. 2; Спр. 154. Арк. 2.

¹¹¹² Держархів Сумської обл. Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 1.

¹¹¹³ Там само. Спр. 51. Арк. 1.

¹¹¹⁴ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1841. Оп. 7. Спр. 116. 6 арк.

В окупаційний період існувала можливість через відповідні судові рішення усиновлювати дітей. Так, до суду Мелітополя у травні 1943 р. звернувся Ф. Литвиненко, який просив надати йому право на усиновлення чотирирічного С. Яковлева. На судове засідання з'явилася й дружина позивача. Суддя з'ясував, що це подружжя володіє будинком, матеріально забезпечені, але дітей не мають. Мама дитини, яка також була викликана до суду, повідомила, що не мала засобів для існування, а її чоловік загинув на війні. До того ж вона доводилась двоюрідною сестрою Ф. Литвиненко.

Вивчивши всі обставини справи, суддя виніс рішення про усиновлення С. Яковлева та внесення відповідних змін у його особисті документи¹¹¹⁵.

Але водночас судді неоднаково застосовували діючу систему нормативно-правових актів. Такий висновок можна зробити, аналізуючи справу про усиновлення С. Ленчука, батьки якого померли за різних обставин. Суддя Луцького району, відмовляючи претендентам на усиновлення, аргументував це при першому слуханні очікуванням відповідних розпоряджень німецької влади. А при повторному слуханні, керуючись «Правилами для тимчасового впорядкування особового, родинного і спадкового права в Райхскомісаріаті Україна», зазначив, що за даним нормативно-правовим актом усиновлення було неможливе¹¹¹⁶.

Досить поширеною судовою цивільною практикою було встановлення часу народження дітей. Ця процедура ще й передбачала визнання батьками певних осіб. Зазвичай ці судові справи пов'язані із втратою з певних причин документів про народження дітей. Так, у серпні 1943 р. в одному з полтавських цивільних судів розглядалася типова для тих часів справа. До суду звернувся М. Кулик, який у своїй позовній заяві твердив про втрату власних документів та свідоцтва про народження сина під час переправи через річку. Проте при зверненні М. Кулика до відділу РАЦСу виявився відсутнім факт унесення даних про новонародженого сина ще за 1932 р. У результаті дитина виявилась не ідентифікованою, а її походження було невизначеним. В окупаційний період це було небезпечно. Сьогодні вже неможливо в'ясувати істинну причину встановлення часу народження цієї дитини, але в нас виникають певні сумніви щодо правдивості тверджень М. Кулика. Тим паче, що в колишньому радянському архіві даних на дитину також не було. Під час проведення судового засідання як доказ причетності М. Кулика до народження дитини було пред'явлено будинкову книгу, до якої дані на сина таки було вписано. Суддею було допитано й свідків, які чітко ідентифікували батька й матір неповнолітнього І. Кулика. У результаті суд виніс рішення

¹¹¹⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-3077. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 1–10.

¹¹¹⁶ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 320. 13 арк.

визнати, що І. Кулик народився в Полтаві 22 січня 1932 р., а його батьками були українці Микита та Мотря Кулик¹¹¹⁷.

Одним із доказів, який пред'являвся позивачем при судовому встановленні дати народження неповнолітніх дітей, був відповідний запис у паспорті. Так, одна з позивачів пояснила, що в 1941 р. під час евакуації з Мозиря вона втратила свідоцтво про народження дочки, але дані на неї були занесені в паспорт. До суду були запрошені свідки, які підтвердили правильність тверджень позивача. Суд виніс позитивне рішення про видачу нового свідоцтва про народження¹¹¹⁸.

У зв'язку з військовими діями позивачі не могли витребувати з інших районів країни виписки про народження дітей, так «як пропусків не дають, а пошта на Білгород не ходить», а тому зверталися до судових органів¹¹¹⁹. Так само одна з позивачів зазначала, що документи на дитину перебувають у Московській області. Суддя, установлюючи час народження дитини, виходив із неможливості одержання відповідних документів та обґрунтовував своє рішення показами свідків¹¹²⁰.

Поширення позовів про встановлення часу народження було пов'язано з тим, що без свідоцтва про народження владою не надавалося право на одержання продовольчого забезпечення утриманців¹¹²¹.

Якщо позивачі, які у своїх заявах просили суд установити місце народження дитини, але самі у визначений час на засідання не з'являлися, то в цьому випадку справа залишалася без розгляду. При цьому судом виносилась відповідна постанова¹¹²².

Батьки мали право також вимагати утримання від своїх дітей. Так, у цивільній справі О. Весіч до двох своїх дітей, зазначалося, що позивачка не мала засобів для існування, а тому просила суд зобов'язати їх сплачувати їй по 100 крб. щомісяця. У результаті суд зобов'язав дітей утримувати власну матір «по черзі протягом місяця... надаючи їй належне приміщення та харчування до її смерті». У судовому рішенні зазначався факт попереднього укладення позовницею та її дітьми мирової угоди в адміністративному відділі Полтавської міської управи¹¹²³.

Мотивація судів, які ухвалювали рішення на користь позивачів, досить часто полягала в захисті інтересів неповнолітніх дітей та осіб, на вихованні яких

¹¹¹⁷ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2302. Оп. 2. Спр. 15. Арк. 1–6.

¹¹¹⁸ Там само. Спр. 22. Арк. 1–6.

¹¹¹⁹ Там само. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 1, 14.

¹¹²⁰ Там само. Спр. 21. Арк. 1, 2, 10.

¹¹²¹ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 1.

¹¹²² Там само. Ф. Р-2302. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 1.

¹¹²³ Там само. Ф. Р-2357. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 1, 10.

вони перебували. Так, О. Герасимчук звернулася до суду Житомира з позовом, у якому вимагала вселення себе та двох неповнолітніх дітей до будинку відповідача. Але парадоксальність ситуації полягала в тому, що в цьому будинку разом із відповідачем проживала його попередня сім'я, до якої він повернувся, у складі дружини та чотирьох спільних дітей. У результаті обидві сім'ї мусили проживати в одному будинку.

Суддя, розглянувши всі матеріали цієї непростой справи, виніс рішення зобов'язати відповідача протягом двомісячного терміну збудувати для О. Герасимчук новий будинок. Під час обстеження ситуації, яка склалася з цією сім'єю, та допиту свідків події «на місці» суддя посприяв тому, аби сільська управа виділила О. Герасимчук земельну ділянку для будівництва будинку.

Свою ухвалу суддя мотивував тим, що вирішення цього питання заспокоїть громаду с. Левків, а спільне життя обох жінок в одному будинку та ще й з шістьма дітьми безперечно не буде сприяти встановленню сімейного миру. У рішенні зазначалося, що суд «не може залишити без певного захисту інтересів дітей як від першої, так і від другої жінки». При цьому суд керувався не лише нормативними актами РКУ, а й «совістю»¹¹²⁴.

Кожна цивільна справа мала свою позовну ціну, яка залежала від суми аліментів, яку вимагав позивач. Для прикладу, Т. Твердюк подала позов про стягнення 100 крб. для утримання дитини від С. Микитюк. Ціна даного позову становила 1200 крб. як сумарна кількість виплат, що мала отримати позивач протягом одного року. Відповідно судові витрати в розмірі 32 крб. та 50 крб. за переведення справи мав оплатити відповідач у разі схвального рішення суду на користь позивача¹¹²⁵.

Отже, одним із засобів впливу на місцевий соціум РКУ та ВЗО використовували й судові органи, працівники яких, діючи виключно в руслі виданих німецькою стороною нормативних установок, здійснювали захист прав та інтересів неповнолітніх осіб. Здебільшого рішення судових органів цих окупаційних зон стосувалися аліментних платежів на утримання неповнолітніх осіб, а також осіб, які з різних причин цього потребували. Ці виплати призначалися як у грошовій, так і в натуральній формах. За тогочасними правилами судді визнавали дію рішень радянських суддів, які стосувалися розмірів аліментних платежів.

У разі необхідності судові органи РКУ та ВЗО могли проводити процедуру всиновлення, установлення часу та місця народження. За умови відсутності уповноважених особу неповнолітнього документів або неможливості їх витребування судді приймали рішення на основі показів свідків, яких пропонували позивачі.

¹¹²⁴ Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1183. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 56, 57.

¹¹²⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-59. Оп. 1. Спр. 207. 23 арк.

Необхідно зазначити, що цивільними судьями подекуди неоднорідно застосовувались діючі нормативно-правові акти, зокрема це стосується процедури всиновлення неповнолітніх осіб, різних рівнів аліментних платежів та матеріальних зобов'язань, покладених на осіб, визнаних винними в розірванні шлюбу.

6.6. Аналіз практики в галузі кримінального судочинства в РКУ та ВЗО

Місцеві кримінальні суди як у РКУ, так і у ВЗО були досить завантажені розглядам справ, предметом розгляду яких ставали проступки та злочини, вчинені представниками місцевого населення. Найпоширенішими з них стали злочини проти життя й здоров'я людини, наклепи та образа честі й гідності особи, а також крадіжки й хуліганство. Звісно, що аналогічні дії представників місцевого населення вчинені проти громадян Третього Райху, німців за національною приналежністю, військовослужбовців Вермахту, службовців німецької адміністрації та осіб, прирівняних до них, розглядалися особливими судами або взагалі в позасудовому порядку. Аналогічно й покарання за ці дії мали зовсім інший вигляд і закінчувалися в кращому випадку тюремним ув'язненням чи направленням у концтабір. Здебільшого ж за вчинення цих протиправних дій до місцевого населення застосовувалась смертна кара, а також уводилась колективна відповідальність.

Колишні судді розповідали про справи, які вони вирішували, виконуючи свої професійні обов'язки. Так, Г. Бондаренко, який працював суддею у Вінниці, назвав типові кримінальні справи, які він провадив. Здебільшого це були дрібні злочини, як-от: крадіжки, бійки, образа особи, підrobка документів, таємний забій худоби. Здебільшого судді довелося розглядати справи про крадіжки продуктів харчування з м'ясокомбінату, кондитерської фабрики та інших підприємств. Поширеними були й справи про крадіжки приватної власності¹¹²⁶.

Чинне законодавство встановлює кримінальну відповідальність за заподіяння тілесних ушкоджень. Кримінальний кодекс України передбачає три види тілесних ушкоджень: умисні легкі тілесні ушкодження, середньої тяжкості й тяжкі. Різняться вони як самими пошкодженнями тіла, так і можливим наявним терміном втрати працездатності (від 6 днів і більше) та її ступеня (від 10 % і більше).

Тілесним ушкодженням було присвячено окремих розділ Німецького кримінального кодексу (далі – НКК), який діяв в обох окупаційних зонах України. Хотілося б звернути увагу на те, що не на всі статті даного розділу НКК поширювались на юрисдикцію українських кримінальних судів. Шефени могли розглядати справи за найменші й найлегші злочини проти життя й здоров'я. Фактично тілесним ушкодженням присвячувались ст. 223, 223 а, 223 б, 227, 230, у яких вони розподілялись на дві групи: тілесні ушкодження та тяжкі

¹¹²⁶ Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 6 (ОФ). Спр. 25025. Арк. 20, 21.

тілесні ушкодження. При цьому тяжкі мали бути нанесені будь-яким видом зброї. Цікавим є і формулювання стосовно покарання за обидва види злочинів. За ушкодження тіла передбачались альтернативні міри покарання: ув'язнення до трьох років або грошовий штраф (без обмеження його суми). Не було передбачено й мінімального терміну ув'язнення. А от тяжкі тілесні ушкодження карались ув'язненням, мінімальний термін якого становив 2 місяці (максимальний термін не було встановлено)¹¹²⁷.

Як ми бачимо, за один зі злочинів передбачався мінімальний термін покарання, а за інший – максимальний. Присутнім був і альтернативний вид покарання. Штрафи ніяким чином не лімітувались ані нижньою, ані верхньою межею, що надавало певну свободу дій суддям.

До кожної справи про тілесні ушкодження мала додаватись довідка лікаря про характер уражень та ступінь тяжкості¹¹²⁸.

Штрафи у відповідності до ст. 223 могли бути досить великими й сягати 2000 крб. Так, М. Юрчука за нанесення легких тілесних ушкоджень дружині було покарано штрафом у розмірі 2000 крб. із можливістю заміни його на 14 днів арешту. Судові витрати мала також сплатити обвинувачена сторона¹¹²⁹. У залежності від кожної окремої справи могли бути й досить невеликі розміри штрафів¹¹³⁰. А. Баку було покарано за побиття малолітньої дитини штрафом розміром 150 крб., а С. Остаха – на 300 крб. за побиття власної тещі. В обох справах обвинувачені мали сплатити, окрім того, і судові витрати¹¹³¹.

Судді користувалися певною свободою дій у винесенні вироків. Оригінальні документи свідчать, що не всі особи, визнані винними в нанесенні тілесних ушкоджень, були покарані штрафами. Так, М. Богатиря було покарано до двох місяців в'язниці через побиття власної дружини, хоча тілесні ушкодження були нанесені в легкій формі¹¹³².

Досить поширеним кримінально караним вчинком було таке правопорушення, як хуліганство. Саме так кваліфікувались дії щодо незаконного проникнення до чужої домовки та побиття. Чоловіка, який скоїв це правопорушення, було засуджено до тюремного ув'язнення терміном на 1 місяць та штрафу в розмірі 300 крб. При цьому суддя зарахував термін попереднього ув'язнення, під час якого провадились слідчі дії. У результаті обвинувачений мав відбутися 17 днів ув'язнення¹¹³³.

¹¹²⁷ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 492. Арк. 12 зв.–13.

¹¹²⁸ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 3–5; Спр. 104. Арк. 2.

¹¹²⁹ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-59. Оп. 1. Спр. 3. 16 арк.

¹¹³⁰ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 34. 5 арк.

¹¹³¹ Там само. Оп. 3. Спр. 2. 14 арк.; Там само. Оп. 1. Спр. 118. 10 арк.

¹¹³² Держархів Рівненської обл. Ф. Р-59. Оп. 1. Спр. 5. 11 арк.

¹¹³³ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 51. 9 арк.

Як зазначалось вище, українські судді мали певну свободу дій у встановленні міри покарання за кожен окремих злочин. Так, суддя Полтавського суду замість установлених штрафів або ув'язнень, засудив О. Бойко за побиття керівника громадського двору с. Попівки Є. Титаренка до примусових робіт у тому ж громадському дворі протягом двох тижнів. Суддя зазначив, що дана міра покарання призначена через те, що на утриманні в жінки є малолітня дитина й чоловік інвалід. Окрім самого покарання, у вирокі зазначалось попередження про збільшення покарання до 2500 крб. у разі повторної подібної протиправної поведінки¹¹³⁴.

У судових вирокіх мало місце призначення відшкодування матеріальних витрат на лікування або збитків через втрату потерпілим працездатності. Колективна і взаємна справа двох сімей Коханевичів та Якубців завершилась саме таким чином. Із тексту справи бачимо, що Текля та Антоніна Коханевичі подали заяву проти Федора та Михайла Якубців, які нанесли їм тілесні ушкодження, у результаті яких вони втратили працездатність. Сума відшкодування, подана в позові, установлювалась у розмірі 1245 крб. Згодом до того ж Межиріцького суду був поданий зустрічний позов про побиття сина М. Якубця Коханевичами, яке й стало причиною для дій, указаних у позові жінок Коханевич.

Після заслуховування сторін та свідків під час судового засідання суддя виніс рішення покарати лише Ф. Якубця у вигляді арешту на 3 місяці та зобов'язав його виплатити не лише судові збори, а й 900 крб., які сім'я не змогла заробити після втрати працездатності через побиття¹¹³⁵.

Арештом на 2 місяці й компенсацією в розмірі 300 крб. завершилась справа Д. Матієнка проти Й. Шишка. Суддя врахував той факт, що Й. Шишко в зустрічному позові вказав те, що в нього відбулась сварка з дружиною Д. Матієнка, яка власне і спричинила її побиття. Суддя врахував це як пом'якшуючу обставину і обрав легше покарання¹¹³⁶.

Відповідальність жінок і чоловіків за вчинення одного й того ж злочину могла бути різна, і суддя міг вказувати на цю обставину в мотивах винесеного вироку. Так, подружжя Дяденко побили свою сусідку нібито за те, що вона образила їх доньку. У винесеному вирокі суддя наголосив, що жінка заслуговує на «лагіднішу кару», і зазначив, що вона мала сплатити лише грошовий штраф розміром 100 крб., а от її чоловік був заарештований терміном на 2 тижні¹¹³⁷.

¹¹³⁴ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2655. Оп. 1. Спр. 6. 8 арк.

¹¹³⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-59. Оп. 1. Спр. 162. 17 арк.

¹¹³⁶ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 167. 10 арк.

¹¹³⁷ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-59. Оп. 1. Спр. 160. 17 арк.

Іноді траплялись випадки, коли за вчинену бійку звільнялись від відповідальності як відповідач, так позивач. У разі, якщо одна зі сторін конфлікту подавала зустрічний судовий позов, у якому називала його причини, суд на основі показів свідків міг узагалі не засуджувати жодну зі сторін. Так сталося з Антоніною та Станіславою Пуціцькими. Станіслава подала заяву до Луцького районного суду про її побиття та нанесення образ Антоніною Пуціцькою. Але під час судового засідання було з'ясовано, що між ними виникла обопільна сварка, яка переросла в бійку. У зв'язку з цим суддя прийняв рішення про звільнення від відповідальності обох жінок. Судові ж витрати в рівних долях мали сплатити обидві сторони конфлікту¹¹³⁸.

Розміри кримінального переслідування осіб, які вчиняли нанесення тілесних ушкоджень, залежали від шкоди здоров'ю потерпілому. Тому в одних випадках судді накладали штраф розміром 10 рейхсмарок¹¹³⁹, а в інших – 80 рейхсмарок¹¹⁴⁰.

Судді досить скрупульозно розглядали кримінальні справи, заслуховували свідків, з'ясовували попередні стосунки сторін конфлікту. Так, 8 жовтня 1942 р. до Межиріцького мирowego суду звернулась Є. Сименюк, яка стверджувала про побиття її чоловіком, із яким вона не проживала однією сім'єю, хоч і мешкала в одному будинку. До справи було додано довідку про її стан здоров'я, у якій було підтверджено, що жінці завдано тілесних ушкоджень «тупим з виступом предметом, що діяв з великою силою», які були віднесені до ушкоджень середньої тяжкості. Її працездатність була втрачена на 1–1,5 місяці. Але суддя виніс достатньо своєрідне рішення, посилаючись на ст. 232 (нанесення тілесних ушкоджень через недбальство) та 199 (відповідь на образу) НКК, ґрунтуючись на показах свідків, які як один говорили про те, що подружжя часто сварились та судились «за Польщі і за советів»: призначив штраф обом із подружжя. Але на чоловіка був накладений штраф більше на 500 крб., з огляду на нанесення тілесних ушкоджень (ст. 223 НКК). Судові витрати було розподілено на обидві сторони¹¹⁴¹.

Досить часто сторони конфлікту примирялися ще до початку судового розгляду справи. Але в такому разі судові витрати мала сплатити позиваюча сторона¹¹⁴². В окремих випадках, незважаючи на закриття справи, обвинува-

¹¹³⁸ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71, Оп. 1. Спр. 129. 12 арк.

¹¹³⁹ Держархів Черкаської обл. Ф. Р-22. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 6.

¹¹⁴⁰ Там само. Спр. 23. Арк. 18, 19.

¹¹⁴¹ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-59. Оп. 1. Спр. 10. 17 арк.

¹¹⁴² Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 50. 5 арк.; Держархів Сумської обл. Ф. Р-2209. Оп. 1. Спр. 28. 13 арк.; Там само. Ф. Р-1904, Оп. 1. Спр. 65. 5 арк.; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 28. 6 арк.; Спр. 32. 4 арк.; Спр. 36. 4 арк.

чений мав виплатити певні компенсації постраждалій стороні, хоч від кримінального переслідування й звільнявся¹¹⁴³.

Справи після розгляду судом першої інстанції направлялись до гебітскомісарів на затвердження. У разі, якщо гебітскомісар не погоджувався з рішенням суду, справа могла бути направлена на повторний розгляд¹¹⁴⁴. Заяву про відміну оголошеного вироку на ім'я гебітскомісара міг скласти й сам обвинувачений¹¹⁴⁵.

Як уже неодноразово зазначалось, на території ВЗО не було єдиної законодавчої бази для вирішення судових конфліктів. Відповідно до постанови Сумської міської управи «Про організацію тимчасових судів та затвердження тимчасових правил про підсудність і порядок розгляду судових справ на території м. Суми», яка була вперше видана 10 грудня 1941 р, а згодом 30 квітня 1942 р. була дещо доповнена, до злочинів проти життя й здоров'я, які були підсудні українським судам, були віднесені не лише легкі тілесні ушкодження, а й убивства, тяжкі тілесні ушкодження, звалтування і т.д. Тобто, на протигагу двом видам злочинів, підсудним українським судам у РКУ, на території ВЗО до компетенції місцевих кримінальних судів було віднесено дванадцять видів злочинів¹¹⁴⁶.

Звернемо увагу й на те, що службовці та поліцейські, які працювали з окупантами, не були абсолютно захищеними від кримінальних покарань за власні протизаконні вчинки. Такий висновок можна зробити, проаналізувавши кримінальні справи Сумського міського суду. Так, Ф. Новиков працював начальником 4 дільниці при Шалигінському управлінні допоміжної поліції. Він, перебуваючи в нетверезому стані, «використовуючи своє становище», побив односельчанина С. Горбачова, який назвав його п'яницею. Місцевий суддя визнав дії поліцейського самосудом і передав свої висновки до німецьких правоохоронних органів, як-от «Гестапо». Подальша доля Ф. Новикова в матеріалах кримінальної справи не простежується¹¹⁴⁷.

Місцеві поліцейські у ВЗО не були застраховані від кримінального переслідування за вчинені ними злочини, зокрема й за вбивства людей. Так, один із поліцейських Новгород-Сіверського району зі службовою зброєю здійснив убивство радянського військовополоненого. За цей злочин місцевим судом його було засуджено до 4 місяців тюремного ув'язнення. Такий непропорційний складу злочину вид покарання був винесений у зв'язку із тим, що вбивство було здійснено при необережному поводженні зі зброєю¹¹⁴⁸.

¹¹⁴³ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 3. Спр. 14. 13 арк.

¹¹⁴⁴ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2763. Оп. 1. Спр. 4. 8 арк.

¹¹⁴⁵ Держархів Черкаської обл. Ф. Р-22. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 3.

¹¹⁴⁶ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1841. Оп. 4. Спр. 353. 32 арк.

¹¹⁴⁷ Держархів Сумської обл. Ф. Р-2209. Оп. 1. Спр. 23. 14 арк.

¹¹⁴⁸ Архів СБУ у Чернігівській обл. Ф. ОФ. Спр. 11633. Арк. 20.

Як уже зазначалось вище, нормативно-правовими актами передбачалось вирішення українськими судами ВЗО справ про вбивства. Але місцеві суди розглядали лише виняткові справи, де фактично не було кого судити. Так, 20 січня 1943 р. біля с. Удково було знайдено тіло невідомого чоловіка без документів. Чоловіка було вбито пострілом у голову. Заяву було подано до суду слідчим Шалигінського району, який власне й знайшов вбитого. У протоколі про огляд місця події та експертизи тіла покійника зазначалось, що чоловіка «можливо вбили партизани... на цих днях з'являлись партизани, близько 6 чоловік...». На судове засідання ніхто не з'явився й справу закрили за відсутністю фактів злочину¹¹⁴⁹.

Тим же Шалигінським судом розглядалась справа про вбивство місцевого начальника поліції М. Белкіна. До справи долучено протоколи допитів семи осіб, які фактично не бачили самого вбивства, а лише стверджували, що «чули крики», «бачили у місті партизан». Дехто зі свідків бачив сутичку партизан з місцевою поліцією, але не міг стверджувати, чи був на той час М. Белкін серед поліцейських. Слідчий направляв справу до місцевого суду з висновком про вбивство партизанами М. Белкіна. На судове засідання ніхто не з'явився й кримінальну справу закрили¹¹⁵⁰.

На території польової комендатури № 194 (нинішня територія Чернігівської області) діяли «Тимчасові правила розслідування справ про дрібні злочини і судового провадження кримінальних і цивільних справ», за якими кримінально караними визначались легкі тілесні ушкодження, тілесні ушкодження з необережності, побої. Для цього документа було характерним установлення максимальних розмірів покарання, як-от тюремне ув'язнення та грошові штрафи¹¹⁵¹.

Тимчасовими правилами передбачалось накладення двох видів покарання: тюремне ув'язнення й грошовий штраф. Так, до одномісячного ув'язнення було засуджено М. Чепика за побиття П. Наливайко¹¹⁵². А от за нанесення тілесних ушкоджень П. Павленку, у результаті яких він утратив працездатність на шість тижнів, було засуджено Самойленко Марію. Вироком суду її було покарано двоцикневим ув'язненням¹¹⁵³.

У деяких випадках під час судового розгляду кримінальних справ позивач, який спровокував відповідача, міг стати обвинуваченим. Так, Г. Залозна

¹¹⁴⁹ Держархів Сумської обл. Ф. Р-2209. Оп. 1. Спр. 57. 4 арк.

¹¹⁵⁰ Держархів Сумської обл. Ф. Р-2209. Оп. 1. Спр. 46. 16 арк.

¹¹⁵¹ Архів СБУ у Чернігівській обл. Ф. ОФ. Спр. 12961. Временные правила о производстве расследования дел о мелких преступлениях и судебного разбирательства. Арк. 13–14.

¹¹⁵² Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 111. 15 арк.

¹¹⁵³ Там само. Спр. 47. 7 арк.

подала позов до Понорницького мирового суду щодо нанесення їй тілесних ушкоджень В. Гнипом. Останній служив у місцевій поліції. На суду з'ясувалося, що жінка образила поліцейського, обізвавши його «партизаном». Суддя виніс рішення про покарання обох. Г. Залозну було оштрафовано за нанесену образу на 300 крб., а от В. Гнип, навіть незважаючи на свою службу в допоміжній поліції, мав виплатити штраф розміром 500 крб. за нанесення ним тілесних ушкоджень¹¹⁵⁴. Подібні випадки не були винятком із правил. У разі, якщо позивач певним чином провокував іншу сторону конфлікту, суддя міг прийняти рішення про виправдання обвинуваченого¹¹⁵⁵.

Наступним видом злочину, за вчинення якого передбачалася кримінальна відповідальність, стала образа особи. Зазначимо, що на сьогодні у кримінальному законодавстві України відсутнє визначення поняття «образы» або «образливі висловлювання». У юридичній енциклопедії «образу» визначено як умисне приниження честі й гідності особи, виражене в непристойній формі. Це вживання інвективної (різкої, лайливої) лексики, застосування непристойних жестів, міміки тощо. Аналогічне визначення образи містилося у ст. 126 Кримінального кодексу України 1960 року, якою передбачалася кримінальна відповідальність за вчинення однойменного злочину «образы»¹¹⁵⁶.

У словнику української мови під «образою» розуміється зневажливе висловлювання, негарний учинок тощо, що спрямовані проти кого-небудь і виликають у нього почуття гіркоти, душевного болю.

У сучасному кримінальному законодавстві найбільш наближеним до поняття образи є наклеп, кримінальна відповідальність за який були вперше передбачені ст. 125 КК УРСР 1960 р. Однак законодавець із прийняттям у 2001 р. нового Кримінального кодексу України відмовився від криміналізації цього діяння. Під наклепом, передбаченим ст.125 КК УРСР, розумілось повідомлення винним невизначеній кількості осіб або хоча б одній із них завідомо неправдивих вигадок про вчинений протиправний чи аморальний учинок або інших відомостей, котрі ганьбили людину. Завідомою неправдивістю визнавався факт невідповідності відомостей дійсності¹¹⁵⁷.

Жодне з вищевказаних понять не визначається нинішнім законодавством, але за часів Другої світової війни кримінальні справи стосовно цього були досить поширеними. У НКК 1960 р., який застосовувався на території РКУ,

¹¹⁵⁴ Там само. Спр. 17. 6 арк.

¹¹⁵⁵ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 46. 5 арк.; Спр. 59. 6 арк.

¹¹⁵⁶ URL: http://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA010824 (дата звернення 10.03.2019).

¹¹⁵⁷ Постанова пленум Верховного Суду України № 7 від 28.09.90 «Про застосування судами законодавства, що регулює захист честі, гідності і ділової репутації громадян та організацій». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-90> (дата звернення 10.03.2019).

існував окремий 14-ий розділ під назвою «Образ». Звичайно, що не всі злочини, які були передбачені даним Кодексом, могли розглядатись українськими кримінальними судами, але цей розділ був їм наданий у повному обсязі. Отже, аналізуючи розглянуті нами справи, можна зробити висновок, що всі вони зводились до застосування всього лиш кількох статей розділу¹¹⁵⁸.

Судовий розгляд міг починатись тільки після подання позовної заяви потерпілою стороною. За ст. 194 НКК справу могли закрити, якщо заяву було відкликано. Причому заяву можна було відкликати на будь-якому етапі судового процесу, навіть під час остаточного засідання¹¹⁵⁹. Іншим варіантом закінчення справи без обвинувачення було прохання позивача припинити її. З огляду на це суд справу припиняв, але відповідні витрати позивач мав-таки сплатити¹¹⁶⁰. У разі примирення сторін суд міг припинити провадження на будь-якому етапі, причому це стосувалось як РКУ, так і ВЗО¹¹⁶¹.

Як засвідчують матеріали тогочасних кримінальних справ найчастіше образи супроводжувались ще й бійками. На це вказує і найбільш застосовувана стаття для подібних правопорушень – ст. 185 НКК. Причому покарання за даною статтею могло бути застосоване альтернативне: штраф або ув'язнення до двох років. Розмір штрафу не уточнювався¹¹⁶². Так, у позові О. Матеуш проти І. Чичука було зазначено, що чоловік спочатку ляв жінку нецензурними словами, а після цього «ударив мене ногами, схватив за коси, посинячив мене». Жінка вимагала засудити чоловіка за ст. 223 НКК (нанесення тілесних ушкоджень), відшкодувати їй 200 крб. та покласти на нього виплату всіх судових витрат. Але суд ухвалив рішення покарати винного за санкцією ст. 185 НКК у вигляді накладення штрафу розміром 500 крб. Суд задовольнив прохання позивачки щодо відшкодування коштів та судових зборів¹¹⁶³. Зазначимо, що матеріальне відшкодування отримували далеко не всі постраждалі. Деякі засуджені мали сплатити лише штраф та судові витрати¹¹⁶⁴.

Зазначимо, що реальна грань у справах про побиття (ст. 223 НКК) та образу з побиттям (ст. 185 НКК) є малопомітною. Фактично судді на власний розсуд кваліфікували дії обвинувачених. Так, батько та законний представник 12-літньої А. Борисюк подав позовну заяву до суду на Петра та Ксенофонта Нарушеців. У позові вказувалося на побиття неповнолітньої, а от про її об-

¹¹⁵⁸ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 492. 10–11 зв.

¹¹⁵⁹ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-59. Оп. 1. Спр. 161. 15 арк.

¹¹⁶⁰ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 161. 21 арк.

¹¹⁶¹ Держархів Сумської обл. Ф. Р-2209. Оп. 1. Спр. 11. 3 арк.; Спр. 45. 4 арк.; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 38. 8 арк.; Спр. 45. 6 арк.

¹¹⁶² Держархів Полтавської обл. Ф. Р-8676. Оп. 2. Спр. 4. 111 арк.

¹¹⁶³ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-59. Оп. 1. Спр. 9. 11 арк.

¹¹⁶⁴ Там само. Спр. 34. 15 арк.

разу нічого не було зазначено. Під час судового розгляду було з'ясовано, що Ксенофонт Нарушець є неповнолітнім, а тому з нього обвинувачення були зняті. А от його батька було засуджено за ст. 185 НКК та накладено штраф розміром 100 крб. У вирокі зазначалося й альтернативне покарання. У разі несплати штрафу, до нього міг бути застосований триденний арешт. Про жодні образи з боку обвинуваченого в справі не було вказано. Чому П. Нарушеця засуджено саме за цією статтею – невідомо¹¹⁶⁵. А от Й. Киселя було покарано відразу за двома статтями, які передбачали й образи, і нанесення тілесних ушкоджень. Чоловіка було визнано винним і накладено штраф розміром 2000 крб. Він зобов'язувався сплатити ще й 50 крб. судового мита¹¹⁶⁶. За образу М. Дружок суд оштрафував М. Сайкевич, аргументуючи це тим, що обвинувачена називала його злодієм і стверджувала, що він украв її худобу¹¹⁶⁷.

Досить поширеною в застосуванні була ст. 187 НКК, яка передбачала накладення санкцій за розповсюдження неправдивих відомостей про людину з метою її зганьблення. Так, А. Андріюк звернулася до Межиріцького мирового суду з позовною заявою, у якій указала, що О. Воробей називала її «грубими словами» й звинуватила в крадіжці належних їй речей. Але жодна зі сторін на судові засідання не з'явилась. Тому суддя зазначив, що позивачка, отримавши виклик до суду, свого обвинувачення ще раз не підтвердила і тим самим сама його відкликала. Справу було вирішено припинити¹¹⁶⁸. За аналогічною причиною (через неявку позивача) припиняв провадження кримінальних справ і суддя Луцького району¹¹⁶⁹.

Однією з причин припинення провадження в кримінальній справі могла бути смерть однієї зі сторін конфлікту. У такому випадку всі судові витрати мала сплатити друга сторона кримінального процесу. Так, у справі С. Василевої, яка образила М. Штонь, відбулось перше судове засідання, на якому вислухали частину свідків і ще декількох викликали на наступне. На друге засідання обвинувачена не з'явилась, і її адвокат домігся перенесення слухання справи. За місяць до справи було долучено прохання позивачки про припинення її розгляду у зв'язку зі смертю обвинуваченої¹¹⁷⁰.

У разі обгрунтованої причини відсутності обвинуваченого на судовому засіданні слухання кримінальної справи могли перенести. Так, адвокат однієї з позивачок О. Янечек тричі протягом одного місяця вимагав перенесення судового

¹¹⁶⁵ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 66. 12 арк.

¹¹⁶⁶ Там само. Спр. 55. 15 арк.

¹¹⁶⁷ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-59. Оп. 1. Спр. 6. 11 арк.

¹¹⁶⁸ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-59. Оп. 1. Спр. 4. 17 арк.

¹¹⁶⁹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 13. 6 арк.

¹¹⁷⁰ Там само. Спр. 16. 25 арк.

засідання через відсутність однієї із сторін процесу. У результаті жодне судове засідання не відбулось, і розгляд справи через три місяці було припинено¹¹⁷¹.

У разі, якщо сторони конфлікту завдавали обопільної образи, застосовувалась ст. 199 НКК. Суддя міг звільнити одну або обидві сторони процесу від кримінальної відповідальності, а судові витрати поділити на обох¹¹⁷².

Покарання у вигляді накладення штрафних санкцій за нанесені словесні образи могли бути достатньо високими. Так, Д. Васюк покарали штрафом у розмірі 1000 крб. за словесну образу В. Новак та Г. Березовської. При цьому Г. Березовська була запрошена на судове засідання в якості свідка. У процесі судового розгляду вона так само, як і В. Новак, подала на обвинувачену позов за нанесену образу й крадіжку курки. Але за позовом В. Новак обвинувачену було покарано лише за образу, оскільки суддя не виявив достатньої кількості доказів у вчиненні крадіжки. А от за позовом Г. Березовської обвинувачену покарали як за образу, так і за крадіжку курки тритижневим ув'язненням¹¹⁷³.

Анну та Йосипа Венгліньських було покарано у вигляді накладення штрафу розміром 1500 крб. Як видно із матеріалів кримінальної справи, своїми висловлюваннями вони образили місцевих поліцейських М. Швидуна, М. Ковша та Г. Палку. Позивачі просили суд урахувати той факт, що своїми діями обвинуваченні вчинили опір владі. Та все ж суддя прийняв рішення щодо засудження винних за статтею 185 НКК¹¹⁷⁴.

Інкони під час засідань відбувалися справжні судові «баталії», пов'язані з особливостями сімейного життя сторін конфлікту. Так, Я. Кмеціка покарано у вигляді накладення штрафу розміром 2000 крб. за образу дружини. У справі присутні взаємні обвинувачення сторін та їх кардинально різні покази, пов'язані з тим, що на момент вчинення правопорушення вони перебували в нетверезому стані, а тому пам'ятали не всі обставини конфлікту. Викликані на судове засідання свідки події також не змогли чітко й однозначно пояснити суть подій. У вироку суду Я. Кмеціка було названо спекулянтком, а тому, як зазначив суддя, сума штрафу для нього не була великою¹¹⁷⁵.

А от С. Ляха було покарано на виплату 100 рейхсмарок за образу голови громадського двору с. Кліменці, що на Полтавщині. Причому в справі зазначено, що образи були взаємні, але їх не можна було «вважати за рівноцінні, бо С. Лях образив В. Матяша при виконанні ним своїх обов'язків»¹¹⁷⁶.

¹¹⁷¹ Там само. Спр. 110. 18 арк.

¹¹⁷² Там само. Спр. 90. 7 арк.; Спр. 129. 12 арк.

¹¹⁷³ Там само. Оп. 3. Спр. 3. 17 арк.

¹¹⁷⁴ Там само. Спр. 20. 24 арк.

¹¹⁷⁵ Там само. Оп. 1. Спр. 21. 17 арк.

¹¹⁷⁶ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2358. Оп. 1. Спр. 12. 22 арк.

Сьогодні складно зрозуміти, чим керувались судді, визначаючи конкретні розміри накладених ними штрафних санкцій. У НКК не було вказано жодного їх мінімального чи то максимального розміру. У судових вироках указувались лише мотиви прийняття рішення про визнання винною однієї зі сторін. А от розмір штрафних санкцій ніяким чином не був умотивований. Так, Н. Ганджук покарала у вигляді накладення штрафу розміром у 500 крб., 50 крб. судових витрат та 100 крб. відшкодування ображеній та побитій нею П. Нечипорук. Остання ж на момент інциденту перебувала на шостому місяці вагітності. Після побиття стан її здоров'я суттєво погіршився, про що свідчила додана до справи медична довідка¹¹⁷⁷.

У процесі кримінального провадження позивачі не завжди могли довести провину тих, на кого позивались. Так, Л. Штефель позивалась до Є. Маліш, яка не лише побила їй вікна, а й наступного дня ще й обляяла. Після заслуховування показів сторін та свідків суд прийшов до висновку, що обвинувачення в розбитті вікна безпідставне, а за нанесену образу Є. Маліш мала сплатити штраф розміром 500 крб. А ось суму судового мита обидві сторони мали поділити навпіл¹¹⁷⁸. Так само й Г. Климюк, якого обвинуватили в тому, що він, перебуваючи в нетверезому стані, «вдерся» до лікарні, «наробив там гармидеру, налякав хворих й образливими словами кричав на персонал». Судовим рішенням покарано його було лише за порушення громадського порядку (ст. 123 НКК) у вигляді накладення штрафу розміром 1000 крб., а от факт нанесення образи так і не було доведено¹¹⁷⁹.

Ще одним злочином проти честі й гідності особи, покарання за яке встановлювалось НКК, були обмова та наклеп. У Кодексі було виділено дві статті (ст. 186, 187), у яких розкривався зміст двох правопорушень. Так, за цими статтями обвинувачувала Н. Боярську її знайома М. Мах. Дівчина при трьох свідках повідомляла, що М. Мах донесла в поліцію на Н. Боярську, яка нібито переховувала в себе євреїв. Окрім подібного наклепу, Н. Боярська погрожувала позивачці розправою. У позовній заяві було вказано одразу три статті (186, 187 та 241 НКК), за котрими суддя мав покарати кривдницю, але сторони примирились ще до судового засідання. У відповідності зі ст. 194 НКК судові збори мала сплатити позивачка¹¹⁸⁰.

Зазначимо, що за ст. 185 НКК найвищою мірою покарання встановлювалось ув'язнення строком до двох років. Усім засудженим за цією статтею в разі несплати штрафу надавали «можливість» відбути покарання у вигляді

¹¹⁷⁷ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 30. 15 арк.

¹¹⁷⁸ Там само. Спр. 107. 5 арк.

¹¹⁷⁹ Там само. Спр. 72. 15 арк.

¹¹⁸⁰ Там само. Спр. 10. 3 арк.

ув'язнення. Один день позбавлення волі міг бути замінений 100 крб. штрафу. Тобто найбільший штраф у 2000 крб., який було застосовано серед розглянутих нами справ, могли замінити двадцятиденним позбавленням волі. ННК надавало суддям великий простір для власних дій, не встановлюючи ані мінімальний, ані максимальний розмір штрафу.

Досить широко застосовувався такий вид кримінального покарання, як примусова праця за місцем роботи. Так, Комишанський районний суд в особі судді М. Борисенка виніс рішення про покарання І. Гайдука у вигляді примусових робіт терміном на 5 днів у громадському дворі с. Зіівці за словесну образу його керівника¹¹⁸¹.

Як відомо, на території військової зони окупації НКК не діяв. Фактично кожна польова комендатура видавала окремий нормативно-правовий акт, який регулював кримінальне та цивільне судочинство. Так, 10 грудня 1941 р. була видана постанова Сумської міської управи «Про організацію тимчасових судів та затвердження тимчасових правил про підсудність і порядок розгляду судових справ на території м. Суми», а 30 квітня 1942 р. було видано постанову цієї ж управи про доповнення та зміни цих правил». За першим документом за завдані образу та наклеп передбачалось покарання у вигляді примусових робіт терміном до трьох місяців або накладенням штрафу розміром до 300 крб. А от наступним нормативним актом термін залучення до примусових робіт не змінився, а розмір штрафу зріс до 1200 крб.¹¹⁸². Отже, у ВЗО максимальний розмір штрафних санкцій був меншим, аніж у РКУ.

На теренах ВЗО так само, як і в РКУ, судові справи про нанесення образи також були досить поширеними. Так, М. Боевська подала позовну заяву про нанесення образи до Сумського міського суду. Відповідачем у справі була її прийомна донька Т. Боевська-Рудиченкова. Суд виніс рішення про сплату обвинуваченою 250 крб. штрафу. Якщо відповідачка не могла сплатити штраф, то це покарання замінювали залученням її до тримісячних примусових робіт¹¹⁸³.

У разі неможливості сплати штрафу та наявності додаткових факторів, які унеможлилювали заміну штрафу на примусову працю, обвинуваченого взагалі могли звільнити від покарання. Так, У. Кривоносову вироком суду було обвинувачено в образі свекрухи та засуджено до застосування штрафних санкцій розміром 200 крб. із можливістю заміни цього покарання одним місяцем примусових робіт. Але за місяць після оголошення вироку судовим виконавцем було надіслано до суду лист про те, що під час опису речей у засудженій не

¹¹⁸¹ Держархів Полтавської обл. Ф. Р-2655. Оп. 1. Спр. 8. 7 арк.

¹¹⁸² Держархів Сумської області. Ф. Р-1841. Оп. 4. Спр. 353. Арк. 9; Архів СБ України у Сумській обл. Ф. О. Спр. 3895. Арк. 3

¹¹⁸³ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1902. Оп. 1. Спр. 2. 10 арк.

було виявлено жодного майна. Судовий виконавець зазначав, що в засудженій перебувало на утриманні двоє малолітніх дітей. У результаті рішення судді У. Кривоносіву було взагалі звільнено від кримінального покарання¹¹⁸⁴.

Існували випадки виправдання обвинувачених, навіть якщо вони ображали представника місцевої влади. Так, А. Мельник було виправдано за відсутності образливих дій, хоча позивач Г. Авраменко намагався довести її провину в подвійному злочині: крадіжці й образі¹¹⁸⁵.

Зазначимо, що обвинувачення в образі будь-кого, зокрема і представника влади, було кримінально караним діянням і на території ВЗО. За ст. 26 Тимчасових правил було засуджено до штрафу розміром 300 крб. М. Маринченко за образу старшого поліцейського с. Верби А. Буряка¹¹⁸⁶.

Особливу увагу хотілося б звернути на те, що на теренах ВЗО була можливість вирішення проблеми домашнього насилля. Так, І. Шеку було покарано у вигляді накладення штрафу розміром 300 крб. за побиття власної дружини¹¹⁸⁷.

Відповідно до ст. 27 Тимчасових правил установлювалось покарання за наклеп. Так, П. Колпакова подала позовну заяву до Понорницького мирового суду на Ф. Кожушко через те, що він написав заяву до об'єднаного сільського старостату про її «партизанські» настрої. Жінка стверджувала, що її чоловік був засуджений до заслання радянською владою за контрреволюційну діяльність, а її саму вважали диверсанткою. У скарзі вимагалось викликати Ф. Кожушко до суду, щоби він довів власні твердження. Зрештою, цього чоловіка засудили до сплати штрафу розміром 200 крб. за наклеп. Окрім того, він отримав попередження судді про більш суворіше покарання в разі подальших наклепів¹¹⁸⁸.

Отже, місцеві кримінальні суди як у РКУ, так і у ВЗО уповноважувалися розглядати проступки та злочини вчинені представниками місцевого населення у разі, якщо ці дії не зачіпали німецькі інтереси та не становили собою значної суспільної небезпеки. Обвинуваченими могли стати й представники місцевих поліцейських формувань. Сама по собі служба в цих правоохоронних структурах не надавала імунітету від кримінальних покарань. Зазвичай за завдання потерпілому тілесних ушкоджень до осіб, визнаних винними у вчиненні цих дій, застосувалися такі правові санкції, як тюремне ув'язнення, залучення до примусових робіт та накладення штрафів у грошовому вимірі. Зазвичай судді вважали пом'якшуючими вину обвинуваченого обставинами провокування їх потерпілими.

¹¹⁸⁴ Там само. Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр. 5. 25 арк.

¹¹⁸⁵ Там само. Ф. Р-1902, Оп. 1. Спр. 5. 27 арк.

¹¹⁸⁶ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 40. 5 арк.

¹¹⁸⁷ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 113. 9 арк.

¹¹⁸⁸ Там само. Спр. 81. 13 арк.

Німецький кримінальний кодекс, який діяв на території РКУ, не встановлював жодних меж у розмірі штрафів за образу та наклеп, надаючи суддям право на власне вирішення цього питання, чим вони й користувались. Розміри штрафів коливались від 500 до 2000 крб. Українські судді були досить лояльними до осіб, визнаних винними у вчиненні відповідних, кримінально караних дій, адже лише в окремих випадках засуджували їх до позбавлення волі. На території ВЗО не було єдиного нормативно-правового акту, який урегулював би кримінальне право. Але існуючі документи лімітували розміри штрафів, які могли бути застосовані до правопорушників.

Досить поширеним злочином, який вчиняло місцеве населення і відповідно зазнавало кримінального переслідування в судовому порядку, були крадіжки. Як уже зазначалося, на території РКУ діяв НКК, розділ 19 якого й був присвячений майновим злочинам¹¹⁸⁹. Крадіжка за НКК каралась ув'язненням, причому в ст. 242 не було вказано ані мінімального, ані максимального терміну ув'язнення.

Зазвичай об'єктами даних злочинів були незначні матеріальні цінності: предмети домашнього вжитку, одяг, домашня птиця чи худоба. Особа, яка заявляла про крадіжку, мала вказати на усі прикмети вкраденого. На основі цих показів відбувався обшук помешкання підозрюваного. Наявність подібної або схожої речі в підозрюваного ще не доводила його провини. Звичайно, що більшість підозрюваних заявляли, що цей предмет належить їм.

Судовий процес передбачав допити свідків обох сторін позову. Але свідками мали бути виключно «надійні» особи. Так, суд не вважав об'єктивними свідчення М. Ковальчук, бо ця особа неодноразово притягалась до кримінальної відповідальності за крадіжки та вбивство власної дитини¹¹⁹⁰.

Розмір кримінального покарання залежав від вартості вкраденого. Так, у вирокі щодо А. Гайович вартість украденого визначалась у розмірі 1000 крб. Оскільки сума вкраденого була відносно невеликою, то суд обрав мірою покарання двоглижневе ув'язнення¹¹⁹¹. Аналогічний термін ув'язнення за крадіжку речей призначалося В. Кундзеру¹¹⁹². А от 53-річна С. Бассай була покарана у вигляді одномісячного ув'язнення. Крадіжку білизни та двох суконь вона пояснювала власною бідністю¹¹⁹³.

Окремими статтями НКК як вид злочину називалося приховування чужого майна. Привласнення обвинуваченим речі, яка знаходилась у нього на

¹¹⁸⁹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 492. 14–14 зв.

¹¹⁹⁰ Держархів Київської обл. Ф. Р-2739. Оп. 1. Спр. 1. 25 арк.

¹¹⁹¹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 29. 21 арк.

¹¹⁹² Там само. Спр. 70. 24 арк.

¹¹⁹³ Там само. Спр. 6. 24 арк.

зберіганні, розцінювалась як приховування. Ці дії карались ув'язненням терміном до трьох років. Відповідно до ст. 246 НКК при виявленні пом'якшуючих обставин цей вид покарання міг бути замінений грошовим штрафом. Приписами статті 259 НКК прихованням вважалось переховування куплених або іншим способом добутих, крадених речей¹¹⁹⁴. На основі застосування цієї статі до кримінальної відповідальності притягувались особи, які скуповували вкрадені речі. При цьому вони мали знати, що ця річ була вкрадена¹¹⁹⁵. Зазвичай обов'язковою умовою оголошених судами вироків було повернення вкраденого майна¹¹⁹⁶.

Наближеним до цього виду злочину була незаконна розтрата майна, яке відповідно до рішень цивільних судів перебувало під арештом. Так, кримінальний суд 2-ї ділянки м. Черкас у грудні 1942 р. розпочав провадження справи зі звинувачення Г. Сидоренка в незаконній розтраті майна, яке відповідно до рішення шліхтера перебувало під арештом. Нестача майна була виявлена під час виконання рішення цивільного суду. Певний час у статусі обвинуваченої перебувала і його дружини Марія. Але оскільки М. Сидоренко не ставила власноручного підпису в документі про арешт майна, то постановою начальника кримінальної поліції м. Черкаси від 2 серпня 1943 р. її було звільнено від кримінальної відповідальності. Ця справа розглядалась досить довго – до 16 вересня 1943 р. Самі ж дії Г. Сидоренка кваліфікувались відповідно до ст. 137 ККН. Розслідування провадив кримінальний відділ Черкаської охоронної поліції. Обвинувачений зізнався в незаконному продажі заарештованого майна, мотивуючи свої дії тим, що на той час був безробітним. Намагаючись поповнити запаси харчів, він і продав заарештоване майно. Проте суд не взяв до уваги нужденність обвинуваченого і присудив грошовий штраф розміром 200 RM¹¹⁹⁷.

Суддя, який провадив кримінальну справу, міг перекваліфікувати позовну вимогу й відправити її для провадження в цивільному порядку. Так, Н. Козачок обвинувачувала М. Скабарчука в крадіжці її майна, але після заслуховування свідків суддя вирішив закрити кримінальне провадження і передати справу до цивільного суду, оскільки вважав за необхідне встановити права власності на спірне майно¹¹⁹⁸. Установлення права власності в цивільному порядку передбачалось й у випадках, коли суд вирішував стягти з винного компенсацію потерпілому за вкрадені речі¹¹⁹⁹.

¹¹⁹⁴ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 492. Арк. 14, 15.

¹¹⁹⁵ Там само. Оп. 3. Спр. 9. 22 арк.; Спр. 16. 20 арк.; Оп. 1. Спр. 7. 15 арк.

¹¹⁹⁶ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр. 4. 30 арк.

¹¹⁹⁷ Держархів Черкаської обл. Ф. Р-22. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1–15.

¹¹⁹⁸ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-59. Оп. 1. Спр. 33. 15 арк.

¹¹⁹⁹ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1902. Оп. 1. Спр. 4. 124 арк.

Оригінальна документація судових установ фіксує випадки, коли в результаті провадження в цивільних позовах судді перекваліфіковували ступінь вини відповідача й направляли справу для її розгляду в порядку кримінального судочинства, вважаючи, що в діях відповідача є ознаки шахрайства – кримінально караного правопорушення. Перекваліфікація змісту правопорушення відбулась за наполягання адвоката позивача, який знайшов, що в діях відповідача були ознаки шахрайства¹²⁰⁰.

Як уже зазначалось, у ВЗО не існувало єдиного уніфікованого акта для врегулювання кримінального права. Так, на Сумщині з грудня 1941 р. місцеві судді мали право накладати покарання за пограбування (позбавлення волі до 5 років), декілька видів крадіжок (позбавлення волі до трьох років або залучення винного до примусової праці строком до 1 року), купівля вкраденого майна (штраф до 1000 крб.), привласнення (примусова праця до 1 року або штраф до 1000 крб.)¹²⁰¹. Але вже за рік ці Правила були дещо змінені, додались декілька видів злочинів, а кримінальні покарання стали ще більш жорстокішими¹²⁰².

На території ВЗО кримінально караними визнавались і неповнолітні особи. При цьому термін їх покарання зменшувався на третину. Так, шістнадцятирічну Н. Лугову міський суддя Сум визнав винною в крадіжці гаманця з 100 крб. та наряду на видачу 1,5 т. торфу. У вирокі зазначалося, що неповнолітня дівчина була засуджена вперше. У зв'язку з цим покарання було зменшено й становило два місяці примусових робіт¹²⁰³. В одному кримінальному провадженні могли міститися неправомірні дії кількох осіб. Так, у одній із справ до кримінальної відповідальності притягувалась група неповнолітніх за вчинення ними серії крадіжок¹²⁰⁴.

Суд, враховуючи роль обвинувачених у здійсненні злочину, міг присудити різні терміни покарання. Так, за крадіжку коня і його продаж П. Айденяця засудили до 8 місяців, а М. Безбородного до 1 року примусової праці. До терміну покарання зарахували й перебування їх під арештом, який був обраний у якості запобіжного заходу¹²⁰⁵. Зазначимо, що запобіжний захід у вигляді арешту при висуненні підозри в крадіжці застосовувався досить часто¹²⁰⁶.

Як не парадоксально це звучить, але окремі власники намагалися судитися з окупаційною владою. Так, мешканці с. Вікторова, що на Сумщині, У. Палажченко та А. Карнаух намагались оскаржити відбирання в них корови

¹²⁰⁰ Держархів Черкаської обл. Ф. Р-22. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 16, 23.

¹²⁰¹ Архів СБ України у Сумській обл. Ф. О. Спр. 3895. Арк. 3.

¹²⁰² Держархів Сумської обл. Ф. Р-1841. Оп. 4. Спр. 353. Арк. 9.

¹²⁰³ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1904. Оп. 1. Спр. 6. 18 арк.

¹²⁰⁴ Там само. Спр. 10. 5 арк.

¹²⁰⁵ Там само. Спр. 1. 46 арк.

¹²⁰⁶ Там само. Спр. 2. 107 арк.

під час проведення м'ясозаготівлі. Аргументували чоловіки свій позов тим, що ніколи не були радянськими активістами й при колишній владі ніколи не працювали на державних посадах. Протокол судового засідання містить заяву цих людей про те, що в їхньому селі мешкало достатньо колишніх радянських активістів і забирати худобу потрібно саме в них. Суддя, розглянувши цю справу, виніс рішення про припинення її розгляду, оскільки худоба була відібрана на м'ясозаготівлю за розпорядженням німецької комендатури, а тому складу злочину в прецеденті не було знайдено¹²⁰⁷.

На території Чернігівщини, яка входила у ВЗО, також передбачалась кримінальна відповідальність за вчинення крадіжок. Але термін покарання за вчинення цього злочину коливався від одного до шести місяців. Максимальним терміном, тобто шестимісячним ув'язненням, каралися особи, які здійснювали крадіжку з державних чи громадських організацій¹²⁰⁸.

На практиці ж суди Чернігівщини не використовували максимальні терміни ув'язнення для осіб, які здійснювали крадіжки громадського чи державного майна. Так, А. Андрійченко, який обвинувачувався в крадіжці 30 кг. гречки, було визнано винним й ув'язнено терміном на 2 місяці. Суд установив пом'якшуючі обставини, оскільки гречка громадського господарства призначалася для посіву й дві доби «пролежала на вулиці без жодного нагляду»¹²⁰⁹. Аналогічний термін ув'язнення на Чернігівщині признавався й за крадіжку коня¹²¹⁰.

Незважаючи на те, що німецькими нормативними актами на Чернігівщині за доведений судом факт вчинення крадіжки не було передбачено іншого покарання, окрім ув'язнення, на практиці ж судді застосовували й штрафи як вид основного покарання. Так, А. Буряк отримав покарання у вигляді штрафу розміром 200 крб. за крадіжку рубанка й грошей¹²¹¹. Суд міг пропонувати обвинуваченим й альтернативні міри покарання. Так, Понорницький мировий суд, установивши факт крадіжки 3 кг крохмалю Х. Кохась, покарав її двотижневим ув'язненням. Але суд, урахувавши її скрутне матеріальне та сімейне становище, вирішив замінити ув'язнення на штраф розміром 200 крб.¹²¹²

Поряд із тюремним ув'язненням суди ВЗО могли призначити постраждалій стороні компенсацію. Саме так покарали А. Воробйова за крадіжку картоплі та овечок, які належали громадському господарству. Окрім одномі-

¹²⁰⁷ Там само. Ф. Р-2209. Оп. 1. Спр. 7. 7 арк.

¹²⁰⁸ Архів СБУ у Чернігівській обл. Ф. ОФ. Спр. 12961. Временные правила о производстве расследования дел о мелких преступлениях и судебного разбирательства. Арк. 16–17, 20.

¹²⁰⁹ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп.1. Спр. 2. 4 арк.

¹²¹⁰ Там само. Спр. 27. 12 арк.

¹²¹¹ Там само. Спр. 6. 10 арк.

¹²¹² Там само. Спр. 31. 4 арк.

сячного ув'язнення, чоловік мав сплатити громадському господарству вартість украденої картоплі розміром 240 крб.¹²¹³

Судова практика засвідчує той факт, що працівники органів місцевого управління та поліції не мали імунітету від застосування до них кримінальної відповідальності за вчинені ними крадіжки. Так, поліцейські с. Понорниця М. Федосенко та В. Андрійченко були обвинувачені в привласненні речей «партизанських сімей»¹²¹⁴.

До компетенції місцевих судів було віддано справи про крадіжки продуктів деревообробної промисловості. Великим пластом кримінальних справ були обвинувачення в крадіжці пиломатеріалів та дров. Справи про крадіжки пиломатеріалів були досить розповсюдженими в Рівненській області. Для розгляду цих справ були друковані спеціальні бланки вироків та самих донесень до суду. У них типографським способом уносились уся поточна інформація, а працівники суду власноруч мали зазначити прізвище обвинуваченого, розмір штрафу, дату винесення вироку й підпис судді (його прізвище вже було надруковане)¹²¹⁵. Розмір штрафу зале цивільного процесу жав від вартості вкраденого: 50 крб. – штраф 150 крб.¹²¹⁶, 82,2 крб. – штраф 320 крб.¹²¹⁷, 124 крб. – штраф 390 крб.¹²¹⁸, 152 крб. – 608 крб.¹²¹⁹, 368 крб. – штраф 1180 крб.¹²²⁰, 691 крб. – штраф 2100 крб.¹²²¹

У Луцькому районі для складання протоколу донесення лісництва до суду на порушника була створена таблиця, де українською та німецькою мовами зазначались рід занять порушника, місце й час скоєння правопорушення, при яких умовах його було скоєно, співучасники, розмір нанесеної шкоди, свідки, речові докази, прізвища осіб, які виявили порушення та склали протокол¹²²². Окрім, власне крадіжки готових дров, лісництва могли звинувачувати в незаконній порубці лісу або розібранні дерев'яних будівель¹²²³.

Наявність співучасників не було обтяжуючою обставиною, кожного з учасників крадіжки карали однаково або в залежності від кількості вкраденого¹²²⁴. Так, Д. Чубарко й Д. Демчука за крадіжку дров було покарано штра-

¹²¹³ Там само. Спр. 53. 21 арк.

¹²¹⁴ Там само. Спр. 56. 5 арк.

¹²¹⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-59. Оп. 1. Спр. 50. 3 арк.; Спр. 69. 5 арк.; Спр. 79; Спр. 80. 3 арк.; Спр. 82. 2 арк.

¹²¹⁶ Там само. Спр. 81. 5 арк.

¹²¹⁷ Там само. Спр. 78. 3 арк.

¹²¹⁸ Там само. Спр. 74. 3 арк.

¹²¹⁹ Там само. Спр. 73. 11 арк.

¹²²⁰ Там само. Спр. 71. 3 арк.

¹²²¹ Там само. Спр. 70. 9 арк.

¹²²² Держархів Волинської обл. Ф. Р-71, Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–1 зв.; Спр. 44. 10 арк.

¹²²³ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-59. Оп. 1. Спр. 51. 7 арк.; Спр. 52. 8 арк.

¹²²⁴ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 87. 14 арк.

фом розміром 150 крб. Суд не зважив на їх бідність та неможливість обігріти власні будинки, у яких проживали маленькі діти¹²²⁵. У тому ж суді було покарано П. Артишука й О. Каневського, які вкрали два кубометри дров. Розмір штрафу становив 600 крб.¹²²⁶. Але за місяць ці чоловіки знову вчинили аналогічне правопорушення. На П.Артишука наклали те ж саме покарання. А от О. Каневський, який не з'явився на судове засідання, через Луцьку районну поліцію був оголошений у розшук¹²²⁷.

У справах про крадіжки деревини вказувались мотиви скоєння злочину. У разі, якщо крадіжка була скоєна з бідності правопорушника, покарання могли мінімізувати або замінити на арешт. Так, М. Мельник покарали дводенним¹²²⁸, а Н. Якимчука всього лиш одnodенним ув'язненням¹²²⁹. Інколи причиною зменшення рівня покарання визначався факт «невеликого напруження злої волі порушника та його низький рівень розвитку»¹²³⁰.

Окрім обвинувачень у крадіжках деревини, лісництва могли подавати позови до осіб, які здійснювали самовільний випас худоби. Так, за вчинення такого злочину А. Гаврилюку було присуджено штраф розміром 450 крб.¹²³¹ Штрафні санкції, накладені на винних, присутні й в інших кримінальних справах¹²³².

У ВЗО, зокрема на Чернігівщині, також передбачалась кримінальна відповідальність за самовільну вирубку деревини. У разі, якщо це правопорушення було вчинене вперше, до винного застосувалося покарання у вигляді штрафу розміром до 300 крб. За повторне вчинення цього правопорушення застосовувався штраф розміром до 1000 крб. або тримісячне ув'язнення. Додатковим покаранням була конфіскація предмета вчинення злочину¹²³³. У разі, якщо вкрадену деревину не вдавалося вилучити, обвинувачуваного зобов'язували сплатити лісгоспу компенсацію¹²³⁴.

Незважаючи на відносно невеликі розміри штрафів, які були передбачені у ВЗО, на практиці ж здійснювалися не такі й «лояльні» підходи. Так, Г. Гаркавого Понорницький мировий суд зобов'язав виплатити компенсацію за самовільний зруб двох дубів у сумі 6191 крб. На нього ж покладался обов'яз-

¹²²⁵ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71, Оп. 1. Спр. 159. 12 арк.

¹²²⁶ Там само. Спр. 1. 9 арк.

¹²²⁷ Там само. Спр. 5. 6 арк.; Спр. 59. 8 арк.

¹²²⁸ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-59. Оп. 1. Спр. 77. 5 арк.

¹²²⁹ Там само. Спр. 72. 8 арк.

¹²³⁰ Там само. Спр. 75. 6 арк.

¹²³¹ Там само. Спр. 53. 3 арк.

¹²³² Держархів Київської обл. Ф. Р-2016. Оп. 1. Спр. 236. 8 арк.

¹²³³ Архів СБУ у Чернігівській обл. Ф. ОФ. Спр. 12961. Временные правила о производстве расследования дел о мелких преступлениях и судебного разбирательства. Арк. 11–12.

¹²³⁴ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 1. 8 арк.

зок сплати судових зборів. Загалом сума виплати мала становити 6603 крб.¹²³⁵. На відносно великі суми були покарані У. Кваша (464 крб.), І. Івашенко (265 крб.), П. Грищенко (1780 крб.), М. Калайда (970 крб.)¹²³⁶.

На розмір покарання впливала не лише кількість украденої деревини, а і її якість. Так, незважаючи на те, що люди збирали в лісі сухостій, їх засудили до виплати штрафів розміром від 150 до 190 крб.¹²³⁷

Один і той же суд міг виносити різні вирокі за фактично аналогічні правопорушення. Так, М. Ващинського, який здійснив вирубку двох дубів для будівництва власного будинку, було оштрафовано на 31 крб.¹²³⁸ А в інших випадках суд міг призначити покарання у вигляді одно чи двотижневих примусових робіт, хоч це покарання в нормативних актах було відсутнім¹²³⁹.

Частими бували випадки безпідставного звинувачення в крадіжці деревини. В усякому разі відбувалися судові засідання, під час яких сторона обвинувачення доводила вину підсудних. Тому справи з виправдувальним вирокком чи зменшенням розміру покарання не були винятком¹²⁴⁰.

Окремою категорією майнових злочинів, які розглядалися українськими кримінальними суддями, було лихварство. Цей вид злочину передбачався ст. 3020 НКК. Суд приймав до провадження ці кримінальні справи, але дуже уважно ставився до доказів сторони обвинувачення. В одній із справ суддя виправдав обвинуваченого, не вважаючи, що квартирний продаж коров'ячого молока була лихварством. Але суд, у зв'язку з бідністю позивача, поклав на виправданого ним чоловіка сплату судових витрат¹²⁴¹.

Досить поширеним правопорушенням у кримінальному судочинстві були справи про наклеп. Зазвичай на судовому процесі застосовувалась ст. 164 та 165 НКК, а осіб, визнаних винними в цьому злочині, карали у вигляді накладення грошового штрафу та одно- чи двомісячним ув'язненням¹²⁴².

Відповідачами в кримінальному провадженні могли стати й службовці місцевих органів влади, зокрема за шахрайство, перевищення службових повноважень¹²⁴³.

¹²³⁵ Там само. Спр. 18. 17 арк.

¹²³⁶ Там само. Спр. 73. 13 арк.

¹²³⁷ Там само. Спр. 3. 8 арк.

¹²³⁸ Там само. Спр. 68. 6 арк.

¹²³⁹ Там само. Спр. 72. 11 арк.

¹²⁴⁰ Держархів Сумської обл. Ф. Р-1902. Оп. 1. Спр. 5. 27 арк.; Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 17. 13 арк.; Спр. 28. 11 арк.; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 8. 5 арк.; Держархів Київської обл. Ф. Р-2016. Оп. 1. Спр. 221. 16 арк.

¹²⁴¹ Держархів Волинської обл. Ф. Р-71. Оп. 1. Спр. 132. 8 арк.

¹²⁴² Держархів Рівненської обл. Ф. Р-59. Оп. 1. Спр. 2. 23 арк.; Держархів Київської обл. Ф. Р-2208. Оп. 1. Спр. 89. 15 арк.

¹²⁴³ Держархів Київської обл. Ф. Р-2208. Оп. 1. Спр. 9. 18 арк.; Спр. 118. 24 арк.; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3001. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 7–7 зв.; Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 212. 5 арк.

Кримінально караними були випадки недоброякісної здачі молока, які були одним із видів натуральних платежів, накладених на місцеве населення. Виявлені випадки розглядалися в судах у порядку кримінального провадження. Так, за ст. 263 НКК було покарано Ф. Мошка, який розбавляв молоко водою. Проведена експертиза визначила лише 0,8 % жирності молока. У результаті судового розгляду справи його засудили до сплати грошового штрафу розміром 1500 крб. та 189 крб. судових зборів¹²⁴⁴.

Кримінально караним як за території РКУ, так і ВЗО в той час був і незаконний забій худоби¹²⁴⁵, ¹²⁴⁶. А от за недобросовісне виконання своїх обов'язків конюха Ю. Грищенка зобов'язували повернути громадському господарству коня, якого під час його чергування «з'їли вовки». Проте суддя виправдав обвинуваченого, зазначивши, що подібні випадки, як «стихийне явище», бували й раніше¹²⁴⁷.

Отже, місцеві кримінальні суди як в РКУ, так і в ВЗО уповноважувались на провадження справ, предметом розгляду яких ставали проступки та злочини, вчинені представниками місцевого населення. Найпоширенішими з них стали злочини проти життя й здоров'я людини, наклепи, образа честі й гідності, а також крадіжки й хуліганство. Аналогічні дії представників місцевого населення, вчинені проти громадян Третього Райху, німців за національною приналежністю, військовослужбовців Вермахту, службовців німецької адміністрації та осіб, прирівняних до них, розглядалися особливими судами або взагалі провадилися в позасудовому порядку.

Службовці органів місцевого управління та поліцейські не були абсолютно захищеними від кримінальних покарань за здійснені ними протиправні вчинки. Місцеві судді, визнаючи дії поліцейських як протиправні, передавали свої висновки до німецьких правоохоронних органів, які й приймали остаточне рішення про міру їх покарання. Місцеві поліцейські у ВЗО не були застраховані від кримінального переслідування за вчинені ними злочини, зокрема й за несанкціоновані німецькими вказівками вбивства людей.

Функції касаційних установ покладалась на гебітскомісаріати та військові комендатури Вермахту. Справи після розгляду судом першої інстанції направлялись до гебітскомісарів на затвердження. У разі, якщо гебітскомісар не погоджувався з рішенням судді, справа могла бути направлена на повторний розгляд. Заяву про відміну оголошеного вироку на ім'я гебітскомісара міг скласти й сам обвинувачений.

¹²⁴⁴ Держархів Київської обл. Ф. Р-2069. Оп. 1. Спр. 1. 11 арк.

¹²⁴⁵ Держархів Сумської обл. Ф. Р-2209. Оп. 1. Спр. 33. 11 арк.

¹²⁴⁶ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-59. Оп. 1. Спр. 35. 11 арк.

¹²⁴⁷ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-3067. Оп. 1. Спр. 63. 12 арк.

Кримінальне судочинство в РКУ провадилось на основі застосування Німецького кримінального кодексу та нормативних актів, прийнятих райхскомісаром. А от на території ВЗО не було єдиної законодавчої бази для вирішення судових конфліктів. Так, на теренах Сумщини до підсудності місцевих судових установ були віднесені не лише легкі тілесні ушкодження, а й убивства, тяжкі тілесні ушкодження, звалтування і т.д. На протигагу двом видам злочинів, підсудним українським судам у РКУ, на території ВЗО до компетенції місцевих кримінальних судів було віднесено дванадцять видів злочинів.

На території Чернігівської області кримінально караними визначались легкі тілесні ушкодження, тілесні ушкодження, вчинені з необережності, побої. Судді цього регіону ВЗО мали право встановлювати максимальні розміри покарання, як-от тюремне ув'язнення та значні грошові штрафи. У цьому регіоні встановлювалась кримінальна відповідальність за вчинення крадіжок. Судді мали право на покарання осіб, визнаних винними у вчиненні цього злочину, тюремним ув'язненням строком від одного до шести місяців. Максимальним терміном, тобто шестимісячним ув'язненням, каралися особи, які здійснювали крадіжку майна державних чи громадських організацій.

На Сумщині місцеві судді мали право накладати покарання за пограбування (позбавлення волі до 5 років), декілька видів крадіжок (позбавлення волі до трьох років або залучення винного до примусової праці строком до 1 року), купівля вкраденого майна (штраф до 1000 крб.), привласнення (примусова праця до 1 року або штраф до 1000 крб.). Із часом кримінальні покарання стали ще більш жорсткішими.

РОЗДІЛ 7. ПРАЦІВНИКИ ЮРИДИЧНИХ УСТАНОВ РКУ ТА ВЗО В ЛЕЩАТАХ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ

7.1. Кадрове забезпечення роботи юридичних установ РКУ та ВЗО

Усі військові конфлікти так чи інакше супроводжувалися й будуть супроводжуватися таким неоднозначним явищем, як співпраця населення країни чи принаймні певної його частини із загарбником та встановленим ним окупаційним режимом. Це явище більш відоме в історіографії як колабораціонізм. Звісно, що воно не могло не проявитися й у період такого глобального військово-політичного конфлікту, яким стала Друга світова війна. Не оминуло явище колабораціонізму й території нашої країни. Частина населення з різних причин та мотивів, вимушено чи добровільно й цілком усвідомлено, але співпрацювала з окупаційними адміністраціями РКУ та ВЗО в різних сферах життєдіяльності встановленого режиму.

Звісно, що в класичному розумінні термін колабораціонізму передбачав політичну співпрацю еліти загарбаної країни з державою-агресором. За цим визначенням колабораціонізм більш характерний для країн Західної Європи. Але так сталося, що в сучасній історіографії цей термін розглядається в контексті вимушеної чи добровільної співпраці населення окупованої країни з агресором. У даному випадку скористаємося міркуваннями О. Гончаренка, який, узагальнюючи погляди сучасних науковців, стверджує, що український колабораціонізм – це вимушена чи добровільна співпраця населення окупованої України з гітлерівцями в побутовій, економічній, культурній, адміністративній, військовій, військово-політичній та репресивно-каральній сферах¹²⁴⁸.

У контексті нашого дослідження можемо виходити з того, що співпраця радянських громадян з окупантами в юридичній сфері більш наближається до адміністративного колабораціонізму, тобто участі в роботі місцевих владних інституцій. Підставою для цього є той факт, що жодного ступеня самостійності від німецьких владних структур, репрезентованих у РКУ генеральними комісаріатами та гебітскомісаріатами, а у ВЗО – фельд- та ортскомендатурами, судові органи, адвокатури та нотаріат не мали. Звісно, що ми не можемо ідентифікувати їх у якості владних органів, але вони своєю діяльністю сприяли повноцінному функціонуванню всього адміністративного, господарсько-го та репресивно-карального окупаційного апарату. До того ж, ці структури

¹²⁴⁸ Гончаренко О. Проблеми інституційного визначення терміна колабораціонізму, його видів та ознак у сучасній вітчизняній історіографії. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Київ, 2019. Вип. 1 (23). С. 5–24.

перебували у штатних розписах органів місцевого управління. Працівники юридичної сфери одержували матеріальне утримання, зокрема й продукти харчування, а в разі необхідності й службове житло від місцевої влади. Власне кажучи, до певного часу саме органи місцевого управління як РКУ, так і ВЗО виконували повноваження судів та нотаріату. А юридичні консультанти місцевих управ надавали правову допомогу ще й місцевому населенню.

Окремо слід розглянути й проблему відповідальності, яку понесли працівники юридичної окупаційної сфери після повернення радянської влади. Радянська репресивно-каральна система була готова до покарання тих осіб, які служили в окупаційних органах влади, судах, адвокатурі та нотаріаті. Відразу після визволення території України органи НКВС, НКДБ та ВКР «Смерш» проводили активні оперативно-розшукові заходи з їх виявлення та засудження.

Тогочасна радянська нормативно-правова база з винесення кримінальних покарань оперувала термінами «зрада Батьківщині» та «посібництво». Терміна «колабораціонізм» у радянському законодавстві ніколи не існувало. Та, власне кажучи, й саме законодавство було створено ще до його широкого поширення. А уведення його до кримінального законодавства після закінчення війни могло заперечити висунуту правлячою партією догму щодо «монолітної єдності» радянського суспільства, відданості народу партії та ще різним тогочасним ідеалам.

У своїй переважній більшості засуджені радянським правосуддям колишні працівники окупаційного судового апарату, на відміну, скажімо, від особового складу поліційних формувань, не вчинили злочинів проти місцевого населення, не брали участі в акціях знищення людей, відправці молоді на роботи до Німеччини тощо. Але своєю практичною роботою, з погляду радянської Феміди, вони вчинили більш тяжкі злочини, зокрема злочини проти держави.

Зазначимо також, що своєю практичною діяльністю, бажали вони цього чи ні, працівники судового апарату РКУ та ВЗО легітимізували окупаційний режим, укріплювали гітлерівський «новий порядок», вносили в повсякдення життя місцевого населення законодавство Німеччини, трансформоване відповідно до умов України. Цим самим вони працювали над реалізацією мети та завдань установленого окупаційного режиму.

Суди були важливим органом, який, взаємодіючи з німецькою та місцевою владою, забезпечував повноцінну роботу всього управлінського механізму РКУ та ВЗО. Тому радянських слідчих мало цікавили питання практичної діяльності суддів, їх ставлення до місцевого населення чи стосунки з радянським підпіллям та рухом опору. Навіть якщо суддя намагався чимось допо-

могли людям чи проявляв свою патріотичну налаштованість до радянської влади, для слідчих системи НКВС чи НКДБ це майже нічого не означало. Вони однозначно виходили з факту служби цих людей у «німецьких каральних органах», що автоматично означало правову підтримку ними запроваджуваних в Україні гітлерівських порядків.

Проведений аналіз кримінальних справ на колишніх працівників юридичної сфери дозволяє нам констатувати той факт, що частина цих людей уже після відбуття суворого покарання намагалася довести своє безпідставне засудження. Але система радянського репресивно-карального апарату працювала в цьому плані злагоджено, і нам майже невідомі факти, коли б цих людей було визнано необґрунтовано засудженими чи реабілітовано. Максимум, на що вони могли розраховувати, – це зменшення термінів ув'язнення у зв'язку з перекваліфікацією складу злочину. Але на той час вони вже й так були звільнені або померли в місцях позбавлення волі.

Трагізм ситуації вбачаємо й у тому, що відновлення роботи органів юридичної сфери було життєво необхідним для більш-менш стабільного існування тогочасного суспільства, правомірного врегулювання багатьох сфер соціального життя, яке не змогли зупинити ні війна, ні гітлерівське нашествя. Установлення юридичних фактів, цивільні та сімейні відносини в місцевому соціумі неможливо було врегулювати суто адміністративними чи репресивно-каральними засобами. Та й самі владні інституції потребували цього, адже вони не могли повноцінно функціонувати, займаючись ще й невластивими для них судовими функціями. Отже, з одного боку робота установ юридичної сфери була необхідна українському суспільству, а з іншого – укріплювала встановлений гітлерівцями окупаційний «новий порядок».

Шлях людей до співпраці з ворогом завжди складний і неоднозначний. Це особистий вибір кожної, окремо взятої людини. Але якщо на той час для людини особистим ворогом була сама радянська влада, то в цьому випадку шлях до колаборації не такий уже й складний. До цього додамо ще й панічні настрої, пов'язані з військовою катастрофою Червоної армії в 1941 р., фізичний терор, який чинили гітлерівці в окупованій Україні, нестачу найнеобхіднішого для підтримки елементарного життя.

Для нас парадоксальність ситуації в аналізі юридичного сегмента колаборації адміністративного типу ще й у тому, що радянська пропаганда частково виявилась правдивою. У той час стверджувалося, що на шлях співпраці з ворогом стали здебільшого представники колишніх експлуататорських класів, царські чиновники та загалом особи, ображені радянською владою, колишні репресовані тощо. Цілком очевидно, що частково, але ці оцінки можемо застосувати й

щодо дій тих осіб, які перебували на посадах суддів окупаційного апарату влади. Набагато меншою мірою це стосується тогочасних адвокатів та нотаріусів.

Суддівська діяльність є досить специфічною професійною сферою, і до неї залучаються найбільш підготовлені юристи. Не став винятком і період нацистської окупації України. Радянська евакуація 1941 р. призвела до майже повної відсутності колишніх юридичних кадрів, які працювали в радянському судовому апараті. Та власне кажучи, якщо такі спеціалісти й лишилися на окупованій території, то вони намагалися не афішувати свою попередню професійну діяльність, адже могли зазнати відповідних переслідувань. Тому під час організації судових установ та адвокатури німецька окупаційна адміністрація змушена була рекрутувати суддівські кадри з осіб, які працювали в цій сфері до більшовицького перевороту 1917 р. Ці люди були знайомими із законодавством, оскільки закінчили юридичні факультети ще царських університетів та працювали до революції на відповідних посадах у судовому апараті Російської імперії. З утвердженням радянської влади їх було усунуто з органів юстиції під час проведення системних «чисток». Тому радянська реальність зламала особисту долю цих людей, змінила високий соціально-професійний статус. У результаті, за невеликим винятком, вони могли претендувати хіба що на посади юридичних консультантів радянських підприємств, установ та організацій. Тому, приступаючи до створення судової системи, німецька окупаційна влада знайшла в цьому соціальному середовищі благодатний ґрунт для реалізації власних планів.

Частина осіб, які виконували юридичні професійні повноваження, не відразу після встановлення окупаційного режиму посіли відповідні посади. Подекуди їх шлях до роботи в судових органах, адвокатурі чи нотаріаті займав певний час. Насамперед це було пов'язано з об'єктивними причинами, адже судові органи, адвокатура та нотаріат були створені не відразу з встановленням «нового порядку». Дехто з цих людей працював на інших посадах в адміністративному апараті місцевої влади або ж не працював узагалі. Так, колишній суддя Л. Фігурський свідчив, що зайняв цю посаду в серпні 1942 р., а до того часу виконував обов'язки слідчого Христинівського району. Із серпня 1942 р. і до вигнання окупантів він був суддею цього ж району. Він мав вищу юридичну освіту, і, звісно, його без зволікань при утворенні судових органів запросили обійняти цю посаду. Так само й Г. Байдаков, 1881 р.н., мав юридичну освіту й до вступу на посаду судді Володарського району Київської області (гебітскомісаріаті «Біла Церква») у вересні 1942 р. працював фінансовим інспектором при Білоцерківському бургомістраті¹²⁴⁹.

¹²⁴⁹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 56319. Арк. 12 зв., 13.

С. Малінський, який до війни працював адвокатом, а згодом юрисконсультом різних установ Вінниці, з 5 серпня 1941 р. був зарахований на аналогічну посаду у Вінницьку обласну управу. Причому написання заяви й зарахування на посаду відбулось в один день¹²⁵⁰. Він зазначає, що всі призначення в обласну управу, зокрема і його, погоджувалися з фельдкомендатурою. У листопаді 1941 р. його було звільнено за повне ігнорування української мови. Після цього, 30 грудня 1941 р., він влаштувався на роботу в колегію адвокатів Вінниці¹²⁵¹.

Більшість суддів за національною приналежністю становили українці, хоч часто до їх складу входили й представники інших національностей, зокрема етнічні німці (фольксдойчі)¹²⁵². Немало серед них було й росіян. А от у Миколаєві суддею був А. Хаджаш, караїм за національністю¹²⁵³.

Фактично усі працівники юридичних установ мали досить поважний вік, а свою професійну кар'єру, зазвичай, закінчивши юридичні факультети університетів Російської імперії, розпочинали за царського режиму. Так, Вінницький адвокат О. Гармашев, 1876 р.н., закінчив юридичний факультет Київського університету. Походив із сім'ї не службовців, як було вказано в анкетних даних документації відділення НКВС, а з родини селян Миколаївської губернії¹²⁵⁴. Декілька вінницьких адвокатів мали вік від 45 до 60 років¹²⁵⁵. Так само й четверо суддів у цьому місті мали вік від 50 до 80 років¹²⁵⁶.

Для прикладу, житомирський суддя М. Лобачевський народився 1878 р. Закінчив юридичний факультет Київського університету. Працював на різних посадах в апараті судових органів Російської імперії. Після звільнення з органів юстиції перебував у становищі безробітного, а в 1931 р. влаштувався діловодом в одну з шкіл Житомира. Із 1936 р. був пенсіонером¹²⁵⁷.

Із його слів, заявлених під час слідства, суддею в 1942 р. став за рекомендацією О. Яценюка, який на той час працював міським нотаріусом і якому було віддано доручення організувати суди в Житомирі¹²⁵⁸. Та вже невдовзі він зізнається, що особисто звертався до О. Яценюка, який був головою Житомирської обласної управи з проханням надати йому роботу ще в серпні 1941 р.¹²⁵⁹

¹²⁵⁰ Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 6. Спр. 13207. Арк. 14 зв.

¹²⁵¹ Там само. Арк. 15 зв.

¹²⁵² Там само. Ф. 7 (ПФ). Спр. 27939 Арк. 21.

¹²⁵³ Архів СБУ у Запорізькій обл. Ф. О. Спр. 17082. Арк. 40.

¹²⁵⁴ Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 7 (ПФ). Спр. 27939. Арк. 9, 14.

¹²⁵⁵ Там само. Арк. 14–16.

¹²⁵⁶ Там само. Арк. 21.

¹²⁵⁷ Архів СБУ у Житомирській обл. Ф. 6 (ОФ). Спр. 7815. Арк. 11.

¹²⁵⁸ Там само. Арк. 11 зв.

¹²⁵⁹ Там само. Арк. 20.

Під час слідства М. Лобачевський заявив, що ворожість «до радянської влади явилась результатом того, що мене вигнали із адвокатури, а в 1930 р. був позбавлений права голосу. Із того часу мене нікуди не приймали на юридичну роботу. Це і стало причиною моїх антирадянських поглядів і ворожих по відношенню до радянської влади настроїв»¹²⁶⁰.

Заарештований 19 листопада 1943 р. суддя з Пирятина І. Бурковський, 1875 р.н., до революції служив начальником таємної військової розвідки при штабі 9 російської армії. Мав військове звання полковника. У 1935 р. був засуджений «за зв'язок із іноземними розвідувальними органами». На три роки був висланий із м. Києва. У радянський період працював у кримінальному розшуку. У 1925 р. з радянської міліції був звільнений. Після цього працював на різних посадах, не пов'язаних із юридичним фахом. Після окупації повернувся до Києва. У квітні 1943 р. юридичним відділом генерального комісаріату «Київ» був призначений суддею гебітскомісаріату «Пирятин»¹²⁶¹. Свій вступ на службу до суду пояснював тим, що адміністрацією генеральної округи «Київ» було оголошено про реєстрацію всіх юристів. І. Бурковський побоювався відповідного покарання з боку німецької влади, а тому пройшов процедуру реєстрації¹²⁶².

С. Грудецький, 1893 р.н., який працював цивільним та кримінальним суддею Ржищівського та Кагарлицького районів гебітскомісаріату «Васильків», у дореволюційний період перебував у судових органах. У 1920–1921 рр. був суддею Канівського району. Надалі з суду був звільнений і виконував обов'язки адвоката при Кагарлицькому районному суді¹²⁶³. Із його свідчень видно, що призначення на посаду судді відбувалося під прямим тиском німецької адміністрації¹²⁶⁴.

Ми вже зазначали, що немало з тих людей, які обіймали посади суддів у РКУ та ВЗО, могли мати претензії до радянської влади, адже самим її встановленням було зламано їх звичний життєвий ритм, кар'єрне зростання тощо. Так, М. Прель, 1873 р.н., закінчив юридичний факультет Київського університету й спочатку працював адвокатом, а згодом обіймав різні посади в юридичних установах, зокрема був суддею. Зазначимо, що і його батько мав аналогічну професію. Мати ж була вчительом¹²⁶⁵. Але після встановлення радянської влади він уже не працював ні в судових органах, ні в будь-яких юридичних установах. У 1921 р. змушений був, залишивши службу, переїхати до Літинського району Вінницької області й працювати на власній землі.

¹²⁶⁰ Там само. Арк. 25.

¹²⁶¹ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 60076. Арк. 2, 7, 10, 11.

¹²⁶² ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 60076. Арк. 47.

¹²⁶³ Там само. Спр. 58412. Арк. 12.

¹²⁶⁴ Там само. Спр. 58412. Арк. 72.

¹²⁶⁵ Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 6. Спр. 3483. Арк. 14 зв.

У 1929 р. М. Прель вступив до колгоспу і працював там до 1933 р. Та радянська влада віднайшла його й у колгоспі. Як колишнього царського чиновника, його звітти виключили. Певний час він був безробітним, згодом таки роботу отримав. Але, звісно, за спеціальністю вже не працював.

Війна зустріла М. Преля в с. Пирогово, що на Київщині. У 1942 р. через матеріальну скруту він переїздить до Вінниці, де, звернувшись до професора Севастьянова, який був міським головою, отримав посаду мирового судді¹²⁶⁶. Із професором Севастьяновим він був знайомий особисто ще з 1905 р.¹²⁶⁷.

Ф. Садкевич, 1882 р.н., суддя із Вінниці, у 1912 р. закінчив Харківський університет. До революції 1917 р. працював у судовому відомстві. У радянський період також утратив можливість працювати в юридичних установах¹²⁶⁸.

Сумський суддя Д. Венгрженевський, 1885 р.н., був засуджений у 1937 р. Його заарештували 8 січня 1944 р.¹²⁶⁹. Він закінчив юридичний факультет. Певний час працював суддею в Житомирі. Але з 1930 р. вже не зміг працювати за спеціальністю¹²⁷⁰.

І. Фурманський, суддя з Житомира, 1883 р.н., із вищою юридичною освітою, був заарештований ВКР «Смерш» 141 стрілецької дивізії 21 січня 1944 р.¹²⁷¹ Слідство з'ясувало, що в 1909 р. він закінчив Новоросійський університет¹²⁷². У 1919–1920 рр. працював начальником Любарської районної міліції, а в 1921 р. змінив рід діяльності, обійнявши посаду адвоката при Любарському суді. Проте в 1924 р. за «політичну безграмотність» із роботи був звільнений¹²⁷³. Після цього до роботи на юридичних посадах не був допущений.

У 1932 р. І. Фурманського було засуджено, і після відбуття терміну ув'язнення він працював агротехніком та спостерігачем на метеостанції в Бердичеві. 1942 р. був запрошений на посаду судді Любарського району. З'явившись до районної управи, одержав для розгляду від її керівника заяви місцевих мешканців, які в того накопичились у зв'язку з відсутністю судді¹²⁷⁴.

І. Фурманський, визнаючи факт добровільного вступу на роботу в «німецькі каральні органи», зазначав, що бажав «працювати по юридичній частині», оскільки за освітою був юристом¹²⁷⁵. Із початком окупації він зарес-

¹²⁶⁶ Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 6. Спр. 3483. Арк. 14, 15.

¹²⁶⁷ Там само. Арк. 21.

¹²⁶⁸ Там само. Ф. 6 (ОФ). Спр. 13133. Арк. 36.

¹²⁶⁹ Архів СБУ у Сумській обл. Ф. О. Спр. 5262. Арк. 3.

¹²⁷⁰ Там само. Арк. 9, 10.

¹²⁷¹ Архів СБУ у Житомирській обл. Ф. 6 (ОФ). Спр. 29879. Арк. 3, 4.

¹²⁷² Там само. Арк. 8.

¹²⁷³ Там само.

¹²⁷⁴ Там само. Арк. 8 зв.

¹²⁷⁵ Там само. Арк. 11.

струвався в місцевій управі за відповідною спеціальністю. Керівник районної управи запропонував йому посаду слідчого при поліції, але він відмовився, оскільки вже мав поважний вік. Згодом при організації судів про нього згадали і запропонували відповідну посаду. Під час проведення слідства він заявив, що бажав працювати на керівній посаді. Коли ж «прийшли німці», він і скористався цією можливістю, обійнявши посаду судді¹²⁷⁶.

Як видно з постанови на арешт С. Малінського від 17 серпня 1946 р., він «неодноразово заарештовувався органами радянської влади». Під час окупації працював юрисконсультом Вінницької обласної управи¹²⁷⁷.

С. Малінський був професійним юристом, 1883 р.н.¹²⁷⁸. Під час проведення слідства він розповів про те, що ще до початку війни чотири рази був заарештований радянськими спецслужбами. Причинами арешту стала підозра в участі в антирадянському повстанні 1921 р. в Тиврівському районі на Вінниччині. Обвинувачувався він і в антисемітизмі. Але кримінальної відповідальності на той час йому таки вдалося уникнути¹²⁷⁹.

С. Мілюков, 1884 р.н., як свідчить постановою про його арешт, винесена управлінням НКДБ по Житомирській області від 14 січня 1946 р., проживав у Дніпродзержинську. У період окупації працював членом апеляційного суду Житомира. У 1943 р. втік разом із німецькою адміністрацією¹²⁸⁰. 1910 р. він закінчив юридичний факультет Московського університету й працював на різних посадах у судовому апараті Російської імперії.

Після революції С. Мілюков фактично втратив право обіймати посади в судових установах. У 1929 р. навіть виїхав до Фрунзе Киргизької РСР, де працював адвокатом. З 1931 р. переїхав до Білої Церкви, де обіймав посаду неюридичного характеру, а в 1936 р., переїхавши до Житомира, обійняв посаду завідувача правового відділу обласної господарської організації¹²⁸¹.

С. Мілюков з липня 1942 р. і до квітня 1943 р. перебував на посаді члена Житомирського апеляційного суду, а згодом був переведений мировим суддею 2-ї ділянки у Житомирі¹²⁸².

У серпні 1945 р. управлінням НКДБ по Сумській області було заарештовано Є. Боголюбова, 1872 р.н., з вищою юридичною освітою, полковника царської армії. Увесь період окупації він працював суддею в Конотопі, а згодом у м. Кролевіці Сумської області. У постанові на його арешт зазначалося, що

¹²⁷⁶ Там само. Арк. 12.

¹²⁷⁷ Архів СБУ у Вінницькій Обл. Ф. 6. Спр. 13207. Арк. 2.

¹²⁷⁸ Там само.

¹²⁷⁹ Там само. Арк. 36, 36 зв.

¹²⁸⁰ Архів СБУ у Житомирській обл. Ф. 6 (ОФ). Спр. 9750. Арк. 3.

¹²⁸¹ Там само. Арк. 12, 13.

¹²⁸² Там само. Арк. 13 зв.

Є. Боголюбов у серпні 1943 р. евакуювався до Німеччини, уступив на службу в поліцію та охороняв табір¹²⁸³. З матеріалів справи видно, що він закінчив військово-юридичну академію в Петербурзі. До війни працював на різних посадах, пов'язаних із юриспруденцією¹²⁸⁴. Під час окупації працював суддею, розглядаючи як цивільні, так і кримінальні справи. Евакуювавшись до Німеччини, працював писарем при службі охорони одного з таборів. Був звільнений американськими військами, а згодом репатрійований на Батьківщину¹²⁸⁵.

Не усі колаборанти мали особисті претензії до радянської влади. Але де-хто з них таки потрапив під маховик сталінських репресій. Так, Л. Фігурський свідчив, що в 1933 р. був заарештований Уманським відділенням ДПУ, але після проведеного кількомісячного слідства був звільнений з-під варті¹²⁸⁶. Д. Фігурський, 1890 р.н., закінчив юридичний факультет Київського університету. Його батько працював земським лікарем в одному з районів Вінниччини¹²⁸⁷.

Частина людей не змогла вчасно покинути територію України, яка потрапляла під німецьку окупацію. Л. Фігурський пояснював це тим, що його зобов'язали виконувати службові обов'язки з охорони майна підприємства, на якому він працював юридичним консультантом. До 17 вересня 1941 р. також перебував на службі, а вже за два дні німецькі війська увійшли до Києва¹²⁸⁸.

Пояснюючи свої мотиви вступу на службу в окупаційний апарат влади, він розповідав, що певний час, проживаючи в Києві, ніде не працював і лише весною 1942 р. виїхав до Христинівського району, маючи надію влаштуватися там на роботу за спеціальністю. У цьому районі він перебував до війни, обіймаючи різні посади відповідно до свого юридичного фаху. Оскільки немало людей особисто знали Л. Фігурського, то він і розраховував працевлаштуватися.

Плани цього чоловіка досить швидко виявились реалізованими. Його запросили до голови районної управи, який запропонував обійняти посаду слідчого при цьому ж органі влади. У серпні 1942 р. за розпорядженням німецьких властей розпочалася організація місцевих судових установ. Л. Фігурському довелося безпосередньо займатися цими питаннями, а після цього за рекомендацією голови Христинівської районної управи головний шліхтер гебітскомісаріаті «Умань» призначив його на посаду судді¹²⁸⁹.

Г. Бондаренко також не мав видимих претензій до радянської влади. Працюючи в системі споживчої кооперації Вінниці, він через причину

¹²⁸³ Архів СБУ у Сумській обл. Ф. О. Спр. 177. Арк. 3.

¹²⁸⁴ Там само. Арк. 8, 9.

¹²⁸⁵ Там само. Арк. 10, 10 зв.

¹²⁸⁶ Архів СБУ у Черкаській обл. Ф. О. Спр. 1452. Арк. 14 зв.

¹²⁸⁷ Там само. Арк. 18, 19.

¹²⁸⁸ Там само. Арк. 15.

¹²⁸⁹ Там само. Арк. 19, 19 зв.

«фізичної слабкості» не покинув місто й залишився в окупації. У вересні 1941 р. у Вінниці було організовано суд, до якого Г. Бондаренка як професійного юриста і було запрошено. У середині 1942 р. зі створенням нової судової системи його призначили на посаду мирового судді¹²⁹⁰.

Проте згодом, як і всі підслідні, Г. Бондаренко розповідав усе більше фактів про своє довоєнне життя та особисті стосунки з радянською владою. Так, було вияснено, що він, як колишній царський чиновник, був позбавлений права працювати за спеціальністю. А з початком війни та встановленням окупаційного режиму в нього така можливість з'явилася.

«Яких не будь політичних цілей я не мав. У мене були суто корисливі мотиви. Мене спонукало те, що, працюючи в суді, я зможу отримувати пристойну зарплату, значно вищу аніж скажімо в споживчій кооперації чи в якійсь іншій організації. До того ж я маю юридичну освіту», – свідчив Г. Бондаренко¹²⁹¹.

Видимих конфліктів із радянською владою не було й у вінницького адвоката О. Гармашева. Щоправда, у 1932 р. він, із невідомих для нас причин, на один рік виїхав із міста й працював в Алма-Аті (Казахстан). На запитання слідчого, чому він не виїхав із міста напередодні німецької окупації, О. Гармашев заявив, що «Не евакуювався я із особистих міркувань. Я вважав, що німці будуть дуже короткий час, до того ж я володів господарством у Вінниці, яке жаль було залишати. До цього ще додалося те, що я сам був вже старим та мав 70 річну сестру»¹²⁹².

Перші дні захоплення німецькими військами, як зізнався О. Гармашев, різко змінило його ставлення до окупації. Він пересвідчився в силі воєнних потуг Німеччини. Ці настрої посилював панічний відступ Червоної армії та велика кількість радянських військовополонених¹²⁹³.

У перших числах серпня 1941 р. він зустрів у місті колег по попередній професійній діяльності, які повідомили про зустріч із міським головою професором Севастьяновим. На цій зустрічі міський керівник запропонував створити адвокатську колегію, до якої запросили й О. Гармашева. Оскільки на той час він роботи не мав, то й вирішив звернутися до керівника міської влади з відповідною заявою. Після отримання згоди він і став адвокатом¹²⁹⁴.

С.Крахмальников, який мав середню юридичну освіту, добровільно залишився в окупації й до осені 1941 р. ніде не працював. Дізнавшись про організацію колегії адвокатів і вирішивши одержати відповідну посаду, він звернув-

¹²⁹⁰ Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 6 (ОФ). Спр. 25025. Арк. 7, 8.

¹²⁹¹ Там само. Арк. 19 зв.

¹²⁹² Там само. Ф. 7 (ПФ). Спр. 27939. Арк. 14–16.

¹²⁹³ Там само. Арк. 17.

¹²⁹⁴ Там само. Арк. 18.

ся туди із заявою. Але в задоволенні його прохання було відмовлено, оскільки всі вакансії вже були зайняті. Проте йому запропонували обійняти посаду судового слідчого. У результаті він працював на відповідній посаді з 19 вересня 1941 р. до 19 лютого 1942 р.¹²⁹⁵

Досить багато людей, які зайняли юридичні посади в окупаційному апараті влади, пояснювали свої дії старістю та тим, що на утриманні перебували неповнолітні внуки. Так, колишній юридичний консультант однієї з районних управ м. Києва Б. Мужаловський пояснював, що не мав можливостей для евакуації восени 1941 р. через велику матеріальну скруту та що на його утриманні залишилося дві малолітні онуки¹²⁹⁶.

Отож, як бачимо, більшість суддівських та адвокатських посад була зайнята людьми, які отримали професійну юридичну освіту ще в царські часи, але при радянській владі втратили можливість працювати за своїм фахом.

Але відомі випадки, коли суддівські посади обіймали особи з неспеціальною юридичною освітою. Так, суддя м. Шостки Г. Романенко закінчив усього кілька класів, курси бухгалтерів та працював плановиком на одному з підприємств¹²⁹⁷. А от О. Білоус, 1889 р.н., був шкільним учителем. Закінчив два курси педагогічного інституту¹²⁹⁸, а в 1918–1919 рр. перебував в армії С. Петлюри. У період 1922–1924 рр. був на службі в ДПУ. З липня 1938 до травня 1939 р. – під слідством НКВС. 1938 р. був репресований його зять. З липня 1942 р. й по жовтень 1943 р. був мировим суддею Дзержинського району, що на Житомирщині. З листопада 1943 до січня 1944 р. – начальником штабу партизанського загону. Був заарештований 28 травня 1945 р.¹²⁹⁹

На слідстві було з'ясовано механізм призначення мирових суддів. О. Білоус свідчив, що став суддею в результаті висунення колгоспниками одного з сіл району. У червні його викликали до районної управи й поставили перед фактом роботи суддею. Керівник районної управи, отримавши відмову, погрожував О. Білоусу, після чого той погодився працювати суддею. Оскільки він не мав юридичної освіти, то його направили до судді Чуднівського району, у якого він одержав службові інструкції про порядок судочинства¹³⁰⁰.

Зі слів О. Білоуса, мировий суд розглядав як цивільні, так і кримінальні справи. У перші місяці роботи до його складу, окрім судді, входили й двоє засідателів. Та згодом ці посади були відмінені, і всі справи одноосібно розглядав суддя¹³⁰¹.

¹²⁹⁵ Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 6. Спр. 2503. Арк. 18.

¹²⁹⁶ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 43239. Арк. 105.

¹²⁹⁷ Архів СБУ у Сумській обл. Ф. О. Спр. 2749. Арк. 16.

¹²⁹⁸ Архів СБУ у Житомирській обл. Ф. 6 (ОФ). Спр. 7965. Арк. 39.

¹²⁹⁹ Там само. Арк. 3, 7, 11 зв., 12, 13, 39.

¹³⁰⁰ Там само. Арк. 13.

¹³⁰¹ Там само. Арк. 14.

І.Омельчук до війни також працював шкільним учителем. Закінчив Житомирський педагогічний інститут. Заарештований 16 травня 1945 р. Чуднівським РВ НКДБ. Із початком окупації займав посаду керівника Чуднівської районної управи, згодом призначений директором гімназії. У 1942 р. став спочатку членом суду, а згодом і мировим суддею¹³⁰². Був засуджений до 10 років позбавлення волі та конфіскації майна¹³⁰³.

У червні 1944 р. був заарештований колишній мировий суддя Привільнянського району Миколаївської області М. Корженко, 1900 р.н. Мав незакінчену вищу педагогічну освіту. До війни працював директором сільської школи¹³⁰⁴. У липні 1937 р. був заарештований за підозрою в приналежності до «контрреволюційної націоналістичної організації». Під слідством перебував до квітня 1938 р.¹³⁰⁵

У період окупації працював сільським учителем, але в серпні 1942 р. його викликали до районної управи, де й запропонували стати мировим суддею. Відмова від цієї ділянки роботи не приймалася. За роботу суддею був нагороджений медаллю¹³⁰⁶.

Подекуди траплялися випадки, коли відповідні посади в окупаційних судах обіймали колишні працівники радянської юридичної сфери. М. Гусак, 1896 р.н., був кандидатом у члени ВКП (б)¹³⁰⁷. Був заарештований 5 листопада 1944 р. Житомирським обласним управлінням НКДБ¹³⁰⁸. До війни працював у прокуратурі Києва, зокрема обіймав посаду помічника прокурора міста. У липні 1941 р. був призначений прокурором Петровського району Києва¹³⁰⁹. Його шлях до служби на відповідних посадах в окупаційному владному апараті був досить простим. Пройшовши німецький військовий полон і отримавши звільнення, він з'явився з відповідними документами до комендатури, де пройшов відповідну процедуру реєстрації. Після цього, відвідавши місцеву поліцію, він прописався. За встановленими правилами він зареєструвався на біржі праці, указавши свою довоєнну спеціальність.

У серпні 1942 р. його було викликано у відділ юстиції генерального комісаріату «Житомир», де було запропоновано обійняти посаду судді одного з районів. Після відповідного обдумування М. Гусак погодився й досить швид-

¹³⁰² Архів СБУ у Житомирській обл. Ф. 6 (ОФ). Спр. 8588. Арк. 4, 5, 16.

¹³⁰³ Там само. Арк. 63 зв.

¹³⁰⁴ Архів СБУ у Миколаївській обл. Ф. 5. Спр. 1418. Арк. 3.

¹³⁰⁵ Там само. Арк. 10.

¹³⁰⁶ Архів СБУ у Миколаївській обл. Ф. 5. Спр. 1418. Арк. 3, 11.

¹³⁰⁷ Архів СБУ у Житомирській обл. Ф. 6 (ОФ). Спр. 8971, Т. 1. Арк. 8.

¹³⁰⁸ Там само. Арк. 6.

¹³⁰⁹ Там само. Арк. 14 зв., 15.

ко став суддею Черняхівського району¹³¹⁰. У жовтні 1942 р. після відповідного розпорядження керівника гебітскомісаріаті «Житомир» він виїхав на службу в Черняхівський район. Організувавши роботу судової установи, він приступив до роботи лише в листопаді 1942 р. і працював до грудня 1942 р., оскільки цю структуру було ліквідовано. Після цього його перевели на посаду мирового судді Чуднівського району¹³¹¹.

М. Пашкевич у молоді роки працював слідчим губернського відділення відомої Надзвичайної комісії, членом колегії губернського революційного трибуналу, старшим військовим слідчим трибуналу 6 армії¹³¹². Це не завадило йому отримати посаду судді в період окупації.

Особливістю радянського правосуддя було прагнення до навішування певних ярликів. Не стали винятком і судові процеси проти колаборантів, багатьох із яких обвинувачували в «зраді Батьківщині». Радянські слідчі намагалися, окрім дійсної вини заарештованих людей, довести їх ненависть до радянської влади, соціалістичного устрою держави тощо. Так, у матеріалах постанови про висунення обвинувачення М. Прелю зазначалося, що той поступив на службу в окупаційні «каральні органи», якими, на думку слідчого, були тогочасні суди, і «ненавидів соціалістичний лад в СРСР», а тому евакуювався разом з окупаційною владою. У матеріалах обвинувачення містяться вказівки на те, що він не лише засуджував радянських громадян до позбавлення волі, а й виносив рішення про накладення на них штрафних санкцій. Додатковим фактом вини підсудного стала зміна ним радянського громадянства, оскільки той «вступив у групу так званих фольксдойчів» та користувався привілеями й одержував пайок. До того ж він був примусово повернений на Батьківщину як репатріант¹³¹³.

Зазначимо, що М. Прель повністю визнав свою провину, але факт ворожого ставлення до радянської влади він таки заперечив, зазначивши, що «вороже налаштованим до радянської влади я не був, а здійснив ці злочини із-за відсутності матеріальних засобів для існування», і додавши, що «На роботу я влаштувався за пропозицією старости міської управи Севастьянова, який знав, що я до 1918 р. працював у різних судових відомствах»¹³¹⁴.

«Навішування ярликів» простежується і в інших кримінальних справах. Так, в обвинувальному акті щодо колишнього судді Ф. Садкевича міститься наступне. «Будучи солідарним з німецько-фашистським ладом і справами

¹³¹⁰ Там само. Арк. 25 зв., 26, 28.

¹³¹¹ Там само. Арк. 32.

¹³¹² Архів СБУ у Запорізькій обл. Ф. О. Спр. 17082. Арк. 126 зв.

¹³¹³ Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 6. Спр. 3483. Арк. 17.

¹³¹⁴ Там само. Арк. 18.

німців установити так званий «новий порядок» в Європі Садкевич як знавець німецько-фашистських законів став працювати мировим суддею у місті Вінниці. Знаючи, що фашизм не мав виданих для суддів законів, скориставшись беззаконням, періодом розбою та свавілля, які чинились німецькими варварами, Садкевич у своїй судовій роботі допомагав німцям тримати народ у покорі, караючи за найменші провини, керуючись замість законів своїми капітулянтськими настроями по відношенню до Червоної армії і перемоги радянської влади, тобто своєю – правосвідомістю на користь німців і вказівками фашистів щодо введення і закріплення «права приватної власності»¹³¹⁵.

На захист судді Ф. Садкевича виступила його дружина, яка у своїй заяві розповіла про неможливість його евакуації через причину необхідності утримання престарілої матері та інших членів сім'ї. Вона зазначила, що він став суддею на прохання вінницьких адвокатів, які особисто знали його по попередній професійній діяльності. До того ж він не міг бути безробітним, адже потрібно було утримувати сім'ю. У заяві зазначається, що «бути безробітним йому, при його сім'ї було неможливо. Засобів до існування, окрім роботи ми не мали ніяких»¹³¹⁶.

Загалом дружина охарактеризувала його як людину, котра, використовуючи свою професійну діяльність, намагалася допомогти мешканцям міста. Із її слів, винесеними вироками та рішеннями він прагнув пом'якшити становище людей. У своєму повсякденному житті Ф. Садкевич допомагав знайомим євреям. Дружина колишнього судді пропонувала слідству викликати їх як свідків¹³¹⁷.

Колишня друкарка Вінницького суду, яка виступила як свідок, зазначала, що про Ф. Садкевича «нічого поганого сказати» не може. Вона характеризувала його як «добросердну і слабко караючу людину». Із її слів, хабарів він ніколи не брав¹³¹⁸.

Отже, переважна більшість суддів, які обіймали відповідні посади в РКУ та ВЗО розпочали свою професійну діяльність ще в царські часи. Здебільшого всі вони одержали класичну вищу юридичну освіту в тогочасних університетах Російської імперії. Після більшовицького перевороту 1917 р. та утвердження радянської влади ці люди були усунуті з відповідних посад і втратили можливість працювати за своїм фахом. За невеликим винятком, вони втратили можливість працювати й адвокатами. Як правило, «колишні» спеціалісти обіймали посади юрисконсультів у різноманітних радянських установах, що не відповідало їх кваліфікації. Але для ра-

¹³¹⁵ Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 6 (ОФ). Спр. 13133. Арк. 15, 15 зв.

¹³¹⁶ Там само. Арк. 29.

¹³¹⁷ Там само. Арк. 29–31.

¹³¹⁸ Там само. Арк. 24.

дянської влади вони були «чужорідними елементами», які не вписувалися в тогочасну систему радянського правосуддя¹³¹⁹.

Ступінь конфлікту цих людей із радянською владою був різним. Дехто був ображений за переслідування, зокрема й суто репресивно-карального характеру. Але основного причиню вступу їх на службу було намагання вижити в екстремальних умовах гітлерівської окупації, забезпечити себе та рідних елементарними засобами для фізичного виживання. Чи не тому, уже маючи по 60-70 і більше років, ці люди змушені були продовжувати працювати.

До роботи суддями та адвокатами були допущені особи з неспеціальною юридичною освітою. В основному це стосувалося вчителів, представників інших професій. Інколи суддями та адвокатами служили й представники радянської юридичної сфери, члени й кандидати в члени ВКП (б), які з різних життєвих обставин змогли легалізуватися в окупованій гітлерівцями Україні.

7.2. Працівники окупаційної юридичної сфери в лещатах радянської репресивно-каральної системи

Прихід радянської влади на визволені від гітлерівських окупантів землі України не віщував нічого доброго для тих, хто працював на німецьку адміністрацію. Тому немало цих людей або втікали разом із відступаючою окупаційною владою, або ж залишалися вдома й намагалися якимось чином інтегруватися до місцевого суспільства. Життєві долі цих людей достатньо складні, а зачасти набували ще й трагічного присмаку. Радянська влада в особі спецслужб здійснювала оперативно-розшукові заходи, виявляючи колишніх колаборантів. Зрозуміло, що радянське правосуддя досить часто не залишало шансів на порятунок. В усякому разі тривале тюремне ув'язнення для цих людей було гарантовано.

Певний час після визволення України з-під влади окупантів працівники судових органів, адвокатури та нотаріату залишалися у відносному спокої. У відновлених структурах радянської влади до них ще не доходила черга. Хоч частину колишніх окупаційних суддів було заарештовано чи не з перших днів повернення радянської влади.

Та усе ж першочергово радянськими спецслужбами виявляли та арештовували осіб, які перебували на керівних посадах в органах місцевого управління, місцевих поліційних формуваннях. Багато з цих людей, не зумівши або не бажаючи евакуюватися разом із німецькою адміністрацією, змогли потрапити до Червоної армії. Лише з поверненням до рідних домівок після демобілізації їх чекала спе-

¹³¹⁹ Іваненко А. До питання кадрового забезпечення роботи юридичних установ Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації (1941–1944 рр.). *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Київ, 2019. Вип. 4 (26). С. 96–107.

цифічна «сувага» відповідних органів. Але поза нею вони таки не залишилися. Розуміючи своє майбутнє, ці люди намагалися легалізуватися в інших регіонах країни. А процес їх виявлення тривав чи не до останніх днів існування СРСР.

Колишні працівники окупаційної юридичної сфери не становили такої загрози, як скажімо, представники поліційних формувань чи каральних відомств. Але їх час також настав. Частина заарештували чи не в перші дні після повернення радянської влади. Так, Володарського суддю Г. Байдакова було заарештовано 19 січня 1944 р.¹³²⁰, майже відразу після визволення Білої Церкви¹³²¹.

У 1945–1946 рр. розпочинаються більш масштабні арешти колишніх суддів. Досить часто, заарештувавши одного колаборанта, радянські спецслужби знаходили й інших. Даючи свідчення про свою службу, колишні працівники юридичних установ називали не лише імена відомих їм «колег по цеху», а й конкретні адреси, за якими вони проживали, місця роботи тощо. Тим самим суддям були відомі імена адвокатів, судових слідчих, виконавців, діловодів, перекладачів тощо. Останні також давали свідчення щодо представників суддівського корпусу. Відповідні оперативно-розшукові технології досить швидко приносили непогані результати.

Слід мати на увазі, що першими «дослідниками» окупаційних архівних фондів стали саме представники радянських спецслужб. Зібравши відповідні документи, а таких виявилось немало, вони активно їх опрацьовували, відшукуючи конкретні прізвища службовців окупаційних установ та судових органів, внутрішню документацію цих структур. Радянські служби не оминули своєю увагою й зміст окупаційної періодики. Але для цього був потрібен певний час.

Вивчаючи внутрішню документацію органів місцевого управління, радянські слідчі віднаходили факти, які свідчили про злочинну діяльність окремих її службовців. Так, до юрисконсульта Вінницької обласної управи С. Малінського зверталися місцеві мешканці, які просили покарати окремих представників радянського активу, колишніх членів партії, які у свій час займалися розкуркуленням тощо. Під час слідства С. Малінський визнав, що саме він на основі заяв мешканців с. Літинки оформляв документи й направляв їх до «гестапо»¹³²². Слідчий зазначив, що йому відомо про те, що один із фігурантів справи після цього був заарештований та розстріляний. «Чи зрозуміла Вам Ваша зрадницька роль як юрисконсульта обласної управи?», – запитав у С. Малінського слідчий. На це питання він відповів ствердно¹³²³, фактично визнавши свою вину. Після цього йому було показано ще декілька подібних оригінальних документів¹³²⁴.

¹³²⁰ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 56319. Арк. 13.

¹³²¹ Там само. Арк. 16.

¹³²² Архів СБУ у Вінницькій Обл. Ф. 6. Спр. 13207. Арк. 17.

¹³²³ Там само. Арк. 17 зв.

¹³²⁴ Там само. Арк. 17–19.

С. Малінський, колишній юрисконсульт Вінницької обласної управи, а згодом адвокат, був засуджений до 10 років позбавлення волі та конфіскації майна. Головною підставою для винесення цього вироку стало те, що С. Малінський реагував на звернення місцевого населення щодо покарання колишніх комуністів та осіб, які проводили розкуркулення. Слідство вказало й на те, що він «надавав старостам районних управ вказівки про організацію допомоги розкуркуленим та репресованим радянською владою»¹³²⁵.

Радянські слідчі, формулюючи свої обвинувачення, виходили з доведення того факту, що колишні судді пішли «на службу в німецькі каральні органи»¹³²⁶. Один із радянських слідчих, звинувачуючи колишнього суддю заявив: «Суд являється активною складовою частиною політичного державного апарату і є каральним органом, який перебуває на захисті інтересів тієї держави, якій він служить. Із цього виходить, що ви як суддя при німецьких окупаційних властях являлись провідником в життя законів німецьких окупантів»¹³²⁷. Щоправда, колишній суддя намагався переконати слідчого в тому, що «Працюючи при німецьких окупантах суддею я керувався своєю свідомістю як радянський громадянин і виносив рішення не на користь захисту інтересів фашистських окупантів, а на користь радянських громадян, на користь радянської влади»¹³²⁸. Звісно, що подібні аргументи слідчим до уваги не бралися. Навіть більше, що довести факт «допомоги» радянським громадянам у роки німецької окупації з боку суддів було неможливо. А особи, яких викликали у якості свідків, досить часто підписували стандартні, сформульовані працівником радянських спецслужб документи. В іншому випадку вони й самі могли стати обвинуваченими.

Як уже зазначалося, частина колишніх працівників окупаційної юридичної сфери змогла уникнути покарання шляхом призову до Червоної армії. Так, колишній вінницький адвокат П. Мисак із березня 1944 і по березень 1945 р. перебував в армії, мав тяжке поранення. У грудні 1946 р. він уже давав свідчення щодо свого колишнього колеги О. Гармашева, який перебував під слідством¹³²⁹.

Дехто з колишніх працівників окупаційної юридичної сфери після відновленням радянської влади з різних причин змогли влаштуватися на роботу за своєю спеціальністю. Але влада лише на деякий час залишала їх поза своєю увагою. Так, колишній суддя з Житомирщини М. Гусак на допиті 3 листопада 1944 р. засвідчив, що його колеги І. Омельчук (суддя Чуднівського району) та Білоус (суддя Дзержинського району) працювали учителями,

¹³²⁵ Там само. Арк. 101.

¹³²⁶ Архів СБУ у Житомирській обл. Ф. 6 (ОФ). Спр. 8971, Т. 1. Арк. 25 зв.

¹³²⁷ Там само. Арк. 36.

¹³²⁸ Там само

¹³²⁹ Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 7 (ПФ). Спр. 27939. Арк. 39.

Попадін (судовий секретар) працював у Житомирському обласному управлінні юстиції, а Яневич (секретар мирового суду у Житомирі) займав аналогічну посаду в Житомирському обласному суді. Він також повідомив, що випадково зустрічався на вулиці Житомира з колишніми суддями Лобачевським та Преображенським. Останній узагалі завітав до нього на квартиру, аби дізнатися, як він влаштувався на роботу¹³³⁰.

Аналогічно склалася доля іншого вінницького адвоката С. Малінського. Відразу після визволення території Вінниччини він зумів улаштуватися на роботу спочатку головним бухгалтером, а потім і юрисконсультом кількох міських організацій. На цій же посаді він працював до арешту 20 серпня 1946 р.¹³³¹ С. Малінський дав свідчення про те, що адвокат Т. Мисак заволодів житлом евакуйованого єврея адвоката Герцберга і, використавши місцевого поліцейя, виселив звідти його престарілу матір і невдовзі передав її німецьким карателям¹³³².

Колишній адвокат судової комісії Ульянівського району, що на Сумщині, П. Наконечний після повернення радянської влади намагався влаштуватися на роботу в обласну прокуратуру. Після відповідного звернення й оформлення документів, йому запропонували вказати в анкеті обставини перебування на окупованій території. Після цього документи були відправлені в прокуратуру УРСР для проведення перевірки. Проте колишньому окупаційному адвокату та довоєнному працівнику прокуратури так і не вдалося влаштуватися на роботу. Невдовзі його було заарештовано¹³³³.

Такі випадки були непоодинокими. Так, О. Гармашев – колишній адвокат зумів улаштуватися на ту ж посаду в адвокатську колегію, де працював до кінця 1945 р.¹³³⁴, а згодом юрисконсультом в одну з організацій Вінниці. У жовтні 1945 р. він був допитаний як свідок по справі судді М. Преля¹³³⁵.

Цілоком очевидно, що відчуваючи й свою «небездоганну» поведінку під час окупації, він охарактеризував діяльність М. Преля в цілоком негативному ключі. Фактично він свідчив під диктовку слідчого й заявив, що М. Прель був затверджений на посаду судді Житомирського генерал-комісаріату і, перебуваючи на службі в окупантів, «зрадив радянській Батьківщині».

Зі слів О. Гармашева, М. Прель, як суддя, відновлював права власності особам, які були репресовані радянською владою та розкуркулені¹³³⁶. Але з часом прийшла і його черга. За рік, у жовтні 1946 р., він був заарештова-

¹³³⁰ Архів СБУ у Житомирській обл. Ф. 6 (ОФ). Спр. 8971. Т. 1. Арк. 16 зв., 17, 19.

¹³³¹ Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 6. Спр. 13207. Арк. 16.

¹³³² Там само. Арк. 24–26.

¹³³³ Архів СБУ у Сумській обл. Ф. О. Спр. 4685. Арк. 59.

¹³³⁴ Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 7 (ПФ). Спр. 27939. Арк. 16.

¹³³⁵ Там само. Ф. 6. Спр. 3483. Арк. 23.

¹³³⁶ Там само.

ний і знаходився під слідством управління НКВС по Вінницькій області¹³³⁷. Практично аналогічні конструкції присутні й у протоколі допиту колишнього колеги М. Преля – В. Радзівєвського. Останній так само, як і О. Гармашев, розумів, що й він може стати об'єктом уваги радянських спецслужб, адже в період окупації служив не лише адвокатом, а й суддею в касаційній установі¹³³⁸.

Допити М. Преля призвели до відкриття нових кримінальних справ. Слідству стало відомо про нових підозрюваних у «судово-каральних органах німців», а тому було розпочато відповідні дії щодо інших суддів та адвокатів Вінниці¹³³⁹.

Розмотуючи клубочки слідства, відповідні працівники дізнавалися й про осіб, які не проходили в справі, але були потенційними претендентами радянських репресій. Так, О. Гармашев, відповідаючи на запитання слідчого про відомих йому осіб, які перебували на посадах голів апеляційного та касаційного судів м. Вінниця, назвав прізвища С. Радзівєвського та В. Просвіріна. Він зазначив, що останній втік із німцями, а от С. Радзівєвський легально проживав у місті¹³⁴⁰. Так само й вінницький адвокат Є. Лещинський у той час, коли його колега О. Гармашев перебував під слідством, а С. Малинський уже був засуджений, спокійно давав свідчення щодо поведінки своїх колег по роботі у відповідній установі в окупаційний період. При цьому Є. Лещинський працював за фахом в одній із організацій Вінниці¹³⁴¹.

Радянське правосуддя дійсно заарештовувало одних і проводило щодо них слідчі дії, але одночасно залишало на свободі інших осіб, які могли бути такими ж обвинуваченими. Так, миколаївський суддя М. Пашкевич під час ознайомлення з матеріалами справи заявив: «Покази свідків Сінкевича і Ходжаша не вважаю об'єктивними, адже по суті вони такі ж обвинувачені за статтею 54 Кримінального кодексу, оскільки виконували при німцях відповідальну роботу та були безпосередніми учасниками створення мирового суду.

По роду своїх обов'язків вони працювали не лише разом із шліфенами, але й ініціювали кримінальні справи у шефенів, були тісно пов'язані через перекладачів з німецьким судом, поліцією та СД за справами своїх клієнтів.

Як досвідчені юристи з великим стажем, вони прекрасно це зрозуміли і вирішили сховатися за мою спину. Вони вважають, що обурюючись моїми діями вони тим самим виставлять себе з позитивної сторони. Це особливо стосується свідка Сінкевича, який незадоволений мною ще й тому,

¹³³⁷ Там само. Ф. 7 (ПФ). Спр. 27939. Арк. 9.

¹³³⁸ Там само. Ф. 6. Спр. 3483. Арк. 25–27.

¹³³⁹ Там само. Арк. 30.

¹³⁴⁰ Там само. Ф. 7 (ПФ). Спр. 27939. Арк. 22.

¹³⁴¹ Там само. Арк. 45, 46.

що я завжди обурювався високими гонорами, які він брав з клієнтів потрапивши при німцях у біду»¹³⁴².

Але не всі працівники окупаційних юридичних установ переходили від радянської влади. Так, у кримінальній справі щодо колишнього судді Л. Фігурського, заарештованого в 1946 р., містяться матеріали допиту як свідка І. Личкевича. Слідчий працював системно й збирав свідчення щодо всіх працівників судових органів Христинівського району. І. Личкевич зазначив, що добре знав його «по спільній роботі в німецькому суді». Останній працював адвокатом, хоч мав усього лиш 4 класну освіту. Проте станом на час допиту він обіймав посаду інструктора Христинівської районної ради депутатів трудящих.

Цілком очевидно, що колишній адвокат розумів своє можливе неприглядне майбутнє, адже, фактично перейшовши на сторону слідства, свідчив, що Л. Фігурський негативно ставився до колишніх членів партії й під час судового провадження намагався вияснити можливу партійну приналежність підсудного. У разі, якщо ці люди представляли колишній радянський актив чи комуністів, то до них застосовувалися більш суворі міри покарання¹³⁴³.

Водночас багато колишніх працівників окупаційної юридичної сфери, залишившись удома, не змогли легалізуватися і перебували в нелегальному становищі. Так, за лаконічними рядками постанови на арешт Л. Фігурського від 26 квітня 1946 р. видно, що він ніде не працював і не мав постійного місця проживання. У документі зазначено, що «боячись відповідальності за здійснені злочини на протязі двох років перебував на нелегальному положенні, проживаючи за фіктивними документами на ім'я Чичурина Дмитра Сергійовича 1880 р.н.», хоч сам він був 1890 р.н.¹³⁴⁴

Для вільного пересування територією України цей громадянин скористався послугами інваліда Великої Вітчизняної війни О. Іванова, який проживав у Вінниці й виготовив для нього різні документи: довідку про відрядження, довідку з місця роботи тощо¹³⁴⁵.

Судове засідання Військового трибуналу військ НКВС у Київській області по обвинуваченню Л. Фігурського було розпочато 17 червня 1946 р. Підсудний звернувся з клопотанням щодо направлення його до психіатричної лікарні на обстеження. Л. Фігурський заявив, що в 1934 та 1936 рр. перебував на лікуванні в психіатричній лікарні, а також про те, що під час слідства він спробував повіситися, але був вийнятий із петлі¹³⁴⁶. Цікаво, що справа була

¹³⁴² Архів СБУ у Запорізькій обл. Ф. О. Спр. 17082. Арк. 96, 96 зв.

¹³⁴³ Архів СБУ у Черкаській обл. Ф. О. Спр. 1452. Арк. 28, 30.

¹³⁴⁴ Там само. Арк. 3.

¹³⁴⁵ Там само. Арк. 15.

¹³⁴⁶ Там само. Арк. 78, 79.

направлена на доопрацювання, але протестом військової прокуратури її було направлено в той же суд, але з іншим складом суддів¹³⁴⁷. Та й цей суд виніс рішення про направлення справи на доопрацювання та відповідно – відхилення протесту прокуратури¹³⁴⁸.

У серпні 1946 р. Л. Фігурського таки направили до психіатричної лікарні ім. Павлова у Києві. Але за кілька місяців справу знову було відновлено – Л. Фігурського визнали психічно здоровим¹³⁴⁹. У результаті судового вироку 6 листопада 1946 р. його таки було засуджено до 10 років позбавлення волі¹³⁵⁰.

Одним із засобів порятунку колишніх суддів стала їх евакуація разом із німецькою адміністрацією. Зазвичай вони потрапляли на територію Німеччини, але після перемоги були повернуті на Батьківщину в рамках процедури репатріації. Так, суддя з Шостки Г. Романенко в серпні 1943 р. вийшов із міста, потрапив до Німеччини й повернувся додому лише в лютому 1947 р. У травні 1948 р. він був заарештований¹³⁵¹. У грудні 1943 р. спробував евакуюватися з німецькою адміністрацією суддя М. Лобачевський, але в районі Бердичева був затриманий і повернутий до Житомира. У листопаді 1944 р. був заарештований¹³⁵².

Немалу частину колишніх працівників окупаційних юридичних установ вдалося повернути назад за допомогою процедури репатріації. Після повернення їх досить швидко заарештовували. Так, Г. Бондаренко, який працював у судах Вінниці, пояснював свою втечу з міста як німецькими наказами про евакуацію, так і тим, що боявся відповідальності перед радянською владою за свою службу окупантам. З часом він, опинившись під опікою Райхсміністерства східних окупованих територій, був направлений до Німеччини на юридичні курси. Окрім вивчення німецької мови, учасники курсів займалися поглибленням своїх знань із німецького права.

Г. Бондаренко потрапив до складу іншої групи, яка займалася практично тими ж питаннями. Передбачалося, що особи, які закінчили ці курси, будуть виконувати функції посередників між німецькою владою на радянськими громадянами, які працювали в робочих таборах¹³⁵³. На цих курсах навчалися близько 50 колишніх юристів, адвокатів та районних керівників, які у свій час працювали на окупованих Німеччиною територіях й евакуювалися під час радянського наступу. Щоправда, отримавши направлення на роботу від Райхсміністерства

¹³⁴⁷ Там само. Арк. 81, 83.

¹³⁴⁸ Там само. Арк. 84, 85.

¹³⁴⁹ Там само. Арк. 87.

¹³⁵⁰ Там само. Арк. 113.

¹³⁵¹ Архів СБУ у Сумській обл. Ф. О. Спр. 2749. Арк. 4.

¹³⁵² Архів СБУ у Житомирській обл. Ф. 6 (ОФ). Спр. 7815. Арк. 3.

¹³⁵³ Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 6 (ОФ). Спр. 25025. Арк. 8, 9.

східних окупованих територій, випускники курсів так і не змогли працювати за фахом, а їх використовували на некваліфікованих роботах¹³⁵⁴.

Радянське правосуддя досить жорстоко карало колишніх суддів. Г. Бондаренко 5 липня 1945 р. вироком Військового трибуналу 5 ударної армії був засуджений до розстрілу. У тексті вироку зазначалося, що «Бондаренко активно допомагав німецьким злочинцям встановлювати фашистський режим. Лише за його особистим зізнанням він засудив до позбавлення волі до 150 чоловік радянських громадян за непокору німецьким властям».

Обтяжуючими обставинами суд вважав і той факт, що Г. Бондаренко втік разом із німецькою владою, закінчив юридичні курси, а згодом курси «посередників», які мали обслуговувати «заводи і табори, у яких експлуатувались і утримувалися вигнані в німецьке рабство радянські громадяни».

У результаті цих тяжких обвинувачень 27 липня 1945 р. Військовою радою групи радянських окупаційних військ у Німеччині вирок Військового трибуналу 5 ударної армії було затверджено. Начальник спецтабору № 6 НКВС отримав вказівку про негайне виконання вироку Військового трибуналу¹³⁵⁵. Технологія виконання вироку надала можливість засудженому ще деякий час зберегти життя. Начальник спецтабору 10 серпня 1945 р. направив відповідні вказівки до тюрми у Бресті, до якої був етапований Г. Бондаренко. Виконання вироку Військового трибуналу відбулося лише 16 жовтня 1945 р.¹³⁵⁶ Під час проведення масштабної процедури реабілітації рішенням прокуратури Вінницької області від 24 вересня 1991 р. було визнано правомірність вироку військового трибуналу¹³⁵⁷. І. Бурковського також було засуджено до вищої міри покарання. Але вирок був переглянутий Військовою колегією Верховного суду СРСР. У результаті І. Бурковського було покарано у вигляді позбавлення волі строком на десять років¹³⁵⁸.

Мировий суддя Миколаєва А. Корендович потрапив у поле зору управління НКДБ по Миколаївській області лише у вересні 1947 р. Його заарештували 3 вересня 1947 р. у Миколаєві. Із даних постанови на арешт бачимо, що він мав вищу юридичну освіту, у 1931 р. був заарештований управлінням НКВС по Одеській області, засуджений до 3 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах. Після звільнення працював юридичним консультантом, а в період окупації – мировим суддею в Миколаєві. У березні 1944 р. евакуювався з німцями, а в 1945 р. повернувся на Батьківщину в порядку репатріації.

¹³⁵⁴ Там само. Арк. 22, 23, 23 зв.

¹³⁵⁵ Там само. Арк. 66, 67.

¹³⁵⁶ Там само. Арк. 73, 74.

¹³⁵⁷ Там само. Арк. 76.

¹³⁵⁸ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 60076. Арк. 53, 57.

Перебуваючи на території Німеччини, разом із Г. Бондаренко навчався на курсах, організованих Райхсміністерством східних окупованих територій, а також у школі пропагандистів у Вустрау¹³⁵⁹. Відповідно до вироку Військового трибуналу військ НКВС по Миколаївській області від 24 жовтня 1947 р. отримав 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна¹³⁶⁰.

Як видно з матеріалів кримінальної справи, під час слідства на допити викликалися і його колеги по роботі в окупаційних судах, ще чомусь не заарештовані радянськими спецслужбами.

Майже одночасно із А. Корендовичем було заарештовано та проведено слідчі дії щодо М. Пашкевича, 1883 р.н., з вищою юридичною освітою¹³⁶¹. У результаті він отримав таке ж покарання, як і його колега¹³⁶². Він також не був реабілітований¹³⁶³.

У січні 1945 р. був заарештований П. Руденко, 1882 р.н., колишній мировий суддя з Мелітополя. Заарештований він був відділом контррозвідки «Смерш» 240 стрілецької дивізії, слідчими якої і проводилося дізнання¹³⁶⁴. При затриманні, окрім особистих документів, у нього було вилучено «судові документи, видані німецькими властями під час окупації» на 124 аркушах¹³⁶⁵.

Слідство з'ясувало, що у вересні 1943 р. П. Руденко евакуювався з Мелітополя до Миколаєва, у якому не затримався й одержав право на адвокатську діяльність у м. Волочиську поблизу Проскурова. На цій посаді він працював до січня 1944 р., після чого евакуювався до Коломиї. Але радянський наступ продовжувався, і він виїхав до Польщі, а вже звідти до Словаччини. На Батьківщину повернувся за процедурою репатріації¹³⁶⁶.

Вінницький суддя М. Прель, розуміючи своє неодмінне покарання в разі повернення радянської влади, евакуювався разом із німецькою адміністрацією. Із ним виїхала й дружина. Певний час цей чоловік перебував у німецьких таборах в Австрії, а після звільнення цих земель військами союзників потрапив в американську зону окупації. Відповідно до домовленостей між СРСР та союзниками в червні 1945 р. його разом з іншими радянськими громадянами передали радянській стороні. У серпні 1945 р. після перевірки у фільтраційному таборі був направлений на попереднє місце проживання. Прибув до Вінниці він 9 жовтня 1945 р. і за декілька тижнів був заарештований¹³⁶⁷.

¹³⁵⁹ Архів СБУ у Запорізькій обл. Ф. О. Спр. 17082. Арк. 2, 3.

¹³⁶⁰ Там само. Арк. 63, 64.

¹³⁶¹ Там само. Арк. 2.

¹³⁶² Там само. Арк. 117.

¹³⁶³ Там само. Арк. 137–139, 149–154.

¹³⁶⁴ Там само. Арк. 2, 4.

¹³⁶⁵ Там само. Арк. 7.

¹³⁶⁶ Там само. Арк. 10–12.

¹³⁶⁷ Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 6. Спр. 3483. Арк. 15 зв., 16.

Колишній суддя С. Мілюков, відступивши разом із німецькою адміністрацією з Житомира до містечка Корець, після визволення Червоною армією переїхав до м. Харкова. До Житомира не повернувся тому, що знав про невідмінний арешт¹³⁶⁸. До Харкова С. Мілюков зумів потрапити за викликом брата своєї дружини А. Казаринова, який працював в органах НКДБ. Але в Харкові він його не застав, оскільки того перевели в Дніпропетровську область начальником Дніпродзержинського міського відділу НКДБ. Забираючи свою сім'ю із Харкова на початку липня 1944 р., А. Казаринов перевіз до Дніпродзержинська й С. Мілюкова¹³⁶⁹. Але слідчі так і не розглянули факт надання допомоги колишньому судді з боку працівника органу державної безпеки.

Відповідно до протоколу судового засідання Військового трибуналу військ НКВС по Житомирській області від 22 червня 1946 р. його було засуджено до 10 років позбавлення волі, конфіскації майна та поразці в політичних правах строком на 5 років¹³⁷⁰.

Іноколи під час слідства виявлялися більш обтяжуючі обставини, ніж служба на посаді судді, зокрема участь у роботі українських організацій. У цьому випадку слідчі йшли саме по цьому шляху. Так, мелітопольський суддя П. Руденко, евакуювавшись на захід країни, вступив до Українського допоміжного комітету. Тому в постанові про його обвинувачення зазначалося, що «Руденко вступив в контрреволюційну націоналістичну організацію «Український допоміжний комітет» і проводив активну боротьбу проти СРСР за відторгнення від нього України і створення на його території Української буржуазно-націоналістичної держави»¹³⁷¹. Такий поворот справи став причиною її передачі у відділ контррозвідки «Смерш» 40 армії. Але справа потрапила до управління контррозвідки 2 Українського фронту¹³⁷².

Доля П. Руденка склалася дещо краще, ніж в інших суддів. Незважаючи на те, що слідство проводилось у відомому відділі контррозвідки «Смерш» 10 квітня 1945 р., йому призначили покарання у вигляді позбавлення волі строком на 10 років. Але рішенням Особливої наради при НКВС СРСР від 17 листопада 1945 р. строк ув'язнення було зменшено до 8 років¹³⁷³. П. Руденко, як і інші судді, не був реабілітований¹³⁷⁴.

Зазначимо, що П. Руденка, порівняно з іншими «колеги по цеху» покарали досить м'яко. Можливо, причина такого «співчуття» радянської Феміди кри-

¹³⁶⁸ Архів СБУ у Житомирській обл. Ф. 6 (ОФ). Спр. 9750. Арк. 19.

¹³⁶⁹ Там само. Арк. 19.

¹³⁷⁰ Там само. Арк. 55–61.

¹³⁷¹ Архів СБУ у Запорізькій обл. Ф. О. Спр. 17082. Арк. 43.

¹³⁷² Там само. Арк. 48, 49.

¹³⁷³ Там само. Арк. 57, 58.

¹³⁷⁴ Там само. Арк. 59–61.

ється в тому, що його можна було «вербувати для розробки учасників контрреволюційних націоналістичних організацій «ОУН» та «УДК». У всякому разі такий запис міститься в документації кримінальної справи¹³⁷⁵.

Особливість радянського кримінального провадження полягала як у його спрощеності, так і непередбачуваності. Окремим із колишніх суддів вдалося домогтися перегляду винесених вироків. Але радянська репресивно-каральна система не випускала їх зі своїх «обіймів». Так, користишівський суддя К. Бабаненко 23 липня 1948 р. був заарештований уже в місцях виконання покарання. Його було засуджено в 1945 р. Миколаївським обласним судом до 10 років позбавлення волі¹³⁷⁶. Під час слідства було виявлено, що в Миколаєві його засудили до вищої міри покарання і, лише завдячуючи професійним діям адвоката, покарання було змінено, як для тих часів, досить кардинально. До того ж і мешканці Коростишева подали заяви, що К. Бабаненко проводив роботу на «користь Радянської влади»¹³⁷⁷. Колишній суддя свідчив про свою допомогу 15-річній Н. Штенруд, яка була єврейкою за національністю й мала легальні документи на ім'я А. Летичівської¹³⁷⁸.

На слідстві К. Бабаненко заявив, що, перебуваючи на посаді судді гебтскомісаріату «Коростишів», «робив усе можливе для реабілітації радянських громадян, які залишилися на окупованій території, у зв'язку з чим на нього як на суддю ворожі до радянської влади елементи (куркулі) написали в гебтскомісаріаті колективну заяву і він із посади судді був відсторонений»¹³⁷⁹.

Розгляд кримінальної справи К. Бабаненко затягувався в часі. Голова Військового трибуналу військ МВС Житомирської області 5 липня 1949 р. направив в Молотов подання про його конвоювання до Житомирської тюрми № 1¹³⁸⁰. Після доопрацювання матеріалів слідства судовий процес розпочався 8 лютого 1950 р. Проте в результаті судового засідання строк ув'язнення К. Бабаненку був збільшений до 25 років позбавлення волі¹³⁸¹.

Радянськими спецслужбами особи, які перебували на службі в окупаційних органах влади, виявлялися й за кордоном. І це стосувалося не лише проходження процедури репатріації. Так, під час патрулювання окупованого радянськими військами Берліна 28 грудня 1946 р. було затримано подружжя Зайцевих. Незважаючи на затримання в англійській зоні окупації та протести цих людей, їх було «винесено на вулицю в машину». Поспішаючи

¹³⁷⁵ Там само. Арк. 64.

¹³⁷⁶ Архів СБУ у Житомирській обл., Ф. ОФ. Спр. 1369. Арк. 3.

¹³⁷⁷ Там само. Арк. 41.

¹³⁷⁸ Там само. Арк. 4 зв.

¹³⁷⁹ Там само. Арк. 126.

¹³⁸⁰ Там само. Арк. 150.

¹³⁸¹ Там само. Арк. 392.

від можливої реакції англійської окупаційної адміністрації, радянським патрулем було проведено поспішний обшук кімнати, у якій мешкали затримані, та вилучено деякі речі¹³⁸².

Слідство по обвинуваченню О. Зайцева в злочині, передбаченому ст. 54-1 «а», було розпочато 6 відділом Берлінського оперативного сектору Радянської військової адміністрації вже 7 січня 1947 р., а постанову про арешт було оформлено 31 грудня 1946 р.¹³⁸³ О. Зайцев, 1890 р.н., уродженець Сум, за професією адвокат, закінчив юридичний факультет Петербургського університету в 1913 р. У радянський період працював не адвокатом, а юридичним консультантом. Пов'язано це було з тим, що в 1935 р. його виключили з колегії адвокатів за «недостатню пильність», яка виразилась у тому, що в його присутності «один із членів колегії захисників висловив невірні погляди про факт замаху на життя одного із керівників ВКП(б). О. Зайцев не надав цьому факту необхідного значення і «нікуди не повідомив»¹³⁸⁴.

Під час окупації Сум він працював спочатку в міській управі, а після звільнення – судовим захисником при Сумському касаційному суді¹³⁸⁵. О. Зайцева в жовтні 1941 р. було викликано комендантом міста Суми – офіцером німецької армії й після спілкування призначено на посаду старшого радника управи з правових питань. Обіймаючи цю посаду до січня 1942 р., О. Зайцев займався питаннями організації судових органів, редагуванням постанов керівництва міської управи та наданням їй консультацій із правових питань¹³⁸⁶. Разом із І. Корнієнком – міським головою його було заарештовано за «пасивний супротив» німецькій владі. Але після проведення місячного слідства факти не підтвердились. Проте О. Зайцев до міської управи не був повернутий, а тому й перейшов працювати в адвокатську установу¹³⁸⁷.

Фактично слідство мало цікавили ці обставини. Слідчий відразу почав розробляти роботу О. Зайцева в організації «Вінета», яка входила до складу Міністерства освіти та пропаганди Німеччини. І хоч обвинувачений працював там у бюро перекладів, цього виявилось достатньо для перетворення його в «агента англійських розвідувальних органів». Він визнав, що не виїхав на Батьківщину, оскільки боявся відповідальності не лише за «роботу на німців» під час окупації, а й за продовження аналогічних дій при перебуванні на території Німеччини¹³⁸⁸.

¹³⁸² Архів СБУ у Сумській обл. Ф. О. Спр. 9069. Арк. 1, 2.

¹³⁸³ Там само. Арк. 3, 4.

¹³⁸⁴ Там само. Арк. 26.

¹³⁸⁵ Там само. Арк. 13, 22.

¹³⁸⁶ Там само. Арк. 27.

¹³⁸⁷ Там само. Арк. 39.

¹³⁸⁸ Там само. Арк. 22, 24.

Радянське слідство почало досить активно працювати з версією приналежності О. Зайцева до англійських розвідувальних органів. Знайшлися й свідки, яких він начебто вербував. Та фактично й сам О. Зайцев почав зізнаватися в роботі на англійську розвідку. Але ціна цього зізнання була високою. Несподівано 22 лютого 1947 р. кримінальна справа була припинена через причину смерті О. Зайцева від «паралічу серця» 17 лютого 1947 р.¹³⁸⁹

Майже аналогічно складалась доля адвоката П.Іваницького, заарештованого ВКР «Смерш» у травні 1945 р. в Берліні. Слідчих мало цікавила робота заарештованого на посаді адвоката в окупованому Києві. Було з'ясовано, що П. Іваницький евакуювався з Києва та продовжив свою роботу в Німеччині в статусі керівника культурно-просвітницької секції Українського національного об'єднання. У результаті винесеного судового вироку його засудили до вищої міри покарання – розстрілу¹³⁹⁰.

Радянська репресивно-каральна система найбільш суворо засуджувала колишніх суддів. Так, Д. Сербалюк, 1879 р.н., був засуджений на 20 років каторжних робіт із конфіскацією належного йому майна. Причиною такого великого строку позбавлення волі став не лише факт розгляду ним 700 справ, що «укріпляло фашистський порядок», а й «антирадянська агітація», яка проходила ним під час судових процесів¹³⁹¹.

Відповідно до вироку Військового трибуналу військ НКВС по Вінницькій області від 28 листопада 1945 р. М. Преля, 1883 р.н., було засуджено на 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна¹³⁹². Касаційна скарга не дала жодних результатів, хоч він зазначав, що вчинив ці дії від голоду¹³⁹³. У 90-х рр. ХХ ст. матеріали кримінальної справи були розглянуті під час реабілітації, але жодного результату не дали¹³⁹⁴.

Здебільшого колишніх працівників юридичної сфери судили на закритих засіданнях військових трибуналів військ НКВС. Але навіть, якщо справа передавалась в суди загальної юрисдикції, це не гарантувало фігуранту справи більш м'яке покарання. Так, кримінальну справу на шосткинського суддю Г. Романенка в липні 1948 р. розглядав не військовий трибунал, а Сумський обласний суд. Але, як й інших суддів, його було засуджено до 10 років позбавлення волі¹³⁹⁵. Підстав для його реабілітації віднайдене не було, оскільки він своєю діяльністю «укріплював окупаційний режим»¹³⁹⁶.

¹³⁸⁹ Там само. Арк. 103, 106, 107, 111.

¹³⁹⁰ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 63380. Арк. 304–306.

¹³⁹¹ Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 6. Спр. 2503. Арк. 93.

¹³⁹² Там само. Спр. 3483 Арк. 47.

¹³⁹³ Там само. Арк. 51.

¹³⁹⁴ Там само. Арк. 55–61.

¹³⁹⁵ Архів СБУ у Сумській обл. Ф. О. Спр. 2749. Арк. 109.

¹³⁹⁶ Там само. Арк. 135.

Разом із колишніми судьями арешту було піддано немало адвокатів, юрисконсультів, судових виконавців та осіб, які виконували суто технічні посади в окупаційних юридичних установах. При цьому радянська влада, заарештовуючи одних, із невідомих причин залишала на свободі інших судових виконавців. Так, відповідно до матеріалів допиту колишньої машиністки Христинівського суду від 10 травня 1946 р. судовий виконавець Я. Чернушевський продовжував мешкати в одному з сіл району. Він також давав свідчення щодо колишнього судді¹³⁹⁷.

Зазначимо, що підставами для арештів колишніх адвокатів виступала не сама служба в юридичних органах, а інші аспекти професійної діяльності чи поведінки цих людей. Ними могли стати судовий захист колишніх розкуркулених, антирадянські висловлювання, відповідні публікації в окупаційній періодиці тощо.

Зі свідчень С. Малінського радянські слідчі дізналися, що вінницький адвокат К. Козловський, який у своїх виступах часто вживав словосполучення «жидо-більшовицька влада», вирішив евакуюватися разом із німецькою адміністрацією й навіть отримав відповідні документи в гебітскомісаріаті. Але вже в 1944 р. він знову з'явився у Вінниці й навіть влаштувався на роботу в колегію адвокатів. Та його все ж звідти звільнили¹³⁹⁸.

Інший вінницький адвокат М. Ковригін також недовго мав залишатися на свободі, оскільки щодо його поведінки й висловлювань на кшталт «жидо-більшовицької влади» дав свідчення один із колишніх колег. Але станом на вересень 1946 р. він працював юрисконсультом на місцевій електростанції¹³⁹⁹. Щоправда, довго чекати йому не довелося. Уже 25 вересня 1946 р. було прийнято постанову про виділення матеріалів на цілий ряд осіб, які працювали під час окупації адвокатами, і розпочати щодо них слідчі дії¹⁴⁰⁰.

П. Наконечний, 1915 р.н., випускник юридичного факультету Харківського університету, під час окупації працював на різних посадах, зокрема старшим дільничним поліцейським Ульяновського району, що на Сумщині. Згодом районним керівником, із сином якого був знайомий під час навчання в університеті, був висунутий на посаду адвоката при районному суді. Щоправда, у тексті постанови про порушення кримінальної справи від 19 жовтня 1943 р., оформленої Ульяновським районним відділом НКВС, сказано, що цей суд було створено при районній поліції. У матеріалах слідства щодо П. Наконечного зазначалося, що він, як адвокат, систематично «займався хабарями» з постраждалих сімей комуністів і радянського активу, які зверталися до суду із позовами щодо повернення незаконно відібраної худоби і особистого майна поліцією¹⁴⁰¹.

¹³⁹⁷ Архів СБУ у Черкаській обл. Ф. О. Спр. 1452. Арк. 36, 40.

¹³⁹⁸ Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 6. Спр. 13207. Арк. 26, 26 зв.

¹³⁹⁹ Там само. Арк. 27, 27 зв.

¹⁴⁰⁰ Там само. Арк. 83.

¹⁴⁰¹ Архів СБУ у Сумській обл. Ф. О. Спр. 4685. Арк. 2.

Радянське слідство вияснило, що до війни П. Наконечний працював прокурором Цуманського району, що на Волині. Був членом ВКП(б)¹⁴⁰². Під час евакуації потрапив у полон, і вже потім легалізувався в Ульяновському районі на Сумщині. Працював адвокатом районної судової комісії¹⁴⁰³. Вироком Військового трибуналу військ НКВС по Сумській області від 4 травня 1944 р. був засуджений на 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна. Не був реабілітований¹⁴⁰⁴.

Досить цікавою є кримінальна справа на колишнього адвоката О. Гармашева. Додатковою підставою його арешту став відповідний виступ у річницю захоплення Вінниці німецькими військами. Виступав О. Гармашев на зборах адвокатів, «вихваляючи німців як своїх визволителів»¹⁴⁰⁵. До того ж слідство володіло інформацією про його виступи в судах на кшталт того, що «Враховуючи покази свідків, а також те, що Дацюк був розкуркулений більшовиками, прошу його виправдати». Аналогічні конструкції сторони радянського обвинувачення були повторені й в касаційній скарзі¹⁴⁰⁶.

Слідство щодо колишнього адвоката О. Гармашева закінчилося передачею справи на розгляд засідання Військового трибуналу військ МВС Вінницької області. Сам процес відбувся 15 січня 1947 р. На ньому був присутній і адвокат підсудного. Справа закінчилася доволі швидко. О. Гармашева було засуджено до 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна¹⁴⁰⁷. Як на наш погляд, єдиною його виною був судовий захист осіб, які пограбували єврейське майно, та антирадянські висловлювання. Але цього виявилось достатньо для винесення вироку та засудження на десятирічний термін 71 річного чоловіка. На цьому наголошував й адвокат засудженого, але нічого не допомогло. Касаційна скарга, у якій адвокат пропонував застосувати до О. Гармашева амністію від 7 липня 1945 р. та зменшити строк позбавлення волі до 3 років, не була задоволена¹⁴⁰⁸. Лише 14 травня 1990 р. прокуратурою Вінницькою області вирок Військового трибуналу був опротестований у порядку нагляду, а в 1993 р. цей громадянин був реабілітований. В анкетних даних на засудженого зазначалося, що 27 вересня 1947 р. він помер у місцях позбавлення волі¹⁴⁰⁹.

Доволі значна частина суто технічних працівників судових установ так і не була заарештована. Але в разі, якщо слідство виявляло їх «антирадянські» ви-

¹⁴⁰² Там само. Арк. 104.

¹⁴⁰³ Там само. Арк. 92.

¹⁴⁰⁴ Там само. Арк. 114–117.

¹⁴⁰⁵ Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 7 (ПФ). Спр. 27939. Арк. 25, 26, 28, 30.

¹⁴⁰⁶ Там само. Арк. 34.

¹⁴⁰⁷ Там само. Арк. 66–74.

¹⁴⁰⁸ Там само. Арк. 80, 81, 82.

¹⁴⁰⁹ Там само. Арк. 88–90, 92.

словлювання або інші дії, направлені проти радянської влади, вони таки зазнавали репресій. У цьому випадку їм ставилось у вину добровільний вступ на службу в суд, наприклад на посаду секретаря. Так, Є. Ломику, судового секретаря, було засуджено до 25 років позбавлення волі. Щоправда, касаційна установа переглянула справу й зменшила строк покарання до 10 років позбавлення волі¹⁴¹⁰.

Так само й колишнього юрисконсульта Бахмацької окружної управи О. Мергелова вироком Чернігівського обласного суду від 31 січня 1947 р. було засуджено до вищої міри покарання. Але вирок було переглянуто, а строк покарання зменшено до 25 років позбавлення волі¹⁴¹¹.

А от Є. Томасевича, судового секретаря мирового суду Житомира, було заарештовано 27 січня 1947 р. за обвинуваченням передбаченим ст. 54-10 КК УРСР. Застосування цієї статті пояснювалося тим, що Є. Томасевич опублікував у місцевій окупаційній пресі декілька статей антирадянського спрямування¹⁴¹². Був засуджений 12 березня 1947 р. Житомирським обласним судом до 8 років позбавлення волі¹⁴¹³.

Радянські слідчі, якщо не знаходили конкретних доказів злочинних дій людини під час окупації, могли будувати обвинувачення на власних припущеннях. Так, підставою для винесення підозри колишньому судовому слідчому С. Крахмальному з Вінниці було те, що він був активним помічником уже засуджених суддів як «зрадників Батьківщини»¹⁴¹⁴. За виконання обов'язків судового слідчого його засудили до 10 років позбавлення волі¹⁴¹⁵. Слідчого не переконало те, що робота судового слідчого у Вінниці полягала в розслідуванні випадків насильницьких смертей місцевих мешканців. С. Крахмальний розповідав, що до його обов'язків входило також і розслідування випадків смертей людей, особи яких не були встановлені¹⁴¹⁶, а також про пограбування вінницьких євреїв¹⁴¹⁷.

Звісно, що судові слідчі відігравали важливу роль у підготовці та проведенні судових засідань. Тому немало людей, які працювали в окупаційних судах на цих посадах, було заарештовано та засуджено. Так, за провину С. Бабію ставилось те, що він розслідував різноманітні правопорушення місцевого населення, серед яких були такі: порушення порядку пересування, «зв'язок з партизанами», самогеноваріння, незаконний забій домашньої худоби¹⁴¹⁸.

¹⁴¹⁰ Архів СБУ у Чернігівській обл. Ф. П. Спр. 16340. Арк. 103, 142.

¹⁴¹¹ Там само. Ф. ОФ. Спр. 165. Арк. 138.

¹⁴¹² Архів СБУ у Житомирській обл. Ф. П. Спр. 28952 п. Арк. 2, 3.

¹⁴¹³ Там само. Арк. 51, 51 зв.

¹⁴¹⁴ Архів СБУ у Вінницькій Обл. Ф. 6. Спр. 2503. Арк. 23.

¹⁴¹⁵ Там само. Арк. 89.

¹⁴¹⁶ Там само. Арк. 18, 19.

¹⁴¹⁷ Там само. Арк. 32.

¹⁴¹⁸ Архів СБУ у Чернігівській обл. Ф. ОФ. Спр. 1579. Арк. 180.

Ще одним фігурантом кримінальної справи був І. Вьюнніков, 1883 р.н., з вищою юридичною освітою. У період окупації – член судової комісії, консультант правового відділу, нотаріус. На момент арешту в жовтні 1943 р. працював юридичним консультантом¹⁴¹⁹. Я. Бородін, 1887 р.н., у роки окупації Сум працював судовим виконавцем, а потім нотаріусом при міській управі¹⁴²⁰. Вироком суду їм обом присудили позбавлення волі строком на 9 років та конфіскацію майна¹⁴²¹. Під час реабілітації 90-х рр. ХХ ст. були визнані правомірно засудженими¹⁴²².

Серед засуджених радянською владою колишніх працівників окупаційної юридичної сфери виділяється постать О. Яценюка, 1881 р.н., з вищою юридичною освітою. Саме він стояв біля витоків формування окупаційної управлінської системи в 1941 р., оскільки був головою Житомирської обласної управи, а згодом суддею та нотаріусом. Був заарештований управлінням НКДБ по Житомирській області 24 липня 1945 р., буквально наступного дня після повернення до міста в порядку репатріації¹⁴²³.

Під час перших допитів О. Яценюк детально розповів про особливості формування обласної управи, свій арешт 14 листопада 1941 р., звільнення та заборону працювати в німецьких установах. Разом з О. Яценюком був заарештований його син та ще декілька осіб. Причинами арешту він називав саботаж німецьких розпоряджень, зокрема незаконну роздачу продуктів харчування місцевому населенню¹⁴²⁴. Із слів О. Яценюка, йому був заборонений навіть вхід до німецьких установ¹⁴²⁵. Про долю заарештованого сина він нічого не знав, хоч і здогадувався, що його розстріляли¹⁴²⁶. Проте з березня 1942 р. через департамент юстиції генерального комісаріату «Житомир» йому запропонували виконувати обов'язки судді та нотаріуса¹⁴²⁷.

О. Яценюк евакуювався разом із німецькою владою, потрапивши 24 грудня 1943 р. до Львова. Працював у канцелярії апеляційного суду в якості кандидата на посаду судді й нотаріуса¹⁴²⁸. Пізніше виїхав до Словаччини. У червні 1945 р. був направлений на Батьківщину в порядку репатріації. До Житомира прибув увечері 23 липня 1945 р.¹⁴²⁹, а вже наступного дня був заарештований. Вироком

¹⁴¹⁹ Архів СБУ у Сумській обл. Ф. О. Спр. 3895. Арк. 16.

¹⁴²⁰ Там само. Арк. 43.

¹⁴²¹ Там само. Арк. 119.

¹⁴²² Там само. Арк. 128–130.

¹⁴²³ Архів СБУ у Житомирській обл. Ф. ОФ. Спр. 8868 оф. Арк. 4, 12.

¹⁴²⁴ Там само. Арк. 17 зв.

¹⁴²⁵ Там само. Арк. 18.

¹⁴²⁶ Там само.

¹⁴²⁷ Там само. Арк. 18 зв.

¹⁴²⁸ Там само. Арк. 60.

¹⁴²⁹ Там само. Арк. 18 зв.

Військового трибуналу військ НКВС по Житомирській області від 19 жовтня 1945 р. О. Яценюка було засуджено до каторжних робіт строком на 15 років із конфіскацією майна¹⁴³⁰. Помер у місцях позбавлення волі 26 липня 1951 р.¹⁴³¹.

Усе ж подекуди радянське слідство давало «збій». Не всіх заарештованих вдавалося довести до судового засідання. Так, заарештований адвокат П. Дружиловський обвинувачувався слідством в тому, що добровільно вступив на службу до окупантів і спочатку працював у Сумській міській управі на посаді завідувача бюро скарг, а згодом – створив власну адвокатську контору.

Слідство намагалося обвинуватити П. Дружиловського в тому, що він був завербований німецькими спецслужбами в якості агента. Підставою для цього став факт відвідування П. Дружиловським служби СД для одержання дозволу на відкриття адвокатської контори. Але постановою заступника військового прокурора Харківського військового округу в справах спец підсудності по Сумській області від 27 грудня 1943 р. через недостатність доказів, зібраних слідством, справу по обвинуваченню П. Дружиловського було припинено, а його з-під варти негайно звільнено¹⁴³². Зазначимо, що його колишній колега І. Петров під час перших допитів, проведених слідчим управлінням НКДБ по Сумській області дав покази, що П. Дружиловський був агентом німецьких спецслужб¹⁴³³.

Але І. Петрову «пощастило» не так, як обмовленому ним П. Дружиловському, який, до речі, на судові засідання до свого «колеги» як свідок не з'явився. На суді І. Петров заявив, що з адвокатури його було звільнено як «радянського адвоката». Щоправда, слідство як не намагалося, але так і не змогло довести співпрацю І. Петрова з німецькими спецслужбами в якості їх агента. Але все ж це не змінило його особисту долю. За роботу на відповідальних посадах в окупаційному господарському апараті його було засуджено до 5 років позбавлення волі з конфіскацією відібраних під час обшуку коштів, серед яких була іноземна валюта (1500 марок та один американський долар)¹⁴³⁴. У вирокі було вказано й на факт перебування І. Петрова на посаді адвоката¹⁴³⁵.

Як бачимо, радянське слідство, утративши можливість довести роботу І. Петрова агентом «гестапо», узялося за розробку його як працівника окупаційної господарської установи. Цілком очевидно, що на перебіг слідчих дій щодо І. Петрова вплинула й позиція військової прокуратури, яка фактично зупинила розгляд справи іншого адвоката – П. Дружиловського.

¹⁴³⁰ Там само. Арк. 138–143 зв.

¹⁴³¹ Там само. Арк. 167 зв.

¹⁴³² Архів СБУ у Сумській обл. Ф. П. Спр. 3555. Арк. 34, 35.

¹⁴³³ Там само. Ф. О. Спр. 5946. Арк. 3.

¹⁴³⁴ Там само. Арк. 53.

¹⁴³⁵ Там само. Арк. 48, 48 зв.

Під час широкомасштабної реабілітації 80-90-х рр. ХХ ст. його також, як і інших суддів та адвокатів, не було реабілітовано. У висновках у кримінальній справі на І. Петрова, оформлених прокуратурою Сумської області 26 липня 1998 р., було зазначено, що він «зашивав правовими засобами німецький громадсько-політичний лад, хоч особливої користі своєю діяльністю німцям не дав»¹⁴³⁶.

До рук радянських спецслужб потрапляли і їх «колишні колеги». Так, 2 січня 1944 р. ВКР «Смерш» 350 стрілецької дивізії був заарештований І. Мирончук, який у 1941 р. перебував на посаді військового слідчого при прокуратурі 20 танкової дивізії, а згодом при прокуратурі 200 стрілецької дивізії. Перебуваючи на окупованій території, працював адвокатом у Коростишеві. У листопаді 1943 р. був призваний до Червоної армії, але при відступі знову залишився на окупованій території¹⁴³⁷.

Слідство з'ясувало, що І. Мирончук, 1911 р.н., був кандидатом у члени ВКП(б)¹⁴³⁸, у 1938 р. закінчив Київську дворічну юридичну школу¹⁴³⁹. Потрапивши в полон і зумівши звільнитися, він легалізувався в одному з сіл Коростишівського району. До сім'ї, яка проживала в Барановичському районі на Житомирщині, вирішив не повертатися, оскільки міг бути заарештований і, як колишній слідчий, розстріляний¹⁴⁴⁰.

Зі слів І. Мирончука він не лише допомагав населенню шляхом представництва їх інтересів у судах, зменшував вік молоді, яка підлягала відправці до Німеччини, а й брав активну участь у роботі підпільної організації¹⁴⁴¹.

Як не дивно, але слідство так і не змогло довести злочинну діяльність І. Мирончука. Та в «спокої» його не залишили. Відповідно до постанови Коростишівського РВ НКДБ від 23 березня 1944 р. його через місцевий військкомат було направлено в спецтабір НКВС для проведення процедури фільтрації¹⁴⁴². Доля І. Мирончука так і залишилася невідомою.

Під час проведення реабілітації жодних даних на нього як засудженого в архівах виявлено не було. Тому постановою прокуратури Житомирської області від 21.06.2000 р. І. Мирончука реабілітували, а архівна кримінальна справа за відсутністю інкримінованого складу злочину закрита й повернута обласному управлінню СБУ за «минулою потребою»¹⁴⁴³.

¹⁴³⁶ Там само. Арк. 58.

¹⁴³⁷ Архів СБУ у Житомирській обл. Ф. П. Спр. П4449. Арк. 1.

¹⁴³⁸ Там само. Арк. 5.

¹⁴³⁹ Там само. Арк. 5 зв.

¹⁴⁴⁰ Там само. Арк. 6.

¹⁴⁴¹ Там само. Арк. 6 зв., 7.

¹⁴⁴² Там само. Арк. 34.

¹⁴⁴³ Там само. Арк. 41.

Звісно, що «особливістю» слідчих дій радянських спецслужб ставав не лише психологічний тиск на підслідних, а й безпосередній фізичний вплив. Однак в окремих випадках між слідством й особами, обвинуваченими в такому тяжкому злочині, як зрада Батьківщині, відбувалися справжні юридичні баталії. Стосувалося це кваліфікації злочинних дій обвинувачених. Від цього залежали безпосередні терміни позбавлення волі. Так, миколаївський суддя М. Пашкевич не лише погодився з об'єктивністю показів свідків, а й склав касаційну скаргу на вирок Військового трибуналу військ НКВС по Миколаївській області від 8 липня 1947 р., у якій виклав власне бачення своїх дій під час окупації та намагався перекваліфікувати застосовану судом відповідну статтю Кримінального кодексу УРСР. Щодо цього він зауважував, що стаття 54-1 «а» КК УРСР передбачала покарання за перехід на сторону ворога та втечу за кордон. Колишній судді цілком резонно зауважив, що «Для обвинувачення за кожним із цих пунктів обов'язково потребується добра воля підсудного при відсутності фізичного або психологічного примусу і нормальні оточуючі умови, а не ті, які були в 1941–1944 рр.».

Обвинувачений М. Пашкович намагався довести, що він не втік за кордон (у даному випадку – евакуювався з німецькою адміністрацією до Німеччини), а був туди переміщений, і при першій можливості повернувся «під захист» органів «своєї влади».

Провівши глибокий аналіз власної діяльності під час окупації, М. Пашкевич доводив стороні обвинувачення, що його дії потрібно кваліфікувати відповідно до ст. 54-3 КК УРСР як «посібництво». До того ж перед репатріацією від добре зарекомендував себе на роботі, мав позитивні характеристики та нагороджувався цінними подарунками. Обвинувачений М. Пашкевич зазначав, що документи, які це засвідчують, містяться в матеріалах кримінальної справи. Стосовно останнього зазначимо, що таких матеріалів у кримінальній справі нами не виявлено. Очевидно, що слідчий їх звідти вилучив або взагалі долучати до справи не вважав за потрібне.

Колишній суддя звернув увагу на неповноту проведеного слідства та протиріччя між вироком і фактичними обставинами кримінальної справи. Так, слідчий не звернув уваги на покази свідків, зокрема на те, що М. Пашкевич як цивільний суддя не розглядав кримінальних справ. Не міг також і як представник судової установи другої інстанції переглядати вирoki кримінальних судів, оскільки вони за встановленим порядком передавалися на розгляд у гебітско-місаріат. До того, як керівник суду другої інстанції, він так і не встиг розглянути жодної справи, оскільки суди Миколаєва в 1941 р. досить швидко припинили свою роботу, а з їх відновленням він працював рядовим цивільним суддею.

На наш погляд, обвинувачений М. Пашкевич досить точно охарактеризував умови, у яких він вступав на службу до німецької адміністрації та евакуювався разом із нею. У місті панували «фашистський терор і паніка», при евакуації все населення було «вигнано в жахливих умовах» німцями та «ордами казахів і калмиків», які йшли за ними.

Продовжуючи захищатися, колишній суддя зазначив, що до трибуналу не надійшло жодної скарги від місцевого населення про якісь негативні його дії під час окупації. «Усе, що зі мною відбулося стало результатом всенародної біди від жахливої війни», – підсумував М. Пашкевич.

У підсумку, він просив перекваліфікувати його дії за ст. 54-3 КК УРСР і присудити йому мінімальний термін покарання у вигляді позбавлення волі строком на 3 роки з відбуванням покарання в місцевих виправно-трудових установах, без додаткового покарання у вигляді конфіскації майна. Звісно, що касаційна установа вирок Військового трибуналу не переглянула¹⁴⁴⁴.

Обвинувачений М. Пашкевич звернув увагу на ще одну цікаву, як для нашого дослідження, обставину. Він, аналізуючи зміст поняття «шліхтер», зазначає, суддя німецькою мовою звучить як «ріхтер», а мировий суддя як «фріденеріхтер». А от назва шліхтер походила від дієслова «шліхтен», що означає «улаживать» або бути «посередником». У результаті він доводив радянському слідству, що «нам не дозволили виносити судові рішення в юридичному значенні цього слова». А от трибунал навіть не намагався в'яяснити ці юридичні тонкощі, називаючи його «мировим суддею», – нарікав М. Пашкевич¹⁴⁴⁵.

Цілком очевидно, що заарештовані перебували під грубим тиском слідчих, оскільки свідчили про небувалі терміни ув'язнення та штрафні санкції, які накладали своїми вироками. Так, І. Фурманський, колишній суддя Любарського району, що на Житомирщині, визнав своє право накладати штрафи до 100000 крб. та ув'язнювати осіб, визнаних винними строком до 3 років¹⁴⁴⁶.

Під «приціл» радянських слідчих потрапляли й близькі родичі заарештованих та вже засуджених колаборантів. Так, 27 листопада 1944 р. відбулося засідання Військового трибуналу Житомирського гарнізону, відповідно до вироку якого колишнього суддю М. Лобачевського засудили до 10 років позбавлення волі без конфіскації майна¹⁴⁴⁷. Цілком очевидно, що від радянського правосуддя постраждала і його дружина, учитель школи № 35, оскільки завідувачу відділу народної освіти Житомира під грифом «секретно», було на-

¹⁴⁴⁴ Архів СБУ у Запорізькій обл. Ф. О. Спр. 17082. Арк. 124–128.

¹⁴⁴⁵ Там само. Арк. 125 зв.

¹⁴⁴⁶ Архів СБУ у Житомирській обл. Ф. 6 (ОФ). Спр. 29879. Арк. 9.

¹⁴⁴⁷ Там само. Спр. 7815. Арк. 54.

правлено відповідне доручення, у якому чиновника зобов'язували з'ясувати, чи не поділяє вона антирадянські погляди свого, уже засудженого, чоловіка¹⁴⁴⁸.

Частина колишніх працівників юридичних установ РКУ та ВЗО, одержавши різні строки ув'язнення, зуміла вижити в місцях позбавлення волі і, звільнившись, намагалася довести свою невинуватість, звертаючись до відповідних установ із заявами про реабілітацію. Так, зумів вижити в сталінських таборах колишній суддя Л. Фігурський. Відбувши покарання строком 8,5 років, він був амністований і спробував поборотися за своє «добре ім'я». У 1971 р., уже маючи статус пенсіонера, він звернувся до Київської прокуратури з вимогою реабілітувати його як невинно засудженого. Розгляд заяви було передано Черкаській прокуратурі, а нею в свою чергу – Управлінню КДБ при Раді Міністрів УРСР по Черкаській області¹⁴⁴⁹.

У своїй заяві про перегляд справи він виклав власну версію подій, які відбулися з ним в окупації. Працівники управління КДБ таки зреагували на заяву колишнього засудженого, і всі наведені факти були ретельно перевірені шляхом допитів свідків подій.

Аргументація, яку навів Л. Фігурський, полягала в тому, що він здійснив допомогу М. Гайдук, яка була одружена з євреєм і від цього шлюбу мала дитину, яку за тогочасними порядками мали б відправити на смерть. Але він допоміг їй з отриманням нового свідоцтва про народження дитини, що дозволило жінці відносно спокійно мешкати в окупованому Києві та Христинівці. До того ж він постійно допомагав їй, жінці, як коштами, так і продуктами харчування. Деякий час вона разом із дитиною взагалі мешкала в помешканні при Христинівському суді.

Колішній суддя стверджував, що під час своєї професійної діяльності сприяв зміні часу народження людей, шляхом його зменшення на два-три роки. Це надавало можливість частині української молоді уникнути відправки на роботи до Німеччини¹⁴⁵⁰.

Л. Фігурський назвав факт допомоги вчителю Гриценку, кандидату в членів партії влаштуватися стажистом на посаду адвоката при місцевому суді. Це допомогло йому уникнути відправки до Німеччини.

У заяві про реабілітацію зазначена ще одна цікава деталь, яка стосувалася кримінального переслідування реальних злочинців. Л. Фігурський указував, що саме місцеве населення прохало його про судове переслідування асоціальних елементів, зокрема злочинців-рецидивістів, які здійснювали пограбування людей.

¹⁴⁴⁸ Там само. Арк. 55.

¹⁴⁴⁹ Архів СБУ у Черкаській обл. Ф. О. Спр. 1452. Арк. 130, 131.

¹⁴⁵⁰ Там само. Арк. 132–137.

Як не дивно, але частина наведених ним фактів підтвердилася показами свідків, допитаних працівниками управління КДБ¹⁴⁵¹. Проте ніхто не збирався реабілітувати Л. Фігурного. У постанові про відмову перегляду справи в порядку нагляду жодних підстав для перегляду вироку Військового трибуналу військ НКВС від 11 листопада 1946 р. знайдено не було¹⁴⁵².

Аналогічно діяли прокуратура Черкаської області в 1992 р. та президія Черкаського обласного суду, коли було проведено перевірку справ на репресованих та засуджених осіб відповідно до Закону України від 17.04.1992 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»¹⁴⁵³.

Відбувши термін ув'язнення, колишній суддя А. Корендович в 1955 р. також подав заяву з проханням переглянути справу та реабілітувати його. Але скарга залишалася незадоволеною. Не був реабілітований А. Корендович і в 90 рр. XX ст.¹⁴⁵⁴.

Намагався довести свою невинуватість і суддя М. Гусак. Відповідно до вироку Військового трибуналу військ НКВС у Житомирській області від 13 березня 1945 р. М. Гусака було засуджено до 20 років каторжних робіт із конфіскацією майна¹⁴⁵⁵. Проте рішенням Військового трибуналу військ НКВС Українського округу від 15 травня 1945 р. попередній вирок було опротестовано, оскільки було неправильно кваліфіковано його злочинні дії. У результаті строк покарання було зменшено до 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна¹⁴⁵⁶.

У червні 1968 р. прокуратурою Житомирської області було винесено постанову про проведення додаткового розгляду справи, оскільки М. Гусак заявив, що попереднє слідство не взяло до уваги його патріотичну діяльність у підпільній організації¹⁴⁵⁷. Причиною нового розгляду справи стала скарга М. Гусака, направлена на ім'я Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва. У ній зазначалося, про небажання відповідних органів розглянути його справу, оскільки всі його звернення потрапляли в ті ж органи, які у свій час його несправедливо засудили. «Мені дали зрозуміти, що новим розслідуванням справи ніхто займатися не буде», – писав М. Гусак, зазначивши, що в органах держбезпеки Житомирської області продовжує працювати підполковник Жовноватюк, який, будучи ще молодшим лейтенантом, зіграв головну роль у його неправомірному засудженні¹⁴⁵⁸.

¹⁴⁵¹ Там само. Арк. 148–176.

¹⁴⁵² Там само. Арк. 186–189.

¹⁴⁵³ Там само. Арк. 190–192.

¹⁴⁵⁴ Архів СБУ у Запорізькій обл. Ф. О. Спр. 17082. Арк. 69–77.

¹⁴⁵⁵ Архів СБУ у Житомирській обл. Ф. 6 (ОФ). Спр. 8971. Т. 1. Арк. 123.

¹⁴⁵⁶ Там само. Арк. 123 зв.

¹⁴⁵⁷ Там само. Арк. 138.

¹⁴⁵⁸ Там само. Арк. 141, 142.

Розповів М. Гусак і про «особливості» роботи тогочасних органів держбезпеки. «Забудьте, що Ви були прокурором: у цьому місці перебувають лише заарештовані. І ніхто звідси не виходить на свободу», – заявив йому начальник слідчого відділення. «Усі методи приниження, нехтування людською гідністю, фізичного і морального зморення панували у стилі їх роботи. Більшу частину часу попереднього ув'язнення я провів у маленькій камері з кам'яною підлогою, без повітря і денного світла», – свідчив М. Гусак. Розповів він і про те, що слідчий підтасовував факти, змінював його свідчення, заносючи їх до протоколу допиту. Самі ж допити проводились лише вночі, а вдень спати забороняли тюремні наглядачі¹⁴⁵⁹.

Результат перегляду вироку Військового трибуналу військ НКВС Житомирської області від 13 березня 1945 р. із засудження М. Гусака був наперед запрограмований. Постановою прокуратури Житомирської області від 7 квітня 1969 р. було визнано правомірність його кримінального покарання. Перегляду справи не допомогло й те, що окремі свідки, які працювали суддями, таки підтверджували вказівки М. Гусака не повертати куркулям їх майно, сприяти молоді від відправки їх до Німеччини, занижуючи на судових засіданнях дані щодо віку. Один із свідків (колишній суддя) навіть підкреслив, що ці факти він називав і раніше, але слідчий чомусь не вніс їх до протоколу допиту¹⁴⁶⁰. Перекваліфікація обвинувачень М. Гусака не була проведена й у 1993 р., коли справа з реабілітації розглядалася управлінням СБУ у Житомирській області¹⁴⁶¹.

Справа в перегляді вироку М. Гусаку розпочалася в червні 1968 р. Начальником слідчого відділу управління КДБ по Житомирській області було направлено відповідні запити до обласного партійного архіву Житомирського обкому Компартії України. У відповіді, яка надійшла з партійного архіву зазначалося, що в Житомирі в період окупації дійсно діяла підпільна організація під назвою «обласний паралельний підпільний комітет», звіт якої було затверджено. Але даних на М. Гусака в цьому звіті не було.

Здавалося, що розгляд справи М. Гусака на цьому мав і закінчитися. Але слідчий відділення КДБ провів аналіз архівних фондів, зокрема звітів підпільних організацій, які діяли на окупованій Житомирщині, і вияснив, що дані на М. Гусака в них таки містяться. Справа почала набувати «детективного» присмаку, оскільки було вияснено, що частину оригінальних документів було «невідомо ким вилучено»¹⁴⁶².

¹⁴⁵⁹ Там само. Арк. 146–157.

¹⁴⁶⁰ Архів СБУ у Житомирській обл. Ф. 6 (ОФ). Спр. 8971 Т. 2. Арк. 232–237.

¹⁴⁶¹ Там само. Арк. 239.

¹⁴⁶² Там само. Т. 1. Арк. 230, 231.

Слідчий КДБ вияснив досить цікаві обставини діяльності М. Гусака в якості судді, які з невідомих причин не були долучені під час повоєнного розгляду його справи. Так, у звіті Чуднівської патріотичної групи містився запис про те, що «Своєрідною формою шкідництва і саботажу фашистських заходів стала «судова робота» в Чуднівському окрузі (куди входили Чуднівський, Дзержинський і Любарський райони) під впливом працюючого в складі судової системи тов. Гусака. У цьому напрямі була паралізована практика повернення колишніх володінь репресованим та розкуркуленим, саботувались директиви про посилення боротьби з крадіжками лісу, не приводились у виконання судові рішення й вироки, які обмежували інтереси трудового селянства»¹⁴⁶³.

Продовжуючи працювати, слідчий КДБ вияснив, що в 1947 р. звіт Житомирського обласного паралельного підпільного комітету не був затверджений, а його керівник М. Бірюченко перебував у статусі заарештованого органами МГБ. Він обвинувачувався в створенні, за вказівкою німецьких каральних органів, фіктивного комітету задля боротьби зі справжнім радянським підпіллям.

У 1967 р. Житомирським обкомом партії проводилася перевірка звіту зазначеної підпільної організації. Її було визнано не підпільним комітетом, а патріотичною групою. У матеріалах кримінальної справи містилися відомості про діяльність у ній М. Гусака, який, перебуваючи на посаді судді Чуднівського району, брав участь у нарадах, на яких обговорювалися питання відправки людей в партизанські загони, допомоги партизанам, проведення агітації серед населення, саботування вивозу молоді на роботу до Німеччини, розповсюдження листівок¹⁴⁶⁴. Проте М. Гусак був визнаний правомірно засудженим і за висновками прокуратури не підлягав реабілітації.

С. Крахмальников, колишній судовий слідчий народного суду Вінниці, свій десятирічний термін ув'язнення відбув повністю. Мало того, його протримали в місцях позбавлення волі додатково ще шість місяців, без пояснення причин. Він вважав себе безневинно засудженим, адже «нічого злочинного не зробив». Розкриваючи свою практичну діяльність, зазначав, що тогочасний суд розглядав кримінальні та цивільні справи для «відновлення порядку у межах місцевого населення». У своїй заяві від 27 липня 1958 р., направленої до Вінницької обласної прокуратури, він просив його реабілітувати¹⁴⁶⁵. Але 19 вересня 1958 р. прокуратурою Вінницької області було ухвалено постанову про відмову в задоволенні скарги¹⁴⁶⁶. Підставою для цього

¹⁴⁶³ Там само. Арк. 232.

¹⁴⁶⁴ Там само. Арк. 233.

¹⁴⁶⁵ Архів СБУ у Вінницькій Обл. Ф. 6. Спр. 2503. Арк. 92.

¹⁴⁶⁶ Там само. Арк. 96.

рішення стало те, що його дії як слідчого «об'єктивно були направлені на охорону економічної основи фашистської держави, на захист порядків встановлених окупаційними властями, на визнання і закріплення авторитету каральних органів держави, які здійснила окупацію». Не був реабілітований С. Крахмальников і в 90-х рр. ХХ ст.¹⁴⁶⁷

У поодиноких випадках особам, покараним занадто суворо, могли скоротити термін ув'язнення. Так, суддя М. Корженко був засуджений на 20 років позбавлення волі з конфіскацією майна¹⁴⁶⁸. Але в 1954 р. рішенням Кемеровського обласного суду М. Корженко був звільнений достроково у зв'язку із хворобою¹⁴⁶⁹. Але підстав для його реабілітації знайдено не було¹⁴⁷⁰.

С. Преображенський, 1881 р.н., із вищою юридичною освітою, був заарештований 26 жовтня 1944 р. управлінням НКДБ по Житомирській області¹⁴⁷¹. У результаті винесеного вироку Військового трибуналу військ НКВС по Житомирській області від 25 листопада 1944 р. був засуджений на 15 років каторжних робіт із конфіскацією майна та поразкою в політичних правах строком на 5 років¹⁴⁷².

У липні 1955 р. цей вирок було опротестовано на предмет виключення із нього ст. 2. Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. і визначення йому міри покарання у вигляді позбавлення волі строком на 10 років¹⁴⁷³. Вироком військового трибуналу Прикарпатського військового округу від 9 грудня 1955 р. через відбуття С. Преображенським строку покарання пропонувалося його звідти звільнити та зняти обмеження в правах і судимість¹⁴⁷⁴. Щоправда, вирок так і не дійшов до С. Преображенського, оскільки відповідно до повідомлення управління Ангарського виправно-трудоного табору від 1 березня 1956 р. засудженого було звільнено 24 січня 1956 р.¹⁴⁷⁵ Він також як і інші колишні судді не був реабілітований¹⁴⁷⁶.

Г. Радкевич під час окупації був суддею та головою апеляційної інстанції Житомирської області. Управлінням НКДБ по Житомирській області 30 листопада 1945 р. було ухвалено постанову про його арешт¹⁴⁷⁷. Колишній суддя отримав стандартний строк покарання у вигляді 10 років позбавлення

¹⁴⁶⁷ Там само. Арк. 96–98, 100.

¹⁴⁶⁸ Архів СБУ у Миколаївській обл. Ф. 5. Спр. 1418. Арк. 50, 50 зв.

¹⁴⁶⁹ Там само. Арк. 55.

¹⁴⁷⁰ Там само. Арк. 65, 66.

¹⁴⁷¹ Архів СБУ у Житомирській обл. Ф. ОФ. Спр. 7899 ОФ Арк. 3, 12.

¹⁴⁷² Там само. Арк. 42.

¹⁴⁷³ Там само. Арк. 49–51.

¹⁴⁷⁴ Там само. Арк. 58 зв.

¹⁴⁷⁵ Там само. Арк. 64.

¹⁴⁷⁶ Там само. Арк. 70.

¹⁴⁷⁷ Там само. Спр. 9181 ОФ. Арк. 3.

волі¹⁴⁷⁸. Вирок було переглянуто лише в березні 1993 р., коли прокуратура Житомирської області перекваліфікувала статтю 54-1 «а» (зрада Батьківщині) на 54-3 (посібництво)¹⁴⁷⁹.

А от І. Фурманова судив військово-польовий суд 141 стрілецької дивізії. Судовий процес розпочався 3 лютого 1944 р. Судді намагалися застосувати до нього ст. 2 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р., а не статтю 54–1 КК УРСР. В останньому слові І. Фурманов сказав: «Якщо мене не можуть використати за мою спеціальністю, то прошу не засуджувати мене до каторжних робіт, а замінити їх розстрілом»¹⁴⁸⁰. Вирок суду передбачив застосування до І. Фурманова покарання у вигляді каторжних робіт строком на 20 років із конфіскацією майна¹⁴⁸¹. У 1994 р. відповідні органи України, які займалися реабілітацією, погодились із цим вирок¹⁴⁸². І. Фурманський помер у місяцях позбавлення волі 20 серпня 1953 р.¹⁴⁸³ Аналогічне покарання було винесено й Ф. Садкевичу, якого засудили до 20 років каторжних робіт із конфіскацією майна¹⁴⁸⁴.

Переважає більшість колишніх працівників окупаційних юридичних установ не була реабілітована й у часи незалежної України. Хоча подекуди такі випадки траплялися. Так, луцький адвокат В. Палаш після приходу радянської влади в 1939 р. втік «за Буг»¹⁴⁸⁵ і повернувся лише у вересні 1941 р. Обвинувачений пояснював слідству, що за кордон він виїхав для лікування¹⁴⁸⁶. У липні 1942 р. його викликали до українського відділу при гебінтскомісаріаті, керівник якого запропонував В. Палашу обійняти посаду мирового судді в Луцькому районі. Погодившись на цю пропозицію, із 1 вересня 1942 р. він розпочав працювати суддею¹⁴⁸⁷. Був засуджений до позбавлення волі строком на 10 років із конфіскацією майна¹⁴⁸⁸.

У вересні 1997 р. його було реабілітовано, оскільки «він, працюючи суддею під час німецької окупації міста Луцька, виконував службові обов'язки». Попередні висновки про те, що В. Палаш «сприяв встановленню гітлерівського окупаційного режиму на окупованій території», до уваги не були взяті¹⁴⁸⁹.

¹⁴⁷⁸ Там само. Арк. 84.

¹⁴⁷⁹ Там само. Арк. 98–103.

¹⁴⁸⁰ Там само. Спр. 29879. Арк. 74 зв.

¹⁴⁸¹ Там само. Арк. 76.

¹⁴⁸² Там само. Арк. 87.

¹⁴⁸³ Там само. Арк. 90.

¹⁴⁸⁴ Архів СБУ у Вінницькій обл. Ф. 6 (ОФ). Спр. 13133. Арк. 45.

¹⁴⁸⁵ Там само. Ф. 6. Спр. 18179. Арк. 16.

¹⁴⁸⁶ Там само. Арк. 12.

¹⁴⁸⁷ Там само. Арк. 14.

¹⁴⁸⁸ Там само. Арк. 31 зв.

¹⁴⁸⁹ Там само. Арк. 37, 38.

Отже, фактично відразу після відновлення радянської влади розпочалося провадження неминучої в тих умовах прискіпливої процедури оцінювання особистої професійної діяльності суддів та інших працівників окупаційних юридичних установ у системі гітлерівського апарату влади. Із особливою увагою радянські спецслужби поставилися до колишніх суддів, які провадили цивільне й кримінальне судочинство в РКУ та ВЗО. До осіб, які виконували функції адвокатів, юридичних консультантів міських і районних управ, технічних працівників судових установ та нотаріусів, радянські спецслужби не проявляли глибокого зацікавлення. Але, в разі виявлення будь-яких ознак антирадянської діяльності чи участі в репресивних заходах німецької адміністрації, вони також підлягали арешту та провадженню щодо них процедури слідства. Їх так само, як і суддів, чекали не менш жорстокі кримінальні покарання.

Колішні працівники юридичних установ РКУ та ВЗО потрапляли в зону уваги радянських спецслужб за різних умов та життєвих обставин. Частина цих людей не евакуювалася разом із німецькою адміністрацією і дочекалася звільнення і навіть улаштувалися на роботу. Інші ж, навпаки, добровільно або під примусом застосування гітлерівських репресій покинули територію України і до закінчення війни перебували в Німеччині та інших країнах Європи. В Україну вони потрапили в порядку репарації. Значну частину колишньої окупаційної юридичної номенклатури було виявлено безпосередньо в Німеччині, де й провадилися слідчі дії та оголошувалися вироки. Дехто з цих людей зумів, скориставшись хаосом перших днів відновлення радянської влади, шляхом призову вступити на службу в регулярні підрозділи Червоної армії. Проте після повернення з фронтів Другої світової війни й вони пройшли ретельну перевірку на предмет особистої лояльності до радянської влади в роки окупації.

Вироками закритих засідань трибуналів військ НКВС до колишніх суддів застосовували покарання, які передбачали тривалі терміни позбавлення волі. Діапазон покарання у вигляді позбавлення волі коливався в межах від 10 до 25 років. У разі виявлення обтяжуючих обставин, до обвинувачених застосовувалася вища міра покарання у вигляді смертної кари. Водночас система нагляду за винесенням і вступом у законну силу судових вироків в окремих випадках давала позитивні для обвинувачених результати. Подекуди вища міра покарання замінялася більш м'якими правовими санкціями або обвинувачені негайно звільнялись із-під арешту, а кримінальне провадження щодо них припинялося.

Зміст архівно-слідчих справ, які зберігаються в архівних установах регіо-

нальних управлінь СБУ, засвідчує факт максимально спрощеного радянського кримінального процесу, який набував відверто інквізиційного характеру. Зазвичай, радянське слідство виходило з того, що місцеві суди були репресивною частиною німецького окупаційного апарату влади, а тому їх працівників чекали доволі суворі кримінальні покарання. Зі змісту кримінальних справ можна переконатися тому, що свідки в цих справах досить часто лише повторювали докази сторони обвинувачення.

Уже після відбуття кримінального покарання або звільнення за амністією, колишні засуджені намагалися довести значні зловживання радянських слідчих, підтасовку ними доказів і, звісно, фізичний та психологічний тиск. Зазначимо, що нами виявлено факти смерті людей безпосередньо під час проведення слідства. Але будь-які намагання їх довести свою невинуватість або навіть перебування на службі в окупаційних судах за вказівкою радянського підпілля, їх реальної допомоги місцевому населенню, наражалися на протидію радянських спецслужб, репрезентованих на той час КДБ. Частина уповноважених розглядала ці скарги і провадила слідчі дії одночасно. Жоден із заявників, навіть ті, хто звертався до вищого державного й партійного керівництва СРСР, так і не був реабілітований.

У 90-х рр. ХХ ст. в Україні відповідно до законодавчих актів, ухвалених вищими державними органами, провадилась широкомасштабна реабілітація жертв політичних репресій. Але, за невеликим винятком, особи, які під час окупації працювали в юридичних установах РКУ та ВЗО, також не були реабілітовані. Незважаючи на значні порушення нормативного забезпечення того-часного кримінального процесу, які присутні в документації архівно-слідчих справ, працівниками прокуратури та судів України цих осіб було визнано правомірно засудженими, а отже такими, що не підлягали реабілітації.

ВИСНОВКИ

Дослідивши функціонування місцевих судових установ, адвокатури та нотаріату в системі апарату влади РКУ та ВЗО, можна сформулювати наступні висновки.

1. У радянський період проблема функціонування місцевих судових установ, адвокатури та нотаріату не стала предметом спеціальних досліджень радянських істориків. Та, власне кажучи, й сама тематика гітлерівського окупаційного режиму, встановленого в Україні, займала недостатнє місце в тогочасних історичних дослідженнях.

Попри розширення тематики досліджень системи гітлерівського «нового порядку», встановленого в Україні, у сучасний період, і на сьогодні недостатньо вивченими залишаються історико-правові аспекти його функціонування, а саме: особливості роботи місцевих судових установ, нотаріату та адвокатури. Дослідження П. Рекотова, О. Гончаренко та М. Куницького були лише першими спробами реконструкції цього важливого сегменту окупаційного минулого нашої країни.

Висвітлення багатьох проблем із функціонування правової системи на теренах РКУ та ВЗО проходить лише початковий етап. Здебільшого вивчено нормативно-правову базу, на основі якої здійснювалося цивільне та кримінальне судочинство, окремі аспекти матеріального й кадрового забезпечення роботи судів, адвокатури та нотаріату. Потребують уточнення особливості роботи судових органів у період перебування окупованих областей в підпорядкуванні військової адміністрації, механізми захисту населення в цивільній та кримінальній площинах, провадження цивільного та кримінального судочинства.

2. Використані в дослідженні джерела складають декілька груп: 1) архівні документи; 2) збірники документів і матеріалів радянської доби; 3) документальні збірники сучасного періоду; 4) місцева газетна періодика; 5) мемуаристика. Архівні джерела становлять собою оригінальні документи німецьких органів влади, місцевих управлінських структур, цивільних і кримінальних судів, нотаріальних установ та адвокатських об'єднань. До наукового обігу введено й документи радянських спецслужб, зокрема архівно-слідчі справи на колишніх працівників окупаційних юридичних установ. Джерельна база дослідження є цілком репрезентативною для вирішення поставлених у роботі завдань.

Осмислення феномену нацистської окупації України загалом і життя підокупаційного соціуму зокрема в складній системі нормативно-правових координат і установок, які виходили з надр адміністрації РКУ та військової

адміністрації, неможливе без застосування теоретичних напрацювань інших наук – права, політології, управління, соціології, а також психології.

Важливими для проблематики нашого дослідження є теоретико-методологічні напрацювання представників соціологічного напрямку в юриспруденції, зокрема розуміння ними питання легальності й легітимності правових норм. В основу роботи окупаційної адміністрації, яка функціонувала в Україні, був покладений принцип харизматичного панування.

Для дослідження специфіки інститутів окупаційного режиму було визнано найбільш оптимальним неінституційний підхід. Якщо традиційний інституціоналізм використовував поняття «політичні інституції» в значенні майже тотожному поняттям політичні установи чи організації, то неінституціоналізм дозволив відмовитись від такого підходу, зосередившись на правилах.

Німецька управлінська модель, створена в окупованій Україні, характеризується багатофункціональністю, взаємозамінністю, високим ступенем паралелізму та дублювання службових компетенцій різних відомств та установ. До того ж ця управлінська модель була сповнена протиріч між військовими, поліційними й цивільними адміністраторами: Е. Кохом та А. Розенбергом і частиною генеральних комісарів, одні з яких проводили лінію райхскомісара, а інші – райхсміністра. Тому окупаційна управлінська модель поділяється ще й на певні підсистеми: військову, поліційну, цивільну, господарську. Складність самої моделі спонукала застосовувати загальну теорію систем, що дозволило розглянути поведінку окупаційної управлінської системи як у загальному, так конкретному динамічному рівнях, часових просторах, а також визначити її здатність до критичних навантажень, внутрішньої взаємодії чи, навпаки, конфронтації між різними підсистемами та, урешті, і гілками влади.

Для неупередженого стереотипами наукового теоретико-методологічного пізнання досліджуваної проблеми знадобилася герменевтика, яка використовувалася в контексті осягнення чужої індивідуальності, а також опори для інтерпретації у теоретичних схемах. Це дозволило створити власну інтерпретацію відповідних подій, явищ та процесів.

В основу авторської інтерпретації досліджуваних подій покладено загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, а також неупередженості в доборі джерельної бази. Явища й процеси розглядалися в їх діалектичному взаємозв'язку. Комплексний підхід дозволив зобразити систему установ окупаційного режиму в його цілісному вигляді, урахувати завдання, які ставились перед кожною з німецьких та місцевих управлінських структур.

Праця побудована за традиційним в історичній науці проблемно-хронологічним принципом, який дозволяє викласти події в їх часовому просторі, урахувати

причинно-наслідкові зв'язки між досліджуваними подіями, явищами та процесами як на теренах РКУ, так і в зоні відповідальності військової адміністрації.

Висновки, узагальнення формулювалися на основі застосування таких методів наукового пізнання, як-от: аналіз, синтез, індукція та дедукція. Це дозволило виділити сутнісні характеристики гітлерівського окупаційного режиму, відійти від радянського догматичного наповнення змісту термінів «військово-каторжного режиму», «реставрацію влади царизму та поміщиків», «рабсько-кріпосницької праці», «безправного» становища місцевого населення.

Репрезентація управлінської діяльності всіх ланок окупаційної адміністрації (центрального, регіонального і місцевого апаратів, відомчих установ) здійснювалася на основі системного аналізу, а також структурного методу. Це дозволило розглянути процес ухвалення важливих нормативних установок на вищому управлінському щаблі, а також їх безпосередню практичну реалізацію на місцевому рівні.

Одним із завдань праці є порівняння стану функціонування місцевих судових установ, адвокатури, нотаріату в РКУ та військовій зоні окупації. Тому неодмінною умовою досягнення визначеного дослідницького горизонту стало застосування кампаративістської методики.

Прийоми типологізації дозволили проаналізувати різні види нормативно-правових актів, зміст цивільних та кримінальних справ, особливості цивільного та кримінального процесу, виконання рішень цивільних та вироків кримінальних судів, нотаріальні чинності періоду окупації як у РКУ, так і в зоні відповідальності військової адміністрації.

Оскільки в центрі уваги автора праці перебувала проблема функціонування місцевих судових установ, адвокатури та нотаріату, було неможливо уникнути використання методик правознавства (формально-юридичного методу та методу тлумачення нормативно-правових актів). На їх основі здійснювався аналіз нормативно-правової бази, регулятивних установок німецьких владних структур, повсякденної практики роботи судів, адвокатури та нотаріату в РКУ та військовій зоні окупації.

У зв'язку з малодослідженістю проблеми автором праці було виявлено та залучено до наукового обігу значну кількість оригінальних архівних джерел. Тому в дослідженні використано джерелознавчі методи й прийоми роботи з документами. На їх основі виявлялися найбільш репрезентативні джерела, типологізувалися їх види, трактувався зміст, визначався правовий статус місцевого населення та працівників суду, адвокатури та нотаріату.

3. Україна у відповідності з планами нацистського керівництва Третього Райху мала стати майбутнім «життєвим простором» для «арійського народу».

Перетворення загарбаної території на «життєвий простір» і було метою встановленого в Україні нацистського окупаційного режиму. Цій далекосяжній стратегічній меті підпорядковувалися завдання окупації, успішна реалізація яких мала готувати базу для її досягнення встановленим режимом. Задля цього керівництво Третього Райху передбачало негайну ліквідацію будь-яких ознак радянської державності, адміністративно-територіального й політичного устрою довоєнної УРСР; винищення соціально-політичної опори сталінського режиму, а саме: колишніх комуністів, а також так званої радянської номенклатури й «активу»; тотальну фізичну ліквідацію народів, визнаних нацистською ідеологією расово неповноцінними (євреїв та циган), психічнохворих осіб; деурбанізацію й знелюднення населення окупованої країни; економічну експлуатацію сировинних, продовольчих та людських ресурсів; деінтелектуалізацію українського населення.

У період установаження нацистського окупаційного режиму в Україні почало складатися німецьке колоніальне суспільство, форпост й авангард якого складали службовці та працівники відповідних управлінських та господарських структур РКУ та ВЗО. Водночас німецьке колоніальне суспільство з причини досить короткого терміну існування так і не встигло соціально структуруватись, хоча тенденції до цього проявлялися досить рельєфно.

4. На реалізацію мети й завдань окупаційного режиму працювала вся бюрократична машина Третього Райху. Також для безпосереднього виконання цих завдань була створена система органів окупаційного адміністрування, зокрема Райхсміністерство східних окупованих територій, РКУ та ВЗО. До складу РКУ входили генеральні комісаріати, які так само поділялися на гебітскомісаріати. Управління у ВЗО здійснювали фельд- та ортскомендатури.

У зонах відповідальності РКУ та ВЗО функціонували поліцейні та військові структури, які охороняли встановлений правопорядок, проводили боротьбу з рухом Опору, здійснювали інші заходи, визначені специфікою їх службової компетенції.

Важливе місце в реалізації завдань окупаційного режиму відігравали органи місцевого управління, представлені районними, міськими та сільськими управами. Перебуваючи під тотальним контролем окупаційної адміністрації, їх особовий склад мав виконувати вказівки німецьких управлінців. Зміст службової компетенції органів місцевого управління, порядок створення не дозволяє кваліфікувати їх у якості органів «самоврядування».

5. Із метою дотримання місцевим населенням РКУ та ВЗО правомірної поведінки, котра передбачала поведінку суб'єкта права (дію чи бездіяльність) відповідно до діючих юридичних приписів, які охоронялися окупаційною владою, німецьким адміністраторам довелося створювати нову норматив-

но-правову базу. І хоч з початком окупації радянська законодавча база була фактично скасована, німецьким адміністраторам довелося санкціонувати дію частини довоєнних нормативно-правових актів.

У перші місяці встановлення окупаційного режиму в окремих регіонах України, здебільшого у великих містах, з ініціативи військової адміністрації були створені тимчасові судові установи, нотаріальні контори та юридичні консультації. Відповідні повноваження передавалися органам місцевого управління, які колегіально або ж одноособово, безпосередньо керівниками чи спеціально уповноваженими посадовими особами розглядали справи, котрі належали до сфери регулювання цивільного та сімейного законодавства. Деякий час у сфері повноважень органів місцевого управління перебували й питання кримінального переслідування осіб, котрі вчинили правопорушення, які мали ознаки злочинів.

Важливим структурним підрозділом частини місцевих органів влади як у ВЗО, так і РКУ стали правові відділи. Здебільшого ці структурні підрозділи місцевих управ створювалися у великих містах ще в перші дні окупації. Їх завданням стала координація роботи відділів органів місцевого управління, нагляд за правильним застосуванням нормативно-правової бази, надання правової допомоги службовцям управ. Немалий сегмент службової діяльності працівників правових відділів стосувався надання правової допомоги та консультування місцевого населення.

У разі відсутності правових відділів до структури органів місцевого управління вводилися посади юридичних консультантів, які, власне кажучи, і займалися тими ж службовими повноваженнями. Зазвичай ці посадові особи входили до загальних чи адміністративних відділів місцевих управ.

Із передачею відповідних територій України в підпорядкування цивільній адміністрації РКУ та зі створенням місцевих судових установ, адвокатури та нотаріату службові повноваження правових відділів були змінені. До них додалося здійснення службового контролю за практичною роботою цивільних та кримінальних суддів, адвокатів та нотаріусів, координації їх спільної роботи. А у ВЗО однойменні структури виконували функції судів.

6. Основним нормативним актом, який урегулював кримінально карані дії представників місцевого населення в РКУ, став Кримінальний кодекс Німецької імперії 1871 р. в його редакції станом на 1 жовтня 1941 р. У своєму повному обсязі цей нормативний акт діяв лише для німецьких судів.

У травні 1942 р. була видана Постанова райхскомісара про покарання невеликих злочинів і порушень у межах РКУ. Цей нормативний акт було створено на основі скороченого варіанту Німецького кримінального кодексу.

Постанова райхскомісара дублювала у своєму змісті 25 параграфів загальної частини кримінального кодексу та 116 параграфів особливої частини.

На відміну від РКУ, у ВЗО не було створено кодифікованого нормативно-правового акту, який урегулював кримінально карані дії місцевого населення. На території, підконтрольній польовим комендатурам, були створені різні нормативні документи, які були основою кримінального законодавства.

На теренах РКУ розрізнені нормативні акти, якими врегулювалися питання цивільно-правового характеру, було використано лише на початку 1943 р. шляхом створення єдиного кодифікаційного акту. Цим нормативно-правовим актом урегулювалися такі моменти: визначення статусу дієздатності та недієздатності особи; установлення опіки та піклування; умови оголошення особи померлою, обумовлювався правовий статус шлюбних та позашлюбних дітей; порядок та умови одержання спадщини.

Так само як і в РКУ, у ВЗО цивільні правовідносини місцевого населення врегулювалися шляхом видання відповідних нормативно-правових актів. У ВЗО були видані різні нормативно-правові акти, які неодноразово зазнавали відповідних змін та доповнень.

У німецької цивільної та військової адміністрації не існувало єдності поглядів у проблемі правового врегулювання сімейних правовідносин. Якщо в РКУ справа з створенням відповідної нормативно-правової бази дещо затяглася в часі, але все ж завершилася виданням кодифікованих актів, то у ВЗО, навпаки, нормативна база була створена ще на початку окупації в 1941 р., але фактично кожна фельдкомендатура мала власні підходи до проблеми правового врегулювання сімейних правовідносин.

Водночас принципових відмінностей у нормативній базі таки не було. Вік осіб, які бажали вступити до шлюбу як у РКУ, так і у ВЗО, фактично був ідентичним. Збільшення шлюбного віку чоловіків у ВЗО до досягнення ними двадцяти одного року нівелювалося наданням відповідних дозволів їх батьків або судовими рішеннями. Як у РКУ, так і у ВЗО заборонялися шлюби представників місцевого населення з радянськими військовополоненими, євреями та німцями за національністю. В обох окупаційних зонах процедура розлучення провадилась виключно в судовому порядку.

7. З початком окупації, в 1941 р., військовою адміністрацією було створено судові органи, які після передачі відповідних територій у відання РКУ, були трансформовані в цивільні та кримінальні суди. У частині регіонів РКУ німецькі управлінці пішли шляхом суміщення посад цивільних та кримінальних суддів і навіть створенням спільних об'єднаних камер шліфенів-шефенів.

Подібний підхід дозволив консолідувати суддівські кадри в одних установах, організувати між ними службу взаємодію.

За своїми суто формальними ознаками повноваження місцевих цивільних судів були досить широкими, адже охоплювали широкий спектр правовідносин у місцевому соціумі. До того ж шліхтери за відсутності чітко встановлених норм матеріального права могли ухвалювати рішення на власний розсуд, користуючись правовими нормами, які діяли в країні до окупації.

Німецькі нормативні установи виписали для судів шліхтерів досить просту й зрозумілу структуру, на перший погляд, досить дієву в тогочасних окупаційних умовах. Особлива увага приділялась особам, призначеним на відповідні посади. Звісно, що це мали бути не лише фахівці юридичної сфери, а й особи, лояльно налаштовані до німецької влади. Усі вони призначалися за поданням гебітскомісарів, хоч остаточне рішення ухвалювало керівництво генеральних комісаріатів. Службовий нагляд за їх суто професійною діяльністю здійснювали як гебітскомісари, так і працівники юридичних відділів генеральних комісаріатів.

Незважаючи на офіційно виголошенні нормативним актом райхскомісара широкі повноваження місцевих кримінальних суддів, насправді, як у своїх рішеннях, так і в проведенні судочинства вони залежали як від німецької прокуратури, так і від гебітскомісара. З боку німецьких місцевих керівників вводився суворий контроль як за проведенням судового процесу, так і винесенням вироків щодо кримінальних покарань осіб, визнаних винними у вчиненні відповідних правопорушень.

Максимальний термін покарання, який могли застосувати місцеві кримінальні суди, становив 2 роки ув'язнення, грошовий штраф до 10000 карбованців із його заміною у вигляді позбавлення волі строком 3 місяці. Додатковим покаранням була конфіскація майна.

Діяльність судів мала важливе значення для місцевого населення, адже в результаті винесених рішень у цивільних та вироків у кримінальних справах люди могли вирішити свої проблеми, установити законність у взаємних стосунках і навіть одержати правову допомогу з боку окупаційного апарату влади.

У ВЗО ситуація зі створенням місцевих судових установ суттєво відрізнялася від РКУ. На початку окупації цих районів були створені конфліктно-примирливі камери та судові комісії. У частині регіонів, наприклад на Чернігівщині, створювалися мирові суди, які були органами комбінованого типу, оскільки розглядали як цивільні, так і кримінальні справи. Військова адміністрація постійно змінювала назви, структуру та службові повноваження цих органів. Рішення в цивільних справах зазвичай погоджувалося з керівни-

ком органу місцевого управління. Вироки ж у кримінальних справах потребували затвердження представниками військових комендатур.

До компетенції місцевих судів ВЗО належали 36 видів злочинів, за які судді мали винести вирок із призначенням одного з чотирьох основних та двох додаткових видів покарань. До основних видів покарань належали такі: позбавлення волі до 10 років, примусова праця до 1 року, грошовий штраф до 1000 крб., заборона займати певні посади до трьох років. Додатковими видами покарання визначались повна або часткова конфіскація майна, заборона займатися певним видом діяльності або промислом строком до трьох років.

З часом у ВЗО повноваження місцевих судів були збільшені. До видів покарань було додано позбавлення волі до 15 років із суворою ізоляцією, а максимальний розмір штрафу було збільшено до 5000 крб.

8. Адміністраціям РКУ та ВЗО довелось відновлювати нотаріальні установи, оскільки без організації їх роботи було неможливо врегулювати соціальні відносини у місцевому соціумі. Фактично нотаріальні установи окупаційного періоду виконували ті ж функції, що й у довоєнні часи. Особливі вимоги були встановлені до самих працівників нотаріальних установ. Вони проходили перевірку на лояльність до німецької окупаційної влади і в жодному разі не могли проводити діяльність, ворожу Німеччині та її інтересам. Але якщо в РКУ процес призначення нотаріусів та здійснення контролю за їх службовою діяльністю проводився місцевою та регіональною німецькою адміністрацією, то у ВЗО ці функції покладалися на керівників органів місцевого управління.

Загалом Друга світова війна та встановлений в Україні окупаційний режим негативно вплинули на розвиток нотаріату, зокрема призвели до різкого скорочення кількості вчинюваних нотаріальних дій. Основними видами нотаріальних дій стало засвідчення копій документів, заповітів, договорів оренди, а також різноманітних статутів тощо.

У період гітлерівської окупації на теренах РКУ та ВЗО було відновлено повністю підконтрольну німецькій адміністрації роботу адвокатури. Організаційно-правові заходи німецької влади в цій сфері функціонування суспільного життя не були системними та послідовними. Створені за дозволами військової влади установи адвокатури були скасовані з передачею відповідних територій у відання цивільної адміністрації РКУ. Остання ж спромоглася уніфікувати власні підходи до питання відновлення роботи адвокатури лише в середині 1942 р. Неодноразових змін відповідне питання зазнавало й у ВЗО, синхронізуючись разом із трансформацією судових установ. Основними організаційними формами професійних об'єднань стали адвокатські колегії та юридичні консультації. Для приватної адвокатської діяльності необхідно було одержати патент.

Попри неузгодженість нормативно-правового забезпечення функціонування інституту адвокатури, правова допомога місцевому населенню все ж надавалась. У окремих випадках вона була досить дієвою. Занадто суворі вироки місцевих судів та висновки слідчих органів таки були відмінені. Адвокати представляли інтереси людей у процесі цивільного та кримінального судочинства, допомагали оформити певні документи та здійснювати правочини, зверталися з відповідними заявами й зверненнями до місцевих та німецьких органів влади.

9. Місьцеве населення РКУ та ВЗО користувалось можливістю судового захисту власних майнових прав та інтересів. Значна частина судових спорів стосувалася порушень договорів, зокрема й укладених в усній формі. Те ж саме стосувалася й певних юридичних дій – отримання спадщини, поділу майна між колишнім подружжям, повернення речей, стягнення боргів, розірвання договорів оренди.

Цивільні провадження відкривалися у разі виникнення майнових спорів між юридичними та фізичними особами. Найбільш поширеними були спори між фізичними особами. Вони мали право подавати позови щодо виплати заробітної плати, поновлення на роботі. Досить часто ці особи таки домогалися від юридичних представників задоволення їхніх законних прав.

Судові органи РКУ та ВЗО здійснювали захист прав та інтересів неповнолітніх осіб. Здебільшого рішення судових органів стосувалися аліментних платежів на утримання неповнолітніх осіб, а також осіб, які з різних причин цього потребували. Ці виплати призначалися як у грошовій, так і в натуральній формах. У разі необхідності суди могли проводити процедуру усиновлення, установлення часу та місця народження. За умови відсутності уповноважених особу неповнолітнього документів або неможливості їх витребування судді ухвалювали рішення на основі показів свідків, яких пропонували позивачі.

Цивільними суддями подекуди неоднорідно застосовувались діючі нормативно-правові акти. Зокрема це стосується процедури усиновлення неповнолітніх осіб, різних рівнів аліментних платежів та матеріальних зобов'язань, покладених на осіб, визнаних винними в розірванні шлюбу.

На території окупованої України існувала практика судового затвердження прав людей на спадщину. Майже на кожному судовому засіданні, де здійснювалась процедура відкриття заповіту, був присутній нотаріус, який підтверджував правильність процедури його складання. Українські судді мали право на відміну відповідних рішень радянських судів.

Рішення шліхтерів могло бути оскаржене шляхом подачі відповідної скарги до касаційної камери, а у разі її відсутності – до головного судді гебітско-

місаріату. Водночас касаційна камера проводила засідання за тим же зразком, що й суд першої інстанції, ухвалюючи відповідне рішення, яке оскарженню вже не підлягало. Максимальний часовий термін для подачі касаційної камери становив один місяць. Після ухвали рішення касаційна камера зобов'язувалася видати позивачу відповідний документ.

Аналогічні заходи у сфері цивільних прав та інтересів місцевого населення проводилось і в ВЗО. Функції апеляційної установи виконували керівники органу місцевого управління, на території якого були створені судові установи.

10. Окупаційними адміністраціями РКУ та ВЗО було проведено заходи й щодо організації кримінального судочинства. Кримінальне провадження відкривалося місцевими суддями на основі приватного й публічного порядку. У першому випадку до суду із відповідними заявами зверталися особи, які були потерпілими від певних незаконних дій, вчинених по відношенню до них особисто. Також до суду надходили вказівки від гебітскомісаріату, військової комендатури або вищого за службовим статусом судді.

Проведення кримінального судочинства в РКУ та ВЗО здійснювалось за спеціально розробленими нормативними актами, які врегульовували процедуру попереднього слідства, обшуків, арештів, вибору міри запобіжних заходів, оформлення обвинувальних висновків і, власне кажучи, самого процесу та виконання судових рішень.

Місцеві кримінальні суди займалися провадженням справ, предметом розгляду яких ставали проступки та злочини, вчинені представниками місцевого населення. Найпоширенішими з них стали злочини проти життя й здоров'я людини, наклепи, образа честі й гідності, а також крадіжки й хуліганство. До підсудності місцевих судових установ ВЗО були віднесені не лише легкі тілесні ушкодження, а й вбивства, тяжкі тілесні ушкодження, звалтування і т.д. На противагу двом видам злочинів, підсудним українським судам у РКУ, на території ВЗО до компетенції місцевих кримінальних судів було віднесено дванадцять видів злочинів.

Службовці органів місцевого управління та поліцейські не були абсолютно захищеними від кримінальних покарань за здійснені ними протиправні вчинки. Місцеві судді, визнаючи дії поліцейських як протиправні, передавали свої висновки до німецьких правоохоронних органів, які й приймали остаточне рішення про міру їх покарання. Місцеві поліцейські у ВЗО не були застраховані від кримінального переслідування за вчинені ними злочини, зокрема й за несанкціоновані німецькими вказівками вбивства людей.

Функції касаційних установ покладалась на гебітскомісаріати та військової комендатури Вермахту. Справи після розгляду судом першої інстанції на-

правлялись до гебітскомісарів на затвердження. У разі, якщо гебітскомісар не погоджувався із рішенням судді, справа могла бути направлена на повторний розгляд. Заяву про відміну оголошеного вироку на ім'я гебітскомісара міг скласти й сам обвинувачений.

11. Переважна більшість суддів, які обіймали відповідні посади в РКУ та ВЗО розпочали свою професійну діяльність ще в царські часи. Здебільшого всі вони здобули класичну вищу юридичну освіту в тогочасних університетах Російської імперії. Після більшовицького перевороту 1917 р. та утвердження радянської влади ці люди були усунуті з відповідних посад і втратили можливість працювати за своїм фахом. За невеликим винятком, вони втратили можливість працювати й адвокатами.

Ступінь конфлікту цих людей із радянською владою був різний. Дехто був ображений за переслідування, зокрема й суто репресивно-карального характеру. Але основною причиною вступу їх на службу були намагання вижити в екстремальних умовах гітлерівської окупації, забезпечити себе та рідних елементарними засобами для фізичного виживання. Досягши 60-70-річного віку, ці люди змушені були продовжувати працювати.

До роботи судьями та адвокатами були допущені особи з неспеціальною юридичною освітою. В основному це стосувалося вчителів, представників інших професій. В окремих випадках судьями та адвокатами служили й представники радянської юридичної сфери, члени й кандидати в члени ВКП (б), які через різні життєві обставини змогли легалізуватися в окупованій гітлерівцями Україні.

12. Фактично відразу після відновлення радянської влади розпочалося провадження неминучої в тих умовах прискіпливої процедури оцінювання особистої професійної діяльності суддів та інших працівників окупаційних юридичних установ у системі гітлерівського апарату влади. Із особливою увагою радянські спецслужби поставилися до колишніх суддів. До осіб, які виконували функції адвокатів, юридичних консультантів міських і районних управ, технічних працівників судових установ та нотаріусів радянські спецслужби проявляли не такий відчутний інтерес. Але в разі виявлення будь-яких ознак антирадянської діяльності чи участі в репресивних заходах німецької адміністрації вони також підлягали арешту та провадженню процедури слідства. Їх так, як і суддів, чекали не менш жорстокі кримінальні покарання.

Колішні працівники юридичних установ РКУ та ВЗО потрапляли в зону уваги радянських спецслужб за різних умов та життєвих обставин. Частина цих людей не евакуювалася разом із німецькою адміністрацією, дочекалася звільнення й навіть улаштувалися на роботу. Інші ж, навпаки, добровільно

або під примусом застосування гітлерівських репресій покинули територію України й до закінчення війни перебували в Німеччині та інших країнах Європи. В Україну вони потрапили в порядку процедури репарації. Немалу частину колишньої окупаційної юридичної номенклатури було виявлено безпосередньо в Німеччині, де й провадилися слідчі дії та оголошувалися вирoki. Дехто з цих людей зумів, скориставшись хаосом перших днів відновлення радянської влади, шляхом призову вступити на службу в регулярні підрозділи Червоної армії.

Вироками закритих засідань трибуналів військ НКВС до колишніх суддів застосовували покарання, які передбачали тривалі терміни позбавлення волі. Діапазон покарання у вигляді позбавлення волі коливався в межах від 10 до 25 років. У разі виявлення обтяжуючих вину обвинувачених обставин до них застосовувалася вища міра покарання у вигляді смертної кари. Зміст архівно-слідчих справ, які зберігаються в архівних установах регіональних управлінь СБУ, засвідчує факт максимально спрощеного радянського кримінального процесу, який набував відверто інквізиційного характеру. Уже після відбуття кримінального покарання або звільнення за амністією колишні засуджені намагалися довести значні зловживання радянських слідчих, підтасовку ними доказів і, звісно, фізичний та психологічний тиск. Але будь-які намагання людей довести свою невинуватість або навіть перебування на службі в окупаційних судах за вказівкою радянського підпілля, їх реальної допомоги місцевому населенню наражалися на протидію радянських спецслужб.

У 90-х рр. ХХ ст. в Україні відповідно до законодавчих актів, ухвалених вищими державними органами, провадилась широкомасштабна реабілітація жертв політичних репресій. Але, за невеликим винятком, особи, які під час окупації працювали в юридичних установах РКУ та ВЗО також не були реабілітовані. Незважаючи на значні порушення нормативного забезпечення тогочасного кримінального процесу, які присутні в документації архівно-слідчих справ працівниками прокуратури та судів України, цих осіб було визнано правомірні засудженими, а отже, реабілітації вони не підлягали.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. ДЖЕРЕЛА

1.1. АРХІВНІ

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 2077. Генерал-комісар Волині і Поділля, м. Луцьк Волинської губернії.
Оп. 1.

Спр. 13. Службний листок генерал-комісара Волини і Подолья в Луцке. № 3,
7–10, 1–11. 15 вересня 1942 р. – 1 липня 1943 р. 142 арк.

Ф. 3206. Рейхскомісаріат України, м. Рівне.
Оп. 2.

Спр. 224. Правила и инструкции Райхскомиссара Украины о ведении юридических дел в оккупированных Восточных областях. 1 січня 1942 р. – 15 вересня 1943 р. 95 арк.

Ф. 4620. Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни.
Оп. 3.

Спр. 239. «Система гноблення українського народу німецько-румунськими оку-
пантами. Дослідження Воробйова». 159 арк.

Спр. 249. «УРСР у роки Великої Вітчизняної війни». Монографія
Городнього П.Г.». 77 арк.

Спр. 262. «Накази, оголошення, повідомлення рейхсгенерал і гебітскомісарів та
комендантів про внесення податків, виїзд на роботу та покірність німецькій владі».
141 с.

Спр. 264. «Житомирщина під час німецько-фашистської окупації (липень 1941
– грудень 1943 р.). Дисертація Стрельцова О.А.». 134 арк.

Спр. 284. Документи про німецько-фашистський окупаційний режим на терито-
рії Київської області, зібрані членом Комісії Буциком А.К. 1942 р. 233 арк.

Спр. 285. «Окупаційний режим на Київщині». Збірник документів, підготовлен-
ий Стаднійчуком Н.М. 1943 р. 144 арк.

Спр. 298. «Полтавщина в боротьбі з німецькими загарбниками. Дисертація
Бойко Л.». 167 арк.

Спр. 325. «Руйнування соціалістичної культури та знищення радянської інтели-
генції німецько-фашистськими загарбниками на Україні в 1941–1944 рр.». Збірник
документів члена Комісії Балкового. 1942–1944 рр. 325 арк.

Спр. 332. «Вандалізм німецько-фашистських загарбників на Україні в 1941–
1944 рр. (Матеріали і документи)». 134 арк.

Ф. КМФ-8. Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту, що діяли на тимчасово окупованих східних територіях.

Оп. 1.

Спр. 6. Отчеты генералкомиссариатов Днепропетровска, Николаева, Винницы, Кривого Рога, Житомира, Крыма и сообщения полевых комендатур о политическом и хозяйственном положении в перечисленных районах, в партизанских боях в районе Брянских лесов, Житомирщине, Синельниково; доклад Ю. Музыченко об учреждении «Украинского центрального комитета»; доклад генералкомиссара Магуния об опыте управления Киевским генеральным округом; списки генеральных комиссаров Киевского, Житомирского, Днепропетровского, Волынского округов. 1941–1943 рр. 450 арк.

Спр. 101. Записки о различных вариантах управления на Украине и др. оккупированных территориях России; записка о поездке Розенберга по территории Рейхскомиссариата Украины; доклад генералкомиссара Киева о 2,5-летнем управлении Киевским генеральным округом и др. 1944 р. 302 арк.

Спр. 294. Доклад о политическом и хозяйственном положении в Рейхскомиссариате Украина; обзор деятельности генерал-комиссариата Волыни и Подольи (Луцк); отчет гебисткомиссара Барановичи за март 1944 г. (копии). 1943–1944 рр. 78 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 166. Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР, м. Київ (1943–1950).

Оп. 3.

Спр. 141. Директивы, приказы, приложения к ним бывшего рейхсминистра Германии об использовании внутренних ресурсов оккупированной территории Советского Союза для нужд Германии. Квітень 1942 р. 168 арк.

Спр. 142. Директивы бывшего рейхсминистра Германии о порабощении и закабалении населения оккупированных областей Украины. 1941 р. 135 арк.

Державний архів Вінницької області

Ф. Р-1311. Вінницька обласна управа, м. Вінниця.

Оп. 1.

Спр. 270. Листування з різними установами. 5 серпня – 27 жовтня 1941 р. 242 арк.

Спр. 288. Юридичні справи за 1941 р. 26 вересня – 12 листопада 1941 р. 161 арк.

Спр. 286. Накази по обласній управі з 1.VIII.1941 р. 9 серпня – 29 грудня 1941 р. 187 арк.

Ф. Р-1312. Вінницька міська управа, м. Вінниця.

Оп. 1.

Спр. 1. Распоряжения Рейхскомиссара Украины Коха, распоряжения, приказы Винницкой городской управы; инвентарно-оценочные ведомости домовладений. Заявления лиц о приеме на работу. Переписка со строительной конторой, трамвайным управлением по бюджетно-сметным, налоговым и других вопросах. 6 жовтня 1941 р. – 19 листопада 1944 р. 133 арк.

Спр. 2. Распоряжения Житомирского генерального комиссариата, приказы, структура и штаты Винницкой городской управы. Список работников управы. 16 жовтня 1942 р. 32 арк.

Спр. 2 а. Приказы Винницкой городской управы. 5 січня 1942 р. – 10 вересня 1943 р. 122 арк.

Державний архів Волинської області

Ф. Р-1. Луцька міська управа.

Оп. 1.

Спр. 11. Приказы и постановления заместника г. Луцка. Бюджет горуправы. 15 січня 1942 р. – 23 листопада 1943 р. 146 арк.

Спр. 1041. Заявления граждан об утверждении их в правах собственности на недвижимое имущество. 6 жовтня 1941 р. – 13 грудня 1943 р. 9 арк.

Оп. 2.

Спр. 2. Распоряжения окружного комиссариата и горуправы. Переписка с окружным комиссариатом о налогах, снабжении топливом и другие документы. 11 липня 1941 р. – 29 грудня 1941. 88 арк.

Спр. 4. Книга наказів посадника м. Луцька. 1941. 96 арк.

Ф. Р-2. Луцький гебітскомісаріат.

Оп. 2.

Спр. 1. Приказы и распоряжения областной управы об организации власти на местах, железнодорожной службы и др. 18 липня 1941 р. – 1 вересня 1941 р. 67 арк.

Ф. Р-71. Луцький мировий суд.

Оп. 1.

Спр. 1. Дело по обвинению Артищука Прокофия и Корневского Алексея за воровство государственного леса. 23 лютого 1942 р. – 5 березня 1943 р. 9 арк.

Спр. 3. Дело по обвинению Адамчика Яна за воровство государственного леса. 15 червня 1942 р. – 31 березня 1943 р. 12 арк.

Спр. 5. Дело по обвинению Артищука Прокофия за воровство государственного леса. 9 березня – 21 квітня 1943 р. 6 арк.

Спр. 6. Дело по обвинению Бассовой Софии за присвоение вещей Спольковской Марьяны. 2 вересня – 13 жовтня 1943 р. 24 арк.

Спр. 7. Дело по обвинению Блоруких Янины и Валентины за присвоение вещей. 1943 р. 15 арк.

Спр. 10. Дело по обвинению Боярской Нины за оскорбление и угрозы против Мах Марии. 3 арк.

Спр. 13. Дело по обвинению Бондарука Стефана за избиение и оскорбление Мандрюк Кристины. 5 – 20 листопада 1942 р. 6 арк.

Спр. 16. Дело по обвинению васьильевой Софии за словесное оскорбление Штонь Мотроны. 4 серпня – 4 вересня 1943р. 25 арк.

Спр. 17. Дело по обвинению Вольской Анны за воровство вещей Орловой Марии. 24 квітня – 1 червня 1943 р. 13 арк.

Спр. 21. Дело по обвинению Гжебальских Францишика и Антонины за оскорбление Кмецика Яна. 20 листопада – 13 грудня 1943 р. 17 арк.

Спр. 28. Дело по обвинению Галанюка Сергея и Галанюка Федора. 31 грудня 1942 р. – 29 червня 1943 р., 11 арк.

Спр. 29. Дело по обвинению Гаевичевой Анны за воровство вещей Фелевой Стефанины. 23 листопада 1942 р. – 5 лютого 1943 р. 21 арк.

Спр. 30. Дело по обвинению Ганджук Неониллы за избиение и оскорбление Нечепорук Павлины. 2 вересня 1942 р. – 5 лютого 1943 р. 15 арк.

Спр. 34. Дело по обвинению Дидух Дарьи за избиение Лавренюк Теонии. 3 серпня 1942 р. – 11 лютого 1943 р. 5 арк.

Спр. 44. Дело по обвинению Ежа Константина за воровство государственного леса. 31 березня – 2 грудня 1943 р. 16 арк.

Спр. 50. Дело по обвинению Земницкого Юзефа за избиение Земницкой Анны. 6–19 березня 1943 р. 5 арк.

Спр. 55. Дело по обвинению Кисели Иосифа за оскорбление Кисели Марии. 31 липня – 10 жовтня 1943 р. 15 арк.

Спр. 59. Дело по обвинению Коневского Александра за воровство государственного леса. 4 березня – 9 квітня 1943 р. 8 арк.

Спр. 66. Дело по обвинению Ксенофонта Петра за избиение Борисюк Антонины. 7 грудня 1942 р. – 12 лютого 1943 р. 12 арк.

Спр. 70. Дело по обвинению Кундзеры Варвары за воровство вещей Томчук Ольги. 16 листопада 1942 р. – 2 лютого 1943 р. 24 арк.

Спр. 72. Дело по обвинению Климяка Григория за оскорбление и нарушение общественного порядка. 24 грудня 1942 р. – 24 лютого 1943 р. 15 арк.

Спр. 90. Дело по обвинению Лукьянчука Евгения, Лукьянчук Елены и Клоц Варвары за причинение ущерба Клоц Еве. 31 серпня – 4 листопада 1942 р. 7 арк.

Спр. 107. Дело по обвинению Малиш Евгении за оскорбление и избиение Штефель Людмилы. 9 января – 18 лютого 1943 р. 5 арк.

Спр. 110. Дело по обвинению Меркулова Николая за оскорбление Кушнерц ДANELI. 31 червня – 16 листопада 1943 р. 18 арк.

Спр. 118. Дело по обвинению Остаха Станислава за избиение Ланевской Людвиги. 26 вересня – 26 листопада 1942 р. 10 арк.

Спр. 125. Дело по обвинению Пихоцкой Янины за воровство. 16 серпня – 4 жовтня 1943 р. 6 арк.

Спр. 129. Дело по обвинению Пушицкой Антонины за побои и словесное оскорбление Пушицкую Станиславу. 29 вересня – 13 жовтня 1942 р. 12 арк.

Спр. 132. Дело по обвинению Ружанского Станислава за обман Стемпель Яна. 15 листопада – 13 грудня 1943 р. 8 арк.

Спр. 159. Дело по обвинению Чубарко Давида за воровство государственного леса. 29 січня 1942 р. – 25 травня 1943 р. 12 арк.

Спр. 161. Дело по обвинению Чупринской Юзефы за оскорбление Жилияйтис Михалины. 9 – 22 вересня 1943 р. 21 арк.

Спр. 167. Дело по обвинению Шишко Иосифа за повреждение тела Матиенко Демьяна. 8 – 31 июля 1943 р. 16 арк.

Спр. 178. Дело по иску Антонюк Анастасии к Антонюку Петру о взыскании алиментов для дочери Антонюк Марии. 13 березня – 29 квітня 1943 р. 13 арк.

Спр. 179. Дело по иску Антонюк Марии к Антонюку Стефану о расторжении брака. 26 листопада – 24 грудня 1942 р. 18 арк.

Спр. 187. Дело по иску Бугай Юстины к Ишук Роману об алиментах внебрачных детей. 15 вересня – 3 жовтня 1942 р. 17 арк.

Спр. 192. Дело Борей Веры к Борей Михаилу о расторжении брака. 17–27 серпня 1943 р. 17 арк.

Спр. 193. Дело по иску Бондарук Ольги к Бондарук Стефану о расторжении брака. 28 жовтня 1942 р. – 4 червня 1943 р. 19 арк.

Спр. 200. Дело по иску Велишинской Надежды к Мадильоничу Константину об алиментах для ребенка. 2 вересня – 4 листопада 1942 р. 32 арк.

Спр. 210. Дело по иску Волоха Кондрата к Волох Ефросинии о расторжении брака. 21–25 сентября 1943 р. 11 арк.

Спр. 212. Дело по иску Ворошилок Марии к Ворошилоку Федору о содержании и алиментах для ребенка. 28 грудня 1942 р. – 15 січня 1943 р. 15 арк.

Спр. 216. Дело о признании брачным ребенком Величко Надежды. 30 серпня – 16 грудня 1943 р. 9 арк.

Спр. 217. Дело по иску Грушинского Роберта к Грушинской Елене о расторжении брака. 14 жовтня – 4 листопада 1943 р. 9 арк.

Спр. 224. Дело по иску Габарчука Александра к Меничук Александре о жилище. 13 жовтня 1942 р. – 23 червня 1943 р. 8 арк.

Спр. 230. Дело по иску Грушецкого Ивана к Хмелевскому Александру об уплате долга. 19 червня 1942 р. – 13 квітня 1943 р. 9 арк.

Спр. 231. Дело по иску Горбачука Александра к Мельничуку Александру о разделе имущества Горбачука Афанасия. 19 травня – 9 червня 1943 р. 15 арк.

Спр. 238. Дело по иску Денисюка Данила к Денисюк Наталии о возврате 6500 рублей. 17 травня – 27 липня 1943 р. 2 арк.

Спр. 244. Дело Дубченко Александры об утверждении завещания Можейко Марии. 13 – 27 липня 1943 р. 12 арк.

Спр. 249. Дело по иску Довгополока Андрея к Марач Дмитрию о возврате 1700 рублей. 24–30 грудня 1942 р. 6 арк.

Спр. 250. Дело по иску Ейсмонта Юрия к Зелинскому Станиславу о возврате 4500 рублей. 12 серпня – 28 вересня 1942 р. 9 арк.

Спр. 251. Дело об утверждении завещания умершей Есиповой Дарьи. 21 травня – 25 листопада 1943 р. 7 арк.

Спр. 264. Дело по иску Касьян Улиты к Касьян Юфиму о возврате имущества и алиментов. 3 березня – 18 вересня 1943 р. 17 арк.

Спр. 266. Дело об утверждении завещания умершего Ковальчука Ипполита. 17–29 червня 1943 р. 8 арк.

Спр. 277. Дело по иску Котлярчук Грицы к Дацюк Федоре о вознаграждении за работу. 26 серпня – 3 вересня 1942 р. 9 арк.

Спр. 279. Дело по иску Карпинской Стефании к Юзичеву Григорию об арендной плате. 10 листопада – 9 грудня 1942 р. 9 арк.

Спр. 281. Дело по иску опекуна несовершеннолетних Корольчука Николая и Аркадия к Корнюку Ивану об имуществе. 12 лютого – 17 квітня 1943 р. 23 арк.

Спр. 285. Дело Кудры Григория к Кудре Анне о возвращении сына Богдана. 16 січня – 22 лютого 1943 р. 12 арк.

Спр. 309. Дело о признании Генрика-Леха Ходоровского законнорожденным. 2 – 18 червня 1943 р. 12 арк.

Спр. 320. Дело об усыновлении Ленчука Славомира. 12 травня – 8 червня 1943 р. 13 арк.

Спр. 362. Дело по иску Парш Юзефы к Лешеку Казимиру о квартирной плате. 19 серпня – 2 вересня 1943 р. 10 арк.

Спр. 408. Дело по иску Свитека Йосифа и Свитек Евгении к Загурскому Владимиру и Загурской Станиславе о квартирной плате. 16 березня – 10 квітня 1943 р. 9 арк.

Спр. 477. Директивы гебисткомисариата. 9 жовтня 1942 р. – 8 листопада 1943 р. 24 арк.

Спр. 478. Циркуляры генерал-комисариата. 22 грудня 1942 р. – 2 червня 1943 р. 27 арк.

Спр. 481. Выписки из немецкого уголовного кодекса. 1942 р. 40 арк.

Спр. 487. Циркуляр генерал-комисариата о функциях мировых судов. 10 грудня 1942 р. – 12 травня 1943 р. 10 арк.

Спр. 488. Переписка с правовым отделом окружного комисариата о ведении судебных дел и перечень гражданских дел. 2 серпня 1942 р. – 4 грудня 1943 р. 179 арк.

Спр. 490. Переписка с правовым отделом окружного комисариата по судебным вопросам. 9 вересня 1942 р. – 12 січня 1944 р. 128 арк.

Спр. 491. Циркулярные распоряжения райхкомиссара. 2 червня – 15 жовтня 1942 р. 34 арк.

Спр. 492. Распоряжения, постановления райхкомиссара о применении наказаний для населения восточных областей. 8 травня 1942 р. 48 арк.

Оп. 3.

Спр. 2. Дело по обвинению Бака Анатолия в избиении Пустова Юрия. 26 вересня – 1 жовтня 1943 р. 14 арк.

Спр. 3. Дело по обвинению Васюк Дарьи в краже и оскорблении Новак Варвары. 22 березня – 9 квітня 1943 р. 17 арк.

Спр. 4. Дело по обвинению Венглинского Иосифа и Турчуна Алексея в оскорблении и сопротивлении властям. 18 січня – 16 листопада 1943 р. 24 арк.

Спр. 9. Дело по обвинению Калиновской Станиславы в скупке краденых вещей. 12 сентября – 13 января 1943 г. 22 арк.

Спр. 14. Дело по обвинению Педченко Виктора в избиении Кравчук Марии. 14 – 30 квітня 1943 р. 13 арк.

Спр. 16. Дело по обвинению Приходько Варвары в скупке краденых вещей. 15 березня – 20 квітня 1943 р. 20 арк.

Спр. 25. Дело об утверждении в правах наследства Вадлевского Казимира и других. 26 червня – 6 серпня 1943 р. 23 арк.

Спр. 30. Дело по иску Копты Иосифа к Томашевскому Яну и пекарской Станиславе о выселении из квартиры 12 – 24 сентября 1942 г. 33 арк.

Спр. 33. Дело по иску Мирчук Анрипины к Мирчуку Мартину о возвращении вещей. 12 – 22 січня 1943 р. 24 арк.

Державний архів Житомирської області

Ф. Р-1152. Житомирський гебітскомісаріат.

Оп. 1.

Спр. 3. Положення про адвокатуру. Розпорядження гебітскомісара. Вісті Генералкомісара. 4 березня 1942 р. – 9 липня 1943 р. 36 арк.

Спр. 12. Положение о делопроизводстве в канцелярии гебитскомиссара. Без дати. 10 арк.

Ф. Р-1154. Житомирська райуправа.

Оп. 1.

Спр. 1. Постановления об уплате алиментов на содержание детей. 11 листопада 1941 р. – 1 квітня 1942 р. 71 арк.

Ф.Р-1183. Левківська сільська управа, с. Левків Житомирського району Житомирської області.

Оп. 1.

Спр. 1. Адміністративні та судові матеріали мирового суду та листування суду із сільською управою. 2 червня 1942 р. – 23 вересня 1942 р.

Ф. Р-1188. Бердичівська міська управа, м. Бердичів, Житомирської області.

Оп. 1.

Спр. 41. Протоколи засідань городской управы. 3 січня 1942 р. – 30 травня 1942 р. 366 арк.

Ф. Р-1426. Базарська районна управа, с. Базар Базарського району Житомирської області.

Оп. 1.

Спр. 2. Прикази и распоряжения Райхскомиссара Украины, Житомирского генералкомиссара и областного управления о заключении в тюрьму и высылке на каторгу за нарушение постановления об обязательном труде в Восточных областях и перемене места жительства, об обязательной сдаче мясомолочных продуктов оккупационным властям. Протокол заседания Базарской райуправы о переустройстве дворца пионеров в церковь. 16 жовтня 1941 р. – 20 липня 1942 р. 214 арк.

Ф. Р-1535. Житомирська міська управа, м. Житомир Житомирської області.

Оп. 1.

Спр. 2. Списки служащих Житомирского городского управления и постановления заседаний. 12 вересня 1941 р. – 11 травня 1942 р. 4 арк.

Державний архів Запорізької області

Ф. Р-1433. Запорізька міська управа.

Оп. 3.

Спр. 1. Распоряжения полевой комендатуры № 679 по финансовым вопросам, переписка. 9 жовтня 1941 р. – 26 червня 1942 р. 45 арк.

Ф. Р-3063. Орлівська сільська управа (сільуправа), с. Орлівка Приазовського району Запорізької області.

Оп. 2.

Спр. 2. Постановления, приказ, распоряжения Приазовской райуправы. Положение о помощи по больничному страхованию в Запорожской области. 10 квітня 1942 р. – 22 грудня 1942 р. 23 арк.

Ф. Р-3077. Мировой судья 4-ї дільниці міста Мелітополя Запорізької області.

Оп. 2.

Спр. 1. Гражданское дело по иску Пешковой Елены Ивановны к Пешкову Василию Алексеевичу об уплате средств на содержание ребенка. 15 березня – 29 березня 1943 р. 6 арк.

Спр. 2. Гражданское дело по иску Литвиненко Филиппа Акимовича об усыновлении Станислава Яковлева. 5 квітня – 24 червня 1943 р. 11 арк.

Державний архів Київської області

Ф. Р-2016 Таращанський мировий судья.

Оп. 1.

Спр. 22. Справа за позовом про зарплату Бабиченко Марії Лавронової до Таращанського лісництва. 5 грудня 1942 р. – 16 лютого 1943 р. 12 арк.

Спр. 23. Справа за позовом Бурлії Олександри Теофіловни до Таращанського Лісництва про зарплату. 7 грудня 1942 р. – 26 січня 1943 р. 12 арк.

Спр. 112. Справа за позовом Грицай Юзефи до Ривного Арипа та Комінського Григора про збитки в сумі 4000 крб. 9 червня 1943 р. 16 арк.

Спр. 221. Справа про обвинувачення Любачевського Марка, Атаманенко Зіни та Колесник Катерини за самовільну порубку фруктових дерев. 17 липня – 24 серпня 1943 р. 16 арк.

Спр. 236. Справа про звинувачення Драбенюка Семена Опанасовича про лісопо-рушення. 27 липня – 21 серпня 1943 р. 8 арк.

Ф. Р-2069. Димерський мировий суддя.

Оп. 1.

Спр. 1. Обвинувачений Мошко Федір Митрофанович (с. Овдієва Жива) за ст. 263 НКК. 19 жовтня – 13 листопада 1942 р. 11 арк.

Ф. Р-2208. Хабенський мировий суддя.

Оп. 1.

Спр. 9. Дело по обвинению старосты г. Святоцка Кота Карпа о выдаче фальши-вого документа. 1942 р. 18 арк.

Спр. 89. Дело № 14/24 по обвинению Топчана Федора за лживый донос. 1943 р. 15 арк.

Спр. 118. Дело по обвинению старосты села Юзовка Андриенко Ивана и руко-водителя общинного хозяйства Савченка Афанасия в превышении своих служебных обязанностей. 26 травня – 18 червня 1943 р. 24 арк.

Ф. Р-2362. Куренівська районна управа м. Києва.

Оп. 4.

Спр. 2. Постанови голови м. Києва. 125 арк.

Ф. Р-2412. Музей-Архив переходного периода.

Оп. 2.

Спр. 43. Проект положения о Киевской городской управе (№ 1404). Без дати. 17 арк.

Спр. 45. Временные положения об управляющих домами г. Киева, о дворниках, доклад о деятельности юридической секции и другие материалы, представленные жилищным отделом Киевской горуправы в «Архив-Музей переходного периода». (№ 666, 721–725). 31 жовтня 1941 р. – 17 серпня 1942 р. 10 арк.

Спр. 47. Проекты временных уголовных, уголовно-процессуальных и других юридических правил г. Киева. (№ 120–124). 31 травня 1942 р. 117 арк.

Спр. 70. Протокол пленума Софиевской райуправы г. Киева, отчеты и др. мате-риалы о работе юрисконсульта управы с сентября 1941 г. по июль 1942 г. и о работе паспортно-прописного пункта управы с 28 января по 22 августа 1942 г. (№ 1070, 1071, 1105, 1066). 1942 р. 6 арк.

Спр. 102. Плани роботи юридического отдела Шевченковской райуправы г. Киева на I и II кварталы 1942 г. Докладная записка юрисконсульта Шевченковской райуправы о деятельности за время с 4 октября 1941 г. по 10 мая 1942 г. Заметка о советском государственном правопорядке. 1942 р. 15 арк.

Спр. 136. Отчет о работе юридического отдела Печерской районной управы г. Киева за IV квартал 1941 г. 1 лютого 1942 р. 1 арк.

Ф. Р-2520. Баришівський мировий суд, г. Баришівка.

Оп. 1.

Спр. 1. Кошториси адміністративно-господарчих витрат по камері шліхтера з 1.04 по 1.07.1943 р. 10 березня – 1 липня 1943 р. 10 арк.

Ф. Р-2529. Київська нотаріальна контора.

Оп. 1.

Спр. 1. Алфавіт по реєстру нотаріальної контори Київської міської ради. 1941–1942 рр. 35 арк.

Спр. 2. Книга зборів Нотаріальної контори. 1941–1942 рр. 31 арк.

Спр. 3. Актова книга нотаріальної контори для актів, що не стосуються нерухомого майна. 1941–1942 рр. 20 арк.

Спр. 5. Нотаріальний реєстр нотаріальної контори 1941–1942 рр. 1941–1942 рр. 34 арк.

Спр. 29. Нотаріальний реєстр нотаріальної контори Київської міської управи на 1943 р. 1943 р. 40 арк.

Спр. 31. Книга нотаріальної контори Київської міської управи на записування протоколів про складання заповітів за 1943 р. 1943 р. 23 арк.

Ф. Р-2679. Слобідська сільська управа, с. Слобода Кагарлицького району Київської області.

Оп. 1.

Спр. 1. Обязательные постановления и приказы о борьбе с хулиганством, партизанским движением, поддержании санитарного состояния населенных пунктов и проч. Распоряжение и переписка по хозяйственным, административным и военным вопросам. 28 сепня 1941 р. – 20 квітня 1943 р. 25 арк.

Ф. Р-2739. Уманський мировий суддя.

Оп. 1.

Спр. 1. Дело по обвинению полицейского Шершуна и Савченко в краже вещей. 2 липня – серпень 1943 р. 25 арк.

Державний архів Кіровоградської області

Ф. Р-2679. Бобринецька районна управа, м. Бобринець Бобринецького району Кіровоградської області.

Оп. 1.

Спр. 1. Обязательные постановления и приказы о борьбе с хулиганством, партизанским движением, поддержании санитарного состояния населенных пунктов и проч. Распоряжение и переписка по хозяйственным, административным и военным вопросам. 28 септя 1941 р. – 20 квітня 1943 р. 25 арк.

Державний архів Миколаївської області

Ф. Р-1035. Редакція газети «Українська думка», м. Миколаїв.

Оп. 1.

Спр. 16. Объявления мирового судьи Украинской вспомогательной управы г. Николаева. 11 березня 1942 р. – 31 березня 1943 р. 135 арк.

Ф. Р-1101. Мировий суддя Привільнянського району, с. Привільне Миколаївського округу.

Оп. 1.

Спр. 1. Судебное дело по искам на содержание детей, о разделе имущества. 26 липня 1943 р. – 11 січня 1944 р. 76 арк.

Державний архів Полтавської області

Ф. Р-2302. Шліхтер І-го району м. Полтави, м. Полтава Полтавської області (Полтавського гебіту періоду нацистської окупації).

Оп. 1.

Спр. 1. Інструкції та обіжники генерального комісара Київської генеральної округи. 1 вересня – 19 грудня 1942 р. 25 арк.

Спр. 2. Статистичні звіти про діяльність камери шліхтера 1 району м. Полтави за 1943 р. 19 липня 1942 р. – 8 липня 1943 р. 14 арк.

Спр. 3. Настольний реєстр цивільних справ Шліхтера 1 району м. Полтава. 19 грудня 1942 р. – 10 вересня 1943 р. 98 арк.

Спр. 4. Інструкції для розгляду брачних дел в производстве у шліхтера. 12 січня – 2 липня 1943 р. 48 арк.

Спр. 5. Листування з міською і районною управою по адміністративних питаннях. 1 лютого – 18 червня 1943 р. 93 арк.

Спр. 6. Списки карних справ та листування з установами м. Полтави по господарчих питаннях. Квітень – липень 1943 р. 72 арк.

Спр. 7. Справи, що надіслані до німецького суду м. Києва та до касаційної камери за 1943 р. 1943 р. 10 арк.

Спр. 8. Журнал судових засідань Шліхтера 1 району м. Полтава за 1943 р. 2 січня – 20 сепня 1943 р. 10 арк.

Спр. 9. Розносна книга. 1943 р. 6 арк.

Спр. 15. Справа Ч. 2 шліхтера І району м. Полтава за проханням гр. Кулика Микити Марковича про встановлення часу народження його сина Кулика Івана. 20 сепня 1943 р. – 21 сепня 1943. 6 арк.

Спр. 16. Справа Ч. 3 шліхтера I поділу м. Полтава по позову Смолянського Петра Петровича та Бідної Насті Луківни про встановлення року народження їхнього сина Володимира Петровича Смолянського. 19 грудня 1942 р. – 28 грудня 1942 р. 10 арк.

Спр. 17. Справа Ч. 4 шліхтера I поділу м. Полтава по позову Собокар Соломії Федорівни до Собокар Якова Васильовича про розірвання шлюбу. 19 грудня 1942 р. – 27 липня 1942 р. 12 арк.

Спр. 18. Справа Ч. 5 шліхтера I поділу м. Полтава. По позову Душинської Мотрі Прокопівни до Душинського Анатолія Йосиповича про аліменти. 21 грудня 1942 р. – 28 грудня 1942 р. 10 арк.

Спр. 21. За проханням Ворони Олександра Антоновича про розлучення з Чернегою Євдокією Олексіївною. 24 грудня 1942 р. – 2 січня 1943 р. 9 арк.

Спр. 22. Справа Ч. 9 шліхтера I поділу м. Полтава по клопотанню Гуркиної Єлизавети Кондратівни про встановлення часу народження дочки Гуркіної Ріти Василівни. 28 грудня 1942 р. – 28 грудня 1942 р. 6 арк.

Спр. 24. Справа Ч. 11 шліхтера I поділу м. Полтава за позовом Жовнер Євдокії Павлівни до Малиновського Андрія Івановича про зиск утримання на дитину. 29 грудня 1942 р. – 4 січня 1943 р. 12 арк.

Спр. 31. Справа Ч. 17 шліхтера I поділу м. Полтава за проханням гр. Войчука Івана Йосиповича про розірвання шлюбу з Войчук Тетяною Василівною. 4 січня 1943 р. – 28 травня 1943 р. 19 арк.

Спр. 32. Справа Ч. 18 шліхтера I поділу м. Полтава за проханням гр. Імбрус Катерини Леонтіївни про розірвання шлюбу з гр. Імбрус Григорієм Григоровичем. 29 грудня 1942 р. – 25 травня 1943 р. 14 арк.

Спр. 35. Справа Ч. 19 шліхтера м. Полтава за позовом Миронової-Гальченко Ганни Яківни до Миронова-Гальченко Тимофія Павловича про зиск на утримання дітей. 5 січня 1943 р. – 22 січня 1943 р. 17 арк.

Спр. 36. За проханням гр. Яковенка Грицька Семеновича про розірвання шлюбу з Зеленою Харитиною Федорівною. 8 січня 1943 р. – 8 червня 1943 р. 24 арк.

Спр. 39. Справа Ч. 22 шліхтера I поділу м. Полтава за позовом Капко Настасії Климівни до Капко Семена Івановича про стягнення утримання. 31 грудня 1942 р. – 9 січня 1943 р. 11 арк.

Спр. 40. За позовом Ляшенко Катерини Іванівни до Ляшенко Василя Степановича про зиск утримання на дитину. 12 січня 1943 р. – 22 січня 1943 р. 15 арк.

Спр. 45. Справа № 27 шліхтера I району м. Полтава за проханням Плюшкіної Антоніни Федорівни про розірвання шлюбу з її чоловіком Плюшкіним Іваном Трохимовичем. 19 січня 1943 р. – 25 травня 1943 р. 12 арк.

Спр. 47. Справа Ч. 29 шліхтера I району м. Полтава за позовом гр. Бабіч Варвари Федорівни до Іващенко Петра Юхимовича про зиск утримання на дитину. 20 січня 1943 р. – 29 січня 1943 р. 12 арк.

Спр. 48. Справа Ч. 30 шліхтера I району м. Полтава. За позовом гр. Свиначенко Олександри Петрівни до Свиначенко Макара Андрійовича про зиск утримання на дитину. 21 січня 1943 р. – 5 лютого 1943 р. 10 арк.

Спр. 49. Справа Ч. 31 шліхтера I району м. Полтава за позовом гр. Щербань Ганни Терентіївни до Щербань Степана Павловича про зиск утримання на дітей. 22 січня 1942 р. – 5 лютого 1943 р. 10 арк.

Спр. 50. Справа Ч. 32 шліхтера I району м. Полтава за проханням гр. Євко Надії Карпівни про надання їй дозволу на шлюб. 22 січня 1943 р. – 1 лютого 1943 р. 10 арк.

Ф.Р-2341. Чутівська районна управа, с. Чутове Чутівського р-ну Полтавської області.
Оп. 1.

Спр. 2. Постанови Чутівської райуправи про розторгнення шлюбів. 25 червня 1942 р. – 6 серпня 1943 р. 8 арк.

Ф. Р-2342. Новосанджарівська районна управа, с. Нові Санджари, Новосанджарівського району, Полтавської області.

Оп. 1.

Спр. 23. Розпорядження Рейхскомісара для України про ЗАГС та його орган догляду. 28 травня 1943 р. 15 арк.

Ф. Р-2347. Відділ записів актів громадянського стану (ЗАГС) при Полтавському бургомістраті, м. Полтава Полтавської області (Полтавського гебіту періоду нацистської окупації).

Оп. 1.

Спр. 1. Заяви з дозволом батьків або опікунів на запис шлюбу їх дітей, які не мають ще 21 року. 18 – 31 грудня 1942 р. 22 арк.

Спр. 2. Заяви громадян про розторження шлюбу. 53 арк.

Ф. Р-2357. Камера шліхтера II-го району м. Полтави, м. Полтава Полтавської області.

Оп. 1.

Спр. 5. Алфавіт по цивільних справах шліхтера II-го поділу м. Полтава за 1943 р. 1943 р. 51 арк.

Спр. 6. Настольний реєстр цивільних справ з 1 вересня 1943 р. № 298. 1 вересня 1943 р. – 9 вересня 1943 р. 5 арк.

Спр. 11. Відчіти про діяльність шліхтера 2-го поділу м. Полтави за 1943 р. 29 арк.

Спр. 12. Вихідний реєстр камери шліхтера 2 району м. Полтави. 1943 р. 4 арк.

Спр. 12 а. Цивільна справа по позову КлімченкоХапікало Анни Терентіївни до Хапікало Івана Семеновича про аліменти. 18–23 грудня 1943 р. 10 арк.

Спр. 13. Цивільна справа про стягнення із завсклепом фабрики «Трикотажник» Крачковського П.М. вартість нестачі дров на суму 5280 крб. 19 грудня 1942 р. – 29 травня 1943 р. 47 арк.

Спр. 14. Цивільна справа про встановлення зрісту Анатолія Васильовича Борисова. 19–23 грудня 1942 р. 42 арк.

Спр. 16. Цивільна справа про зиск Дмитренка І.О. 1000 крб. по позову Кукушкіної А.І. 22–28 грудня 1942 р. 15 арк.

Спр. 18. Цивільна справа про стягнення аліментів з Лугового Івана на утримання дитини. 22–29 грудня 1942 р. 10 арк.

Спр. 19. Цивільна справа про стягнення аліментів з Маслово Володимира Івановича на утримання дитини. 22 грудня 1942 р. – 8 квітня 1943 р. 15 арк.

Спр. 20. Цивільна справа Котова Іллі Миковича до Гладкої Ганни Павлівни про повернення хатніх речей на суму 3490 крб. 28 грудня 1942 р. – 17 січня 1943 р. 20 арк.

Спр. 21. Цивільна справа про встановлення часу народження (Леоніда Васильовича Сідак) Леоніда Олексійовича Опошняк. 22 грудня 1942 р. – 5 січня 1943 р. 10 арк.

Спр. 23. Цивільна справа по позову Марії Дмитрівни Чигирь до Науменка Григорія Борисовича про аліменти на утримання дитини, дочки Люби Науменко. 29 грудня 1942 р. – 6 січня 1943 р. 9 арк.

Спр. 24. Цивільна справа по позову Козаченко Насті Марковни до Козаченко Тимофія олексійовича про аліменти на утримання сина Анатолія. 29 грудня 1942 р. – 3 січня 1943 р. 13 арк.

Спр. 25. Цивільна справа по позову Ярошенка Семена Андрійовича про стягнення з фінвідділа 533 крб. зарплати. 29 грудня 1942 р. – 14 січня 1943 р. 21 арк.

Спр. 26. Цивільна справа по позову Полтавського водоканалу до домоуправління № 3 про зиск 829 крб. 09 коп. за воду та каналізацію з 1 жовтня по 5 листопада 1942 р. 29 грудня 1942 р. – 6 січня 1943 р. 21 арк.

Спр. 27. Цивільна справа по позову Полтавського водоканалу до Компанієць Ганни Федорівни про зиск 73 крб. 8 коп. згідно рахунку за розморожений водомір. 29 грудня 1942 р. – 6 січня 1943 р. 22 арк.

Спр. 28. Цивільна справа по позову Полтавського водоканалу до Каліновської Людмили Костянтинівни про зиск 88 крб. 80 коп. за воду та каналізацію. 29 грудня 1942 р. – 6 січня 1943 р. 12 арк.

Спр. 30. Цивільна справа по позову Убійсобака Ганни Василівни до Гомана Якова Максимовича про стягнення аліментів на утримання сина Степана, 2–4 січня 1943 р. 8 арк.

Спр. 31. Цивільна справа по позову Лупаєнко Галини Юліанівни до Лупаєнко Валентина Семеновича про розірвання шлюбу. 6 січня – 24 травня 1943 р. 21 арк.

Спр. 33. Цивільна справа по позову Весіч Єлени Михайлівни до Весіча Андрія Івановича та Чепенко Палажки Іванівни про стягнення аліментів на утримання. 4 січня 1943 р. – 1 лютого 1943 р. 109 арк.

Спр. 34. Цивільна справа по позову Лупаєнко Галини Юліанівни до Лупаєнко Валентина Семеновича про стягнення аліментів на сина. 6–11 січня 1943 р. 15 арк.

Спр. 35. Цивільна справа по позову Торопівської Марії Климівни до Лимаря Петра Петровича про стягнення аліментів на утримання сина Миколи. 2 січня – 8 лютого 1943 р. 25 арк.

Спр. 36. Про встановлення часу народження Гончар Анатолія Васильовича (клопотання Тимошук Софії Захарівни). 6–14 січня 1943 р. 5 арк.

Спр. 37. Цивільна справа по позову Щербини Ганни Терентіївни до Щербини Грицька Яковича про стягання аліментів на утримання дочки Насті. 6–18 січня 1943 р. 5 арк.

Спр. 38. Цивільна справа по клопотанню Пікалова Андрія Дмитровича про дозвіл на право одруження. 8 січня 1943 р. 4 арк.

Спр. 40. Цивільна справа по позову Слюсаренко Марфи Остапівни до Бровко Василя Єлісейовича про стягнення 5000 крб. 8 січня 1943 р. – 2 лютого 1943 р. 44 арк.

Спр. 41. Цивільна справа Петренко Кіндрата Федоровича до гр. Зотікова Олексія Григоровича за стягнення 210 крб. за роботу. 9–18 січня 1943 р. 11 арк.

Спр. 43. Цивільна справа по позову Підлепича Івана Йосиповича до фінвідділу бургомістрату про виключення з опису його речей. 12 січня 1943 р. – 12 квітня 1943 р. 23 арк.

Спр. 44. Цивільна справа по клопотанню Ткаченка Микити Кириловича про дозвіл на шлюб. 19 січня 1943. 4 арк.

Спр. 46. Цивільна справа по клопотанню Коломійця Івана Григоровича про дозвіл на шлюб. 20 січня – 21 січня 1943 р. 4 арк.

Спр. 47. Цивільна справа по позову Жаботинської Параскеви Пантелеймонівни до Макаря Степана Павловича про стягання аліментів на утримання двох дітей. 20 січня – 8 квітня 1943 р. 8 арк.

Спр. 49. Цивільна справа по позову Удовиченко Анни Іванівни до Удовиченко Олександра Петровича про стягнення аліментів на двох дітей. 21 січня 1943 р. – 21 червня 1943 р. 20 арк.

Спр. 50. Цивільна справа по позову Усенко Наталії Іванівни до Ніколасва Миколи Андрійовича про стягнення аліментів на утримання сина Віктора. 21 січня 1943 р. – 4 лютого 1943 р. 7 арк.

Ф. Р-2358. Шліхтер Полтавського району при генерал-комісарі Полтавської області, м. Полтава Полтавської області (Полтавського гебіту періоду нацистської окупації).

Оп. 1.

Спр. 1. Постанови, циркуляри інструкції, розпорядження Генерал-комісара, Гебітскомісара Гауптшліхтера. 11 лютого 1942 р. – 5 лютого 1943 р. 30 арк.

Спр. 7. Журнал судових засідань шефена – шліхтера Полтавського району. 14 грудня 1942 р. – 3 вересня 1943 р. 12 арк.

Спр. 9. Журнал судових засідань шефена-шліхтера Полтавського району. 12 січня – 14 вересня 1943 р. 20 арк.

Спр. 12. Кримінальна справа по обвинуваченню ляха Сергія Юхимовича за ст. 185 Крим. Код. 28 травня – 4 червня 1943 р. 22 арк.

Ф. Р-2655. Комишнянський районний суд, с. Комишня Комишнянського району Полтавської області (Миргородського гебіту періоду нацистської окупації).

Оп. 1.

Спр. 6. Кримінальна справа № 7 по звинуваченню Бойко Оришки Гр. за нанесення побоїв керівн. Гр. дв. Ч. 3 Тітаренку Ігорю Лаврентійовичу с. Попівка. 3–15 липня 1942 р. 8 арк.

Спр. 8. Кримінальна справа по звинуваченню гр. с. Зуївець Гайдука Івана Павловича за нанесення образи нецензурними словами керівнику гром. Двору ч. 1 с. Зуївець. Без дати. 9 арк.

Ф. Р-2763. Камера шліхтера Зіньківського району, м. Зіньків Зіньківського району Полтавської області.

Оп. 1.

Спр. 1. Цивільна справа шліхтера Зіньківського району. По позову Макухи Павла Андрійовича до Макухи Марії Вакуловни про клопотання за розторгнення шлюбу. 29 грудня 1942 р. – 29 липня 1943 р. 14 арк.

Спр. 2. Цивільна справа ліхтера Зіньківського району по позову Ятлика Василя Степановича до Ятлик Мотрі Прохорівни про клопотання за розірвання шлюбу. 21 листопада 1942 р. – 29 липня 1943 р. 9 арк.

Спр. 4. Кримінальна справа шефена Гадяцького району за звинуваченням Голівера Павла Івановича за побої. 4 червня 1942 р. – 14 липня 1942 р. 8 арк.

Спр. 9. Цивільна справа № 40/43 шліхтера Зіньківського району по позову Деревянко Марії Трохимівни до Деревянко Одарки про повернення веломашини. 24 травня 1943 р. – 30 травня 1943 р. 30 арк.

Спр. 11. Справа по позову Малеваного Олександра до Малеваної Дарії про розторгнення шлюбу. 28 травня 1943 р. – 5 червня 1943 р. 10 арк.

Спр. 21. Цивільна справа № 60/43 шліхтера Зіньківського району по позову Хільченко Анастасії Архипівни до Храпача Максима Федотовича про сплату аліментів. 3 червня 1943 р. – 26 червня 1943 р. 16 арк.

Ф. Р-8676. Колекція періодичних видань, наказів, розпоряджень, листівок, плакатів, брошур періоду німецько-фашистської окупації України, м. Полтава Полтавської області.

Оп. 2.

Спр. 5. Постановлення генерального комиссара Киевского генерального округа о подследности и судебном производстве по гражданским делам местного населения. 1942 р. 33 арк.

Спр. 4. Германское уголовное уложение. 1942. 111 арк.

Спр. 6. Постановлення Райхскомиссара для Украины о наказании более легких проступков и нарушений в пределах Райхскомиссариата Украина. 31 серпня 1942 р. 20 арк.

Державний архів Рівненської області

Ф. Р-22. Рівненський гебітскомісаріат, м. Рівне Рівненської області.

Оп. 1.

Спр. 3. Ведомственный вестник (Урядовий вісник гебітскомісара у Рівному). 1 квітня 1942 р. – 15 листопада 1942 р. 23 арк.

Ф.Р-52. Рівненська районна управа, м. Рівне Рівненської області.

Оп. 1.

Спр. 1. Тимчасова канцелярська інструкція для районних управ, розпорядження Ровенської Окружної управи до голів районних управ. 19 липня 1941 р. – 3 грудня 1941 р. 50 арк.

Оп. 2.

Спр. 15. Розпорядження Гебітскомісара про організацію судів в районах м. Рівного та листування про покарання. 2 лютого 1942 р. – 19 грудня 1942 р. 20 арк.

Оп. 10.

Спр. 2. Копии нотариальных актов. Без дати. 32 арк.

Ф. Р-59. Межиріцький мировий суд, Рівненської області.

Оп. 1.

Спр. 1. Карна справа обвинувачений Дубішевські Іван та Микола за ст. 240 та 187 НКК. 22 серпня 1942 р. 54 арк.

Спр. 2. Карна справа обвинувачений Синюк Олександр за ст. 164 (1) і 164 (3) НКК. 29 серпня 1942 р. 23 арк.

Спр. 3. Карна справа обвинувачений Юрчук Михайло за ст. 223 НКК. 31 серпня – 17 листопада 1942 р. 16 арк.

Спр. 4. Карна справа обвинувачений Воробей Ольга м. Межиріччя за ст. 187 НКК. 1 вересня – 5 жовтня 1942 р. 17 арк.

Спр. 5. Карна справа обвинувачений Богатир Михайло кол. Коловерть Межиріцького району за ст. 223 НКК. 15 вересня – 10 листопада 1942 р. 11 арк.

Спр. 6. Карна справа обвинувачений Сайкевич Марія с. Коловерть Межиріцького району за ст. 123 НКК. 24 вересня – 31 жовтня 1942 р. 11 арк.

Спр. 9. Карна справа обвинувачений Чичук Ілька с. Харалуч Межиріцького району за ст. 185 НКК. 8–15 жовтня 1942 р. 11 арк.

Спр. 10. Карна справа обвинувачений Сименюк Демян мешканець с. Вовкушів Межиріцького району за ст. 223 НКК. 8–15 жовтня 1942 р. 17 арк.

Спр. 33. Карна справа обвинувачений Скабарчук Михайло обвинувачений за ст. 246 НКК. 1–14 грудня 1942 р. 15 арк.

Спр. 34. Карна справа обвинувачений Соловей Іван Романович звинувачується за ст. 185 НКК. 1–10 грудня 1942 р. 15 арк.

Спр. 35. Карна справа обвинувачений Данільчук Яків звинувачується за ст. 6 п. окр. комісара. Без дати. 11 арк.

Спр. 50. Карна справа обвинувачений Опара Казимір Петрович за ст. 242 НКК. 2 лютого – 19 березня 1943 р. 3 арк.

Спр. 51. Карна справа обвинувачений Козяр Яків за ст. 242 НКК. 2 лютого – 5 березня 1943 р. 7 арк.

Спр. 52. Карна справа обвинувачений Суботін Трохим Данилович за ст. 242 НКК. 2 лютого – 5 березня 1943 р. 8 арк.

Спр. 53. Карна справа обвинувачений Гаврилук Антон Степанович за самовільний випас худоби. 2 лютого 1943 р. 3 арк.

Спр. 69. Карна справа обвинувачений Власюк Артем Павлович за ст. 242 НКК. 3 лютого 1943 р. 5 арк.

Спр. 70. Карна справа обвинувачений Ситник Григорій Федорович за ст. 242 НКК. 3 лютого – 4 березня 1943 р. 9 арк.

Спр. 71. Карна справа обвинувачений Бондарчук Григор Гаврилович за ст. 242 НКК. 3 лютого 1942 р. 3 арк.

Спр. 72. Карна справа обвинувачений Якімчук Настя Антонівна за ст. 242 НКК. 3–5 березня 1943 р. 8 арк.

Спр. 73. Карна справа обвинувачений Якімчук Федір Каленикович за ст. 242 НКК. 3–19 лютого 1943 р. 11 арк.

Спр. 74. Карна справа обвинувачений Земляк Арсен Олександрович за ст. 242 НКК. 3 лютого 1943 р. 3 арк.

Спр. 75. Карна справа обвинувачений Козяр Григорій Якович ст. 242 НКК. 3 лютого – 3 березня 1943 р. 6 арк.

Спр. 77. Карна справа обвинувачений Мельник Надія Дмитрівна ст. 242 НКК. 3 лютого – 3 березня 1943 р. 5 арк.

Спр. 78. Карна справа обвинувачений Мельник Якім Михайлович ст. 242 НКК. 3 лютого 1943 р. 3 арк.

Спр. 79. Карна справа обвинувачений Гоман Гриць Кузьмович ст. 242 НКК. 3–17 лютого 1943 р. 6 арк.

Спр. 80. Карна справа обвинувачений Гомон Володимир Кондратович за ст. 242. 3 лютого – 1 березня 1943 р. 3 арк.

Спр. 81. Карна справа обвинувачений Бровчук Іван Опанасович за ст. 242 НКК. 3–17 листопада 1943 р. 5 арк.

Спр. 82. Карна справа обвинувачений Власюк Олена ст. 242 НКК. 3 лютого – 3 березня 1943 р. 2 арк.

Спр. 159. Карна справа обвинувачений Штандар Антон, Абрамовський Владислав, Миклашевський Олександр за мошенство. 21 липня 1942 р. 25 арк.

Спр. 160. Карна справа обвинувачений Дяденко Дмитрій та Дяденко Мотрона за побої. 23–27 серпня 1942 р. 17 арк.

Спр. 161. Карна справа обвинувачений Соловей Архип за образу. 27 серпня 1942 р. 15 арк.

Спр. 162. Карна справа обвинувачений Якубець Михайло та Якубець Федор за побої. 27 липня 1942 р. 17 арк.

Спр. 203. Справа цив. № 1 за позовом Богатир Маланії, відповідач: Богатир Михайло про заклочене володіння. 6–9 липня 1942 р. 14 арк.

Спр. 206. Справа цивільна № 4 за позовом Масєвська Ядвіга проти відповідача Богуля Теофіла про аліменти 4200 крб. 10–16 липня 1942 р. 8 арк.

Спр. 207. Справа цивільна № 5 позивач Твердюк Текля Микитовна проти відповідача Микитюка Санька Микитовича про аліменти ц/ п 1200 крб. 13–16 липня 1942 р. 23 арк.

Спр. 208. Справа № 6 Сидорука Андрія проти Підлісної Палажки та Гриня Максима про заклочене володіння. 14–25 липня 1942 р. 10 арк.

Спр. 211. Цивільна справа № 6, позивач Федоровіч Адам проти Нечірковия Семена (про заклочене володіння ц/п 3000 крб.). Липень 1942 р. 42 арк.

Спр. 221. Справа цивільна № 19 Загородько Євдокія проти Хіміч Кирило за відшкодування. 3–12 серпня 1942 р. 6 арк.

Спр. 222. Справа цивільна № 20 Конончук Наталії проти Ткачук Марії про відшкодування 1700 крб. 7–11 серпня 1942 р. 5 арк.

Спр. 223. Справа цивільна № 21 Дяденко Харитини проти Немири Микити про аліменти. 7 серпня 1942 р. 16 арк.

Спр. 224. Справа цивільна № 22 Стасюк Іван Романович проти Якубця Федора та Михайла за відшкодування 5000 крб. 7–19 серпня 1942 р. 12 арк.

Спр. 226. Цивільна справа № 24 Хвесюк Оксани проти Рудюк Пруськи. 7 серпня 1942 р. 8 арк.

Спр. 274. Справа цивільна № 72 позивач Районна управа проти Полінчука Бориса за невиконання умови. 19 вересня 1942 р. 2 арк.

Спр. 275. Цивільна справа № 73 позивач Районна управа в Межиріччі проти Кирилчука Семена за невиконання умови. 19 вересня 1942 р. 2 арк.

Спр. 382. Справа № 75 Ємелянюк Павло про охорону спадків по Раїсі Ємелянюк (Кислюк) та видачу спадкового посвідчення присудження права представництва та виховання сина. 20–25 вересня 1942 р. 13 арк.

Спр. 383. Цивільна справа № 76 Винокурів Михайла про відкриття спадщини. 22–25 вересня 1942 р. 8 арк.

Державний архів Сумської області

Ф. Р-1841. Сумська міська управа м. Суми Сумської області.

Оп. 2.

Спр. 17. Прикази по правовому відделу. 9 січня – 20 липня 1943 р. 29 арк.

Спр. 18. Прикази и список адвокатов правового віддела. 24 березня – 17 липня 1943 р. 12 арк.

Спр. 19. Списки работников правового віддела. 2 січня – 27 червня 1943 р., 26 арк.

Оп. 3.

Спр. 104. Постановления и протоколы правового отдела по рассмотренным заявлениям. 14 листопада 1942 р. – 3 серпня 1943 р. 20 арк.

Спр. 107. Ведомости на получение зарплаты работникам правового отдела и другие денежные документы за март 1943 р. 30–31 березня 1943 р. 7 арк.

Спр. 94. Протоколы и постановления правового отдела гор. Сумы. 5 серпня 1942 р. – 7 липня 1943 р. 3 арк.

Спр. 96. Отчетность, сметы и разные сведения. 1 січня – 14 липня 1943 р. 31 арк.

Оп. 4.

Спр. 90. Дело по заявлению Ткачук Варвары Алексеевны об установлении факта регистрации гражданского брака. 8 травня – 2 червня 1942 р. 11 арк.

Спр. 156. Дело по иску Емельяненко Александра Никитича к Сасс Анатолию Михайловичу о выплате заработной платы. 1 червня – 31 серпня 1942 р. 21 арк.

Спр. 347. Список лиц, приговоренных к тюремному заключению за июнь, июль и август 1942 г. 14–23 вересня 1942 р. 5 арк.

Спр. 351. Прием сдаточный акт и препроводительные к судебным делам судебной комиссии. 29 квітня – 31 серпня 1942 р. 3 арк.

Спр. 352. Журнал регистрации уголовных дел. 23 червня – 31 серпня 1942 р. 36 арк.

Спр. 353. Постановления, приказы горуправы бургомистра города об организации судебной комиссии и правового отдела. 30 квітня – 18 вересня 1942 р. 32 арк.

Спр. 357. Протоколы заседаний, постановления судебной комиссии, исполнительные листы. 5 січня – 2 липня 1942 р. 23 арк.

Оп. 5.

Спр. 3. Переписка Сумского правового отдела с учреждениями. 16 лютого – 24 липня 1943 р. 10 арк.

Оп. 6.

Спр. 9. Временные правила о выполнении судебных постановлений и порядке отбытия наказаний в г. Сумах и Сумской области. 19 лютого – 25 березня 1942 р. 4 арк.

Оп. 6а.

Спр. 7. Дело по вселению Новиковой Клавдии Ефимовны в квартиру Пчелянова Н.П. 17 квітня – 21 травня 1943 р. 6 арк.

Спр. 10. Дело по взысканию штрафа с Швадуденко Василия Егоровича по постановлению правового отдела. 14 червня – 13 липня 1943 р. 4 арк.

Спр. 14. Отношения правового отдела о взыскании штрафов, описи имущества и изъятия вещей по постановлениям правового отдела. 12 січня – 5 серпня 1943 р. 16 арк.

Оп. 7.

Спр. 17. Приказы по правовому отделу. 9 січня – 20 липня 1943 р. 29 арк.

Спр. 106. Дело по обвинению Дубины Феклы за хулиганский поступок ее сына. 10–16 септя 1943 р. 3 арк.

Спр. 113. Дело по заявлению Пономаренко Марии Владимировны об установлении времени рождения дочери Лидии. 15–22 квітня 1943 р. 4 арк.

Спр. 116. Дело по заявлению Нагорной Надежды Михайловны о взятии на воспитание из детприюта № 1 и усыновлении девочки Елены. 14–16 квітня 1943 р. 6 арк.

Спр. 126. Дело по заявлению Гудим Софии Акимовны об утверждении прав наследства на домовладение. 14–21 квітня 1943 р. 9 арк.

Спр. 147. Дело по завлению Панахно Клавдии Алексеевны об установлении окончания его Сельскохозяйственного Института. 19 квітня – 3 травня 1943 р. 7 арк.

Спр. 168. Дело по иску общества взаимного кредита к Масловой Клавдии Ивановне и Архипову Константину Ивановичу о взыскании 800 рублей по векселю. 19 квітня – 5 травня 1943 р. 5 арк.

Спр. 171. Дело по иску взаимного кредита к Дорошенковым Сергею Николаевичу и Василисе Евстарьевне о взыскании по векселю. 17 квітня – 5 травня 1943 р. 13 арк.

Спр. 362. Дело по заявлению Симонова Прокофия Петровича о неправильном увольнении должности дирижера церковного хора. 7–21 травня 1943 р. 28 арк.

Спр. 462. Дело по заявлению Саенко Александра Михайловича об установлении времени рождения. 18 травня – 5 червня 1943 р. 4 арк.

Спр. 1216. По заявлению Горешняк Николая Александровича об установлении времени рождения. 17–18 червня 1943 р. 3 арк.

Спр. 1414. По иску к растросте Анастасии Никифоровне о взыскании 154 рубля 20 копеек и выселении ее из квартиры за задолженность. 28 червня – 8 липня 1943 р. 5 арк.

Спр. 1646. По заявлению Бойченко Трофима Ивановича об установлении трудового стажа. 21 липня – 3 септя 1943 р. 5 арк.

Спр. 1728. По иску Сумского городского жилищного управления к сумскому районному сельуправлению о взыскании задолженности по арендной плате за помещение. 29 липня – 3 септя 1943 р. 7 арк.

Спр. 1729. По иску сумского жилищного управления к обласному управлению машинно-тракторной станции о взыскании арендной платы. 5 септя 1943 р. 5 арк.

Спр. 1873. По заявлению Великой Веры Макаровны о разводе с великим Иваном Семеновичем. 12–17 септя 1943 р. 1 арк.

Спр. 1894. Журнал регистрации гражданских дел правового отдела Сумской горуправы. 26 травня – 17 червня 1943 р. 94 арк.

Спр. 1931. Приказы по правовому отделу Сумской городской управы. 5 липня – 11 септя 1943 р. 7 арк.

Спр. 1932. Правила о наложении штрафа бургомистрами, штрафные списки. 3–14 липня 1943 р. 6 арк.

Спр. 1940. Ведомости на выдачу зарплаты служащим правового отдела. Талоны к ассигнованиям. 2–29 червня 1943 р. 24 арк.

Спр. 1942. Положение о правовом отделе г. Сумы. 1 квітня 1943 р. 4 арк.

Спр. 1943. Приказы начальника правового отдела, заявления сотрудников правового отдела о предоставлении тарифных отпусков. 22 липня – 2 серпня 1943 р. 8 арк.

Спр. 1944. Ведомости на получение зарплаты служащим правового отдела. Акт о покупке газет, квитанций, расходные ордера. 4–31 травня 1943 р. 20 арк.

Спр. 1947. Приказы начальника правового отдела о разрешении отпусков. 10–12 серпня 1943 р. 2 арк.

Спр. 1951. Протокол совещания работников правового отдела о правах и обязанностях адвокатуры, о взаимоотношении адвокатуры с правовым отделом. 18 травня – 17 липня 1943 р. 18 арк.

Спр. 1953. Список гражданских дел, разбираемых в правовом отделе. 30 березня 1943 р. 6 арк.

Спр. 1955. Список лиц, принимавших участия в совещании правового отдела. 30 червня 1943 р. 2 арк.

Спр. 1956. Ведомости на выплату зарплаты служащим правового отдела. 1–30 квітня 1943 р. 15 арк.

Спр. 1961. Приказ по правовому отделу городской управы об установлении режима дня и ведении делопроизводства. 2 серпня 1943 р. 1 арк.

Спр. 1968. Выписки из постановлений правового отдела. 26 листопада 1942 р. – 30 липня 1943 р. 22 арк.

Спр. 1980. Дисциплинарное дело на адвоката Петрова. 9–16 липня 1943 р. 8 арк.

Ф. Р-1902. Сумський міський суд 2-ї дільниці м. Суми Сумської області. 1941–1943 рр.

Оп. 1.

Спр. 2. Дело по обвинению Баевской (Рудниченко) Татьяны Андреевны в нанесении оскорблений Баевской Марфе Конратовне. 11–24 лютого 1942 р. 10 арк.

Спр. 4. Дело по обвинению Игнатенко Марфы Николаевны в краже вещей у Дорошенко Марии Евменовны. 17 січня – 7 листопада 1942 р. 124 арк.

Спр. 5. Дело по обвинению Кариенко Василия Федоровича и Мельник Анастасии Семеновны в краже строительных материалов и оскорблений представителя власти. 12 лютого – 29 червня 1942 р. 27 арк.

Спр. 49. Дело по иску Короя Якова Федоровича к Сумской исследовательской станции о возвращении дома. 10 березня – 17 липня 1942 р. 10 арк.

Спр. 111. Дело по иску Шкребы Владимира Степановича к Сумской анитарно-бактериологической лаборатории о восстановлении на работу. 21–31 березня 1942 р. 6 арк.

Ф. Р-1904. Сумський міський суд 1-ї дільниці м. Суми Сумської області. 1941–1943 рр.

Оп. 1.

Спр. 1. Дело по обвинению Айденянца П.И. и Безбородного М.П. про кражу коня с санями у гр-на Булича Ивана Бенедиктовича за п. 27 «Временных правил». 23–31 березня 1942 р. 46 арк.

Спр. 2. Дело по обвинению Барлит Василия Васильевича в краже гвоздей. 3 грудня 1941 р. – 6 березня 1942 р. 107 арк.

Спр. 3. Дело по обвинению Барашковой Ульяны Ивановны в краже вещей у Титаевой Галины Тарасовны. 2 червня – 10 липня 1942 р. 15 арк.

Спр. 4. Дело по обвинению Киреовой Татьяны Андреевны, Башта Марии Антоновны, Синяговской Марии Ивановны и Несвяти-Пасха Петра Афанасьевича в краже имущества, принадлежащего Сумскому спиртозаводу. 6 січня – 9 березня 1942 р. 30 арк.

Спр. 5. Дело по обвинению Кривоносовой Пелагеи Ивановны и Кривоносовой Ульяны Григорьевны в нанесении побоев и оскорблении Кривоносовой Екатерине Григорьевне. 2–11 лютого 1942 р. 25 арк.

Спр. 6. Дело по обвинению Луговой Надежды Григорьевны в краже денег у Леоновой Марии Максимовны. 12 січня – 20 лютого 1942 р. 18 арк.

Спр. 10. Дело по обвинению Памазан Александра, Черевко Бориса и других в краже вещей у Шулячковского Иосифа Людвиговича. 6 травня – 30 червня 1943 р. 5 арк.

Спр. 17. Дело по иску Бегма Веры Михайловны к Нестеренко Александре Григорьевне о возвращении движимого имущества. 18–27 лютого 1942 р. 5 арк.

Спр. 20. Дело по иску Бондарева Петра Семеновича к Бондаревой Варваре Михайловне и Бондареву Ивану Петровичу об уплате квартплаты и выселении из квартиры. 17–28 лютого 1942 р. 10 арк.

Спр. 24. Дело по иску Букшиной Пелагеи Федоровны к Наталухе Андрею Андреевичу об алиментах. 9 квітня – 5 травня 1942 р. 12 арк.

Спр. 25. Дело по иску Вашука Филиппа Андреевича об установлении права на наследство. 8 квітня – 9 травня 1942 р. 12 арк.

Спр. 31. Дело по иску Еременко Савелия Акимовича об исключении из описи имущества, описаного Сумской городской полицией. 12 березня – 24 квітня 1942 р. 12 арк.

Спр. 51. Дело по иску Михайленко Марии Ивановны к Михайленко Карпу Даниловичу об алиментах. 24 лютого – 6 березня 1942 р. 9 арк.

Спр. 57. Дело по иску Петренко Павла Николаевича к Старосельскому общественному хозяйству о выплате зарплаты натурой. 27 березня – 10 квітня 1942 р. 3 арк.

Спр. 65. Дело по обвинению Хоменковой Татьяны Яковлевны в нанесении побоев Сальниковой Марии Николаевны. 12–16 серпня 1942 р. 5 арк.

Ф. Р-2209. Шалигинський мировий суд с. Шалигине Шалигинського району Сумської області. 1941–1943 рр.

Оп. 1.

Спр. 1. Гражданское дело по иску Цибатого Ивана Кузьмича к Боровику Ивану Сафоновичу о возмещении убытков а перестроенную хату. 16 жовтня 1942 р. – 12 січня 1943 р. 23 арк.

Спр. 7. Уголовное дело по обвинению старосты села Викторова Шкурата Л.К. в неправильном изъятии скота у гр-н Карнаух Акима Исааковича и Пальченко Устины Алексеевны. 19 вересня 1942 р. – 11 лютого 1943 р. 7 арк.

Спр. 8. Уголовное дело по обвинению гражданки села Мачулищи Круговых Василия Андреевича в мошенничестве. 24 вересня 1942 р. – 23 лютого 1943 р. 16 арк.

Спр. 10. Гражданское дело гражданки села Чудово Чернышевой Анастасии Никитовны о восстановлении в правах медфельдшера. 29 вересня – 17 жовтня 1942 р. 9 арк.

Спр. 11. Уголовное дело по обвинению гр-ки села Сосновки Баглаевой Екатерины Романовны в нанесении оскорблений гр-ки села Сосновки Маркиной Анастасии Никитовны. 2–12 жовтня 1942 р. 3 арк.

Спр. 13. Гражданское дело по иску гражданки Шальгино Кабановой Василисы Семеновны к гражданке Коренской Пелагеи Игнатъевны о взыскании платы за проработанные дни. 1–15 жовтня 1942 р. 9 арк.

Спр. 23. Уголовное дело по обвинению Новикова Федора Григорьевича в нанесении побоев Горбачеву Стефану Павловичу. 13 жовтня – 3 листопада 1942 р. 14 арк.

Спр. 28. Уголовное дело по обвинению Малекова Якова Кузьмича и Гисеева Ивана Лаврентьевича в нанесении побоев гр-м Пыжову Степану Ивановичу, Сорокину Виталию и другим. 28 жовтня – 20 листопада 1942 р. 13 арк.

Спр. 30. Гражданское дело по иску гражданки Гульцевой Марии Тимофеевны к дирекции Сахарного завода о возмещении ей затрат по оплате места в водолечебнице. Без даты. 9 арк.

Спр. 33. Уголовное дело по обвинению гр-на Тютюнникова Корнея Яковлевича за убий коровы и продажу мяса. 28 вересня – 26 жовтня 1942 р. 11 арк.

Спр. 39. Уголовное дело по обвинению Свиныхина Ивана Григорьевича к принадлежности к партизанам. 29 листопада 1942 р. – 11 лютого 1943 р. 10 арк.

Спр. 40. Уголовное дело по обвинению Синельникова Ивана Александровича в хулиганстве. 25 листопада 1942 р. – 18 лютого 1943 р. 11 арк.

Спр. 45. Уголовное дело по обвинению Морозовой Анастасии Ивановны и Репиной Лукерьи Ивановны в нанесении оскорблений Морозовой Марии Антоновны. 28 жовтня – 8 листопада 1942 р. 4 арк.

Спр. 46. Уголовное дело об убийстве пом. Начальника полиции Белкина Н.И. 16 листопада 1942 р. – 11 лютого 1943 р. 16 арк.

Спр. 53. Уголовное дело по обвинению Безбабного Сергея Прохоровича за халатное отношение к служебным обязанностям. 5 декабря 1942 р. – 2 березня 1943 р. 23 арк.

Спр. 57. Уголовное дело об убийстве неизвестного гражданина в селе Уцково. 22 січня – 11 лютого 1943 р. 4 арк.

Спр. 64. Гражданское дело по иску Лупановой Ульяны Степановны к Лупанову Л. Г. о вселении в дом. 9–16 квітня 1943 р. 7 арк.

Ф. Р-2227. Мировий суд м. Кролевець Кролевецького району Сумської області, 1942–1943 рр.

Оп. 1.

Спр. 1. Протоколи засідань і рішення мирового суду. Расписки в получении извещений. 17 липня – 23 серпня 1943 р. 61 арк.

Державний архів Херсонської області

Ф. Р-1520. Сільські управи Херсонщини (періоду нацистської окупації) (ОАФ).

Оп. 1.

Спр. 1. Прикази областного гебитскомиссара о весенней обработке полей, льготах немецкому населению и другие приказы. 20 вересня 1941 р. – 1 травня 1943. 141 арк.

Державний архів Черкаської області

Ф. Р-1350. Чигиринська районна охоронна поліція, м. Чигирин Кіровоградської області.

Оп. 1.

Спр. 1. Направления военнопленных Красной Армии для регистрации. Распоряжения гебитскомиссара о беженцах с прифронтовых зон. 28 жовтня 1941 р. – 6 серпня 1943. 7 арк.

Ф. Р-1351. Чигиринська районна управа, м. Чигирин Кіровоградської області.

Оп. 1.

Спр. 1. Распоряжения районной управы о паспортизации и учете прибывшего населения, о сдаче молокопродуктов, по административным и хозяйственным вопросам. 22 листопада 1941 р. – 2 лютого 1943. 18 арк.

Ф. Р-22. Камера шліхтерів (періоду тимчасової німецько-фашистської окупації) Черкаського району Київської області.

Оп. 1.

Спр. 3. Справа за позовом Гречаніної Устини Іванівни до Панича Михайла Лаврентійовича про стягненням 2900 крб. 18 серпня 1942. 16 червня 1943. 47 арк.

Спр. 4. Судова справа по обвинуваченню Сидоренка Гната за ст. 137 КК. 19 грудня 1941 – 16 вересня 1943 р. 15 арк.

Спр. 17. Справа по обвинувачення Толочного Юхима Павловича, Хіменко Андрія, Чудновського Василя, Маліванського Костянтина, Воробйова Івана за різі зловживання. 31 травня – 22 серпня 1943 р. 15 арк.

Спр. 22. Справа «Sch. 34/43» по звинуваченню Міщенко Максима Трохимовича за нанесення побоїв. 26 червня – 22 серпня 1943 р. 13 арк.

Спр. 23. Справа «Sch. 44/43» по звинуваченню Косьмини Софії Созанівни за нанесення побоїв. 26 липня 1942 р. – 19 серпня 1943 р. 21 арк.

Ф. Р-2400. Видавництво українсько-фашистської газети «Тальнівський вісник», м. Тальне Київської області.

Оп. 1.

Спр. 1. Издательство украинско-фашистской газеты «Гальнівський вісник», г. Тальное Киевской области. Газеты за 1941–1943 гг. 24 жовтня 1941 р. – 30 жовтня 1943р. 298 арк.

Ф. Р-48. Черкаська народна районна поліція (періоду тимчасової німецько-фашистської окупації), м. Черкаси Київської області.

Оп. 1.

Спр. 1. Список полицейских и служащих немецких учреждений, организаций и предприятий города и района. Вересень 1942 р. – червень 1943 р. 43 арк.

Ф. Р-5. Черкаська юридична консультація (періоду тимчасової німецько-фашистської окупації), м. Черкаси Київської області.

Оп. 1.

Спр. 2. Черновики про обвинувачення підсудних. 20 лютого 1943 р. – 27 серпня 1943 р. 30 арк.

Ф. Р-50. Черкаська біржа праці (періоду тимчасової німецько-фашистської окупації), м. Черкаси Київської області.

Оп. 1.

Спр. 1. Постанови, інструкції про порушення законів, переписка з гауптшліхтером Смілянської округи. В справі є протокол засідання шліхтерів Смілянської округи, яке відбулося в м. Сміла. 22 травня 1942 р. – 6 вересня 1943 р. 51 арк.

Ф. Р-52. Черкаська районна управа (періоду тимчасової німецько-фашистської окупації), м. Черкаси Київської області.

Оп. 1.

Спр. 1. Приказы районной управы о назначении сельских старост, участковых уполномоченных по городу и служащих аппарата управы; переписка с Смялянским гебитскомиссаром о награждении старост, полицейских и других изменников Родины за участие в борьбе с советскими партизанами; акты и докладные записки о состоянии железнодорожного моста в г. Черкассах и мостов по р. Тясмин. 10 листопада 1941 р. – 10 червня 1943 р. 31 арк.

Державний архів Чернігівської області

Ф. Р-3001. Черниговская городская управа, г. Чернигов.

Оп. 1.

Спр. 30. Распоряжение фельдкоменданта об институте мировых судей и общинах, и порядке подачи заявлений раскулаченными. 21 липня 1943 р. 1 арк.

Спр. 53. Постановление Черниговской Городской управы «Об обязательной регистрации смертей, рождений и браков». Лютий 1943 р. 1 арк.

Спр. 100. Распоряжение главного штаба немецкой армии о размерех порядке оплаты рабочих и служащих оккупированных районов (на русском и немецком языках). 1–17 лютого 1943 р. 38 арк.

Спр. 112. Положение о юридической консультации при Черниговской городской управе. Без дати. 3 арк.

Спр. 123. Положение о регистрации рождений, смертностей и браков в сельских бургомистратов. 1941 р. 6 арк.

Спр. 213. Списки сотрудников Черниговской городской управы и их иждивенцев на получение продовольственных талонов. Січень – грудень 1942 р. 86 арк.

Ф. Р-3067. Понорницький мировий суд.

Оп. 1.

Спр. 1. Справа з обвинувачення громадянина с. Лоска Шило Григорія Омеляновича ст. 14, розділ 2-й тимчасових судових правил. 18 грудня 1941 р. – 13 червня 1942 р. 8 арк.

Спр. 2. Справа про звинувачення громадянина с. Авдіївка Андрійченко Петра Юхимовича за ст. 35 тимчасових судових правил. 13–19 липня 1942 р. 4 арк.

Спр. 3. Справа про обвинувачення громадян с. Блистова Антоненко Никифора Миколайовича, Антоненко Михайла Семеновича, Антоненко Тимофія Сергійовича за ст. 14, 2-й розділ тимчасових судових правил. 15 вересня – 28 грудня 1942 р. 8 арк.

Спр. 6. Справа про звинувачення громадянина с. Верба Буряк Ксенії Федорівни за ст. 35 тимчасових судових правил. 4 серпня – 26 вересня 1942 р. 10 арк.

Спр. 8. Справа про звинувачення громадянина с. Блистова Благодиря Михайла Дмитровича за ст. 14 розділ 2-й тимчасових судових правил. 20 травня – 28 грудня 1942 р. 5 арк.

Спр. 17. Справа про звинувачення громадян с. Верба Гнип Василя Петровича про нанесення побоїв. 21 липня – 4 серпня 1942 р. 6 арк.

Спр. 18. Справа про звинувачення громадян с. Покошичі Гаркавого Григорія Юхимовича за ст. 14 тимчасових судових правил. 5 вересня – 16 грудня 1942 р. 17 арк.

Спр. 27. Справа про звинувачення громадянина с. Радичів Коробійник Павла Кириловича за ст. 35 тимчасових судових правил. 23 вересня – 28 жовтня 1942 р. 12 арк.

Спр. 28. Справа про звинувачення громадянина с. Криски Котенко Максима Марковича за ст. 26 тимчасових судових правил. 28 жовтня – 10 грудня 1942 р. 6 арк.

Спр. 30. Справа про звинувачення громадянина м. Понорниця Коровко Іллі Івановича за ст. 36 тимчасових судових правил. 10–29 липня 1942 р. 5 арк.

Спр. 31. Справа про звинувачення громадянки м. Понорниця Кохась Феодори Філімонівни за ст. 35 тимчасових судових правил. 17–19 серпня 1942 р. 4 арк.

Спр. 32. Справа про звинувачення громадянина с. Верба Козла Якова Лукича про нанесення побоїв. 14 липня – 4 серпня 1942 р. 4 арк.

Спр. 34. Справа про звинувачення громадянина м. Понорниця Коваля Миколая Петровича за ст. 39 тимчасових судових правил. 23 березня – 7 липня 1942 р. арк. 1–1 зв.

Спр. 36. Справа про звинувачення громадянина с. Студинка Каршавої Єпистими Андрійівни до громадянина Зарецького Василя Ю. за нанесення побоїв. 9–13 червня 1942 р. 4 арк.

Спр. 37. Справа про звинувачення громадянина с. Ушівка Лавецького Леонтія Ілліча за ст. 30 розділ 2-й тимчасових судових правил. 4 червня – 3 вересня 1942 р. 11 арк.

Спр. 38. Справа про звинувачення громадянина с. Апостолівка Монтая Івана Івановича за ст. 26 тимчасових судових правил. Без дати. 8 арк.

Спр. 40. Справа про звинувачення громадянина с. Верба Марниченко Миколая Яковича про нанесення побоїв. 26 червня – 18 лютого 1942 р. 5 арк.

Спр. 42. Справа про звинувачення громадянки с. Понорниця Нерста Василини Захарівни за ст. 38 тимчасових судових правил. 30 серпня – 29 вересня 1942 р. 18 арк.

Спр. 44 Справа про звинувачення громадян с. Іваньків Рудько Семена Андрійовича, Рудько Катерини Федорівни за ст. 23 розділ 2-й тимчасових судових правил. 7 січня – 26 жовтня 1942 р. 5 арк.

Спр. 45. Справа про звинувачення громадянина с. Покошичі Радченко Андрія Семеновича за ст. 37 розділ 2-й тимчасових судових правил. 26 жовтня – 3 грудня 1942 р. 6 арк.

Спр. 46. Справа про звинувачення громадянина с. Писарівщина Свириденко Олександр Михайловича за ст. 27 тимчасових судових правил. Без дати. 5 арк.

Спр. 47. Справа про звинувачення громадян с. Слобідка Самойленко Романа Михайловича і Самойленко Марії Олексіївни по ст. 21, розділ 2-й тимчасових судових правил. 23 червня – 16 грудня 1942 р. 7 арк.

Спр. 51. Справа про звинувачення громадянина с. Блистова Терещенко Григорія Максимовича за ст. 6, розділ 2-й тимчасових судових правил. 5–22 січня 1942 р. 9 арк.

Спр. 53. Справа про звинувачення громадянина с. Понорниця Ткачова Олексія Івановича за ст. 8, 35 та Воробійова Андрія Яковича за ст. 35 тимчасових судових правил. 4 лютого – 8 липня 1942 р. 21 арк.

Спр. 56. Справа про звинувачення громадян с. Понорниця Федосенко Миколая Гаврилова та Андрійченка Василя Федоровича за присвоєння майна. 27 вересня 1942 р. 5 арк.

Спр. 58. Справа про звинувачення громадянина с. Лузики Чех Якова Кириловича за ст. 19 тимчасових судових правил. 9–11 червня 1942 р. 13 арк.

Спр. 59. Справа про звинувачення громадянина с. Понорниця Дручан Ілларіона Потаповича за ст. 26 тимчасових судових правил. 15 грудня 1942 р. – 8 січня 1943 р. 6 арк.

Спр. 63. Справа про звинувачення громадянина с. Лузики Грищенко Юхима Афанасійовича за ст. 29 тимчасових судових правил. 29 вересня 1942 р. – 4 січня 1943 р. 12 арк.

Спр. 66. Справа про звинувачення громадянина м. Понорниця Андрійченко Івана Митрофановича, Спичак Наталії Митрофанівни за крадіжку лісу. Без дати. 15 арк.

Спр. 67. Справа про звинувачення громадянина с. Студинка Бурого Василя Прокоповича за пошкодження насаджень. 1–15 серпня 1943 р. Арк. 3.

Спр. 68. Справа про звинувачення громадянина с. Ушівка Вошинського Михайла Опанасовича в крадіжці лісу. 3 липня – 1 серпня 1943 р. 6 арк.

Спр. 72. Справа про звинувачення громадянина с. Лузики Грищенко Федора Антоновича, Присюк Марії Ігнатіївни за крадіжку лісу. Без дати. 11 арк.

Спр. 73. Справа про звинувачення громадянина с. Лузики Грищенко Петра Івановича, Ковпинця Василя Івановича, та ін. за крадіжку. 3–15 липня 1943 р. 13 арк.

Спр. 81. Справа про звинувачення громадянина с. Об'єднане Кожужко Федота Макаровича за ст. 27 тимчасових судових правил. 16–23 лютого 1943 р. 13 арк.

Спр. 87. Справа про звинувачення громадян с. Блестова Лавицького Ф.С., Мойсеєнко М.Г., Гончаренко Федора Силевича за крадіжку лісу. 3 липня – 15 серпня 1943 р. 14 арк.

Спр. 76. Справа про звинувачення громадянина с. Об'єднане Зарецького Василя Єпіфановича за крадіжку лісу. 1–15 серпня 1943 р. 6 арк.

Спр. 104. Справа про звинувачення громадян с. Покошичі Сидько Михайла Тихоновича, Мережку Пелагеї Захарівни про нанесення побоїв. 31 липня – 1 серпня 1943 р. 4 арк.

Спр. 111. Справа про звинувачення громадян м. Понорниця Чепак Миколая Миколайовича, Чепак Мотрони Миронівни про нанесення побоїв. 2 червня – 2 липня 1943 р. 15 арк.

Спр. 113. Справа про звинувачення громадян с. Писарівщина Шеки Івана Олексійовича за ст. 26 тимчасових судових правил. 4 березня – 14 квітня 1943 р. 9 арк.

Спр. 116. Договір передачі обвинувачених в общинний двір «Перемога»; списки громадян, які обвинувачені до примусових робіт, списки судових засідателів; штатно-списочний склад; накоплення судових позик і штрафів. 18 січня – 26 серпня 1943 р. 67 арк.

Спр. 117. Позов громадянина с. Покошичі Артюшенко Сергія Порфирійовича до громадянина с. Покошичі Литвинова Максима Дементійовича про розподіл майна. 21–23 жовтня 1942 р. 8 арк.

Спр. 125. Позов громадянки с. Верба Гамоги Марії Іванівни до громадянина с. Верба Войтенко Серафима Макаровича про компенсацію видатків. 3 жовтня – 1 грудня 1942 р. 7 арк.

Спр. 126. Позов громадянки с. Шаболтасівка Гусак Федори Павлівни до громадянина с. Лузики Гусак Прокопія Алімовича про розподіл майна. 7–9 жовтня 1942 р. 8 арк.

Спр. 128. Позов громадянки с. Покошичі Гарича Пелагеї Мартинівни до громадянина с. Покошичі Серб Семена Васильовича про виплату аліментів. 2 вересня – 22 жовтня 1942 р. 10 арк.

Спр. 132. Позов громадянки с. Іваньків Дзюби Євдокії Дмитрівни до громадянина с. Іваньків Фещенко Федора Павловича про виплату аліментів, 9 вересня – 5 жовтня 1942 р. 7 арк.

Спр. 135. Позов громадянина с. Криски Єременко Івана Самойловича до громадянки с. Криски Кошарної Єфросинії про відновлення спадщини на будинок. 2 червня – 5 жовтня 1942 р. 35 арк.

Спр. 145. Позов громадянина с. Блистова Коваленко Михайла Григоровича до громадянина с. Слобідка Матнека Павла Федоровича про повернення будинку. 3 серпня – 12 жовтня 1942 р. 10 арк.

Спр. 147. Позов громадянина с. Писарівщина Костюченко Івана Петровича до громадянина с. Писарівщина Костюченко Володимира Петровича про повернення будинку. 20–30 жовтня 1942 р. 16 арк.

Спр. 154. Позов громадянки м. Понорниця Кручик Марії Петрівни до громадянина с. Об'єднане Овсієнка Івана Тимофійовича про утримання дитини. 24 серпня – 12 вересня 1942 р. 7 арк.

Спр. 177. Позов громадянина с. Іваньків Никонорец Петра Івановича до громадянки с. Іваньків Коваленко Устини Федорівни про повернення речей. 11 вересня – 9 жовтня 1942 р. 5 арк.

Спр. 193. Позов громадянки с. Іваньків Рудько Катерини Федорівни до громадянки с. Іваньків Рудько Євламπίї Іванівни про розподіл майна. 25 липня – 23 вересня 1942 р. 6 арк.

Спр. 203. Позов громадянина с. Радичів Сиси Олексія Тимофійовича до обштинного двора с. Радичів «Вільне життя» про розірвання договору. 21 жовтня – 9 грудня 1942 р. 4 арк.

Спр. 211. Позов громадянки с. Мезин Понорницького району Трофіменко Кулини Андріївни до громадянки с. Мезин Сірої Анастасії Калениківни про визначення права власності на будинок. 9–16 грудня 1942 р. 7 арк.

Спр. 212. Позов громадянина с. Мезин Тромбоча Максима Денисовича до громадянина с. Мезин Горілого Миколая Сильвестровича про зловживання на службі. 27 березня – 22 липня 1942 р. 5 арк.

Спр. 226. Позов громадянки м. Понорниця Куцевської Варвари Прокопівни до громадянки м. Понорниця Сушениці Феодосії Василівни на право користування будинком. 20 жовтня 1942 р. – 13 січня 1943 р. 13 арк.

Спр. 233. Позов громадянина с. Писарівщина Костюченко Івана Петровича до громадянина с. Писарівщина Костюченко Володимира Петровича про повернення збитків. 22 листопада 1942 р. – 21 червня 1943 р. 3 арк.

Спр. 243. Позов обштинного двору «Перемога» с. Авдіївка Понорницького району до Крикиського спиртозаводу про виплату боргів. 30 грудня 1942 р. – 3 лютого 1943 р. 10 арк.

Спр. 244. Позов громадянина с. Блистова Антоненко Максима Олександровича до громадянина с. Камень Новгород-Сіверського району Артеменко Павла Олександровича про право власності на побудовану будівлю. 3–22 лютого 1943 р. 3 арк.

Спр. 262. Позов громадянки м. Коропа Коропського району Желейної Христини Іванівни до громадянки с. Криски Понорницького району Фурдакової Катерини Михайлівни про право користування будинком. 23 березня – 5 травня 1943 р. 9 арк.

Спр. 267. Позов громадянина с. Об'єднане Іванова Михайла Ісайовича до громадянина с. Об'єднане Лавицького Леонтія Ілліча про виселення з квартири. 25 червня – 13 липня 1943 р. 5 арк.

Спр. 270. Позов громалянина с. Писарівщина Корди Павла Микитовича до Костюченко Олександра Микитовича про виплату збитків. 28 травня – 4 червня 1943 р. 5 арк.

Спр. 272. Позов громадянки с. Верба Коваль Марфи Петрівни до громадянина с. Верба Войтенко Олексія Павловича про виплату аліментів. 3 лютого – 19 серпня 1943 р. 7 арк.

Спр. 274. Позов громадянина с. Верба Козла Василя Івановича до громадянки с. Верба Коваль Уляни Григорівни про повернення будинку. 9 лютого – 14 квітня 1943 р. 9 арк.

Спр. 275. Позов громадянки с. Кирилівка Куриленко Софії Овсївни до громадянки с. Кирилівка Криленко Пелагеї Захарівни про виділення будинку. 20 квітня – 10 травня 1943 р. 10 арк.

Спр. 276. Позов громадянки с. Ушивка Кулибової Уляни Харитонівни до громадянина с. Ушивка Трьохліба Івана Михайловича про виплату аліментів. 16–25 липня 1943 р. 12 арк.

Спр. 284. Позов громадянина с. Авдіївка Кузьменко Федора Євдокимовича до Авдієвської МТС та Чепурного Тимофія Кириловича про оплату роботи. 20 січня – 1 лютого 1943 р. 7 арк.

Спр. 287. Позов громадянки с. Хлопяники Мамонт Марії Петрівни до старости с. Осьмаки про право користування будинком. 28 червня – 9 липня 1943 р. 4 арк.

Спр. 288. Позов громадянки с. Верба Міщенко Ольги Дмитрівни до Міщенко Петра Семеновича про дозвіл на розірвання шлюбу. 20–26 серпня 1943 р. 5 арк.

Спр. 290. Позов громадянки с. Апостолівка Мороз Мотрони Омеляївни до громадянки с. Апостолівка Мороз Марії Іванівни про розподіл майна. 13–31 травня 1943 р. 10 арк.

Спр. 296. Позов громадянки м. Понорниця Наливайко Килини Василівни про розподіл майна. 1–3 червня 1943 р. 9 арк.

Спр. 299. Позов громадянки м. Понорниця Петрушенко Тетяни Андріївни до громадянки м. Понорниця Кузьменко Параскеви Павлівни про нанесені збитки. 12 червня – 2 липня 1943 р. 12 арк.

Спр. 300. Позов громадянки с. Царівка Коропського району Поправко Ксенії Данилівни до громадянки с. Криски Громової Килини Петрівни про повернення майна. 5 травня – 10 липня 1943 р. 10 арк.

Спр. 312. Позов громадянина с. Блистова Скопенко Михайла Тимофійовича до громадянина с. Блистова Морахонько Єгора Даниловича про виплату грошей за випас корови. 25 січня – 4 лютого 1943 р. 6 арк.

Спр. 324. Позов Понорницької контори «Заготхудоба» до Чепи Василя Матвійовича про виселення з квартири. 20 липня – 27 квітня 1943 р. 4 арк.

Ф. Р-3071. Козелецька районна управа, смт Козелець Козелецького району Чернігівської області.

Оп. 1.

Спр. 1. Приказы, распоряжения и возвания немецкого командования ортскомендатуры Черниговской райуправы и Козелецкой райуправы: о борьбе с партизанами, об обложении налогами и сборами, о занятии рыболовством и др. Положения о конфликтно-примирительных камерах. Списки военнопленных. Жовтень 1941р. – серпень 1943 р. 134 арк.

Ф. Р-3120. Коропская районная управа, г. Короп, Черниговская обл.

Оп. 1.

Спр. 7. Приказы, распоряжения, возвания и донесения Немецкой полевой комендатуры и районного бургомистра: о создании украинских судов; о ремонте грунтовых дорог; о приведении в порядок могил немецких солдат; о жителях убитых в боях партизанами; о добровольном выезде населения на работу в Германию; о конфискации имущества лиц, ушедших с Красной армией; о количестве полицейских по району и офицерских руководителей; об учереждении бюро труда другим вопросам. Списки сельских старост, работников связи и трудоспособного населения г. Коропа. 20 вересня 1941р. – вересень 1942 р. 145 арк.

Ф. Р-3457. Чернігівська міська нотаріальна контора.

Оп. 1.

Спр. 1. Инструкция Черниговской Городской Управы о проведении нотариальных действий. 1942 р. 1 арк.

Спр. 2. Реестр выдачи заверенных документов. 10–30 липня 1942 р. 12 арк.

Спр. 3. Реестр выдачи заверенных документов. 19 червня – 10 липня 1942 р. 2 арк.

Спр. 5. Реестр документов нотариуса г. Чернигова. 1942 р. 214 арк.

Спр. 6. Реестр документов нотариуса г. Чернигова. 1942 р. 138 арк.

Спр. 15. Ведомости на выдачу зарплаты служащим нотариальной конторы, отчет о работе конторы. 1943 р. 26 арк.

Спр. 16. Временное положение о нотариальной конторе Черниговской Городской управы. Без даты. 2 арк.

Ф. Р-3465, Чернігівська юридична консультація.

Оп. 1.

Спр. 2. Сметы на содержание Юрконсультации на I и II полугодие 1942 г. отчет о деятельности Юрконсультации за I-е полугодие 1942 г. 1942 р. 13 арк.

Спр. 3. Положение Черниговской Городской управы о Юридической консультации. Ведомости на выплату зарплаты сотрудникам Юрконсультации. Січень–грудень 1942 р. 10 арк.

Спр. 4. Книга записи посетителей Черниговской Юридической консультации. 11 вересня 1942 р. – 7 серпня 1943 р. 90 арк.

Спр. 7. Книга записи посетителей Черниговской Юридической консультации. 26 травня – 11 вересня 1942 р. 53 арк.

Спр. 9. Заявлення інспектора по справах печатки про роз'ясненні юридических відношеній міжду Єпархіяльнм управлінням і релігійознми общинами. Штати, справки і фонди зароботної плати личного состава Юридическої консультації. 1942 р. 3 арк.

Спр. 10. Денежна книга справочного стола Юридическої консультації. 15 листопада 1941 р. – 1943 р. 6 арк.

Спр. 11. Докладна записка председателю Горуправи об увеличенні ставок служащим Юридическої консультації. 1943 р. 1 арк.

Спр. 12. Смета на содержание Юридическої консультації. Ведомости на выплату зароботної плати. 1943 р. 9 арк.

Спр. 13. Положение о мировых судьях. Без дати. 7 арк.

Ф. Р-3522. Відділ ЗАГС Коропської районної управи.

Оп. 1.

Спр. 1. Постановления и распоряжения Коропского и Новгород-Северского бургомистров о сборах за регистрацию браков, рождений и смерти. 1 березня – 29 листопада 1942 р. 28 арк.

Ф. Р-4395. Переяслівська сільська управа, с. Переяслівка Ніжинського району.

Оп. 1.

Спр. 20. Переписка з Ніжинською районною управою та розпорядження польової комендатури. 12 червня 1942 р. – 25 лютого 1943 р. 38 арк.

Ф. Р-4484. Відділ запису актів громадянського стану.

Оп. 1.

Спр. 11. Статут реєстрації актів громадянського стану. 1942 р. 32 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 5. Фонд архівних кримінальних справ.

Спр. 43239. Мужаловський Борис Захарович. 141 арк.

Спр. 56319. Байдаков Георгій Денисович. 53 арк.

Спр. 56878. Толстопятов Іван Михайлович. 73 арк.

Спр. 57562. Рущинський Микола Леонідович. 90 арк.

Спр. 58412. Грудецький Семен Федорович. 87 арк.

Спр. 60076. Бурковський Іпатій Ферапонтович. 70 арк.

Спр. 63380. Іваницький Петро Михайлович. 310 арк.

Архів Служби безпеки України у Вінницькій області

Ф. 6.

Спр. 2503. Крахмальний Сергій Васильович. 106 арк.

Спр. 3483. Преля Микола Олександрович. 61 арк.

Спр. 13133. Садкевич Флор Якович. 56 арк.
Спр. 13207. Малінський Степан Іванович. 147 арк.
Спр. 25025. Бондаренко Георгій Олексійович. 79 арк.

Ф. 7 (ПФ).

Спр. 27939. Гармашев Олексій Петрович. 92 арк.

Архів Служби безпеки України у Волинській області

Ф. 6.

Спр. 18179. Палаш Василь Сергійович. 38 арк.

Архів Служби безпеки України у Житомирській області

Ф. ОФ.

Спр. 1369. Бабаненко Карп Онуфрійович. 395 арк.
Спр. 7815. Лобачевський Микола Олександрович 65 арк.
Спр. 7899 ОФ. Преображенський Сергій Євгенійович. 70 арк.
Спр. 7965. Білоус Олексій Федорович. 52 арк.
Спр. 8588. Омельчук Іван Степанович. 90 арк.
Спр. 8868 ОФ. Яценюк Олександр Михайлович. 175 арк.
Спр. 8971. Гусак Микола Маркович Т. 1. 260 арк.
Спр. 8971. Гусак Микола Маркович. Т. 2. 242 арк.
Спр. 9181 ОФ. Радкевич Георгій Романович. 105 арк.
Спр. 9750. Мілюков Сергій Миколайович. 69 арк.
Спр. 29879. Фурмаський Іван Михайлович. 91 арк.

Ф. П.

Спр. 28952 п. Томасевич Євген Васильович. 92 арк.
Спр. П4449. Мирончук Іван Олексійович. 42 арк.

Архів Служби безпеки України у Запорізькій області

Ф. О.

Спр. 17082. Руденко Порфирій Порфирійович. 62 арк.

Архів Служби безпеки України у Миколаївській області

Ф. 5.

Спр. 483. Пашкевич Микола Костянтинович. 1886 р.н. 156 арк.
Спр. 593. Корендович Андрій Іванович. 79 арк.
Спр. 1418. Корженко Микола Іванович. 66 арк.

Архів Служби безпеки України у Сумській області

Ф. О.

Спр. 177. Боголюбов Євген Іванович. 116 арк.

Спр. 2749. Романенко Григорій Дмитрович. 136 арк.
Спр. 3789. Синдаровський Андрій. 61 арк.
Спр. 3895. Бородін Яков Нікітович, Вюнніков Ілля Аврамович. 130 арк.
Спр. 4685. Наконечний Петро Павлович. 117 арк.
Спр. 5262. Венгржановський Данило Ігнатійович. 113 арк.
Спр. 5946. Петров Іван Парфирійович. 59 арк.
Спр. 9069. Зайцев Олександр Іванович. 118 арк.

Ф. П.

Спр. 3555. Дружиловський Павло Вячеславович. 36 арк.

Архів Служби безпеки України у Черкаській області

Ф. О.

Спр. 1452. Фігурський Леонід Йосипович. 202 арк.

Архів Служби безпеки України у Чернігівській області

Ф. ОФ.

Спр. 160. Халецький Володимир Леонтійович. 148 арк.
Спр. 165. Мергелов Олександр Леонтійович. 131 арк.
Спр. 1579. Бабій Семен Іванович. 246 арк.
Спр. 10041. Капуста Федор Васильович. 38 арк.
Спр. 10161. Синенький Олександра Єфимович. 111 арк.
Спр. 11633. Красовський Михайло Олександрович. 67 арк.
Спр. 12961. Котирло Дмитро Дмитрович. 154 арк.

Ф. П.

Спр. 16340. Ломико Євген Маркович. 147 арк.
Спр. 17189. Лазаренко Вукола Андрійович. 58 арк.

1.2. ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

«Історія застерігає»: трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. Київ: Політвидав України, 1986. 264 с.

«Преступные цели – преступные средства». Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.). Москва: Политиздат, 1968. 547 с.

«Совершенно секретно! Только для командования». Стратегия фашистской Германии в войне против СССР; «СС в действии». Документы о преступлениях СС / Пер. с нем. Москва: Прогресс, 1970. 487 с.

Наумов М.І. Хинельські походи. Київ: Радянський письменник, 1953. 321 с.

Медведев Д.Н. Сильные духом. Москва: Воениздат, 1951. 473 с.

Медведев Д.Н. Это было под Ровно. Москва: Детиздат, 1948. 49 с.

Вершигора П.П. Люди з чистою совістю. Київ: Радянський письменник, 1946. 404 с.

Анатомия войны. Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении второй мировой войны / Пер. с нем. Москва: Прогресс, 1971. 527 с.

Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 872 с.: Іл.

В фашистском аду: Рассказы советских людей, побывавших в гитлеровской неволе. Москва: ОГИЗ. Госполитиздат, 1943. 47 с.

Війна очима дітей: Зб. архів. документів / Держархів Харків. обл., Харків: ФОП Тарасенко, 2013. 220 с.

Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.): Збірник документів і матеріалів / Редколегія: А.Ф. Олійник, М.Л. Бабій, С.С. Байда та ін. Одеса: Маяк, 1971. 308 с.

Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941–1945 гг.): Сборник документов и материалов / Гл. ред. А.Т. Стеценко. Днепропетровск: Кн. изд-во, 1962. 362 с.

Документы обвиняют: Сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. Москва, 1945. 145 с.

Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сборник документов и материалов. Донецк: Донбасс, 1980. 311 с.

Житомирщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.: Збірник документів і матеріалів / Ред. колегія О.С. Чорнобривцева (відп. ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1969. 291 с.

Життя в окупації. Славута і Славутчина в 1941–1943 рр. Збірник документів / Упорядкування, передмова та коментарі В.Г. Берковського. Київ-Хмельницький: Поліграфіст-2, 2014. 208 с.

Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сборник документов / Ред кол.: И.Ф. Воробьев. Запорожье: Кн. газ. Изд-во, 1959. 363 с.

Заславский Д. Смерть и муки советских людей под пятой немецких извергов. Москва: Воениздат НКО, 1945. 32 с.

Звірства і злочини німецько-фашистських окупантів на Харківщині (збірник документів). Харків-Київ: Українське державне видавництво, 1944. 54 с.

Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Сборник документов / Под редакцией П.Т. Тронько. Киев: Киевское областное книжно-газетное издательство. 1963. 735 с.

Київ у дні нацистської навали. (За документами радянських спецслужб) / Упор. Т.В. Вронська, А.В. Кентій, С.А. Кокін, О.Є. Лисенко, Г.В. Смирнов. Київ-Львів. 2004. 526 с.

Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр.: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова), О.Г. Бажан, Г.В. Боряк, Т.В. Вронська, О.С. Лисенко (відп. ред.), В.М. Литвин, С.П. Лясковська, О.П. Реєнт, Н.І. Тагусь; Авт. та упорядн.: Т.В. Вронська, Т.В. Заболотна, А.В. Кентій, С.А. Кокін, О.С. Лисенко, Т.В. Пастушенко. НАН України. Інститут історії України; Центральний державний архів громадських об'єднань України; Галузевий державний архів служби безпеки України; Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України. Київ: Темпора, 2014. 864 с.

Кіровоградщина і кіровоградці в роки Другої світової війни: Спогади, документи і матеріали / Гол. ред. О.М. Барно; М.В. Михайлюк (упор.), О.А. Трибуцька (упор.) / Кіровоградський інститут розвитку людини ВНЗ ВМУРол «Україна», Державний архів Кіровоградської області. Кіровоград: ТОВ «КОД», 2010. 506 с.

Ковпак А.С. От Путивля до Карпат. 2-е изд. Москва, 1949. 136 с.

Кузнецов А. Бабин Яр: Роман-документ. Київ: Радянський письменник, 1991. 352 с.

Кузнецов В. Герменевтика и гуманитарное познание. Москва: Издательство МГУ, 1991. 191 с.

Луганщина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945 гг. Сборник материалов и документов. Донецк: Донбасс, 1969. 375 с.

Малаков Д. Оті два роки ... у Києві при німцях. Київ: Амадей, 2002. 317 с.

В фашистском аду: Рассказы советских людей, побывавших в гитлеровской неволе. Москва: ОГИЗ. Госполитиздат, 1943. 47 с.

Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941–1944 / Ред. кол.: Г. Боряк, О. Будницький, В. Васильєв, А. Когут, Л. Новікова, М. Панова, Т. Пенгер, Р. Подкур, В. Шнайдер, О. Хлевнюк; Авт.- уклад.: В. Васильєв, Н. Кашеварова, О. Лисенко, М. Панова, Р. Подкур. НАН України. Інститут історії України; Гайдельберзький університет ім. Рупрехта і Карла; Галузевий державний архів Служби безпеки України. Київ: Видавець В. Захаренко, 2018. 752 с.

Насильство над цивільним населенням. Чернігівська область. Документи органів держбезпеки. 1941-1943 / Автори-упорядники: В. Васильєв, Т. Гапієнко, О. Лисенко, Р. Подкур. Науково-допоміжна робота: І. Ставнюк. Київ: Видавець В. Захаренко, 2019. 538 с.

Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: І.Л. Бугич (керівник), А.А. Батюк, П.М. Костриба, В.В. Кузьменко, Л.П. Нагорна та ін. Київ: Політвидав України, 1963. 488 с.

Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов. В 3-х т. / Под ред. Р.А. Руденко. Москва: Юридическая литература, 1965–1966. 345 с.

Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками: Сборник материалов. В 7-и т. / Под общей ред. Р.А. Руденко. Москва: Гос. Изд-во юридической литературы, 1957–1961. 456 с.

Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сб. материалов: В 8 т. Т. 1. / А.М. Рекунков, Н.С. Лебедева, Н.С. Алиев и др. Москва: Юрид. лит., 1987. 688 с.

Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. В 2-х т. / Под. Ред. К.П. Горешина (гл. ред.) и др. Москва: Госюриздат, 1954–1955. 456 с.

Крым в период Великой Отечественной войны 1941–1945: Сборник документов и материалов / Редколлегия: М.Р. Акулов, Н.К. Качан, И.П. Кондранов и др; составители И.П. Кондранов, А.А. Степанова. Симферополь: Таврия, 1973. 494 с.

Пігідо-Правобережний Ф. Велика Вітчизняна війна. [Спогади та роздуми очевидця]. Київ: Смолоскип, 2002. 288 с.

Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.): Збірник документів і матеріалів / Під ред. М.І. Мехеди. Львів: Каменяр, 1969. 416 с.

Полтавщина у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945. Збірник документів і матеріалів. Київ: Наукова думка, 1977. 345 с.

Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза. Документы и материалы / Под редакцией и с предисловием члена-корреспондента АН СССР генерал-лейтенанта П.А. Жилина. Москва: Военное издательство, 1987. 302 с.

Преступные цели–преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) / Под общей редакцией Е. Болтина. Москва, 1968. 328 с.

Семененко О. Харків, Харків... Сучасність, 1977. 242 с.

Сергійчук В. Український здви́г: Наддніпрянщина. 1941–1955. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. 836 с.

Сліди фашистських звірів: зб.ст. про німецький розбій у Харкові. Київ: Укрдержвидав, 1944. 78 с.

Совершенно секретно! Только для командования. Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы / Составитель полковник В.И. Дашичев. Москва: Наука, 1967. 752 с.

Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945: Документы и материалы. В 3-х т. / Гл. Редколлегия: В.И. Юрчук (предс.), Ю.В. Бойко, В.Ф. Возианов, Д.Ф. Григорович и др. Київ: Наукова думка, 1980.

Советские люди на нацистской каторге: Сборник. Москва: Госполитиздат, 1943. 52 с.

СС в действии: Документы о преступлениях СС / Пер. с нем. Москва: Прогресс, 1969. 624 с.

Сумская область в период Великой Отечественной войны 1941–1945: Сб. документов и материалов. Київ: Наукова думка, 1988. 437 с.

У лещатах «нового порядку»: населення Вінниччини під нацистським окупаційним режимом: Збірник документів і матеріалів / Автори-упорядники: С.Д. Гальчак, В.М. Чехівський. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2013. 336 с.

Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни: документи і матеріали / Укладач О.В. Дьякова. Харків: «Видавництво САГА», 2010. 386 с.

Херсонская область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945): Сборник документов и материалов / Ред. кол.: Н.А. Даниленко (отв. ред.) и др. Симферополь: Таврия, 1975. 320 с.

Херсонщина за часів нацистської окупації. 1941–1944 рр. / Упоряд.: В. Баранюк, О. Стукалова, О. Шинкаренко. Херсон: Херсонська обласна рада; Державний архів Херсонської області, 2010. Бібліотечка архіву. Вип. 13. 65 с.

Історія державної служби в Україні: у 5 т. / [відп. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій; редкол.: С.В. Кульчицький та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2009. Т. 5: Документи і матеріали. Книга 1. 1914–1991 / [упоряд.: Г.В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Л.Я. Демченко, Р.Б. Воробей]. 824 с.

Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1954 гг.): Сборник документов и материалов. Киев: Политиздат Украины, 1978. 419 с.

Постанова пленуму Верховного Суду України № 7 від 28.09.90 Про застосування судами законодавства, що регулює захист честі, гідності і ділової репутації громадян та організацій. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-90> (дата звернення: 10.03.2019).

Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали / Упорядники: О.Б. Коваленко, Р.Ю. Подкур, О.В. Лисенко. Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2013. 496 с.

Чернігівщина у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років: Добірка документів. Чернігов: Ред.-изд. отд. облполиграфиздат, 1970. 185 с.

1.3. ПЕРІОДИЧНА ПРЕСА

Оголошення. *Український голос*. Ч. 6 (27). Луцьк, п'ятниця, 5 лютого 1943 р. С. 4.

Оголошення. *Український голос*. Ч. 55 (122). Луцьк, неділя, 31 жовтня. С. 4.

Будування нового правового ладу. *Нова Україна*. Ч. 122 (139). Харків, неділя, 7 червня 1942 р. С. 3.

Смирнов В. В адмінвідділі Остерської районної управи. *Вісті Остерщини*. № 99 (120). Остер, 15 грудня 1942 р. С. 2.

Вважати недійсними. *Український голос*. Ч. 40 (107). Луцьк, четвер, 9 вересня 1943 р. С. 4.

Вважати недійсними. *Український голос*. Ч. 38 (105). Луцьк, 2 вересня 1943 р. С. 4.

Виклик. *Кіровоградські вісті*. Ч. 10 (148). Кіровоград, субота 6 лютого 1943 р. С. 4.

Вироки Надзвичайного суду Миколаєва. *Голос Дніпра*. Ч. 38 (295). Херсон, неділя, 28 березня 1943 р. С. 4.

Вироки надзвичайного суду Миколаєва. *Кіровоградські вісті*. Ч. 9 (147). Кіровоград, середа, 3 лютого 1943 р. С. 4.

До питання про правовий стан в Україні за нового порядку (Порядком обгово-

рення). *Українське слово*. Київ, 14 листопада 1941 р. С. 4.

Загублені документи вважати недійсними. *Українська думка*. Ч. 86 (125). Черкаси, субота, 9 вересня 1942 р. С. 4.

Камери шліхтерів за місяць. *Українська думка*. Ч. 105 (144). Черкаси, середа, 25 листопада 1942 р. С. 4.

Карні вироки надзвичайного Миколаївського суду в Херсоні і в Миколаєві. *Голос Дніпра*. Ч. 104 (351). Херсон, неділя, 29 серпня 1943 р. С. 2.

Карні вироки надзвичайного Ніколаєвського суду в Херсоні і Ніколаєві. *Українська думка*. Ч. 60 (193). Миколаїв, субота, 7 серпня 1943 р. С. 4.

Місцеві карні асесори. *Ковельські вісті*. Ч. 28. Ковель, четвер, 27 серпня 1942 р. С. 4.

Німецьке судівництво на зайнятих східних теренах. *Нова Україна*. Ч. 54 (71). Харків, вівторок, 17 березня 1942 р. С. 3

Німецький суд в Полтавській окрузі. *Ковельські вісті*. Ч. 42. Ковель, четвер, 10 грудня 1942 р. С. 4.

Нотаріальна контора Київської міської управи розпочала свою працю. *Українське слово*. Ч. 71. Київ, неділя, 30 листопада 1941 р. С. 4.

Нотаріальне бюро. *Вінницькі вісті*. № 100 (58). Вінниця, 22 липня 1942 р. С. 3.

Об'ява Української допоміжної управи м. Дніпропетровська про аліменти. *Дніпропетровська газета*. Ч. 213 (281). Дніпропетровськ, субота, 10 жовтня 1942 р. С. 4.

Об'ява. *Голос Дніпра*. *Херсонський часопис*. № 39 (296). Херсон, вівторок, 30 березня 1943 р. С. 4.

Об'ява. *Дзвін*. Ч. 148. Кривий ріг, середа, 4 листопада 1942 р. С. 4.

Оголошення оргбюро Київської обласної ради адвокатів. *Українське слово*. 18 листопада. 1941 р. С. 4.

Оголошення про відкриття нотаріальної контори. *Українське слово*. 27 листопада 1941 р. С. 4.

Оголошення. *Волинь*. Ч. 88 (116). Рівне, четвер, 12 листопада 1942 р. С. 4.

Оголошення. *Голос Дніпра*. Ч. 86 (343). Херсон, неділя, 18 липня 1943 р. С. 2.

Оголошення. *Дніпропетровська газета*. № 220 (288). Дніпропетровськ, 27 жовтня 1942 р. С. 4.

Оголошення. *Дніпропетровська газета*. № 221 (289). Дніпропетровськ, 29 жовтня 1942 р. С. 4.

Оголошення. *Наше слово*. Ч. 7 (96). Брест-Литовськ, 13 лютого 1944 р. С. 4.

Оголошення. *Наше слово*. Ч. 14 (103). Брест-Литовськ, 12 березня 1944 р. С. 4.

Оголошення. *Українська думка*. Ч. 5 (138). Миколаїв, середа, 27 січня 1943 р. С. 2.

Оголошення. *Український голос*. Ч. 56 (123). Луцьк, четвер, 4 листопада 1943 р. С. 4.

Оголошення. *Український голос*. Ч. 45 (112). Луцьк, неділя, 26 вересня 1943 р. С. 4.

Оголошення. *Український голос*. Ч. 7 (22). Луцьк, четвер, 12 лютого 1942 р., С. 4.

Повідомлення правничого відділу Київської міської управи. *Нове українське слово*. Ч. 11. Київ, 26 грудня 1941 р. С. 4.

Повідомлення правничого відділу Київської міської управи. *Нове українське слово*. Ч. 12. Київ, 27 грудня 1941 р. С. 4.

Повідомлення про українських правових порадників. *Кіровоградські вісті*. Ч. 93 (129). Субота, 28 листопада 1942 р. С. 4.

Про реєстрацію актів громадянського стану. *Нові дні*. № 38. Сновськ, 25 листопада 1942 р. С. 2.

Публічне доручення. *Український голос*. Ч. 50 (117). Луцьк, четвер, 14 жовтня 1943 р. С. 4.

Публічне доручення. *Український голос*. Ч. 28 (95). Луцьк, 2 липня 1943 р. С. 4.

Публічне доручення. *Український голос*. Ч. 30 (97). Луцьк, 16 липня 1943 р. С. 4.

Річниця юридичних установ. *Голос Дніпра*. Ч. 5 (262). Херсон, неділя, 10 січня 1943 р. С. 4.

Розпорядження про підтвердження заключення шлюбів та розлучення. *Українська думка*. Ч. 6 (160). Черкаси, субота, 23 січня 1943 р. С. 4.

Статут реєстрації актів громадянського стану (закінчення). *Ніжинські вісті*. № 20. Ніжин, середа, 3 червня 1942 р. С. 4.

Статут реєстрації актів громадянського стану. *Ніжинські вісті*. № 19. Ніжин, субота, 30 травня 1942 р. С. 4.

Суд. Вироки Надзвичайно суду Миколаєва. *Голос Дніпра*. Ч. 14 (271). Херсон, неділя, 31 січня 1943 р. С. 4.

Суд. *Вінницькі вісті*. Ч. 61 (103). Вінниця, неділя, 2 серпня 1942 р. С. 3.

Суд. *Українська думка*. № 24 (178). Черкаси, середа, 24 березня 1943 р. С. 4.

Судочинство в Райхскомісаріаті України. *Українська думка*. Ч. 17 (171). Черкаси, субота, 27 лютого 1943 р. С. 4.

Тимчасова постанова Дніпропетровської міської управи про стягнення аліментів. *Кіровоградські вісті*. Ч. 94 (130). Кіровоград, середа, 2 грудня 1942 р. С. 4.

Юридична консультація. *Український голос*. Ч. 57 (124). Луцьк, неділя, 7 листопада 1943 р. С. 4.

Юридична контора. *Нова Україна*. № 10. Харків, 21 грудня 1941 р. С. 2.

Як оформляти шлюб. Правила, яких треба дотримуватись. *Українська думка*. Ч. 96 (229). Миколаїв, субота, 11 грудня 1943 р. С. 4.

2. ЛІТЕРАТУРА

2.1. КНИГИ ТА МОНОГРАФІЇ

Dallin A. *German Rule in Russia 1941–1945. A Study of Occupation Policies*. New-York, 1957. 453 pp.

Kamenetsky I. *Hitler Occupation of Ukraine 1941–1944. A Study of Totalitarian Imperialism*. Milwaukee, 1956. 456 pp.

Альтман И.А. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / Под ред. проф. А.Г. Асмолова. Москва: Фонд «Холокост», 2002. 320 с.

Арутюнян Ю.В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. Москва: Издательство АН СССР, 1963. 456 с.

Беркгоф К. Жива розпачу. Життя і смерть під нацистською владою. Київ: Критика, 2011. 455 с.

Вологдин А.А. История государства и права зарубежных стран: учебник для бакалавров. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Издательство Юрайт, 2013. 768 с.

Вронська Т.В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 486 с.

Галаджиев С. Что происходит в оккупированных областях Украины. Уфа: АН УРСР, 1942. 26 с.

Глухий О. Німецькі фашисти – люті вороги українського народу. Москва, 1942. 74 с.

Гончаренко О. Голокост на теренах Райхскомісаріату «Україна» у вітчизняно-му історіографічному дискурсі (1941–2016 рр.). Дніпро–Переяслав–Хмельницький: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2017. 258 с.

Гончаренко О. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. 600 с.

Гончаренко О., Гончаренко І., Куницький М. Нацистська окупаційна політика у сфері освіти на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): монографія. Київ: ПП «НВЦ «Профі», 2014. 232 с.

Гончаренко О., Куницький М., Лисенко О. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони». 1941–1944 рр. / НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2014. 151 с.

Гуров К. Фашистський розбій на Україні. Москва: Политиздат, 1942. 23 с.

Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). Київ, 2012. 174 с.

Джерела пам'яті: історико-краєзнавчий альманах / [ред. кол.: В. Коцур (голов. ред.), О. Лисенко, А. Коцур, Т. Нагайко (відповід. ред.) та ін.]. Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2014. Вип. 3: «Та не дарма були ми на землі...». 250 с.

Долинська М.С. Становлення та розвиток правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2015. 988 с.

Дубина К. Варвари двадцятого віку. Укривдав при ЦК КП (б) У, 1942. 16 с.

Дубина К. Злодеяння немцев в Киеве. Москва: Государственно издательство политической литературы, 1945. 28 с.

Єржабкова Б Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів / Переклад з німецької мови. Київ: Наукова думка, 2008. 272 с.

Запорізький рахунок Великої війни. 1939–1945 / Ф.Г. Турченко (наук. ред.), В.М. Мороко, О.Ф. Штейнле, В.С. Орлянський [та ін.]. Запоріжжя: Просвіта, 2013. 416 с.

Иванов А.А. История государства и права зарубежных стран: учеб. Пособие. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2015. 344 с.

Шерстюк Ф. Институт истории и археологии Академии наук УРСР. *Исторический журнал*. 1942. № 11. С. 101–103.

История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945. В шести томах. Т. 2. Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР. Создание условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.). Москва: Воениздат, 1961. 682 с.

История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945. В шести томах. Т. 3. Коренной перелом в ходе Великой Отечественной войны (ноябрь 1942 г. – декабрь 1943 г.). Москва: Воениздат, 1961. 652 с.

История Второй мировой войны 1939–1945. В двенадцати томах. Т. 4. Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии «молниеносной войны». Москва: Воениздат, 1975. 536 с.

История Коммунистической партии Советского Союза. В 6-ти т. [Главн. редакция: П.П. Поспелов (предс.) и др.]. Т. 5. Кн. 1: Коммунистическая партия накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941–1945, в период упорчения и развития социалистического общества (1938–1958 гг.). [Ред. тома: Ю.П. Петров, В.С. Зайцев (рук.), Б.С. Тельпуховский и др.]. Москва: Политиздат, 1970. 732 с.

История СССР с древнейших времен до наших дней. В 12-ти т. Т. 10. Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 [П.С. Болдырев, М.Г. Брагин, В.Н. Евстигнеев и др., ред. коллегия: А.С. Самсонов (отв. ред.) и др.]. Москва: Наука, 1976. 727 с.

Історія Української РСР. Т. 2. [Ред. кол.: С.М. Белоусов, І.О. Гуржій, П.С. Загорський, О.К. Касименко (гол. ред.), Ф.Є. Лось, М.І. Супруненко.]. Київ: Видавництво АН УРСР, 1956. 703 с.

Історія Української РСР. Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945) / Редколегія тому: В.І. Клоков (відповідальний редактор), М.М. Дятленко, В.С. Коваль, П.Т. Тронько та ін. Київ: Наукова думка, 1977. 536 с.

Кальницький М. Нариси історії нотаріату України. Київ: Гопак, 2008. 144 с.

Касименко А.К. История Украинской ССР. Київ: Наукова думка, 1965. 487 с.

Квіт С.М. Основи герменевтики: Навчальний посібник. Київ: Академія, 2003. 192 с.

Коваль В.С. Міжнародний імперіалізм і Україна 1941–1945. Київ: Наукова думка, 1966. 264 с.

Коваль В.С. Подвиг народний. Україна у Великій Вітчизняній війні. Київ: Політиздат України, 1970. 135 с.

Коваль М.В. Боротьба населення України проти фашистського рабства. Київ: Наукова думка, 1979. 134 с.

Коваль М.В. Історія пам'ятає! Кривавий шлях фашистів на Україні. Київ: Наукова думка, 1965. 113 с.

Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. Киев: Научная мысль, 1977. 126 с.

Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945): Спроба сучасного концептуального бачення. Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. 57 с.

Коваль М.В. Україна: 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії. Київ: Вища школа, 1995. 201 с.

Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. 250 с.

Косик В. Україна під час Другої світової війни 1938–1945 / Пер. з франц. Р. Осадчук. Київ, 1992. 729 с.

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж-Нью-Йорк-Львів: Наукове товариство імені Т.Шевченка у Львові, 1993. 657 с.

Краль В. Преступления против Европы. Москва: Мысль, 1968. 278 с.

Кривий Ріг: лихоліття 1941–1945 рр.: колек. моногр. Кривий Ріг: Видавничий центр ДВНЗ «КНУ», 2015. 515 с.

Кримінальне процесуальне право України: [навчальний посібник] / За редакцією професорів В.Г. Гончаренка та В.А. Колесника. Київ: Юстиніан, 2014. 576 с.

Кружков В. Что несут немецкие фашисты народам Советского Союза. Воениздат НКО. 1942. 35 с.

Куницький М. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): монографія. Київ: ПП «НВЦ «Профі», 2014. 564 с.

Курилишин К.М. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами української легальної преси: монографія. Львів, 2010. 328 с.

Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. Київ: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. 368 с.

Лисенко О.Є. Система управління окупованими територіями України (1941–1944 рр.). *Історія державної служби в Україні: у 5 т.* / [О.Г. Аркуша, О.В. Бойко, Є.І. Бородин та ін.; відп. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій; редкол.: С.В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2009. Т. 2. 512 с.

Музика І.В. Легальність, легалізація, легітимація (як юридичні терміни). *Енциклопедія історії України*. Т. 6. Ла–Мі / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2009. 790 с.

Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944). О роли вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории. Москва: Воениздат, 1974. 387 с.

Нариси історії Комуністичної партії України. Київ: Держполітвидав, 1961. 564 с.

Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941–1944. В двух книгах. Книга первая: Борьба в подполье / Ин-т истории партии при ЦК Компартии

Украины – Филиал ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС; АН УССР, Ин-т истории; Гл. ред.: Ю.Ю. Кондуфор (пред.) и др. Киев: Наукова думка, 1985. 387 с.

Новиченко Л. Гітлерівська кріпаччина (Про «німецьку земельну реформу» на тимчасово окупованій Україні). Саратов, 1942. 52 с.

Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Пер. з англ. І. Дзюб. Київ: Основи, 2000. 198 с.

Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). Київ, 2009. 282 с.

Пережест О.Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2010. 150 с.

Пережест О.Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Монографія / НАН України. Ін-т історії України. Черкаси: ЧНУ імені Б.Хмельницького, 2011. 668 с.

Першина Т.С. Фашистський геноцид на Україні (1941–1944). Київ: Наукова думка, 1985. 172 с.

Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Д.В. Архіреєвський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін.; Відповід. ред. В.А. Смолій. Київ: Наукова Думка, 2002. 952 с.

Ревегук В. Полтавщина під німецькою окупацією (1941–1943): нариси історії. Полтава: Дивосвіт, 2015. 388 с.

Мюллер Р.Д. Насильственное рекрутирование «восточных рабочих»: 1941–1944. *Вторая мировая война: Дискусии. Основные тенденции. Результаты исследований* / Под ред. В. Михалки. Москва: Весь мир, 1997. 700 с.

Сабуров А.Н. За линией фронта: Партизанские записки. Кн. 1. Партизанский край. Москва: Воениздат, 1953. 320 с.

Семиряга М.И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. 863 с.

Сліпчук П. Людожери. Київ, 1945. 23 с.

Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталіним: монографія. Київ: Грані-Т, 2011. 448 с.

Сталин И.В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. 5-е изд. Москва: Госполитиздат, 1952. 77 с.

Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945 гг.). Киев: Госполитиздат, 1956. 472 с.

Україна крізь віки. У 15-ти т. Т. 12: Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / За заг. ред. В. Смолія. НАН України, Інститут історії України. Київ: Альтернативи, 1999. 336 с.

Федоров А.Ф. Подпольный обком действует. Кн. 1. Москва: Воениздат, 1948.

Федоров А.Ф. Подпольный обком действует. Кн. 2. Москва: Воениздат, 1949.

Форостівський Л. Київ під ворожими окупаціями. Буенос-Айрес: Вид-во М. Денисюка, 1952. 79 с.

Шайкан В.О. Повсякденне життя українців у роки німецької окупації. 1941–1944. Київ, 2010. 80 с.

Ширер У. Взлет и падение третьего рейха. В 2-х томах. Том 1 / Пер. с англ. С предисловием и под ред. О.А. Ржешевского. Москва: Воениздат, 1991. 653 с.

Ширер У. Взлет и падение третьего рейха. В 2-х томах. Том 2. / Пер. с англ. С предисловием и под ред. О.А. Ржешевского. Москва: Воениздат, 1991. 528 с.

Шиян А.И. Партизанский край. Киев: Укрполітвидав, 1947.

Шульга З. Борьба украинского крестьянства против немецких захватчиков. Уфа. АН УРСР, 1942. 65 с.

2.2. РОЗДІЛИ В КОЛЕКТИВНИХ МОНОГРАФІЯХ, СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ У НАУКОВИХ ЗБІРНИКАХ ТА ЖУРНАЛАХ

Ivanenko A. Peculiarities in the creation of Civil Procedures Law in the period of Nazi occupation of Ukraine (1941 – 1944). *Skhidnoievropeiskiy Istorychniy Visnyk [East European Historical Bulletin]*. 2019. Vol. 11. С. 159–169.

Азарх І. Повсякденна діяльність сільських старост і поліцаїв Чернігівської області 1941–1943 рр. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. 2015, Вип. 17. С. 86–103.

Азарх І. Повсякденне життя сільського населення Чернігівщини 1941–1943 рр. (за матеріалами Державного архіву Чернігівської області). *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. 2013. Вип. 16. С. 47–56.

Артёмов О.С., Коваль М.В. Нова експозиція меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни». *Український історичний журнал*. 1994. № 6. С. 150–153.

Беззуб'як М. Сенергетика і суспільні науки – діалог класиків. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку [збірник наукових праць]* / Національний університет «Львівська політехніка» [та інші]. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка». 2006. Вип. 17. С. 13–17.

Беллецца С.А. Освіта в Україні під час нацистської окупації (на матеріалах Дніпропетровської області). *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 78–91.

Берталанфи Л. Общая теория систем: критический обзор. Краткий конспект. *Исследования по общей теории систем*. Москва, 1969. 520 с.

Бідоча Л.М. Українська інтелігенція в період німецької окупації: соціальний портрет та історична доля. *Сторінки воєнної історії України : Зб. наук. ст.* / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ, 2008. Вип. 11. С. 72–82.

Білоусов М.М., Клоков В.І. Фальсифікація боротьби українського народу проти німецько-фашистських загарбників у буржуазній літературі. *Український історичний журнал*. 1959. № 1. С. 136–142.

Бурджалов Э. Двадцать четвертая годовщина Красной армии. *Исторический журнал*. 1942. № 1–2. С. 8–19).

Ванда Н.В. Можливості та обмеження застосування герменевтичного методу у психології. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 20. С. 79–91.

Вебер М. Три чисті типи легітимного панування. *Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика*. Київ, 1998. С. 157–172.

Веденєєв Д.В., Лисенко О.Є. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій. *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 4–29.

Ветров І. Стан промисловості УРСР на початку нацистської окупації. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України*. 2008. Вип. 11. С. 82–87.

Война О.Д. Про деякі сучасні фальсифікації історії Радянської України в буржуазній історичній літературі. *Український історичний журнал*. 1957. № 1. С. 137–142.

Вронська Т.В. Міжнародна наукова конференція «Україна у другій світовій війні». *Український історичний журнал*. 1995. № 4. С. 145–147.

Гінда В., Дерейко І. Корупція в Райхскомісаріаті Україна: маловивчена сторінка окупаційної дійсності. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України*. Київ, 2011. Вип. 14. С. 175–186.

Гінда В.В. Українська інтелігенція в період німецької окупації (1941–1944 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2008. Вип. XIV. С. 244–250.

Голиш Г.М. Трагедія неповнолітніх жителів Черкаського краю в умовах нацистського окупаційного режиму 1941–1944 рр. *Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944): збірник наукових статей, документів, матеріалів та спогадів / Керівник проекту О.А. Воронкіна, упорядники: В.М. Мельниченко, Т.А. Клименко, Г.М. Голиш*. Черкаси: Вертикаль, 2013. С. 84–90.

Голиш Г.М., Голиш Л.Г. Діти і підлітки черкаського краю – учасники антинацистського руху опору в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. *Не підлягає забуттю: нацистський окупаційний режим на Черкащині (1941–1944): збірник наукових статей, документів, матеріалів та спогадів / Керівник проекту О.А. Воронкіна, упорядники: В.М. Мельниченко, Т.А. Клименко, Г.М. Голиш*. Черкаси: Вертикаль, 2013. С. 90–102.

Гончаренко О. «Юдео-більшовизм» як модель ідеологічної обробки місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал / Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»*, Ін-т історії України НАН України. Київ, 2014. Вип. 4 (6). С. 70–85.

Гончаренко О. Голокост на території Київщини: до питання про правове становище єврейського населення. *Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова / Укл. П.В. Дмитренко, Л.Л. Макаренко*. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. Випуск LVII (57). С. 189–198.

Гончаренко О. До питання про участь місцевого населення у порятунку євреїв на території Рейхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 2010. № 1. С. 128–141.

Гончаренко О. Кримінальне право як засіб регулювання поведінки місцевого населення Рейхскомісаріату «Україна»: огляд нормативної бази та судової практики (1941–1944 рр.). *Наукові записки з української історії: Збірник наукових праць*. Переяслав-Хмельницький, 2009. Вип. 23. С. 120–126.

Гончаренко О. Німецькі поліційні органи на теренах Райхскомісаріату «Україна»: проблеми організаційної структури та службової компетенції (1941–1944 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. Вип. 1. С. 136–140.

Гончаренко О. Органи обласного управління на теренах Райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура, компетенція та досвід функціонування (1941–1944 рр.). *Часопис української історії* / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. Київ, 2010. Вип. 17. С. 37–41.

Гончаренко О. Повсякденне життя українського населення крізь призму документів судочинства органів цивільної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф.*, 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 151–153.

Гончаренко О. Політика нацистського геноциду євреїв України. *Архіви окупації. 1941–1944* / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 790–795.

Гончаренко О. Похідні групи ОУН (б) на теренах Наддніпрянщини: до питання про результативність спроб інтеграції до окупаційних органів влади (1941–1944 рр.). *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2008. № 14. С. 234–241.

Гончаренко О. Правова природа органів місцевого управління цивільної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна»: юридична теорія та окупаційна практика (1941–1944 рр.). *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей* / НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2009. Вип. 12. С. 151–160.

Гончаренко О. Правове становище єврейського населення напередодні знищення: Генеральний округ Київ. *Проблеми історії Голокосту: науковий журнал*. Дніпропетровськ: Центр «Ткума», Запоріжжя: Прем'єр, 2005. Випуск II. С. 51–64.

Гончаренко О. Проблеми інституційного визначення терміна колабораціонізму, його видів та ознак у сучасній вітчизняній історіографії. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал* / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. Київ, 2019. Вип. 1 (23). С. 5–24.

Гончаренко О. Сільські управи в системі окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура, компетенція та досвід функціонування

(1941–1944 рр.). *Український селянин: Зб. наук. праць* / За ред. А.Г. Морозова. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2010. Вип. 12. С. 243–247.

Гончаренко О. Судова та управлінсько-розпорядча практика установ окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна» у сфері припинення сімейних правовідносин (1941–1944 рр.). *Часопис української історії* / За ред. доктора історичних наук, професора А.П. Коцура. Київ, 2009. Вип. 16. С. 59–64.

Гончаренко О. Українські мирові суди в системі органів правосуддя гітлерівського окупаційного апарату влади Райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура, службова компетенція та основний зміст діяльності (1941–1944 рр.). *Вісник Черкаського університету*. Серія: Історичні науки. Черкаси, 2011. Випуск № 202. Ч. II. С. 36–41.

Гончаренко О. Українські поліційні формування в системі гітлерівського окупаційного режиму на теренах Райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура та службова компетенція (1941–1944 рр.). *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2010. Вип. 24. С. 124–130.

Гончаренко О., Лисенко О., Першина Т. Система управління окупованими територіями України. *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття: Історичні нариси* / НАН України, Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2010. Кн. 1. С. 321–367.

Гопнер С. Единий фронт народів против гитлеровской Германии. *Исторический журнал*. 1941. № 9. С. 1–13.

Горобець О. Комісія з історії Вітчизняної війни АН УРСР: створення та початок діяльності. *Український історичний збірник*. 2014. Вип. 17. С. 220.

Двірна К.П., Левченко Ю.І. Рейхскомісаріати «Україна» та «Остланд» в період німецької окупації: особливості територіально-управлінської системи та політики. *Грані*. 2014. № 3. С. 106–114.

Дітер П. Фашистська окупація України в 1941–1944 рр. у працях західних учених. *Український історичний журнал*. 1994. № 5. С. 127–136.

Долинська М.С. Особливості провадження нотаріальної діяльності на українських землях під час Другої світової війни. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2017. Вип. 4. С. 118–127.

Долинська М.С. Розвиток нотаріату та нотаріального законодавства УСРР протягом 1941–1956 років. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Юридичні науки». 2014. Вип. 3. С. 22–27.

Дубина К. Растерзанный Киев. *Исторический журнал*. 1943. № 3–4. С. 67–72.

Заболотна Т. Джерела вивчення повсякденного життя міської інтелігенції в роки нацистської окупації (на прикладі Києва). *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, 2011. Вип. 14. С. 23–36.

Заболотна Т. Діяльність Київської міської управи в соціальній сфері в початковий період окупації (за матеріалами преси). *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, 2015. Вип. 17. С. 119–151.

Заболотна Т. Повсякденне життя киян в умовах нацистської окупації (вересень–грудень 1941 р.). *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, 2008. Вип. 11. С. 107–116.

Заболотна Т. Санітарно-епідеміологічна ситуація та медичне обслуговування цивільного населення України в роки нацистської окупації (за матеріалами окупаційної преси). *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. Статей.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. Вип. 18. С. 56–98.

Заболотна Т. Умови праці міської інтелігенції України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, 2012. Вип. 15. С. 135–151.

Зіневич Н. До питання про специфіку геноциду ромів на українських землях у роки Другої світової війни. *Голокост і сучасність*. 2009. № 2. С. 148–163.

Іваненко А. До питання кадрового забезпечення роботи юридичних установ Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації (1941–1944 рр.). *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал* / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, ін-т історії України НАН України. Київ, 2019. Вип. 4 (26). С. 96–107.

Іваненко А. До питання про функціонування інституту нотаріату в Райхскомісаріаті «Україна» (період нацистської окупації) (1941–1944 рр.). *Теорія та практика сучасної науки та освіти. Матеріали Міжнародної наукової конференції*. 29-30 листопада 2019 р., м. Дніпро / Наук. ред. О.Ю. Висоцький. Дніпро: СПД «Охотнік», 2019. Частина I. С. 154–156.

Іваненко А. Ініціатива місцевої влади щодо створення кримінально–процесуального законодавства на теренах Райхскомісаріату «Україна» (осінь 1941 – початок 1942 р.). *Гілея: науковий вісник*. Київ: «Видавництво «Гілея», 2019. Вип. 140 (1). С. 37–42.

Іваненко А. Кримінальний процес, як засіб дотримання місцевим населенням Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації правомірної поведінки (1941–1944 рр.). *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* / Відп. ред. О.Є. Лисенко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. Вип. 22. С. 162–176.

Іваненко А. Людина в умовах гітлерівської окупації України: сучасна вітчизняна історіографія. *Часопис української історії*. Київ, 2019. Вип. 39. С. 113–123.

Іваненко А. Місцева преса Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації як джерело реконструкції роботи юридичних установ (1941–1944 рр.). *Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи. Матеріали міжнародної наукового практичної конференції* (м. Львів, 27–28 грудня 2019 року). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2019. С. 76–82.

Іваненко А. Німецьке кримінальне законодавство в окупованій Україні: характеристика нормативної бази. *Історична пам'ять. Науковий журнал*. 2019. С. 69–80.

Іваненко А. Нормативна правотворчість адміністрації Райхскомісаріату «Україна» у створенні місцевих цивільних та кримінальних судів (1941–1944 рр.). *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 59. С. 76–82.

Іваненко А. Нормативна правотворчість органів місцевого управління у кримінальному законодавстві на початковому періоді гітлерівської окупації (на прикладі документації Київської міської управи). *Вісник Черкаського університету*. Серія: Історичні науки. Черкаси: Бізнес-інноваційний центр Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, 2018. № 1. С. 94–100.

Іваненко А. Нормативна правотворчість органів місцевого управління у цивільному законодавстві на початковому періоді гітлерівської окупації (на прикладі Київської міської управи). *Гілея: науковий вісник*. Київ: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 139 (12). С. 94–98.

Іваненко А. Нормативне забезпечення встановлення та зміни громадянського статусу місцевого населення у військовій зоні окупації України (1941–1944 рр.). *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. Серія: історія, філософія, політологія: зб. наук. праць. Одеса: Фенікс, 2019. № 17. С. 15–19.

Іваненко А. Нормативне забезпечення функціонування місцевих судів на території військової зони окупації (на прикладі Чернігівської області) (1941–1943 рр.). *Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*, м. Тернопіль, 11 грудня 2019 р. / Збірник тез доповідей. Тернопіль, 2019. Вип. 18. С. 77–81.

Іваненко А. Нормативний та організаційно-правовий супровід роботи місцевих цивільних та кримінальних судів в Райхскомісаріаті «Україна». *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Історичні науки: збірник наукових праць*. Грудень 2019. Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського. № 2 (48), С. 78–84.

Іваненко А. Огляд радянських історіографічних досліджень нацистського окупаційного режиму на території України (1941–1944 рр.). *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Вип. 25. С. 5–20.

Іваненко А. Окупаційний режим Третього Райху на території України (1941–1944 рр.): зарубіжна історіографія. *Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, м. Тернопіль, 16 вересня 2019 р. / Збірник тез доповідей. Вип. 15. Тернопіль, 2019. С. 51–58.

Іваненко А. Особливості здійснення цивільного процесу в Райхскомісаріаті «Україна»: аналіз судової практики (1941–1944 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія / Міністерство освіти і науки України; Держ. Вищ. Навч. Заклад «Ужгород. нац. ун-т», Ф-т історії та міжнародних відносин; [Редкол.: Ю.В. Данилець (головний редактор) та ін.]. Ужгород: вид-во УжНУ «Говерла», 2019. Вип. 2 (41). С. 20–32.

Іваненко А. Особливості функціонування місцевих судових установ в зоні відповідальності військової адміністрації в окупованій Україні (на прикладі судової комісії м. Сум). *Актуальні питання сучасної науки: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції*. м. Київ, 20–21 квітня 2019 року. Київ: МЦНД, 2019. Частина I. С. 25–27.

Іваненко А. Особливості функціонування правових відділів органів місцевого управління північно-східних регіонів окупованої України (1941–1943 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія / головний редактор Іван Зуляк. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2019. Вип. 1. С. 129–138.

Іваненко А. Особливості функціонування установ РАЦСу в часи німецької окупації України у галузі реєстрації факту народження та смерті (1941–1944 рр.). *Наукові записки з української історії: збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 44. С. 75–81.

Іваненко А. Практика роботи судів Райхскомісаріату «Україна» із врегулювання правовідносин в українському соціумі (1941–1944): вітчизняна історіографія. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України*. Київ, 2018. Вип. 3 (21). С. 16 – 36.

Іваненко А. Примусова праця, як один із видів кримінального покарання в окупованій Третім Рейхом Україні (1941–1943 р.). *Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, м. Тернопіль, 8 травня 2019 р. *Збірник тез доповідей*. 2019. Вип. 12. С. 122–125.

Іваненко А. Принципи діяльності адвокатури на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Україна. Європа. Світ. Історія та сучасність: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Київ, 6–7 грудня 2019р. Київ: Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, 2019. С. 22–26.

Іваненко А. Проблеми функціонування судової системи Райхскомісаріату «Україна» в оцінках представників німецького окупаційного апарату влади. *Часопис української історії*. Київ, 2020. Вип. 41. С. 9–16.

Іваненко А. Спроби створення цивільно-процесуальних норм в Україні в період нацистської окупації (осінь 1941 р.). *Переяславський літопис: збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 14. С. 28–35.

Іваненко А. Теоретико-методологічні основи дослідження роботи органів юстиції в період нацистської окупації України (1941–1944 рр.). *Гілея: науковий вісник*. Київ: «Видавництво «Гілея», 2019. Вип. 149 (№ 10). С. 78–85.

Іваненко А. Українське суспільство в лещатах нацистського «нового порядку»: огляд сучасних вітчизняних дисертаційних досліджень. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України*. Київ, 2018. Вип. 4 (22). С. 25–38.

Іваненко А. Функціонування місцевих юридичних установ у зоні відповідальності Військової адміністрації окупованої України (1941–1943 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Збірник наукових праць*. Серія: Історія. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. Вип. 29. С. 19–26.

Іваненко А. Шлюбне законодавство Рейхскомісаріату Україна: аналіз нормативної бази (1941–1944 рр.). *Сівєричина в історії України: збірник наукових праць*. Глухів, 2019. Вип. 12. С. 331–333.

Іванов С. Морально-психологічні настрої населення Волині в роки німецької окупації (1941–1944). *Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство. Зб. наук. праць*. Київ, 2014. С. 352–363.

Коваль В.С. О политическом кризисе оккупационного режима на Украине. *Немецко-фашистский оккупационный режим. (1941–1945 гг.)* / Под общ. ред. проф. Е.А. Болтина; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Отд. истории Великой Отечеств. войны. Москва: Политиздат, 1965. С. 65–74.

Коваль М.В. Доля української культури за «нового порядку» (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1993. № 11–12. С. 15–38.

Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять. *Український історичний журнал*. 2000. № 3. С. 3–21.

Коваль М.В. Друга світова і Велика Вітчизняна війни та сьогодення. Роздуми історика. *Український історичний журнал*. 1995. № 3. С. 3–22.

Коваль М.В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 2. С. 25–32.

Коваль М.В. Просвіта в умовах «нового порядку» (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1995. № 2. С. 37–42.

Коваль М.В. Фашистская политика духовного, морально-политического подавления населения Украины и ее крах. *Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны: Сборник научных трудов*. Киев: Научная мысль, 1988. 231 с.

Коваль М.В., Медведок П.В. Фольксдойче в Україні (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 5. С. 15–28.

Колісник Н. Зміни громадянського статусу особи у практиці роботи місцевих судових установ на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Сер. Історія. Тернопіль, 2014. Вип. 2, ч. 3. С. 61–65.

Колісник Н. Особливості здійснення цивільного судочинства на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Переяславський літопис*. 2014. Вип. 6. С. 57–63.

Колісник Н. Проблеми нормативно-правового забезпечення роботи місцевих судових установ на теренах Райхскомісаріату Україна (1941–1944 рр.). *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2014. Вип. 91. С. 93–97.

Колісник Н. Реалізація судових функцій у системі службових компетенцій місцевих управ Райхскомісаріату Україна в період другої половини 1941 – середини 1942 рр. *Часопис української історії*. 2014. Вип. 30. С. 66–71.

Кононенко В.В. Повсякденне життя євреїв Поділля у I половині ХХ століття: зміна статусу на тлі суспільно-політичних подій. *Інтелекція і влада*. Серія: Історія. 2015. Вип. 32. С. 210–223.

Кононенко Р. Правові засади регулювання охорони тилу окупаційних військ гітлерівської Німеччини в умовах війни на території УРСР (1941–1944 рр.). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 6. С. 232–237.

Кузнецов В. Герменевтика і її путь от конкретной методики до философского направления. *Логос. Философско-литературный журнал*. 1999. № 10. С. 44–88.

Кузовова Н. Огляд документів про побут населення Херсонщини за часів нацистської окупації. *Сторінки безсмертя. 1941–1945 рр.: Збірка статей та матеріалів*. Херсон: Айлант, 2013. С. 33–40.

Куницький М. Організаційно-правові форми та методи пограбування єврейської власності на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія № 6. Історичні науки. 2013. Вип. 10. С. 317–325.

Куницький М. Судові засоби захисту прав та інтересів місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). *Мандрівець*. Тернопіль, 2013. № 6 (108). С. 36–40.

Куницький М. Функціонування установ шліфенів та шефенів на теренах Райхскомісаріату «Україна»: аналіз судової практики (1941–1944 рр.). *Часопис української історії* / За ред. доктора історичних наук, професора А.П.Коцура. Київ, 2014. Вип. 29. С. 29–34.

Кучер В.І. Німецька окупація України в початковий період війни: політико-економічна парадигма. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України*. Київ, 2008. Вип. 39. С. 291–307.

Левченко Ю. Особливості використання «людського ресурсу» в адміністративно-територіальних одиницях України в роки окупації. *Військово-історичний меридіан*. Електронний науковий фаховий журнал. 2013 (2). С. 58–67.

Левченко Ю.І. Судовий апарат німецьких адміністративно-територіальних одиниць України за роки окупації: 1941–1944 рр. *Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: науковий збірник*. Серія: Політика, історія, культура. 2011. Вип. 4 (60). С. 115–120.

Лисенко О. Воєнні дії на німецько-радянському фронті періоду Другої світової війни у вітчизняній енциклопедистиці. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* / Відп. ред. О.Є. Лисенко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. Вип. 20. С. 8–42.

Лисенко О., Заболотна Т., Маєвський О. Терор голодом: нацистська окупаційна політика в Україні (1941–1944 рр.). *Військово-історичний меридіан*. Електронний науковий фаховий журнал / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Інститут історії України НАН України. Київ, 2017. Вип. 4 (18). С. 61–92.

Лисенко О.Є. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 165–194.

Лисенко О.Є. Подолання «міфу війни», або від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики (з приводу 70-річчя перемоги над нацизмом і фашизмом). *Український історичний журнал*. 2015. № 2. С. 4–41.

Лисенко О.Є., Пастушенко Т.В. Сучасний дискурс Другої світової війни крізь призму публікацій «Українського історичного журналу» останнього десятиліття. *Український історичний журнал*. 2017. № 6. С. 140–162.

Маєвський О., Пастушенко Т. Методологічний семінар щодо підготовки енциклопедичного видання «Україна в Другій світовій війні». *Український історичний журнал*. 2018. № 2. С. 219–222.

Мартиненко Т.І., Кондратюк К.К. Соціальна історія Львова часів німецької окупації крізь призму матеріалів судочинства: джерелознавчий аспект. *Вісник Львівської комерційної академії*. Серія: Гуманітарні науки. Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2013. Вип. 11. С. 268–278.

Матвєєва Л.Г. Дискретність права як прояв транзитивності в праві. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 7. С. 18–22.

Морозов А. Книга, ведущая к победе. *Исторический журнал*. 1943. № 7. С. 10–19.

Музика І.В. Проблема легальності та легітимності норм права у соціологічному праворозумінні: історико-правовий аспект. *Часопис Київського університету права*. Київський університет права НАН України, Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, 2011. № 3. С. 31–135.

Нагайко Т. Життя селян на окупованій території України в роки другої світової війни (за матеріалами центральних областей). *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.* 2008. Вип. 11. С. 148–165.

Нагайко Т. Переяслав у добу війни: 1941–1945 рр. *Переяславський літопис*. 2018. Вип. 13. С. 243–251.

Наумов М. Про деякі недоліки у висвітленні історії партизанського руху (лист до редакції). *Український історичний журнал*. 1957. № 2. С. 149–153.

Нестеренко В. Фактори деурбанізації в областях військової зони України (1941–1943 рр.). *Сумський історико-архівний журнал*. 2014. № 23. С. 74–80.

Нестеренко Л. Село Іванківці Срібнянського району Чернігівської області в роки нацистської окупації (вересень 1941 – вересень 1943 рр.). *Друга світова війна та долі мирного населення у східній Європі. Матеріали міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрія Шептицького*, 30 листопада – 1 грудня 2015 року, м. Київ. За редакцією Леоніда Фінберга. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 231–252.

Ніколаєць Ю. Німецьке населення України у роки Другої світової війни: сучасний науковий дискурс. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2008. Вип. 3–4. 2018. С. 214–237.

Нота народного комиссара иностранных дел тов. В.М. Молотова о чудовищных злодеяниях, зверствах и насилиях немецко-фашистских захватчиков в оккупированных советских районах и об ответственности германского правительства и командования за эти преступления. *Исторический журнал*. 1942. № 5. С. 111–126.

Орлянський В.С. Соціально-економічне життя Веселівської сільської управи у період німецької окупації (1941–1943 рр.). *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці*. Запоріжжя, 2012. Вип. 29. С. 21–30.

Панкратова А. Двадцятипятилетня годовщина свержения самодержавия. *Исторический журнал*. 1942. № 3–4. С. 3–15.

Панкратова А. Историческая наука в СССР за 25 лет (1917–1942). *Исторический журнал*. 1942. № 10. С. 31–49.

Панкратова А. Преподавание истории СССР в средней школе в дни Отечественной войны против германского фашизма. *Исторический журнал*. 1942. № 5. С. 145–152.

Пастушенко Т. Будні нацистської окупації України у спогадах колишніх оstarбайтерів. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України*, 2008. Вип. 11. С. 166–175.

Петрова А.І. Характерні риси та особливості окупаційного режиму в Рейхско-місаріаті «Україна» (на матеріалах Хмельницької та Вінницької областей). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2010. Вип. 17. С. 75–82.

Присянюк О. Захист публічних осіб від образливих висловлювань. *Юрист & Закон*. 2017. № 37. URL: http://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA010824 (дата звернення: 11.03.2019).

Разметаєв А.С. «Ефективний контроль» як базовий концепт сучасного дискурсу окупаційних режимів: політико-інституційний вимір. *Сучасне суспільство*. 2018. № 1. С. 142–155.

Рекотов П. Зміст поняття «військова окупація» в міжнародному праві до середини ХХ ст. *Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових праць. Юридичні науки*. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2017. № 2. С. 26–30.

Рекотов П. Права і обов'язки окупанта під час здійснення військової окупації (середина ХХ ст.). *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 3. С. 55–58.

Рибченко Л. Морально-психологічний стан населення Лівобережної України в 1941–1943 рр. та його ставлення до радянських військових мобілізацій. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. 2013. Вип. 1. С. 127–150.

Рубльов О.С., Юркова О.В. Інститут історії України НАН України: віхи історії (1936–2006 рр.). *Український історичний журнал*. 2006. № 6. С. 4–35.

Руденко Н.М. Міжнародна наукова конференція «Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність». *Український історичний журнал*. 1995. № 1. С. 145–150.

Савицька О. Повсякденне життя населення Чернігова в умовах війни: між окупаційним режимом і радянською владою (1943–1945 рр.). *Друга світова війна та долі мирного населення у східній Європі. Матеріали міжнародної наукової конфе-*

ренції пам'яті Митрополита Андрія Шептицького, 30 листопада – 1 грудня 2015 року, м. Київ. За редакцією Леоніда Фінберга. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 384–404.

Савченко В.С. Українські буржуазні націоналісти на службі американського імперіалізму (по сторінках «Ukrainian Quarterly» за 1956–1957 рр.). *Український історичний журнал*. 1957. № 3. С. 138–147.

Салата О.О. Становище української інтелігенції в умовах німецько-фашистської окупації 1941–1944 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вип. XIV. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. Вінниця, 2008. С. 250–253.

Слинько І. Радянська Україна у Великій Вітчизняній війні. *Український історичний журнал*. 1957. № 2. С. 144–148.

Слободинський Д. Життя дітей у період гітлерівської окупації України. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. 2016. Вип. 14. С. 37–55.

Спудка І. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері на території Запорізької області. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2013. № 75. С. 98–100.

Стецкевич В. Людність Наддніпрянщини в добу окупації: деякі аспекти буття і виживання. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України*, 2010. Вип. 13. С. 125–136.

Стяжкіна О. Жінки України в повсякденні окупації: фактори відмінності сценаріїв й досвідів. *Гендерні дослідження, проект «Донбаські студії» / Фонд Ізоляція. Платформа культурних ініціатив; Представництво Фонду імені Генріха Бьолля*. Київ, 2015. С. 69–82.

Стяжкіна О.В. Жінки України в повсякденні окупації: відмінності сценаріїв, інтенції й ресурси виживання. *Український історичний журнал*. 2015. № 2. С. 42–66.

Супруненко М.І. Відповідь на лист М.Л. Наумова та огляд інших листів з приводу праці М.І. Супруненка. З редакційної пошти. *Український історичний журнал*. 1958. № 5. С. 241–242.

Сушко О.О., Виговський М.Ю. М.В. Коваль Україна: 1939–1945: Маловідомі і непрочитані сторінки історії. *Український історичний журнал*. 1996. № 4. С. 153–155.

Тарнавський І.С. Рейхсміністерство окупованих східних територій та підпорядковані йому місцеві органи: історія створення, структура та діяльність (1941–1945 рр.). *Наука. Релігія. Суспільство*. 2013. № 1. С. 52–61.

Цибуленко Г.В. Окупаційний режим за матеріалами фонду р-1520 – сільські управи державного архіву Херсонської області. *Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини*. Запоріжжя, 2012. Вип. 29. С. 15–20.

Шайкан В.О. Німецька система судочинства та діяльність українських правових відділів у роки тимчасової гітлерівської окупації України. *Безсмертя подвигу: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, Київ, 22 квітня 2005 р. /

Київський національний університет внутрішніх справ. Київ: ВПЦ МВС України, 2006. С. 111–121.

Шайкан В.О. Стан системи судочинства на території Рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки гітлерівської окупації. *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей* / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2007. Вип. 11. С. 205–210.

Як працювати із документами ЧК-КГБ: архівно-слідчі справи. URL: <http://deconstruction.cdv.org.ua/2018/45/> (Дата звернення: 9.03.2019).

Яковенко В.Ю. Життя та побут житомирян під час нацистської окупації (липень 1941 – грудень 1943 рр.). *Сторінки історії: збірник наукових праць*. 2012. Вип. 33. С. 179–189.

Янковська О. Соціально-побутова сфера життя громадян УРСР як відбиток пріоритетів держави від початку повоєнної відбудови до кінця «відлиги». *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2014. Вип. 19. С. 20–53.

Ярославский Ем. О ближайших задачах исторической науки в СССР. *Исторический журнал*. 1942. № 6. С. 17–24.

Ярославский Ем. Первые три месяца Великой Отечественной войны Советского народа против гитлеровской Германии. *Исторический журнал*. 1941. № 10–11. С. 14–36.

Яшан О. Життя в окупації: між терором та людяністю. *Вісник Черкаського університету*. Серія «Історичні науки». 2016. № 2. С. 128–133.

Яшан О.О. Окупаційна повсякденність: соціально-культурний аспект. *Гуманітарний вісник: всеукр. зб. наук. праць*. Черкаси: ЧДТУ, 2015. Вип. 6. С. 149–158.

Яшан О. Повсякденне життя селян під час нацистської окупації 1941–1944 рр. (на матеріалах Центрального регіону України). *Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство. Зб. наук. праць*. Київ: Інститут історії України НАН України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, 2014. С. 408–417.

2.3. ДИСЕРТАЦІЇ ТА АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

Абакумова В.І. Окупаційний режим та антифашистський рух опору на Луганщині (1941–1943 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луганськ, 2004. 214 с.

Ветров І.Г. Економічна експансія «третього рейху» та промисловість України в роки Другої світової війни : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1999. 243 с.

Винокурова Ф.А. Фонди державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації 1941–1944 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2003. 234 с.

Власенко В.В. Створення та діяльність органів місцевого управління в генеральному окрузі «Житомир» у роки німецької окупації (1941–1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2013. 208 с.

Волошин Ю.В. Православна церква в Україні періоду нацистської окупації (червень 1941 – жовтень 1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Полтава, 1997. 151 с.

Гедз В.А. Газети «Українське Слово» та «Нове Українське Слово» як джерело з історії України періоду Другої світової війни (жовтень 1941 – вересень 1943 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2009. 211 с.

Герус-Бахтіна Н. Соціально-економічне та політичне становище німецького населення Півдня України: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2016. 208 с.

Гінда В. Освіта в роки німецької окупації у генеральному окрузі «Житомир» 1941–1944 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2007. 19 с.

Глушенюк Н.М. Аграрна політика Німеччини в Рейхскомісаріаті «Україна» 1941–1944 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2005. 22 с.

Гончаренко І.В. Професійна освіта на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2012. 220 с.

Гончаренко О. Голокост на території Київщини: загальні тенденції та регіональні особливості (1941–1944 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2005. 20 с.

Гончаренко О.М. Організаційно-правове забезпечення функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2011. 500 с.

Гордієнко В.В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1999. 189 с.

Грідіна І.М. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2010. 38 с.

Грідіна І.М. Православна церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945 рр.: людський вимір: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2001. 20 с.

Губань Р.В. Становлення та розвиток адміністративно-територіального устрою України в ХХ – на початку ХХІ століття (історико-правове дослідження): дис. ... д-ра юр. наук: 12.00.01. Київ, 2018. 601 с.

Данильчук В. Українські остарбайтери: 1941–1947 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2011. 18 с.

Дерейко І.І. Місцеві формування збройних сил Німеччини на території Рейхскомісаріату «Україна» (1941–1944 роки): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2006. 212 с.

Долинська М.С. Становлення та розвиток законодавства про нотаріальну діяльність в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2017. 447 с.

Заболотна Т.В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2008. 20 с.

Зек Б.М. Луцьк у роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2016. 239 с.

Іванов С.С. Становище населення Волині в період німецької окупації (1941–1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Острого, 2017. 242 с.

Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945 – 1955 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2006. 20 с.

Костючок О.В. Створення Київської міської управи та її діяльність у соціальній і економічній сферах (вересень 1941 – лютий 1942 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 250 с.

Крижний С.Г. Цивільний колабораціонізм як соціальне явище (на прикладі міста Харкова під час окупації 1941–1943 рр.): автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04. Харків, 2010. 20 с.

Левітас Ф.Л. Євреї України в роки другої світової війни. автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 1997. 33 с.

Левченко Ю. Особливості реалізації політики окупаційної влади в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2015. 22 с.

Лисенко О.Є. Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 1999. 480 с.

Мельничук Л.В. Функціонування органів місцевого управління окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2014. 271 с.

Михайлуца М. Православна церква на Півдні України в період Другої світової війни у контексті політики радянського і румунського режимів: автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 2009. 47 с.

Михайлюк М. В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2006. 20 с.

Михальчук Р.Ю. Голокост на території Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Острого, 2014. 20 с.

Мітягін О.О. Охорона оперативного і військового тилу Червоної Армії та Вермахту на території України (1941–1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22. Київ, 2017. 262 с.

Нагайко Т. Повсякденне життя сільського населення у 1941–1945 рр. (на матеріалах центральних областей України): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2009. 23 с.

Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2005. 307 с.

Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2005. 20 с.

Олійник Ю.В. Нацистський окупаційний режим в Україні у 1941–1944 рр. (на матеріалах генеральної округи «Волинь-Поділля»): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2010. 20 с.

Пастушенко Т.В. Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2007. 20 с.

Петрова А.І. Особливості окупаційного режиму на Поділлі (1941–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2011. 261 с.

Подольський А.Ю. Нацистський геноцид щодо єврейського населення України : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05. Київ, 1996. 171 с.

Полянський Ф.І. Німецький окупаційний режим і рух Опору на Тернопіллі (1941–1944 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2009. 22 с.

Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації : дис... канд. іст. наук. 07.00.01. Київ, 1999. 205 с.

Радченко Ю.Ю. Нацистський геноцид єврейського населення України на території прифронтової зони (1941–1943 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.10. Харків, 2012. 21 с.

Рекотов П.В. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941–1944 (Історико-правовий аспект) : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 1997. 19 с.

Салата О.О. Формування інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941 р. – 1944 р.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2010. 36 с.

Скоробогатов А.В. Харків у роки німецької окупації (1941–1943) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Харків, 2006. 412 с.

Сміян К.П. Волинь в період німецько-фашистської окупації 1941–1944 років: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Луцьк, 1996. 193 с.

Спудка І.М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в Рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2007. 229 с.

Стельникович С.В. Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941–1944 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Київ, 2016. 522 с.

Сугацька Н.В. Геноцид проти єврейського населення Півдня України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Миколаїв, 2006. 189 арк.

Суровцев О.А. Голокост у Північній Буковині та Хотинщині в роки Другої світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2006. 234 с.

Тарнавський І.С. Німецько-фашистський окупаційний режим в Донбасі (1941–1943 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 1999. 220 с.

Титаренко Д.М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Донецьк, 2002. 19 с.

Трепачова О.Д. Окупаційний режим та єврейське населення Дніпропетровщини 1941–1943 р.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2010. 20 с.

Удовик В.М. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944 рр.) на території генеральної області «Київ» (Київська та Полтавська області) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2005. 236 с.

Шайкан В. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2011. 479 с.

Шайкан В.О. Колабораціонізм на території Рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в роки Другої світової війни: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2006. 40 с.

Шаповаленко Є.Ю. Повсякденне життя сільського населення Чернігівщини в роки окупації (1941–1943 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернігів, 2018. 20 с.

Яременко В.М. Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в Рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Київ, 2008. 17 с.

Наукове видання

Іваненко
Аліна Олексіївна

**МІСЦЕВІ СУДОВІ УСТАНОВИ, АДВОКАТУРА ТА
НОТАРІАТ У СИСТЕМІ ОКУПАЦІЙНОГО АПАРАТУ
ВЛАДИ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» ТА
ВІЙСЬКОВОЇ ЗОНИ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 рр.):
СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВІ ВИМІРИ**

МОНОГРАФІЯ

Технічний редактор Г. В. Кухарець
Комп'ютерна верстка Ю. І. Литвиненко
Коректор О.М. Пильник

Підписано до друку 13.01.2020 р. Формат 60 x 84/16
Папір офсетний № 1. Друк офсетний.
Ум. фарб. – відб. 28,33. Ум. друк. арк. 28,33. Обл. вид. арк. 28,56.
Зам. № 17303. Наклад 300 прим.

Видавництво
ПАТ «Поліграфічно-видавничий комплекс «Десна»
14000, м. Чернігів, проспект Перемоги, 62
Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єкта видавничої справи.
Серія ДК № 4292 від 02.04.2012 р.